

Житомирський державний університет імені Івана Франка

В. М. МОЙСІЄНКО

**ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ
У XVI – XVII СТ.**

Монографія

Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
Житомир
2006

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. ПОЛІССЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ СТУДІЙ	8
I.1. Вивчення Полісся	9
I.2. Географічно-територіальне виділення Полісся	13
I.3. Етнічна належність поліщуків	17
I.4. Заселення краю	19
I.5. Виділення Полісся на основі лінгвальних даних	22
Розділ II. ПОЛІСЬКИЙ МОВНИЙ ПРОСТІР У ДІАХРОНІЇ	34
II. 1. Підходи до опрацювання текстів середньоукраїнської доби	34
II.2. Джерела та принципи відбору пам'яток	43
II.3. Проблема реконструкції давніх територіально-мовних утворень	47
II.4. Літературні мови і жива мова на Поліссі. Мова пам'яток	50
II.5. Терміни для називання мов, якими писані кириличні пам'ятки на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст.	75
II.2. Особенности вокализма памятников северноукраинского ареала XVI-XVII ст.	87
II.2.1. Реализация древнего *ě.....	87
II.2.2. Вияви давніх *o та *e в пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. ...	163
II.2.2.1. Доля *o, *e у новозакритих складах	163
II.2.2.2. Перехід e в o після шиплячих та й	192
II.2.2.3. Написання a на місці ненаголошеного o (акання)	212
II.2.2.4. Перехід початкового je в o	215
II.2.3. Континуанти давнього *ę	217
II.2.4. Відображення давніх *i та *y	240
II.2.5. Написання слів із графемами ъ, ь	269
II.2.5.1. Відображення на письмі зредукованих ъ, ь у сполученні з p, л та j	269
II.2.5.2. Інші написання, пов'язані із ъ, ь	271
II.2.6. Чергування у // в	273
II.2.6.1. Чергування з/с – из/ис	281
II.3. Особенности консонантизма памятников северноукраинского ареала XVI-XVII ст.	282
II.3.1. Відображення твердості/м'якості приголосних	282
II.3.2. Твердість/м'якість Р	285
II.3.6. Твердість/м'якість Ц	300
II.3.7. Реалізація шиплячих	312
II.3.7. Палатальність/велярність інших приголосних	321
II.3.8. Доля давніх звукосполук приголосних +j	323
II.2.8.1. Звукосполуки *dj, *zdj	323
II.3.8.2. Звукосполуки губний +j	327
II.3.9. Відбиття наслідків занепаду зредукованих у підсистемі приголосних	329
II.3.9.1. Асиміляція звуку j (явище подовження).....	329

П.3.10. Асиміляція за глухістю/дзвінкістю	334
П.3.11. Асиміляція за місцем і способом творення	337
П.3.12. Дисимілятивні процеси	338
П.3.13. Спрощення в групах приголосних	338
П.3.14. Перехід <i>л</i> > <i>в</i>	339
П.3.15. Явище подвоєння	340
П.3.16. Явище протези	341
П.3.17. Явище епентези	342
П.3.18. Інші зміни, не пов'язані із занепадом зредукованих	343
П.3.18.1. Відображення звуків [г] та [ґ]	343
П.3.18.2. Відображення звука [ф]	344
П.3.18.3. Відбиття наслідків П-ї палаталізації задньоязикових	344
П.3.18.4. Поодинокі явища в підсистемі приголосних	344
П.4. Впливи інших лінгвосистем на поліський мовний континуум	
у XVI-XVII ст.	346
П.4.1. Вплив польщици	349
П.5. Українсько-білоруські мовні контакти у XIV-XVII ст. Розмежування	
українських і білоруських пам'яток	357
III. ВИСНОВКИ	391
ДЖЕРЕЛА	400
ЛІТЕРАТУРА	414

ПЕРЕДМОВА

Сучасна лінгвогеографія дає фактично вичерпну відповідь на питання щодо поширення тих чи інших територіально-мовних утворень на теренах Східної Славії. Чітко визначені на основі вже створених національних лінгвістичних атласів етномовні межі, в національних мовах у свою чергу виокремлені діалекти. Значна література присвячена глотогенезу окремих східнослов'янських мов. У світлі останніх наукових студій сумнівів ні в кого з українських лінгвістів не викликають положення про виділення української, білоруської та російської мов як окремих систем уже від XI-XII ст. щонайменше. Проте на теренах Київської Русі (в доісторичний період) процеси формування мов проходили настільки складно і неоднозначно, що студії з історичної діалектології іноді призводили до висновків, які не „вписуються” в канони мово- та діалектотворчих процесів. Наприклад (на перший погляд, дивовижний), висновок, що в свій час запропонував ще К.Михальчук, який поділяли чи заперечували в різні часи інші славісти, про постання двох діалектів (північного і південного) на протоукраїнських землях ще до виділення української мови як окремої системи [Михальчук 1909: 46-47; Шевельов: 961] (як це парадоксально не звучить), не є категорично неприйнятним: мовні особливості перших писемних пам'яток з південних регіонів Київської Русі (XI-XIII ст.) не лише дають підставу стверджувати про українську мову як таку, що вже відбулася, але й незаперечно констатувати в ній два територіально-мовні континууми – північний і південний. Український архаїчний південно-західний ареал у мовному плані – напрочуд строкатий. Вести мову про дослідження генези південно-західного наріччя української мови вкрай непросто. Набагато логічнішим видається вивчення генези конкретного діалекту цього наріччя – гуцульського, закарпатського, наддністрянського тощо, які лінгвально нерідко дуже різняться. Інша ситуація з північним наріччям. Від Путивля до Влодави говірки характеризуються досить подібним розвитком мовних явищ, наприклад, підсистеми вокалізму та дещо меншою мірою – консонантизму. Тому студії з поліського діалектогенезу видаються цілком науковоспроможними і перспективними. Єдиним застереженням має стати той факт, що до XIV ст. локалізація північноукраїнських пам'яток – досить умовна. Від ранньосередньоукраїнської доби тексти з Правобережного Полісся (переважно Західного) вже непоодинокі. І лише з XVI ст. кількість та якість пам'яток із Полісся така, що дає можливість унаслідок фронтального аналізу текстів усіх стилів тогочасної писемно-літературної мови говорити про вивчення всього поліського територіально-мовного простору (східнополіського від другої половини XVII ст.) як системи. В русистиці таке дослідження здійснив С.Котков

„Южновеликорусское наречие в XVII ст.” (1963). На жаль, в україністиці дотепер подібні діяхронні студії говорів української мови, особливо суміжних із поліськими, абсолютно поодинокі. У праці І.Варченка „Лубенські говірки та їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть” (1963) історичний коментар базується на пам’ятках кінця XVII – переважно XVIII ст. До того ж кількість писемних текстів, залучена для аналізу, незначна. Ймовірність випадковості – велика. О.Скопненко, характеризуючи походження берестейсько-пинських говірок („Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан” (2001)), матеріали пам’яток не залучав. Окремо слід виділити праці, присвячені генезі закарпатського діалекту: монографії Л.Деже „Очерки по истории закарпатских говоров” (1967) та І.Панькевича „Нарис історії українських закарпатських говорів. Частина 1. Фонетика” (1958), а також середньонаддніпрянського: В.Ващенко, Г.Воронич. Невідомі нам студії, в яких би системно досліджувалися лінгвальні особливості певного діалекту за конкретний часовий проміжок, і в білорусистиці. Наразі як в україністиці, так і в білорусистиці є багато праць (статей, монографій), присвячених тим чи іншим питанням історичної діалектології. Історики мови, характеризуючи мовні риси досліджуваної пам’ятки, нерідко намагалися їх ув’язати із даними сучасної діалектології. Проте такі висновки локально обмежені, вони стосуються передовсім власне досліджуваної пам’ятки, і їх не варто (не можна) автоматично переносити на весь діалект. Дуже ґрунтовно проаналізував лінгвальні особливості Крехівського Апостола І.Огієнко, але мова однієї пам’ятки далеко не відбиває особливостей всього північного наріччя в другій половині XVI ст. (уже не кажучи про всю українську мову цього періоду). У кращому випадку на основі дослідження мовних рис цієї пам’ятки можна робити обережні припущення про мовлення мешканців Західного Полісся, та й то лише його південної частини.

Пропонована монографія є результатом тривалого вивчення автором поліських говорів як у синхронії, так і в плані діяхронному. Ідея здійснити мовний зріз всього поліського територіально-мовного простору за конкретний часовий проміжок визріла ще під час роботи над кандидатським дослідженням, матеріалом для написання якого став лексичний атлас із мережею обстеження 134 поліських говірок, розташованих на теренах сучасних України, Білорусі та Росії.

Ставлячи перед собою мету схарактеризувати мовну палітру поліського мовного континууму в XVI-XVII ст., (у монографії проаналізовано фонетичну систему; морфологію та словотвір північноукраїнських пам’яток плануємо опублікувати окремими виданнями), упевнені, що без усвідомлення: а) належності краю до різних територіально-адміністративних утворень, б) мовної ситуації на цих

землях, в) етнічного складу населення на українсько-білоруському порубіжжі – таке завдання вирішити неможливо. Тому вважаємо за необхідне подати в монографії етнічно-територіальну характеристику Полісся (входження цього краю до складу різних адміністративно-політичних утворень), з'ясувати мовну ситуацію на українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст.

Низку досліджуваних фонетичних явищ ми представили на лінгвогеографічних картах. Свідомі того, що картографування діяхронних мовних рис значною мірою відрізняється від синхронних. Локалізація картографованих явищ, зрозуміло, умовна. Навіть, коли пам'ятка точно локалізована, не можна стовідсотково стверджувати, що вона відбиває місцеві розмовні риси, оскільки писар (якщо рукописна), автор (якщо друкована) міг бути приїжджим. І все-таки запропоновані карти певні тенденції демонструють.

Характеристику мовних явищ, відзначених у писемних пам'ятках, супроводжуємо прикладами сучасної діалектології. Транскрипцію діалектних записів зберігаємо за джерелом цитування.

Остаточні висновки щодо діалектного членування українського територіально-мовного простору в період пізнього Середньовіччя (середньоукраїнська мовна доба) можна буде зробити після появи подібних студій інших діалектів української мови.

Автор висловлює щирю вдячність науковому консультанту, відповідальному редакторові монографії члену-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професору Василеві Васильовичу Німчукові за консультації та цінні поради при підготуванні цієї праці до друку; рецензентам: члену-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професору Григорію Петровичу Півторакові, докторові філологічних наук, професору Павлові Юхимовичу Гриценку за слушні зауваження.

РОЗДІЛ І. ПОЛІССЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ СТУДІЙ

Про Полісся на сьогодні сказано й написано надзвичайно багато. Цей край привертав увагу різних дослідників – етнографів, мовознавців, фольклористів, краєзнавців – передовсім своєю первозданною незайманістю, причому чи не в усі часи. Ще в “Пересторозі”, авторство якої приписується Йову Борецькому, зафіксовано цікавий вираз: „Кирилль Луцкій ...быль опатрнымъ ничого на Волюню не держаль, але у глухомъ Полѣсью, у Пинцинѣ учинивши собѣ сѣдалище, тамъ ся зо всѣмъ упровадилъ, все сокровище свое тамъ маючи” [Пересторога: 210]. Можна напевно констатувати, що від того часу, принаймні до першої половини ХХ ст., до цієї території названий епітет „глухе” був постійним. Тут уже в давнину відчувався значний контраст із Київською областю, краєм віддавна культурним, де жили поляни – осілі хлібороби, велася торгівля, існували міста, а деревляни в своїх густих лісах були ще напівдикунами [Воейков: 456-457]. На початку ХХ ст. В.Кравченко в „Етнографічному нарисі (про Волинь)” констатував: „... північні мешканці Волині всі мають спільну назву – „поліщуки”, себто – лісові люди. Хоч в натурі „поліщук” – синонім неосвіченості” [Кравченко: 258]. Є підстави думати, що назва „поліщук” уже в ХVІІ ст. використовувалася з негативною конотацією. В одній із житомирських справ за 1643 рік Вацлав Кохнович, протестуючи на Івана Закусила за розбійницький учинок, називає (обзиває!?) його поліщуком: *поменены(и) поляшу(к) панъ Закусило, выпад(д)ши з-за комо(р), хва(т) шаблею в руку правую – аж каликою зосталь* [ЖК 1643: 175].

Чим викликана така характеристика краю і його мешканців? Можливо, це якось пояснюється своєрідною природою Полісся: лісовою глушиною, непрохідними болотами? До певної міри, так. Утруднений доступ до цих місць і погані шляхи сполучення, очевидно, сприяли тому, що тут було відносно мало всіляких міграційних рухів; диференційні та інтеграційні процеси відбувалися уповільнено й своєрідно, а роль племінних субстратів і суперстратів була, мабуть, мінімальною [Півторак 1978: 38]. Безлюдністю, незаселеністю? Можливо. Населення цього значного простору (Могилів, Київ, Брест) було надзвичайно малочисельне – близько 500000 жителів, тобто 6 тис. на 1 кв.в. Це найменша густозаселеність у всій Європейській частині Росії [Воейков: 456-457]. Разом з тим, ці терени заселені щонайменше від праслов'янської доби, а місцева людність проживала тут практично без значних міграцій-переселень аж до сьогодення [Толстой 1968: 8; Кухаренко: 20, 35].

Проте чи не найважливішою причиною поліської „глуші” тривалий час була недослідженість краю. Незнання породжує фантазії, легенди й міфи.

I.1. Вивчення Полісся

Системне й цілеспрямоване вивчення Полісся розпочалося віднедавна. У XIX ст. про Україну як частину Росії, Польщі, Австро-Угорщини відомості взагалі були нечисленні (лише в контексті належності до тієї чи іншої держави), а про етнографічні групи й поготів. Проте так чи інакше про гуцулів, бойків, лемків дослідження траплялися. Про поліщуків – лише вряди-годи. Бо цей край „у IX-X ст. відігравши дієву і важливу роль, зійшов зі сцени, в надрах землі схоронивши свої пам’ятки, й історію власних болів, потрясінь і кривавих змагань, увібравши їх у красиву легенду, яка до сьогодні возноситься над його витеребленими борами. Стирчать там земляні вали, порослі гігантським лісом, нужденні містечка колись удільних столичних княжат, могили – гробниці давніх володарів, трохи руїн ... і все те до сьогодні не торкнене дослідницькою сапою” [Rolle: 3]. Тому наприкінці XIX століття академік П.Тутковський писав: „Полісся й далі залишається легендарною країною, невідомою областю” [Маринич: 3]. Ускладнюється проблема вивчення Полісся й тим, що ця територія віддавна й дотепер належала й належить до різних держав. Мабуть, про єдність Полісся в одній державі можна говорити лише за часів Київської Русі, до якої ці землі від X ст. входили у складі Турово-Пинського князівства, та, до певної міри, у період входження до Великого князівства Литовського до 1569 року [Полісся ЕУ: 2171]. Уся подальша історія поліщуків – їх належність до Росії та Польщі, аж поки не було проголошено трьох держав у складі СРСР і встановлено між Україною та Білоруссю кордон, який мало не навпіл розчленував єдиний поліський етномовний організм, не враховуючи жодних етнографічних та мовних особливостей. Наразі Полісся входить до складу чотирьох країн: України, Білорусі, Польщі та Росії.

Одна справа – вивчати культуру, звичаї, мову гуцулів, подолян, покутян та ін., які переважно проживають у межах одного етносу, інша – поліщуків. Історично жителі Полісся проживали на межі схрещення давніх культур, що згодом стали частинами окремих народів. Мова ж їх характеризувалася і характеризується як діалект якогось більшого територіально-мовного (етнічного) утворення, до якого поліщуки волею долі належать: на теренах України – північноукраїнське наріччя; на теренах Білорусі – південно-західне білоруське, в якому виділяється на незначній території між Пінськом і Брестом поліське. Підляські говірки на теренах Польщі дослідники, в тому числі й польські, відносять до українських, які межують із говірками Волинської області, та до білоруських, які граничать, відповідно, з говірками Брестської області. Найбільше „не поталанило” поліським говіркам західних районів Курської та Брянської областей Росії. Маховик радянської русифікаційної політики ставив під сумнів „потрібність” у СРСР української мови в Україні взагалі, не кажучи вже про вивчення українських говорів на теренах Росії.

Назва „Полісся” вперше згадується в Галицько-Волинському літописі під 1275 роком: „Але Мстислав не прийшов був, – а він ішов був од Копиля (сmt. Копиль районний центр Мінської області – *В.М.*), пустошачи по Поліссі...” [ГВЛ: 120]. У 1560 році в Гданьську видано першу мапу Полісся. У працях польських істориків XV-XVI ст. Я.Длугоша, М.Кромера, М.Стрийковського термін „Полісся” стає вже звичним [Бандарчук: 4].

Відомості про Полісся поступово накопичувалися в різних історичних джерелах – літописах, нотатках мандрівників, інвентарях, ревізіях. Першими дослідниками Полісся були історики, археологи, географи та етнографи, причому часто не східнослов'янські, а польські [Rolle, Антонович, Чубинский, Тутковский, Kubijowicz, Штейнгель, Moszyński, Pietkiewicz, Кравченко]. Докладніше про початки вивчення фольклору та етнографії Полісся див. [Бандарчук: 4-8; Бондарчик-Матейко: 8-12]. У подальшому вивчення традиційної духовної та матеріальної культури краю незмінно супроводжувалися висновками про його архаїчність, самотність і неповторність. У працях, присвячених дослідженню матеріальної культури, такі висновки робили: землеробство – [Бандарчук: 11-12]; будівництво – [Вовк: 9; Данилюк: 27, 98; Данилюк 1996: 313, 317; Рядович: 122; Толстой 1983: 7]; одяг та взуття – [Толстой 1983: 7; Гримашевич: 179; Маслова: 289; Ніколаєва: 114; Гнатюк: 183-184; Булгакова: 139]; їжа та напої – [Борисенко: 216; Артюх: 89]; транспорт – [Глушко: 246-250; 336]; вишивання – [Булгакова: 330]. Оригінальність духовної культури Полісся підкреслено в студіях: календарна обрядовість – [Скуратівський: 314-317; Бандарчук: 21; Толстая 2005: 17-18; Агапкина: 105]; вірування та перкази, пов'зані з різними сферами життєдіяльності – [Данилюк: 54; Давидюк: 167]; весільний обряд – [Пашкова: 38, 73, 75, 80]; поховальний обряд – [Кутельмах: 173; Конобродська: Карті 15, 36, 122, 126]; демонологія – [Мойсієнко 1995: 49-52, 97-97]. Виразно протиставляються поліщуки представникам інших етнографічних груп і на антропологічному рівні: [Вовк: 16-17; Сегеда: 203; Сегеда 1996: 85; Сегеда 2001: 319; Микулич-Саливон-Тєгако: 52].

Пізніше з'являються власне лінгвістичні праці, присвячені Полісся [Карпинский 1888; Ossowski 1936; Tarnacki]. Проте жодна з них не мала всеполіського характеру. Об'єктом дослідження був, як правило, якийсь вузький ареал Полісся. Годі говорити на той час про будь-яку координацію наукових студій при вивченні краю.

Новий етап у вивченні поліського наріччя пов'язуємо з іменами П.Бузука, В.Ганцова, О.Курило, Є.Тимченка, В.Курашкевича, які присвятили низку своїх праць дослідженню поліських говорів як у синхронії, так і в діахронії. Безперечно, не можна не згадати вагомий внесок у розпрацювання поліської теми відомого білорусиста Ю.Карського.

Лише в другій половині XX ст. починається системне вивчення поліських говорів. Рішенням Першої всесоюзної координаційної наради з актуальних проблем слов'янознавства було підтримано ініціативу Інституту слов'янознавства і балканістики щодо видання діалектного словника

Полісся [Бернштейн: 3]. Невдовзі група вчених цього Інституту під керівництвом академіка РАН М.Толстого розробила проект вивчення традиційної духовної культури Полісся „Поліський етнолінгвістичний атлас” з мережею 148 населених пунктів для обстеження, які охоплювали, крім Підляшшя, фактично весь поліський територіально-мовний континуум (Брестська, Гомельська, Брянська, Курська, Сумська, Чернігівська, Київська, Житомирська, Рівненська, Волинська області). Відтоді силами співробітників Інституту слов’янознавства і балканістики РАН, викладачів, аспірантів і студентів Московського університету, Білоруського університету (Мінськ), Житомирського педінституту та ін. створено багато праць, які всебічно характеризують весь поліський ареал [Толстой 1995; Толстая 1996: 49]. Лише на кафедрі української мови Житомирського державного університету під керівництвом професора М.Никончука захищено чотири кандидатські дисертації („Лексика тваринництва поліських говорів” 1984 р. В.Куриленка, „Лісова лексика Полісся” 1987 р. О.Никончука, „Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії” 1995 р. В.Мойсієнка, „Вербальний компонент поліського поховального обряду” 2002 р. В.Конобродської), основою яких стали лексичні атласи саме за вказаною мережею обстежених говірок.

Низку проектів з дослідження поліських говірок, населення яких постраждало від Чорнобильської аварії, виконали співробітники Інституту української мови (відділ діалектології) НАНУ, наслідками яких стали видання: „Полісся: мова, культура, історія” / Відп. за випуск Г.Скрипник (Київ, 1996); „Говірки Чорнобильської зони. Тексти” / Керівник проекту П.Гриценко (Київ, 1996); „Говірки Чорнобильської зони. Системний опис” / За ред. П.Гриценка (Київ, 1999) та „Говірка села Машеве Чорнобильського району”. У трьох частинах. / Укладачі: Ю.Бідношия, Г.Воронич, Л.Дика, Л.Москаленко, Л.Пономар (Київ, 2003).

Діахронні студії поліського територіально-мовного простору слід виводити, мабуть, від кінця XIX – початку XX ст. У працях з історії мови О.Потебні, П.Житецького, О.Соболевського, Г.Крижанівського, О.Шахматова, О.Карпінського, О.Назаревського, Ю.Карського, А.Кримського, П.Расторгуєва, М.Драй-Хмари, В.Перетца, П.Бузука, І.Огієнка, В.Курашкевича, Хр.Станга, М.Рудзінської та ін. [Потебня, Житецький Нарис, Крижановский, Соболевский, Шахматов, Карпинский, Назаревский, Крымский I, Крымский II, Расторгуев, Драй-Хмара, Перетц 1926, Перетц 1928, Бузук, Бузук Спроба, Огієнко 1930, Kuraszkiewicz 1934, Stang, Rudzińska], які досліджували той чи інший східнослов’янський мовний континуум, іноді прямо [Крижановский, Бузук, Огієнко 1930], а частіше опосередковано, приділялася увага Полісся. Поліські пам’ятки, що характеризувалися часто оригінальними лінгвальними рисами, історики мови намагалися „поділити” між українськими та білоруськими, називаючи їхню мову „західноруською”, перехідною від української до білоруської, зрештою, пізніше спільною „українсько-білоруською”. Одним із перших як

власне північноукраїнські тексти розглядав волинські грамоти XIV-XV ст. польський дослідник В.Курашкевич. В один час (незалежно один від одного) разом з норвезьким мовознавцем Хр.Стангом В.Курашкевич приходить до висновку, що північноукраїнські (і південнобілоруські) тексти виразно протиставляються лише південноукраїнським (галицьким). Північнобілоруські протиставляються поліським тільки єдиною особливістю: рефлексцією *ѣ залежно від наголосу [Kuraszkiewicz Рец.: 288].

Зовсім небагато студій з вивчення північноукраїнського наріччя в діяхронії було в другій половині XX ст. Про цей територіально-мовний простір йшлося переважно лише в контексті загальних студій з історії української чи білоруської мов [Шевельов 1953; Шевельов 2002; Булаховський; Русанівський 1985; Півторак 1988; Півторак 2004; Німчук 1994; Векслер]. Ознаки північноукраїнського діалекту виділяли дослідники при аналізі пам'яток з різних регіонів Полісся [Свашенко; Непийвода 1969; Łeśiów Testament; Німчук-Симонова 1981; Німчук 1989; Симонова; Німчук 1991; Німчук 1997; Матвієнко; Гринчишин Четья; Мойсієнко ЖЄ; Мойсієнко Акти; Мойсієнко-Німчук]. В.Німчук одним із перших в україністиці виділив як окремий варіант літературно-писемної мови в другій половині XVI ст. – поліський [Німчук-Симонова 1981: 16].

Спеціальних досліджень, присвячених вивченню лінгвальних особливостей поліського наріччя у конкретний хронологічний проміжок, на сьогодні в україністиці немає. Відсутні подібні праці і в білорусистиці. Коли українські дослідники північноукраїнські пам'ятки як такі виділяють, протиставляючи їм південноукраїнські, то давніх текстів, які б характеризували південно-західне білоруське наріччя, протиставляючи його північно-східному, немає. Дослідники білоруської писемності, йдучи за Ю.Карським, зараховують до текстів, писаних старобілоруською мовою, всі пам'ятки, марковані відомим мовознавцем як „західноруські”. А серед таких, як відомо, були тексти, писані незаперечно старобілоруською мовою (наприклад, актові книги Мінського, Вітебського судів, твори Познанського збірника кінця XVI ст. та ін.); тексти з білоруських теренів, аналіз мовних рис яких не дозволяє кваліфікувати їх як однозначно білоруськомовні („Життя Олексія, людини Божої”, „Покути Христа”, Євангеліє Тяпинського, Катехизис 1585 року, Літопис Красинських, Статути ВКЛ, „Діаріуш” Филиповича та ін.); тексти безсумнівно не білоруськомовні („Казане на честный погребъ ... Л.Карповича” М.Смотрицького, Катехизис 1595 року С.Зизанія; „Книга о вѣрѣ единой” З.Копистенського, „Граматака...” І.Ужевича та ін.).

Таким чином системне вивчення поліського наріччя в конкретний хронологічний період на сьогодні науково виправдане й необхідне. Цим і зумовлена актуальність обраної теми дослідження.

I.2. Географічно-територіальне виділення Полісся.

Яка територія відповідає назві Полісся? У визначення історико-етнографічних меж цієї зони представники різних наук вкладають неоднаковий зміст, але більшість вважає, що вона охоплює басейн Прип'яті, а також сусідні райони лісової смуги. Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже Полісся споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. Останнім часом Полісся районують з урахуванням адміністративного поділу: Полісся українське, білоруське, брянське, або рівненське, житомирське, київське, чернігівське, гомельське тощо [Наулко: 26]. То ж скільки існує “Полісь”? І чи взагалі правомірно так ставити питання? Етимологія самого номена “полісся” досить прозора – ‘будь-яка лісиста місцевість’. Це слово, здавалося б, мусило означати густо заліснений край і логічно припускати, що мало б бути карпатське, уральське чи якесь інше полісся. Однак таких назв для позначення цих територій не існує. Насправді ж, принаймні в народному вживанні, значення цього слова інше. Народ уживає цю назву стосовно західної частини Орловської та південної Калузької губерній, де простір полів значно більший, ніж лісів. Але поблизу біля них знаходяться майже безлісі східні повіти Орловської губернії – і тут саме виникла назва “Полісся” для території і “поліх” для її жителів. Це слово вживається переважно хліборобами там, де відчувається різкий перехід від відкритої до лісової місцевості. Ще більше вживане слово для значної території в губерніях Мінській, Гродненській та північних частинах Київської і Волинської. Більшість знають тільки одне це Полісся, яке стало власним ім'ям цього краю [Воейков: 456]. Отже, не виключно ця ознака (лісиста місцевість) стала визначальною при називанні сучасної території „Поліссям”. Мабуть, відіграли певну роль інші чинники: археологічні, географічні, етнографічні, антропологічні, лінгвістичні.

„Звернення до історичних документів XIII-XVII ст., історіографічної спадщини XVIII – початку XX ст. і сучасних польових матеріалів показало, що протягом тривалого часу – від XIII до XX ст. до історико-географічної області Полісся відносилися різні землі, причому константно – басейн Прип'яті. Крім Надприп'яття, в поняття „Полісся” включалися іноді землі Волині, і Правобережної України (Житомирщина, Рівненщина, а також Київщина, Чернігівщина, Брянщина, західні терени Орловської і Калузької областей, Смоленщина, Псковщина, вся Білорусь і суміжні частини Латвії та Литви, тобто будь-яка лісиста місцевість. Проте, йдучи за історичними матеріалами XIII-XVII ст., найбільш стійкою виявилася ця назва стосовно басейну Прип'яті та деяких суміжних територій” [Мороз-Чаквин: 29].

Як свідчать історичні джерела XIV-XVI ст., зокрема хроніки Я.Длугоша, М.Кромера, білорусько-литовські, староукраїнські літописи, Полісся міститься між Волинню, Мазовією, Прусією, Литвою й Руссю. За М.Стрийковським, Полісся простяглося від Підляського воєводства до Дніпра. У цей період (життя історика – 1547-1582) воно було заселено литвинами і русинами. В.Татищев Полісся бачив не лише на українсько-білоруському Правобережжі, але й на Лівобережжі, зокрема в Надсожжі. У документах часів В.Татищева, наприклад у Могилівській хроніці (початок XVIII ст.), поняття „Полісся” протиставляється назвам „Чорна Русь”, „Україна” та „Сіверська земля”. Ще більше розширився ареал поширення назви Полісся в XIX-XX ст., що було зумовлено виникненням диференційних означень Полісся на територіальній (Брестське, Пінське, Волинське, Мозирське, Брянське, Жиздринське, Калужьке, Київське, Чернігівське, Мінське тощо) й етнічній (Українське, Білоруське, Російське, Польське, Литовське) ознаках [Стрижак: 13-15; Мороз-Чаквин: 32].

Цікаво відзначити той факт, що на початку XVII ст. самі мешканці територій, які пізніше відносили до Полісся, такими їх не вважали. Так, власник маєтності Черняхів (тепер райцентр Житомирської області – 25 км. на північ від Житомира) Стефан Немирич, доказуючи свою невинність у висуненому проти нього звинуваченні, стверджував: *„В котором то учинку потварном и фалишвомъ ничего не будучи виненъ, отказат хочечи, жемъ на ѡнъ часъ анимъ в дому моемъ в Чернехове былъ, але на Полесю и в маєтности моеи Припорской...”* [ЖК 1611: 39]. В іншому записі цього ж року читаємо *„Маѣ(т)но(ст), которую при собѣ мѣли, вѣ(з)ли (с) Полѣ(с)я (с) Чѣ(р)нобыля ...»* [ЖК 1611, 70]. У справі йдеться про місцевість поблизу Житомира – Ліщин, Котельня, Іванків – власність Филон Стрибиля та Самуеля Горностая. Тобто для Немирича в 1611 році Черняхів до Полісся не належав, цей край, в уяві сучасників, починався далі на північ. Таке ж виділення спостерігаємо і в Луцькій книзі за 1587 р., де княжич Януш Янушович Жаславський отримує в заставу від луцького старости Олександра Пронського його дідичні маєтності: *„местечко Жуковъ зъ приселками вс³/₄ми... , а на Полешю части мои, на мене здавна принадлежащие. вс³/₄ въ селахъ Жебрине, Докшне, Кзрухахъ... въ повете Луцкомъ”* [ЛК 1587: 161]. Тобто із змісту справи ясно, що територія, на якій знаходилося містечко Жуків (пізніше гміна Жуків належала до Любачівської волості), протиставлялася Луцькому повіту Волинського воєводства, землі якого сучасниками сприймалися й називалися Поліссям. Однозначно з Поліссям пов’язувалася Берестейська земля, яка за тогочасними писемними свідченнями протиставлялася Волині: *їна ИвановаА Богушеви^ч БоговитиноваА, ма^ршалковаА з^сб^рьскаА, Га^нна*

Ко"т□□евна ... даєть мо" ты" сыномъ своимъ па"у Миха"лу а па"у Бенеды"ту тыє вси имє"▲, вє"ху менєныє, яко у поветє Берєстє"скомъ, та" и на Волыню [ККС: 37].

У другій половині ХІХ ст. А.Кіркор межі Полісся окреслював так: „Не підлягає сумніву, що територія, яку займає Литовське Полісся, особливо по течії річок Німану і Вілії, була заселена з найдавніших часів... Власне Полісся, тобто долина Прип'яті, займає три південних повіти Мінської губернії: Пинський, Мозирський, та Річицький; але за однорідністю ґрунтових умов до цього ж Полісся відносять весь простір, що починається за Слонімом, Луцьком та Бобруйськом і простягається на південь від Ковеля, Клевани і Радомишля, включаючи також усю місцевість від Бугу до Дніпра поміж Ковелем та Лоевом. Уся ця територія називається Поліссям; вона, власне, і складає котловину річки Прип'ять, лівий берег якої називається Білоруським, або Пінським Поліссям, а правий берег має назву Волинське Полісся” (цит. за [Стрижак 2003: 121]).

Подальші різноаспектні наукові (геологія, геоморфологія, ґрунти, клімат, флора, фауна) студії цього краю призвели до розширення його географічних меж. Автори статті „Полісся” в Енциклопедії українознавства так окреслюють поліську географічну межу: „Поліський баготно-лісовий краєвид виступає далеко на північ уздовж річки Березини й Дніпра (до Могилєва), на сході сягає за Дніпро і в район гирла Десни, на заході за Буг (т.зв. Володавське Полісся), а на південному заході врізається поміж Волинською і Подільською височинами (т.зв. Мале Полісся). Південна ж межа проходить по умовній лінії Холм – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Корець – Шепетівка – Житомир – Київ – Ніжин – Батурин – Кролевець – Глухів” [Полісся ЕУ: 2161]. Е.Жарський виділяє „власне Полісся”, до якого не відносить Полісся Володавського та Чернігівського [Там само].

Приблизно так само окреслює кордони Полісся на теренах України О.Маринич: „У плані фізико-географічному Полісся можна поділити на три підпровінції: північну (лівобережжя Прип'яті), південну (правобережжя Прип'яті і Дніпра) і східну (лівобережжя Дніпра). Північну і частково південну підпровінцію складає Білоруське Полісся, більшу частину південної і східну – Українське. Українське Полісся за фізико-географічними умовами членується на 6 областей: Волинське, Мале (між Волинською і Подільською височинами), Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське” [Маринич: 113].

Зіставлення сучасних та близьких до сучасності етнонімічних даних з даними історичної картографії та історіографії показує значний збіг ареалу історико-географічної назви “Полісся” і характерних поліських етнонімічних форм. Це дає можливість виділення зони-ядра цієї території: Ратне – Іваново – Береза – Івацевичі – Ганцевичі – Старобин – Птич –

Мозир – Єльськ – Словечно – Олевськ – Сарни – Костопіль – Ковель – Ратне [Мороз-Чаквин: 37]. Дещо ширше окреслює поліські межі В.Бондарчик: „Територія білорусько-українського Полісся межує на заході по Західному Бугу, на півдні – по лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Київ – Ніжин, далі – за течією ріки Сейм до сучасного кордону України і Білорусі. На півночі межі проходять від перетину Західного Бугу з державним кордоном Польщі на Кам’янець – Пружани – Ружани – Клецьк – Старобін – Любань – Глуськ – Паричі – Гомель [Бандарчук: 3].

Трохи вужче географічні межі Полісся окреслював М.Толстой: „Межами Полісся прийнято вважати на сході – річки Березину й Дніпро, на півдні – схили Волинсько-Подільського і Овруцько-Словечанського плато, на заході – Західний Буг, на півночі – лінію, що проходить дещо на північ від Бреста – Кобрини – Ганцевич – Слуцька” [Толстой 1968: 5]. Хоч авторитетний російський знавець Полісся і стверджує, що „лінгвістична межа в цілому збігається із фізико-географічною” [Там само: 5], проте погодитися з цим однозначно не можна. Південні географічна і мовна межі відомим ученим явно „запівнічені”. Зрозуміло, на той час М.Толстой не мав у розпорядженні даних першого тому Атласу української мови, на основі якого цілком очевидно, що південна поліська межа сягає значно далі на південь від Словечанського кряжу.

І.3. Етнічна належність поліщуків

З огляду на своєрідність поліських історико-мовно-етнографічних та природно-географічних особливостей, етнічні процеси в цьому регіоні мають свою специфіку, проходять менш інтенсивно, ніж в основних масивах контактуючих етносів [Бандарчук: 3]. У зв'язку з цим іноді не зовсім просто визначити етнічну належність жителів цього краю, оскільки населення історико-етнографічних областей часто не має єдиної окремішньої самосвідомості.

На сьогодні з певністю можна виділити п'ять етнографічних груп у складі українського народу: бойки, гуцули, лемки, поліщуки і литвини [Горленко: 196]. Жителів Полісся сусіди називали по-різному: *поліщуки*, *литвини*, *тутейші*. Етнонім литвини, колись більш поширений, був пов'язаний з державно-політичними чинниками й стосувався населення, яке в XIV-XVI ст. входило до складу Литовського князівства. Найчастіше литвинами називали білорусів Південного Полісся сусідні народи, передовсім українці. В.Горленко схильний вважати, що литвини займають територію середнього Подесення – північний кут Сумської та північно-східну частину Чернігівської області. Можна гадати, що литвини – прямі нащадки населення історичної Сіверщини [Горленко: 197]. Відзначимо, що нині поліщуки, принаймні із теренів Житомирської області, назву „литвин” вважають образливою. Так, мешканці Олевського, Овруцького районів себе литвинами не вважають, зауважуючи, що останні живуть десь у Білорусі. Жителі сусідніх південних районів Ємільчинського, Коростенського, Малинського литвинами вважають якраз олевчан та овручан, однозначно заперечуючи свою належність до цієї етнотрупи. Перебуваючи в регіоні формування східнослов'янських народів – українців, білорусів, росіян, але зберігаючи певну своєрідність, литвини навіть у XIX ст. не відносили себе до жодного з них. Підтвердженням відсутності національної належності у свідомості мешканців Полісся можуть слугувати дані, зафіксовані на початку XX ст. Д.Святським: „...вони (жителі півночі Чернігівщини – В.М.) не вважали себе ні білорусами, ні росіянами, ні українцями. Називаючи себе народом „руським”, „руськімі”, „козаками”, литвини категорично відмежовувалися від „руських”, називаючи їх „кацапами” або „москалями” [Горленко: 199 із покликанням на Святский Д. Крестьянские костюмы в области соприкосновения Орловской, Курской и Черниговской губерний // Живая старина. Вып. I-II. – 1910. – С.15]. Низький рівень національної свідомості мешканців не окремо взятого регіону, а всього Полісся взагалі відзначали В.Кубійович, І.Сидорук-Паульс: „Відокремлення поліщуків і віддалення від осередків національного життя як українців, так і білорусів є причиною того, що національне почуття на Поліссі було і є слабе.

Мешканець Полісся відчував і далі відчуває свою окремішність від інших народів, з якими сусідує, або які серед нього живуть: поляків, росіян, жидів, хоч звичайно говорить про себе, що він „тутешній”, „руський”, „простий”, „православний” [Полісся ЕУ: 2173-2174]. Наші спостереження кінця ХХ ст. підтверджують такий стан (відсутність національної самоідентифікації поліщуків) і стосовно українців та білорусів. Так, у розмові із неписьменними або малописьменними літніми людьми із Коростенщини, Малинщини, Овруччини на питання: „Ви українці?” більшість відповідала негативно: „Нé / йе¹к'йе ж м'і укра¹йін'ц'і // укра¹йін'ц'і ж'і¹вут туди¹ / у по¹л'а / а тут йіх не¹ма / ¹тутечки¹ ¹наш'йе ¹л'уде ж'і¹вут (записано від Дідківської Марці Мартинівни 1894 р.н., жительки смт. Чоповичі Малинського району). Така відсутність самоідентифікації поліщуками, можливо, й дала підставу багатьом дослідникам говорити про наявність у їхній культурі прадавніх, ще давньоруських рис.

Назва „поліщуки” (вперше зафіксована в документах і картах початку XVII ст.) охоплювала українське та білоруське населення в межах Полісся, з яким і пов'язана її етимологія [Наулко: 28].

В етнографічній літературі нерідко відзначаємо термін „тутейші” для називання окремих груп населення Полісся і Волині. Так називали поліщуків із нечітко визначеною етнічною самосвідомістю. Зокрема десятки тисяч тутейших при проведенні польських переписів ХХ ст. потрапили до рубрики „інші” й не були зараховані ні до українського, ні до білоруського населення [Наулко: 29]. Мовознавець Ю.Шевельов так пояснює народження терміна „тутейші”: „Коли факт входження КП регіону до (прото)білоруської мови на півночі і до (прото)української на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя). Себто ті, що „тут” споконвічні і опираються обом експансіям, з півночі і півдня” [Шевельов 1994: 11].

В ономастиці загальновідомим фактом є відсутність в антропонімічних назвах жителів певної місцевості мотивом, пов'язаних із назвою цієї території: на Гуцульщині не може з'явитися прізвище Гуцул, так можуть назвати вихідця із Гуцульщини, наприклад, подоляни, галичани; на Поліссі відповідно – Поліщук, так можуть назвати вихідця з Полісся наддніпрянці, слобожанці тощо. У нашій практиці прізвище Поліщук трапилося лише раз у Володимирській книзі 1606 року: *Иванъ Полещукъ, подданный пана Холботовского* [ВК 1606: 316]. Але цей факт красномовно свідчить про те, що поліщуків на українському етнічному просторі на початку XVII ст. уже виділяли представники інших етногруп.

I.4. Заселення краю

Полісся, незважаючи на значну поширеність із заходу на схід та дещо меншу з півночі на південь, – досить монокультурно-мовний регіон Славії, який виразно протиставляється решті не лише сусідніх етнографічних груп, але й нерідко народностей. Виділення поліщуків на тлі сусідніх етносів (українців, білорусів, поляків, росіян) спостерігається на рівні як матеріальної, так і духовної культур.

Даючи відповідь на питання: що таке Полісся і хто такі поліщуки, варто заглибитися в історію, принаймні, часів розпаду праслов'янщини. Дослідження істориків (археологів) з проблем східнослов'янського етногенезу (разом і поліщуків) переважно можна звести до таких положень:

- посилення скіфського гноблення лісостепового землеробського населення протягом V- першої половини IV ст. до н.е. змушувало людей переселятися до найвіддаленіших від Нижнього Подніпров'я південних районів лісової зони, де вони змішувались з близькими до них в етномовному відношенні, але менш розвиненими, носіями милоградсько-підгірцівської культури, очевидно – неврами. Наслідком цього стало, з одного боку, відносно обезлюднення Південного Лісостепового Правобережжя та майже всього (принаймні до Сули) Лівобережжя, а з другого – етнічна консолідація решток придніпровського праслов'янства з найближчими до нього, перехідними між праслов'янами та прабалтами, етнічними групами в північній частині Середнього Подніпров'я та, можливо, Волині, а незабаром також у басейнах Прип'яті, Верхнього Дніпра і, нарешті, Десни [Павленко: 318];
- в останній чверті I тис. до н.е. давні слов'яни надійно пов'язуються із зарубинецькими старожитностями Середньої Наддніпрянщини, Прип'ятського Полісся, басейну Верхнього Дніпра та Подесення [Павленко: 211]; на півдні Східної Європи в період з II до IV ст. відбувався рівнобіжно як процес уніфікації матеріальної культури, так і процес етнічної консолідації [Петров: 45];
- археологічні пам'ятки в період зарубинецької доби, датовані середньо- і пізньолатенськими фібулами, поділяються на кілька груп: 1) полісько-прип'ятська, 2) середньодніпровська, 3) деснянська, 4) тясминська, 5) пруго-дністровська [Петров: 186]; слов'янська колонізація лісових просторів Східної Європи, що розпочалася не пізніше III ст. до н.е. й відбилася в утворенні поліського та верхньодніпровського варіантів зарубинецької культури, поступово поширювалася й протягом першої половини

- середини I тис. н.е., головним чином за рахунок асиміляції давньобалтського населення в межах сучасної Білорусі [Павленко: 297];
- на правобережноприп'ятському Поліссі в епоху черняхівської культури жили зарубинецькі племена, які заселяли також і басейни Десни та Дніпра від Києва до гирла Березини. Вони створили свою культуру – пізньозарубинецьку (III-V ст.), на жаль, ще маловивчену. Різні географічні й суспільні умови розвитку пізньозарубинецьких і слов'янської частини черняхівських племен, незважаючи на спільнослов'янські корені, зумовили значну відмінність їх культур [Півторак 1993: 54].
  - у межах черняхівської культури ряд дослідників виділяють три великі локальні варіанти: перший – приморсько-степова смуга від Нижньої Наддністрянщини до гирла Дунаю; другий – Молдова, Валахія, Трансільванія між Дністром і Нижнім Дунаєм; третій – уся Лісостепова Україна, верхів'я Дністра і Західного Бугу до Сіверського Дінця. Третій варіант чи не всі дослідники пов'язують із давніми слов'янами. Зокрема В.В. Сєдов, Л.Нідерле, В.Хвойка, М.Грушевський, Б.Греков, В.Петров, Б.Рибаков, М.Брайчевський розміщують на території Лісостепової України III-IV ст. слов'ян-антів [Павленко: 269]. Цей третій варіант черняхівської культури неоднорідний. У ньому виділяються лісостепова та лісова, неоднакові за рівнем суспільно-економічного розвитку, слов'янські спільності другої чверті I тис. Перші – це анти, яких М.Брайчевський переконливо співвідносить з полянами давньоруських літописів. Другі – давньослов'янські об'єднання лісової зони, предки літописних деревлян, сіверян, дреговичів та ін., які стосовно пізньоантичної цивілізації, разом з балтами, що залишили культуру штрихової кераміки, були віддаленою периферією [Павленко: 270];
  - склавинами називають нащадків зарубинецької та пізньозарубинецької культур, які в межах сучасної України займали території від Прип'яті на півночі до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня на півдні. Вони були частиною значно ширшого ареалу нової археологічної культури – празької (VI-VII ст.). Східна частина цієї культури в межах сучасної України від Західного Бугу до Дніпра мала свої локальні особливості, через що в археології дістала назву житомирської, корчацької, або культури празько-корчацького типу [Півторак 2001: 31];
  - маємо наукові підстави говорити про три культурно-історичні провінції на теренах України (північно-західна, південно-західна

та південно-східна), які здавна мали постійний напрям культурно-генетичних зв'язків [Залізняк 1996: 187]. За останні 12 тис. років археологічно простежуються тісні етнокультурні зв'язки стародавнього населення Полісся з Південною та Західною Балтією і Середньою Європою. За цей час не менше 10 міграційних хвиль прокотилося із заходу на Полісся та Волинь [Залізняк 1996: 184]. Прабатьківщина українців територіально збігається з північно-західною культурно-історичною провінцією України, охоплюючи, крім Волині, Верхнього Подністров'я, ще й Українське Полісся, роль якого в етногенезі українців та збереженні їхнього етнокультурного комплексу визначальна [Залізняк 1996: 188].

Бачимо, що Полісся, разом з іншими українськими етнотериторіями, з одного боку, постає безпосередньо на основі колишніх слов'янських культур – чорноліської, зарубинецької, черняхівської, пражко-корчацької (житомирської), з іншого – внаслідок прямих контактів з інослов'янськими культурами, зокрема милоградсько-підгірцівською. Ця територія разом з прилеглими південноукраїнськими землями віддавна (принаймні, від кінця першого тисячоліття до н.е.) заселена протослов'янськими племенами. Мабуть, не випадково Полісся (а саме територія між Середньою Наддніпряниною, Надрип'яттям, Дністром та Віслою) багато лінгвістів, істориків, етнографів визнають територією первинного розселення слов'ян [Бирнбаум: 46; Ossowski 1971: 113; Гимбутас: 131; Филин: 11; Бернштейн: 65, Dejna 1973: 35]. А також у скрупульозному огляді літератури щодо окреслення прабатьківщини слов'ян, здійсненому В.Манчаком, Одерсько-Прип'ятсько-Дніпровську гіпотезу підтримують: Брюкнер, Отрембський, Фурдал, Янкун, Сенн, Шевельов, Дікенманн, Сковронек-Танти-Василевський, Гардавський, Камоцький, Удальцов, Нітш [Mańczak: 28-32].

I.5. Виділення Полісся на основі лінгвальних даних

Наведені свідчення (наскільки б вони не були суперечливими чимдалі в глибину віків) однозначно зводяться до того, що поліський територіально-мовний простір у нинішньому його окресленні складався поступово на ґрунті протослов'янських та слов'янських культур (зарубинецької, черняхівської у певних їх варіантах) з домішками західних середньоевропейських і північних балтських впливів.

Діалектне членування протосхіднослов'янського мовного простору намітилося, найімовірніше, ще до утворення централізованої східнослов'янської держави Київської Русі (X-XI ст.), а не встановилося в XII ст., як вважав Ф.Філін [Филин: 155]. На цей час поліський мовний масив вочевидь уже був виразно сформований. Нині лінгвісти чи не одноставно відзначають дуалістичний поділ протоукраїнського мовного континууму в передписемну епоху, а саме протиставлення півдня – півночі. Про це в різні часи писали В.Ганцов, М.Дурново, Ф.Жилко, Ф.Медведев, П.Моргун, М.Наконечний, Ф.Філін, Г.Півторак, В.Німчук, Ю.Шевельов.

„Розрізнення між північними й південними українськими наріччями (за В.Ганцовим) настільки вдалі, що є смисл внести корективи до тричленної будови давньоруських говорів О.Шахматовим. Тобто південноруська мовна область цілком логічно поділяється на два окремих наріччя ще в дописемний час: північне та південне” [Дурново 1925: 155]. Дані перших писемних пам'яток (X-XIII ст.) з теренів Київської Русі дозволяють лінгвістам південнокиєворуський мовний простір членувати на північний та південний ареал. Особливо сильною була диференціація в говорах півдня й південного заходу земель Київської Русі у зв'язку з державною розчленованістю цієї території. Давні східнослов'янські племена, що проживали на території України, розпадалися на північну та південну групи. Північна – деревляни та сіверяни [Жилко 1962: 4-5; Филин: 78 з покликанням на Ф.Жилка, 79; Півторак 1988: 117, 125]. „Північне говіркове угруповання південноруської групи є підстави пов'язати з північним наріччям пізніш сформованої мови української народності (а потім – нації); рядом фонетичних, передусім, рис воно віддавна протиставлялося південному (улицько-тиверсько-хорватському в основі своїй) угрупованню тієї ж групи” [Медведев-Моргун-Наконечний: 44].

У передісторичний (протоукраїнський) період, що знайшов відображення в літописі згадкою про племінне розселення, Київська Русь не була монолітною ні в етнічному плані, ні, тим більше, в мовному. Південна (Мала) Русь виразно протиставлялась на дві зони – північну і південну. Північна зона пов'язується із літописними деревлянами,

волинянами, дреговичами [Півторак 1993: 108] та сіверянами. Ці чотири давньоруські племені і лягли згодом в основу окремої етнографічної групи в межах Східної Славії – поліщуків. В.Німчук підтримує думку М.Наконечного про „давньоруську глибину кардинального явища північноукраїнського масиву – залежності від наголосу розвитку континуантів *е*, *ѣ*, а також *е*, *о* в новозакритому складі – чим він здавна відрізняється від південноукраїнського” [Німчук 1994: 44]. Північне наріччя української мови деякі вчені небезпідставно об’єднували в один масив із південнобілоруськими говірками. Про мовну єдність у минулому північноукраїнських та південнобілоруських земель у свій час писала Л.Гумецька: „Сучасні південно-західні білоруські і північні українські говори складали в минулому один діалектний масив у межах Турово-Пінського князівства” [Гумецька 1965: 42]. Не пов’язував становлення північноукраїнського наріччя виключно з одним племінним утворенням і М.Никончук, наводячи аргументи лексико-семантичного рівня мови: „Важливо те, що відсутні діалектні зони – об’єднання декількох груп говорів, – які замикалися б лише на деревлянській чи дреговицькій територіях. Так, зона лексеми *памег* охоплює західні говори одночасно і деревлянського, і дреговицького масивів, що по-своєму підкреслює факт древлянсько-дреговицької єдності в минулому. Цей діалектний масив, треба думати, походить від єдиного в минулому древлянсько-дреговицького діалекту, який до VIII ст. локалізувався на правобережжі Прип’яті. Деревляни і дреговичі являли етномовну єдність, а потім, починаючи з XIII ст., очевидно, лише північна група племен виділилася із древлянського союзу і перейшла на лівобережжя Прип’яті, де знаходилося балтомовне населення” [Никончук 1983: 167]. Зрештою, П.Векслер констатував, що „у випадку із білоруськими і українськими говірками межу провести нелегко, бо спершу південнобілоруські і північноукраїнські діалекти становили одну діалектну групу” [Векслер:80].

Крім таких узагальнених висновків щодо дуалістичного поділу протоукраїнського мовного простору на північ – південь, висувуються припущення про виділення вужчих, локальніших територіально-мовних утворень у складі поліського територіально-мовного континууму. Цілком логічним (на основі проведеного дослідження) видається висновок О.Скопненка про постання берестейсько-пінських говірок на основі мовних систем східнослов’янських племен волинян і дреговичів, які (говірки) у XII-XIII ст. уже мали доволі окреслені межі [Скопненко: 112]. Не зовсім зрозумілою є протооснова підляського діалекту. Сумнівів ні в кого не викликає теперішня належність цих говірок до північноукраїнських, які у свій час виділив ще К.Михальчук. П.Житецький стверджував, що все Підляшся в доісторичні часи було

зайняте ятвягами, поряд з якими жило слов'янське плем'я неврів. Від X ст. ятвягів воювали українські князі Володимир (983), Ярослав (1038), Данило (1254), які до кінця XIII ст. остаточно їх потіснили, а від XIV ст. ця земля була включена до складу ВКЛ [Лесів 1997: 290]. Однозначно до північноукраїнських відносить українські говірки навколо Влодави Ф.Чижевський, зауважуючи, що формувалися вони на південно-східній та північній території ще до XV ст. [Czyżewski 1994: 402].

Наведені вище думки різних учених дозволяють зробити обережне припущення, що в українському територіально-мовному просторі виділялися діалектні масиви ще до часу фіксації перших писемних рис української мови. „Хоч як парадоксально це звучить, – відзначав Ю.Шевельов, – але поділ діалектів на північні і південні в українській мові є давнішим від самої української мови, що вона, власне й виникла завдяки злиттю цих двох діалектних угруповань (точніше південного та південної частини північного, оскільки північна частина цього останнього з бігом історичного розвитку віддалилася від південної частини, ввійшовши в процес формування та еволюції білоруської мови)” [Шевельов: 961]. Гіпотезу про участь північних говірок києво-поліської зони у формуванні білоруської мови підтримує американський лінгвіст П.Векслер [Векслер: 76-77].

Ю.Шевельов на основі мовних та історичних фактів виділяє на теренах Київської Русі п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів. Четвертим у цьому переліку йде Києво-Поліський [Шевельов 1994: 9]. Проте, підкресливши архаїчність „у своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглись ніде, за винятком хіба Києво-Поліської групи” [Шевельов 1994: 10], учений не вказує на скільки-небудь виразні контури його поширення: у яких межах він був поліським? Далі Ю.Шевельов відзначає, що така „незайманість” Києво-Поліського регіону тривала недовго.

Тривалий наступ Полоцько-Смоленської групи на південь (на північну частину КП) тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі та України вже в XX ст. З-поміж рис Полоцько-Смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявляло акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може вирішальний, вплив мали й політичні чинники (утворення й експансія т.зв. Великої Литви), і, мабуть, внутрішньомовні фактори – кардинальне спрощення системи наголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику роль саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка внеможливіювала включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови [Шевельов 1994: 11]. „Унаслідок поступового ширення „литовських”, себто в суті речі

протобілоруських рис і інновацій, з одного боку, і києво-подільсько-галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався і з півдня, і з півночі, відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження КП регіону до (прото)білоруської мови на півночі і до (прото)української на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя). Себто ті, що „тут” споконвічні і опираються обом експансіям, з півночі і півдня” [Там само]. Ці міркування вченого поза сумнівом важливі й логічні, але стосуються, на наш погляд, передовсім значно пізніших часів. Білоруський уплив рідко переходив за Ясельду – Прип’ять аж до встановлення в ХХ ст. адміністративного кордону між Україною і Білоруссю. Пол Векслер робить припущення, що *е* (< *ě) під наголосом поширився на поліські терени досить недавно, ймовірно, у ХVІІІ-ХІХ ст. і продовжує витискати дифтонг [Векслер: 161]. Годі говорити про вплив південноукраїнський, наприклад, у ХV ст., коли карти АУМ середини ХХ ст. (натиск літературної мови через школу, пресу став різночий) відображають межу по умовній лінії дещо на північ від Житомира – Рівного – Луцька. Не важко здогадатися, що ця лінія (особливо на Середньому Поліссі) протягом останніх як мінімум трьох століть відтискала із півдня на північ. До ХVІ ст. говорити про розмивання поліського ядра недоречно вже з тієї причини, що саме поліський різновид літературно-писемної мови найвиразніше проявився в непростій тогочасній мовній ситуації, коли вироблявся стандарт мови Двору ВКЛ („претендували” на цю роль поза сумнівом білоруський та південноукраїнський типи, однак суттєвих, очевидних діалектних рис не внесли). Чи не дивно, що саме власне поліські розмовні риси (наприклад, *ε* (< *е*, *а) в ненаголошеній позиції, яка була чужою як українцям з півдня, так і білорусам із-за лівого берега Прип’яті) від ХVІ ст., починають повсякчасно і повсюдно використовуватися на письмі як галичанами, подолянами, так і полочанами, вітебчанами, а не навпаки – акання та ікання поліщуками. Мабуть, доречніше в перед- та ранньописемну епохи говорити не про факт входження КП до (прото)української чи (прото)білоруської мов, а швидше про поліські впливи на (прото)українську та (прото)білоруську мовні системи. А культурно-мовна „капітуляція” Полісся відбулася після ХVІІ ст., коли починають з’являтися (в Україні – ХVІІІ, Білорусі ХІХ ст.) писемні зразки на народно-розмовній основі. Полісся ж залишилося осторонь цього процесу.

Називаючи один із прототипів української мови Київсько-Поліським, Ю.Шевельов не вказує, до якого українського мовного масиву – північного чи південного – належав діалект полян. У дискусії про те, чи належав діалект полян до північноукраїнського, однозначності немає. Й.Дзендзелівський при визначенні давньої діалектної бази північного

наріччя вважає неправомірним перше місце відводити говорам полян. У північне наріччя взагалі, очевидно, влилася лише незначна (північна) частина говорів нащадків полян. Східнослов'янське плем'я полян (союз племен), як вважає більшість дослідників (Соловйов С.М., Барсов П.Н., Насонов А.Н.) жило на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини первісно в зоні лісостепу та частково степу до дніпрових порогів. На півдні ці племена межували з уличами. Пізніше під тиском степових кочівників – печенігів – поляни відійшли на північ у басейн Росі та Стугни. Зважаючи на розселення полян, зокрема в давні часи, та на біпартицію протоукраїнських говорів у X-XI ст. можна припускати, що діалект полян був ближчим до діалекту уличів, ніж до діалекту деревлян та сіверян [Дзендзелівський: 48, із покликанням на *Słownik starożytności słowiańskich: Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970, t. 4, cz. 1. S. 182-183].

Таким чином, цілком припускаючи, що витоки північноукраїнського наріччя сягають глибокої давнини, питання про його походження все ж таки залишається відкритим [Филин: 79]. Ніхто з дослідників (лінгвістів, істориків) не піддає сумніву факт постання поліської мовної спільноти на основі древлянсько-дреговицького союзу племен (пізніше середньополіського діалекту), проте не зовсім зрозумілим залишаються питання: 1) про поліську східну та західну периферію – східно- та західнополіські (особливо підляські) говори; 2) про участь полян у формуванні поліського діалекту; 3) відколи і якою мірою протополіські племена контактували з балтомовним населенням.

Говорячи про лінгвальні межі Полісся, варто відзначити, що вчені вперше почали виділяти його ще у XVIII ст. Проте ті спроби (О.Шафонський, О.Павловський, М.Максимович, Я.Головацький, П.Житецький) та навіть пізніше (О.Потебня) ґрунтувалися на порівняно обмеженому фактологічному матеріалі [Жилко Нариси: 26; Бевзенко 1965: 14-20]. Першим, разом з іншими територіально-мовними утвореннями, північне (поліське) наріччя на основі зібраних діалектних даних виділив К.Михальчук. Всі подальші класифікації – В.Ганцова, І.Зілинського, М.Дурново, М.Соколова, Д.Ушакова, Є.Карського, І.Сидорук – кардинальних змін щодо північної та південної межі поліського наріччя не внесли. Північну окреслювали за умовною лінією: Стародуб – гирло Іпуті – гирло Прип'яті – по Прип'яті до гирла Ясельди – Слонім – Пружани – Більськ. Виділяючи південну межу, завжди відзначали досить широку смугу перехідних говірок. Вказуємо умовні крайні північні та південні орієнтири смуги перехідних говірок: Суми – Глухів, Лубни – Ніжин, Корсунь – Київ, Житомир – Радомишль, Дубно – Степань, Володимир-Волинський – Влодава. Західна межа чітко виділяється за умовною лінією:

Більськ – Біла – Холм – Красностав. Східна: Суджа – Рильськ – Стародуб [АУМ III: к. V, VI, VII, X; Полісся ЕУ: 2173]. Сучасні класифікації на основі даних лінгвістичних атласів північну межу проводять переважно по російсько-українському та білорусько-українському державному кордоні (із вказуванням на поширення північноукраїнських говірок між Пінськом і Брестом). Південна ж межа залишилася майже без змін. Переміщення північної поліської межі від Прип'яті до державного кордону за такий короткий проміжок (трохи більше півстоліття) часу не лише вражає, але й не меншою мірою дивує. Ще більше здивування викликає трактування білоруськими діалектологами поліської групи говірок, яка, за даними білоруської лінгвогеографії, окреслюється умовною лінією Столин – Лунинець – Береза – на південь від Пружан – на північ від Кам'янця [ЛГБГ: к. 75]. Тобто говірки поблизу Лельчиць, Єльська – вже не поліські, а південно-західні білоруські і становлять „основний масив білоруської діалектної мови” [ЛГБГ: к. 71]. До речі, і в українському мовознавстві превалює називання північних говірок саме північноукраїнськими, а не поліськими, щоправда, вони не звужені до якогось мікроареалу.

Навіть зважаючи на вихід двох національних атласів – українського і білоруського, – все ж таки „варто визнати, що обидва атласи не дають достатньо повної картини білорусько-українського пограниччя й лінгвістичного ландшафту поліських говорів не лише тому, що кожен атлас обмежений певним колом питань і кількістю карт, але й тому, що тематика питань і карт обох атласів не ідентична й багато питань і карт не зіставляються одне з одним, багато із них тематично залишаються в межах визначених дослідниками і видавцями географічних меж атласу, які нерідко збігаються з адміністративними і державними кордонами” [Толстой 1995: 6]. Повертаючись до білоруських поліських говірок, відзначимо, що на основі скартографованого матеріалу в Діалектологічному атласі білоруської мови згаданий поліський говір справді чітко виділяється [ЛГБГ: к. 1-8], але ж той таки Атлас досить виразно протиставляє білоруський мовний простір саме за виділюваною К.Михальчуком, Ю.Карським, В.Ганцовим, І.Зілінським, М.Дурново наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. північною межею поліського наріччя. Відзначимо такі ізоглоси: 1) фонетичні: „акання” *во^lда* – *ва^lда* за умовною лінією – витік Ясельди – на північ від Івацевич – Ганцевичі – на південь від Любані – на північ від гирла Птичу – Калиновичі – на південь від Брагіна; наявність/відсутність протетичного *в* у займеннику *вон*, *вона* – *йон*, *йана* межа проходить дещо на південь від „акання” [ЛГБГ: к. 10]; дифтонгічна та звужена, закрита вимова рефлексів наголошених *о, *е, *ё *л'ёс*, *л'уес*, *дóм*, *дуом* – *л'ес*, *дом* за лінією Ліда – Стовбці – Узда – Червень – Бобруйськ – Жлобин – Октябрський – Світлогорськ – Річиця [ЛГБГ: к. 16]; рефлекс *ѣ у ненаголошеному складі *зайец*, *пам'ец* –

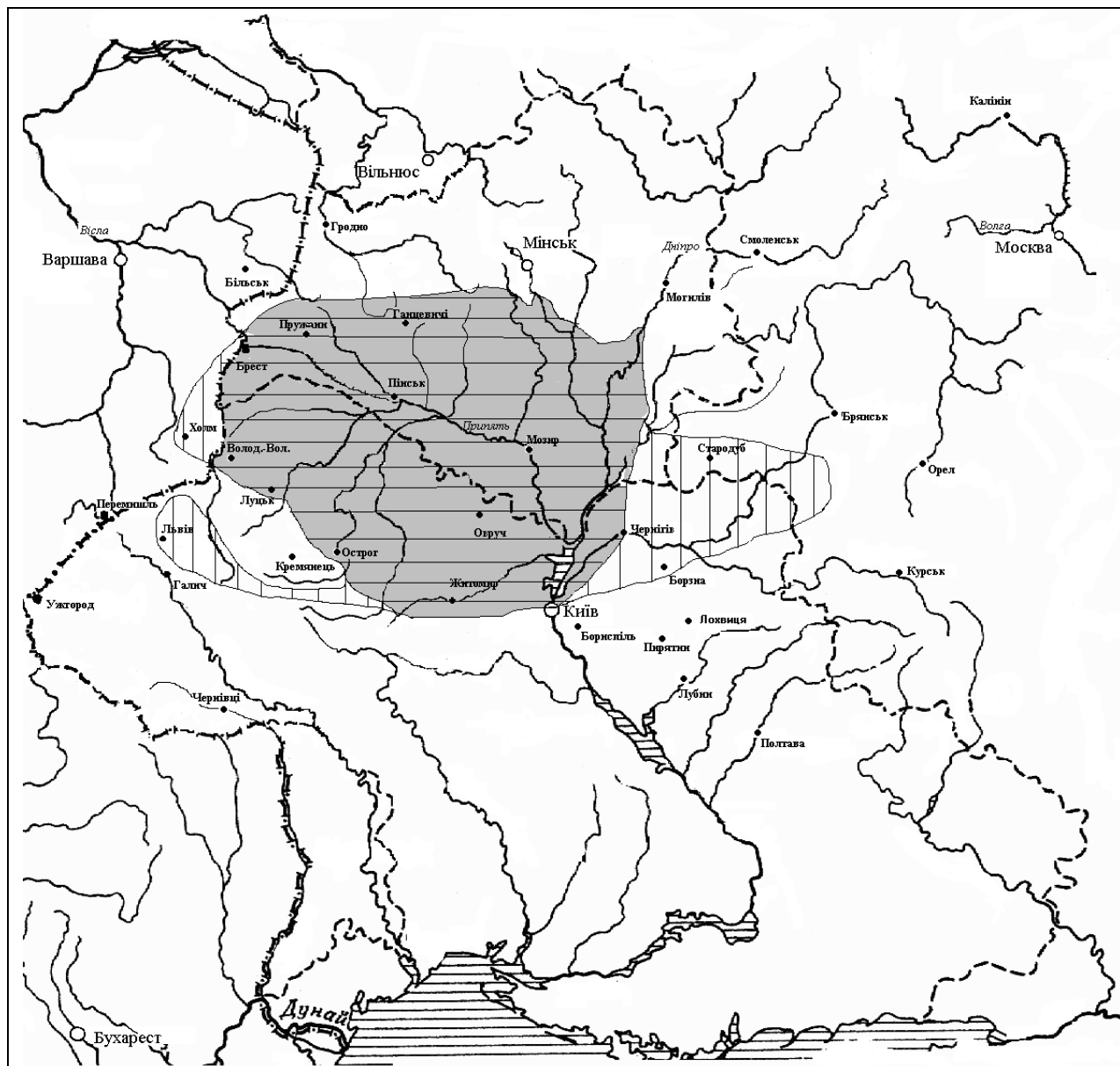
↑*зайац*, ↑*пам'яц* на півночі майже збігається з „аканням”, на сході – з дифтонгічною вимовою рефлексів *о, *е, *ё [ЛГБГ: к. 27]; вимова *буў* – *быў* дещо на південь від „акання”, а на сході збігається із рефlekсами *о, *е, *ё [ЛГБГ: к. 27]; 2) морфологічні: ↑*новэ* – ↑*новае* межа збігається з „аканням” [ЛГБГ: к. 10]; *ка*↑*м'енн'е* – *ка*↑*м'енн'я*, *ка*↑*м'енн'о* збігаючись із „аканням” на півночі, на сході проходить по лінії Октябський – Мозир – Єльськ; [ЛГБГ: к. 11]; 3) словотвірні: *сві*↑*нячы* – *сві*↑*ны*, *сві*↑*ніны* межа збігається з „аканням” [ЛГБГ: к. 10]. Звичайно, лінгвальні межі Полісся постійно звужуються як під тиском білоруської, так і української літературних мов. Наприклад, за даними Лексичного атласу Правобережного Полісся М.Никончука (польові обстеження провадилися у 70-80-ті роки ХХ ст.) з досить густою сіткою обстежених населених пунктів, межа „акання”, порівняно з матеріалами ДАБМ, окреслена вже дещо на південь, починаючи від гирла Ствиги, проте говірки Лельчицького, Єльського, часто навіть Мозирського районів – не акаючі [Никончук Атлас: к. 12, 31, 43, 83]. Але у берестейсько-пінських говірках зміщення межі акання на південь відзначено вже значно менше [Скопненко: к.7]. Про те, що південно-західні білоруські говори були „окаючими”, стверджує В.Чекмонас. Говорячи про південну межу акання, мовознавець висновує, що окання відступило перед аканням на південь. Це дає вагомі причини стверджувати, що до поширення акання на території майбутніх південно-білоруських говорів було поширене окання, наявність якого разом з набором інших рис робить їх (риси) природнім продовженням більш південних власне українських говорів. Висновки ученого: до появи акання територія сучасних південно-західних білоруських говорів була суто окаючою, а якщо додати, що в цих межах було поширене фарингальне українське [h], то очевидним стає факт про північноукраїнську основу цих говорів [Чекмонас: 33-34]. Не погоджується з виділенням групуванням білоруських говорів на основі ДАБМ і П.Векслер: „Кажуть, що південно-західна зона включає регіональні анклавні, наприклад, так звану поліську підгрупу на заході і мозирську – на сході. Це не зовсім виправдано, бо поліську підгрупу і Брест (у мозирській підгрупі) швидше варто розглядати як українські території” [Векслер: 78].

Усе далі на північ переміщується межа між середньополіськими та південноукраїнськими (середньонаддніпрянськими й волинськими) говірками. За низкою ізофон, ізоморф, ізолекс М.Никончук проводить її по Ірші – біля витоків Ужа та Уборті – на північ від Новоград-Волинського [Никончук Атлас: к. 5, 12, 22, 39, 48, 55, 57]. Наразі очевидно, що територіально-мовна межа Полісся в минулому була значно ширшою. Цілком погоджуємося із твердженням Й.Обрембського про те, що в минулому – в міру чимдалі архаїчної мовної і етнічної картини

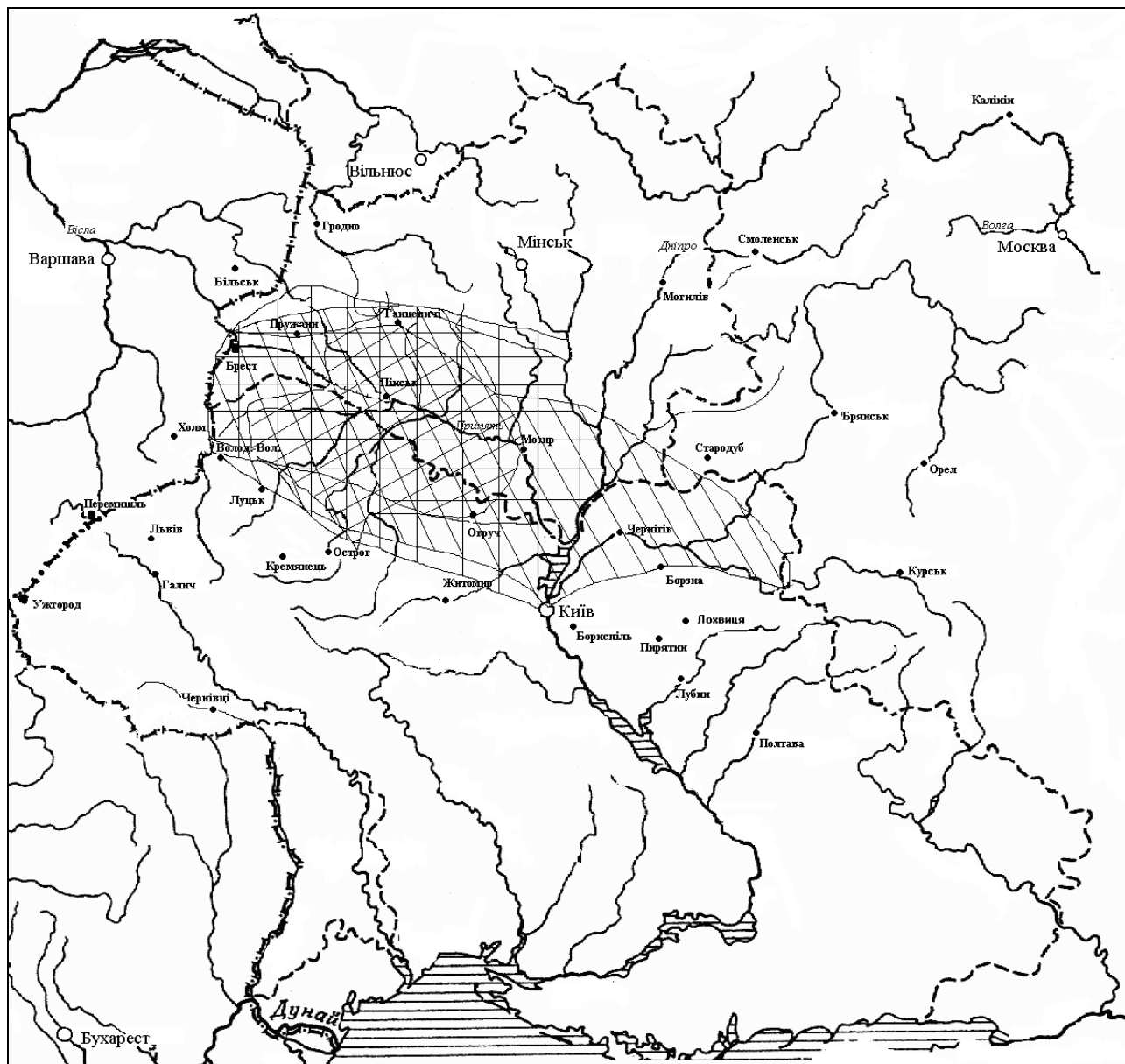
Полісся – його внутрішня межа (кордон) перестане бути межею, швидше набере характеру розмежування вищих надрядних одиниць етнічно-мовних, що інтегруються на засаді мовної спільності [Обрембський: 34].

Дуже оригінальну думку на користь мовної самобутності Полісся висловив П.Бузук: „Вважаємо, що навіть визнання границь для окремої мови буде значною мірою умовне. Дві споріднені мови, якщо вони межують з давніх часів, поволі переходять одна в одну. Але ця переходи́вість продовжується і на обширі однієї мови, і тому для мовознавця реальний говір – це вже говір окремого села, ба, навіть говір окремої людини. Для переходової смуги, що складається з північноукраїнських та південнобілоруських говорів, ми знаходимо кількість ознак, приблизно таку саму, що й кількість рис, характерних для самих української і білоруської мов. Це дає нам сміливість висловити таку думку: коли б на території цієї переходової смуги через які-небудь політичні та економічні умови утворилась би окрема держава, це, мабуть, об'єднало б також і ці перехідні діалекти в окрему мову, наприклад, у яку-небудь поліську. Проте на сьогодні факт, що є українська і білоруська мови. Окремої поліської нема. Бо об'єднавчі державні та культурні чинники з'явилися зовсім в інших місцях; їх концентрація відбулася так, що поліські говори розділились поміж обома мовами” [Бузук 1926: 28].

Триває поступовий, але закономірний процес вирівнювання діалектних мовних систем у напрямку до поширеного стандарту – літературної мови. Він об'єктивний і невідворотний, проте й прискорювати, форсувати його не слід. Сьогодні, у ХХІ ст., поліські говірки є фактом, а значить, і об'єктом синхронного та діахронного вивчення українських, білоруських і польських дослідників.

Карта 1. Географічні межі Полісся.
(За Енциклопедією українознавства)

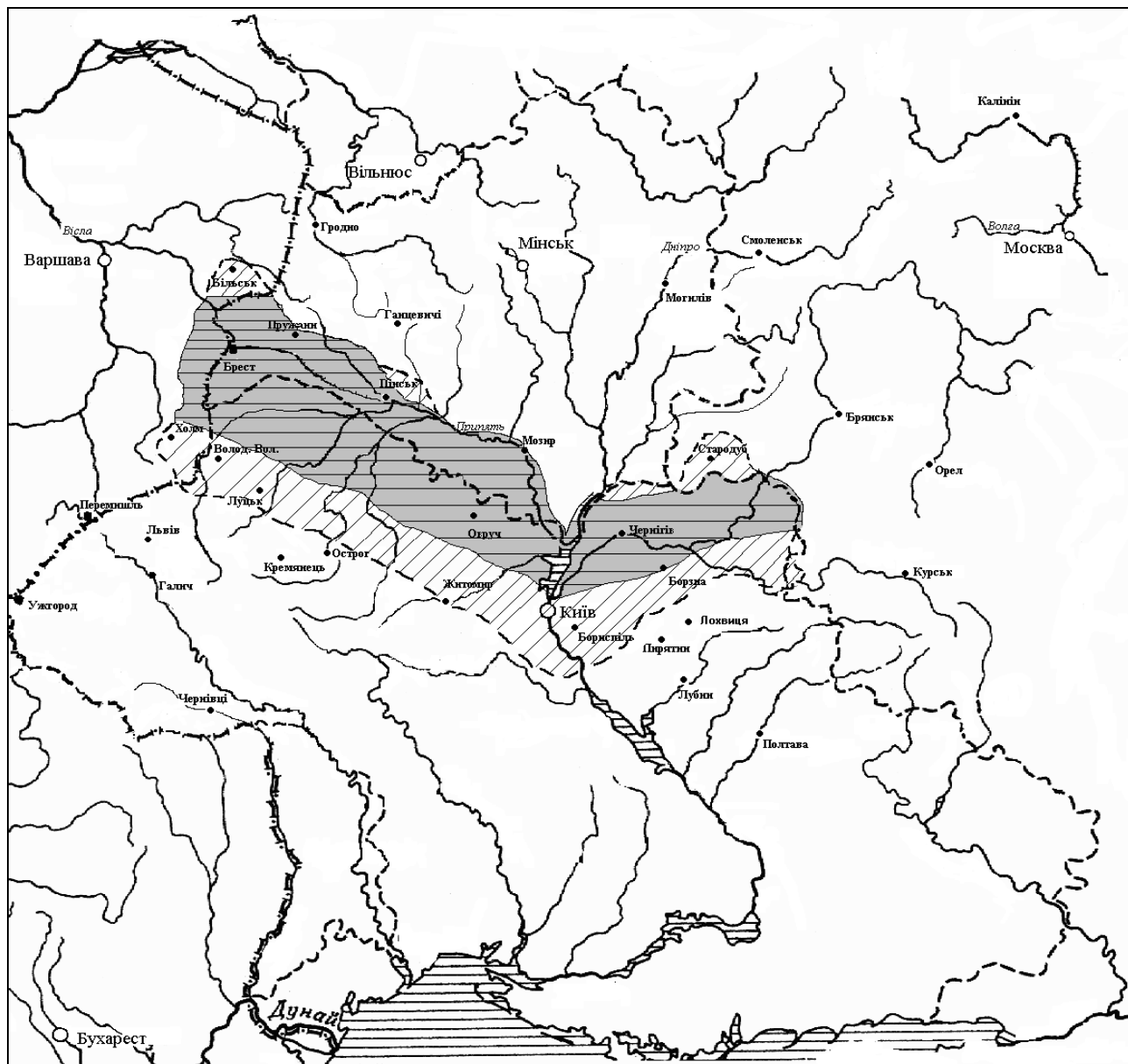
Карта 2. Географічно-лінгвальні межі зони-ядра Полісся.

||| – за А.Кіркором [Стрижак 2005: 121]

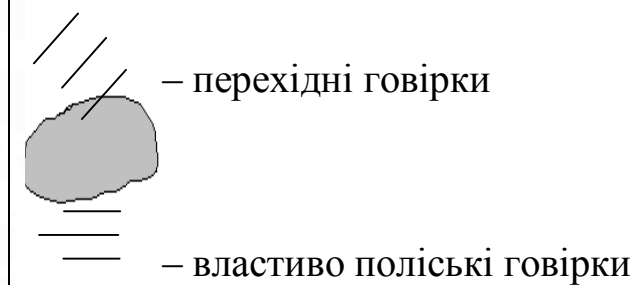
— – за М.Толстим [Толстой 1968: 5]

/// – за Морозом-Чаквіним [Мороз-Чаквін: 7]

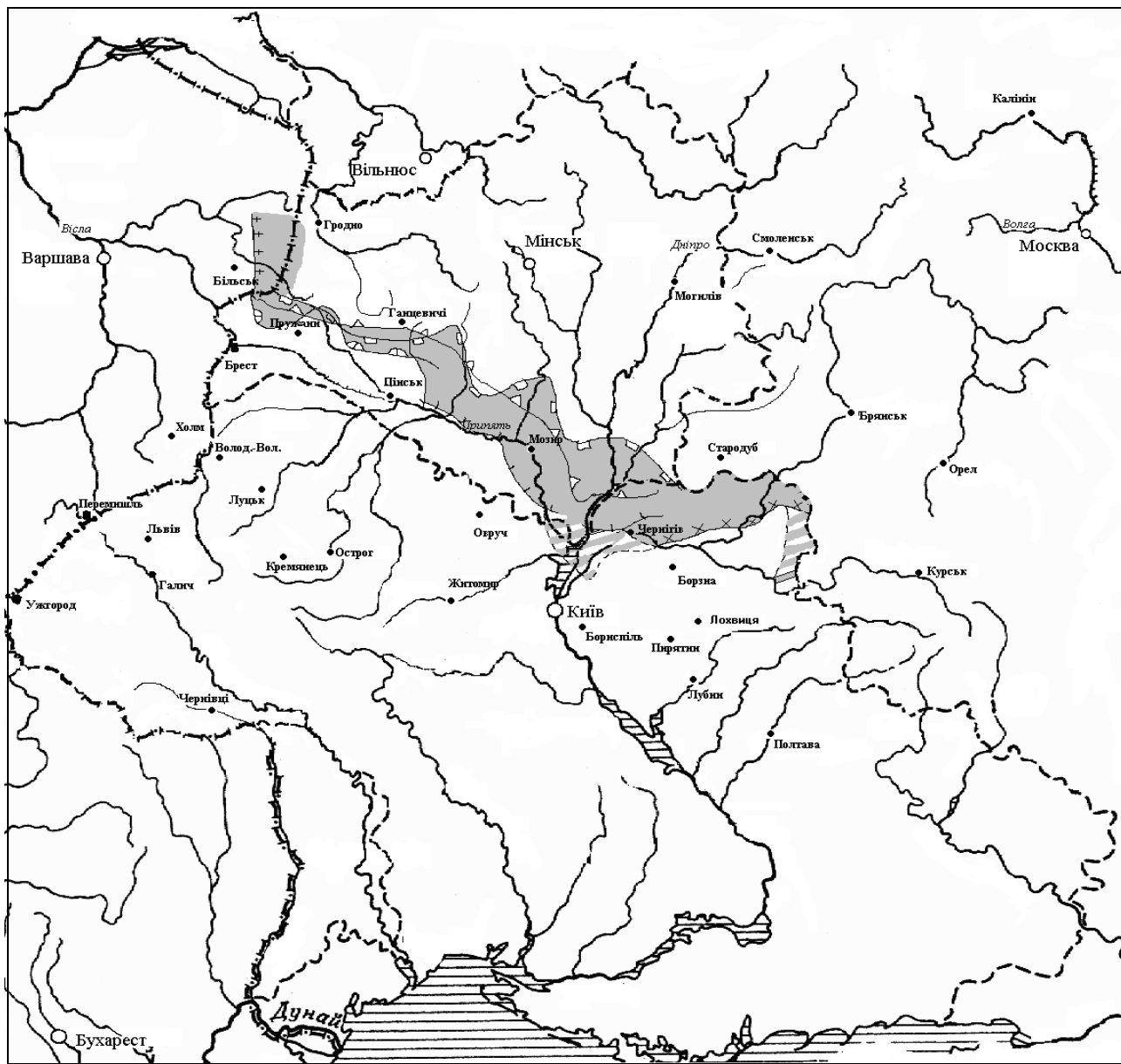
/// – за В.Бондарчиком [Бондарчик: 3]

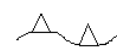

Карта 3. Лінгвальні межі Полісся.
(За Михальчуком, Ганцовим,
Зілінським, Дурново, Карським)

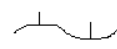

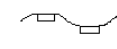
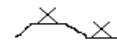

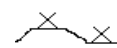
Карта 4. Північна межа поліського наріччя

 – акання (за ДАБМ) [ЛГБГ: к.10]
 акання (за Никончуком)

 – [Никончук Атлас: к.27]

 – рефлекс *ę *памет'*, *зайец*
 (за ДАБМ)

 – акання (за Скопненком)
 [Скопненко: к. 7]

 – акання (за АУМ) [АУМ: к. 71]

 – акання за (AGWB)
 [Hawryluk: 13]

Розділ II. ПОЛІСЬКИЙ МОВНИЙ ПРОСТІР У ДІАХРОНІЇ

II. 1. Підходи до опрацювання текстів середньоукраїнської доби

У своєму дослідженні спираємося на методи та прийоми вивчення пам'яток, що їх використовували попередні дослідники. Надостовірніші висновки в історичній діалектології можливі при зіставленні свідчень писемних пам'яток із фактами сучасної лінгвогеографії. Усвідомлюючи консервативність давньо- та староукраїнських писарів, які дотримувалися традиційної орфографії, а також постійний супровід (аж до новоукраїнського періоду) церковнослов'янської літературної мови, що нерідко затемнювала реальну живу вимову писаря, все ж таки, зваживши на власний досвід роботи з давніми текстами, вважаємо за необхідне відзначити таке:

- від XVI ст. пам'ятки містять значну кількість народнорозмовних рис, які в багатьох випадках дозволяють протиставити їх не лише етнічно – білоруські чи українські, але й внутрішньоетнічно – поліські, південнозахідноукраїнські, південносхідноукраїнські;

- аналіз текстів показує, що вони від (як мінімум) середини XVI ст. відбивали (бодай поодинокі), а значний масив пам'яток, мабуть, взагалі більшість, тогочасних розмовних рис місцевих писарів;

- кількісні підрахунки лінгвальних явищ у текстах тогочасної літературно-писемної мови мають перцорядне значення для встановлення їх ареального поширення;

- до мови пам'яток, починаючи від XVI ст., значно меншою мірою стосується принцип тяжіння над писарем традиційної орфографії. Попри певне відчуття стандартизації тогочасної писемної мови, автори однозначно були вільніші, порівняно з попереднім періодом, у виборі графічних засобів відображення мовлення;

- у власному дослідженні переважно не приймаємо підхід тих істориків мови, які, спираючись на обмежені виражальні можливості кириличної графіки та традиційної орфографії, стверджували/стверджують про невідбиття писарями реальних розмовних рис. Зважаючи на вищевказані причини та власну практику аналізу пам'яток, констатуємо, що вже в текстах XVI ст. будь-яка існуюча тогочасна розмовна риса була принаймні поодиноким виявлена. Цілковита відсутність її в пам'ятках може свідчити про відсутність її і в живому мовленні писаря. Тому в цілому відкидаємо твердження деяких українських дослідників про те, що писар, пишучи □□□□, вимовляв [к'ін'] при відсутності бодай одного написання з *и* замість *о* у новозакритому складі або білоруських дослідників, що твердили

відповідно □□□□[□] – [xa¹ʒ¹iʉ¹] при відсутності в тексті бодай одного написання з ʒ¹;

- не вважаємо за доказові випадки, які можна трактувати неоднозначно. Наприклад, зараховувати написання на зразок □□□ε[□]□□[□] до прикладів з відбиттям твердої вимови [p], коли в тексті наявні написання з кінцевими -□□ і -□□ або робити категоричні висновки про явище подовження в українській мові лише на основі написань □□ѣ[□]ε □□ѣ[□]ε при майже цілковитій відсутності написань двох графем в українських пам'ятках, за наявності десятків прикладів у білоруській писемності.

Переважна більшість аналізованих текстів рукописні, у яких, зрозуміло, наголос не вказано. Оскільки якість поліського вокалізму безпосередньо залежить від акцентуації, то при віднесенні лексем зі спірною акцентуацією до прикладів наголошених або ненаголошених виявив рефлексів колишніх *o, *e, *ě та *ę, за взірць бралися слова із друкованих видань, де наголоси проставлені, У випадку відсутності таких лексем у друкованих текстах досліджуваного періоду наголос реконструйовано на основі сучасного наголошування.

Для характеристики більшості фонетичних процесів оперуємо текстами оригіналів та факсимільних видань, які опрацювали самостійно, або виданнями, де транслітерування тексту здійснене за „Правилами видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст.”, укладеними М.Пещак, В.Русанівським (Київ, 1961) та „Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції”, підготованими В.Німчуком (Київ, 1995). Пам'ятки, транслітеровані критичним методом (без розрізнення графем ε – є, без виділення надрядкових літер, паєрка тощо), залучені для аналізу лише тих фонетичних процесів, де метаграфування не спотворювало оригіналу.

II.2. Джерела та принципи відбору пам'яток

Для аналізу залучаємо пам'ятки різних стилів і жанрів. Найчисленнішу групу становлять ділові документи: грамоти та справи з актових книг судових канцелярій, описи замків. Ця група пам'яток являє чи не найбільший інтерес для історичної діалектології. Саме в грамотах, а особливо в книгах земських, городських та підкоморських судів, живе мовлення відбито найповніше. До того ж ці записи точно локалізовані. Звичайно, в Житомирському городському уряді писарем міг бути не обов'язково поліщук із півночі Житомирщини, але логічно припускати, що до житомирської канцелярії писарів не набирали із Кам'янця-Подільського, Бара, Львова, Бреста і т. ін. Вони були місцеві, про що й свідчать записи із численними поліськими регіоналізмами. Менше представлена при характеристиці мовної палітри Полісся література релігійного спрямування та світська (полемічна, поезія). На те є об'єктивні причини: вона не завжди точно локалізована, а якщо й локалізована, то регіональні особливості відбиті в ній значно менше. Послідовно простежується графічна особливість: в актових книгах графеми $\frac{3}{4}$ та л вживаються рідко, а в пам'ятках інших жанрів ці літери переважають. Саме наявність цих букв часто „затемнює” реальну мовну сутність писаря.

На сьогодні існують об'єктивні труднощі при кваліфікації пам'ятки як власне поліської, що не має прямих указівок на місце написання або публікації. Про це детально йдеться в параграфі „Українсько-білоруські мовні контакти XIV-XVII ст.". Наразі викладемо власне суб'єктивне бачення загального підходу до проблеми.

Аналізуючи висновки славістів-діахроністів, в історичній мовознавчій науці щодо потрактування належності кириличних текстів до культури того чи іншого східнослов'янського народу можна виділити три підходи: патріотично-науковий, толерантно-науковий і власне науковий. Зрозуміло, ніхто із учених не вважає себе прибічником таких підходів, усі застосовують у своїх студіях виключно науковий, але внаслідок цього з'являються іноді не зовсім наукові висновки. Стосовно території та часового проміжку, які ми досліджуємо, відзначимо явну помірковану (толерантно-наукову) позицію українських істориків мови (Л.Гумецька, І.Білодід, В.Русанівський, П.Плющ, Ф.Медведєв, В.Німчук, Г.Півторак, І.Чепіга), які майже одноставно мову на українсько-білоруських землях XIV-XV ст. називали спільною українсько-білоруською. У подальшому, від XVI ст., українські вчені як властиво українські досліджували тексти переважно з очевидними південноукраїнськими рисами ($\frac{3}{4}=u$, поплутування $e - u$, відбиття конвергенції $i_{\text{б}} > u$, поплутування $o - y$, м'яка вимова *шиплячих*, p та ц), а північноукраїнські ($e / < e_{\text{б}}$, 'а/ залежно від наголосу, поплутування $\frac{3}{4} - e$, твердість *шиплячих*, p та ц), що були спільними й для білоруської писемності, нерідко „толерантно” пропоновано білоруським ученим. Білорусисти, не

знаходячи маркуючих білоруських розмовних рис („акання” – лише спорадично, „дзекаання”, „декаання” зовсім відсутнє) у пам’ятках, почали зараховувати до білоруських усі тексти з теренів Білорусі, в тому числі й на основі відзначених вище поліських особливостей. Характеристика ознак „західноруського наріччя” (в Ю.Карського) або старобілоруської мови (Л.Шакуна, А.Журавського, В.Аниченка, В.Свяжинського) супроводжувалася переважно такими коментарями: „У старому західноруському наріччі, як і в теперішніх білоруських говорах, ... перше місце займає акання. В аналізованих пам’ятках достовірних випадків акання трапляється небагато” [Карский Два памятника: 191]; „випадків акання не можемо відзначити” [Карский Сивилла: 333]; „виникнення акання відноситься ще до VII-VIII ст. Однак у жодній із старобілоруських писемних пам’яток ця риса не знайшла послідовного відображення. Аналогічно і в „Записках Ф.Єўлашоўскага” не виявлено жодного безперечного випадку...” [Свяжынскі 1990: 41-42]. Не знаходячи в пам’ятках маркуючих білоруських особливостей, дослідники відносили до білоруської писемності більшість текстів зі спільними білорусько-північноукраїнськими рисами. З часом у білоруській медієвістиці домінуючим критерієм відбору пам’яток став територіальний: більшість із того, що було написано кирилицею на території Білорусі у XIV-XVII ст., проголошено білоруським. У білоруських енциклопедіях, довідниках, вузівських та шкільних підручниках, хрестоматіях ми прочитаємо, що офіційною мовою ВКЛ від XIV ст. була старобілоруська. До джерел вивчення білоруської мови, а також до історії білоруської філології зараховано твори галичан братів Стефана та Лаврентія Зизаніїв, подолянина Мелетія Смотрицького, волиняка Івана Ужевича [Плотнікаў-Антанюк: 12; Яскевіч; Німчук До проблеми: 174]. Тобто, вочевидь переважив патріотично-науковий підхід.

Ми свідомі надзвичайно етнічно вразливої проблеми, яку намагаємося розв’язувати. Переконані, що в цей період (XVI-XVII ст.) неможливо стосовно цілої низки пам’яток стовідсотково сказати, що вона писана виключно українською чи білоруською мовою. Марними виявляться пошуки регіональної належності писаря чи писемної пам’ятки, коли не буде враховано факту існування на той час поліського територіально-мовного простору як цілісної системи. Не претендуючи на остаточну істину, висловлюємо припущення про можливість наукового розрізнення українських і білоруських текстів у XVI-XVII ст. Для відбору застосовуємо переважно мовний критерій: у пам’ятці мають бути явні поліські й так звані спільні українсько-білоруські риси та якомога менше специфічних (визначальних, що в подальшому стали літературною нормою) українських та білоруських. Враховуючи вищесказане, не потрактуємо як поліські пам’ятки, у яких на фонетичному рівні послідовно простежуються:

1) південноукраїнські риси:

- незалежно від наголосу переважає написання букви $\frac{3}{4}$;
- очевидні випадки поплутування $\frac{3}{4}$ - *и*;
- наявні випадки *и* на місці „нового $\frac{3}{4}$ ”;
- літера *я(А)* пишеться відповідно до *е*, *а* незалежно від наголосу;
- поплутування *е* – *и* в ненаголошеній позиції;
- домінують написання з відображенням м'якості *шиплячих*, *р* та *ц*;

2) білоруські риси:

- „акання”, „цекання”, „дзекання”;
- очевидні випадки поплутування $\frac{3}{4}$ - *ε*, за відсутності виразної тенденції написання $\frac{3}{4}$ під наголосом, *ε* в ненаголошеній позиції;
- перехід *е* в *о* після *шиплячих* у кінці слова;
- оглушення дзвінких перед глухими;
- домінують написання з відображенням твердості *шиплячих*, *р* та *ц*.

До цього додамо, що відсутність у тексті літери $\frac{3}{4}$ (в обох позиціях вживано *ε*), доводить лише факт заперечення її створення уродженцем південноукраїнських наріч, але не є очевидним доказом щодо написання її неpolіщуком.

Крізь призму такого підходу залучаємо для аналізу всі тексти, постання яких так чи інакше пов'язане із Поліссям, із актових книг (володимирські, луцькі, острозькі, житомирські, овруцькі, київські, бориспільські, борзнянські, ніжинські), включаючи й ті, що створені за межами сучасних адміністративних кордонів України – холмські, брестські, пінські, стародубські. Аналізовано й крем'янецькі книги, хоч тепер ця територія до північного наріччя української мови не належить. На час написання мова цих текстів не відрізнялася від, наприклад, луцьких чи володимирських. Решту пам'яток відбираємо за:

- 1) відзначеними вище мовними особливостями;
- 2) місцем народження писаря та місцем його творчої діяльності;
- 3) місцем написання.

Тому, наприклад, „Ключ царства небесного...” (1587 р.), написаний в Острозі уродженцем із Поділля Герасимом Смотрицьким, ректором Острозької академії, залучаємо до аналізу, а „Ключ разуменія...” (1659 р.), написаний в Києві Іоаникієм Галятовським, ректором Київської академії, – ні. Причина очевидна: у творі Галятовського немає виразних поліських рис, але наявні південноукраїнські. У виданні Г.Смотрицького полісизми наявні. Взагалі, твори, писані в Острозі, майже всі є об'єктом нашого аналізу, київські – лише деякі. Вважаємо цілком обґрунтованим за такою ознакою віднести до пам'яток з поліською лінгвальною основою вірші уродженця Берестейщини Андрія Римші. Ми усвідомлюємо, що А.Римша – визначний діяч не лише української, а й білоруської культури, однак свої твори писав тогочасною літературною мовою, яка жодною рисою не протиставлялася її

(мови) поліському варіанту. Щодо друкованих видань, то варто акцентувати увагу на ролі набірників, які більшою або меншою мірою могли впливати на фонетико-орфографічні особливості друкованої книги. Як поліську пам'ятку аналізуємо Євангеліє Василя Тяпинського. Залишаючи остаточне з'ясування майбутнім дослідникам його місце народження (Тяпинські відомі полоцькі й волинські), констатуємо, що переклад Євангелія написаний поліським варіантом тогочасної писемної мови. Дослідник пам'ятки І.Климов знайшов у ній один безсумнівний випадок акання – *при нага(х)* [Клімаў: 10]. Цього замало, щоб кваліфікувати пам'ятку як старобілоруську. Немає лінгвальних підстав не відносити до пам'яток на поліській мовній основі заповіт Спиридона Соболя, записаний до книги Могилівського уряду. Таку ж мовну основу має й значна частина пам'яток, створених у Вільні та деяких регіонах нинішньої Білорусі, наприклад, обидва Катехизми 1562 і 1585 рр., „Казанія...” Леонтія Карповича, „Діяріуш” А.Филиповича та ін. Проте такі тексти в основному корпусі не аналізуємо, а залучаємо з порівняльною метою. Як пам'ятки, створені на західнополіських землях, досліджуємо друковані та рукописні полемічні твори І.Потія, хоча припускаємо, що рукописне послання до князя Острозького чи митрополита Рогози, найімовірніше, писані не рукою самого владики, а мабуть, його писарем. Так або інакше ці твори виявляють виразні поліські мовні риси. Водночас вірші полемічного комплексу 80-90 рр. XVI ст. для аналізу не беремо, бо поліських рис у них майже не виявлено, хоч, вірогідно, вони створені на Поліссі чи Волині. Конволют Загоровського збірника Амвросій Добротворський знайшов у бібліотеці Загоровського монастиря (між Володимиром і Луцьком). На значну кількість текстів (С. 37-136), надрукованих у книзі поезій „Українська поезія кінець XVI – початок XVII ст.” (упорядники В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К., 1978.), поліські рефлексии *ě* та *ę* абсолютно поодинокі: букви $\frac{3}{4}$ та **▲**(я) пишуться відповідно до етимології незалежно від наголосу.

Таким чином, залучений для аналізу матеріал представляє всі жанри тогочасної писемно-літературної мови. Обсяги текстів різновеликі, але в цілому їх достатньо з усіх регіонів Полісся (виняток становить відсутність східнополіських пам'яток за XVI ст.), аби говорити про тенденції, а в низці випадків і про закономірності вияву тих або інших мовних явищ.

II.3. Проблема реконструкції давніх територіально-мовних утворень

Досліджуючи мову пам'яток зокрема й характеризуючи мовну ситуацію попередніх епох загалом, варто пам'ятати, що критерії й підходи до оцінки мовного сьогодення і минулого різні. У сучасному суспільстві особливості національних мов формуються переважно на основі народнорозмовних, тому писемна мова є різновидом тієї самої мовної системи, інший різновид якої представлений усним мовленням. Натомість у середньовіччі, як правило, було дещо інакше. Усне мовлення було загальнонародним засобом спілкування, а писемна мова – привілеєм певної частини суспільства, передовсім еліт, пов'язаних з політичною владою, регламентацією життя, поширенням панівних ідеологічних систем [Ісаєвич ІУК: 189-190]. Тому чим далі в глибину століть, тим різниця між написаним і сказаним посилюється. Звідси, навіть наявність значного корпусу найдавніших текстів (як то маємо у період Київської Русі від XI ст.) дає зовсім мало матеріалу для висновків щодо діалектної диференціації тогочасного територіально-мовного простору. Висновування більшості істориків мови ґрунтуються передовсім на даних сучасної лінгвогеографії, з достосуванням до них часто дуже непевних і абсолютно поодиноких написань давніх текстів. Складність ситуації посилюється ще й характером письма (графічною системою, якою користується народ). Постановня природної графіки (народ сам творить знаки для відтворення свого мовлення) як то робили греки, араби – ідеальний варіант для лінгвіста-діахроніста. Проте найчастіше у своїй практиці народи послуговуються чужими графічними системами, які пристосовують до рідної мови. Такі пристосування іноді створювали абсолютно позитивне підґрунтя для відтворення власного мовлення (польські писарі в XV ст. за допомогою чужої латинки вже відображали майже всі свої далеко не прості для письма звуки), а іноді максимально ускладнювали подібне відтворення (українці й білоруси „маскували” під своєю кирилицею власні оригінальні мовні особливості до XIX ст.). Тому наукові студії дослідників східнослов'янської писемності полягали в кропіткому визбируванні помилок і описок, яких припускалися тогочасні писарі під уже нестримним тиском живого мовлення. Усі без винятку мовознавці-медієвісти вказували на такі складнощі при дослідженні пам'яток із теренів Східної Славії, починаючи від найдавніших епох і закінчуючи XVIII ст. Л.Булаховський, відзначаючи важливість вивчення майбутніх українських рис у староруських пам'ятках до XVIII ст., все ж застерігав, що в них “традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлення думки – все це великою мірою закриває від нас живу мовну стихію

південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково” [Булаховський: 146]. С.Котков, вивчаючи мову південновеликоросійського наріччя, зауважував, що „дослідження мови на основі свідчень старих текстів – завдання складне в тому відношенні, що усне мовлення за різними причинами не знаходить на письмі адекватного відображення. Вже той факт, що звичайним письмом, призначеним для практичних цілей, неможливо передати все багатство звуків, обмежує можливості такого дослідження в царині фонетики й ставить перепони з’ясуванню питань граматики. Іноді нелегко буває визначити, до якої саме діалектної групи належить той чи інший писар і наскільки повно в його тексті відобразилися особливості цієї групи. Але навіть і порівняно повно відображені на письмі особливості місцевого мовлення не показують безпосередньо його картини, оскільки поряд із відображенням прямим є й непряме, яке потребує правильного розмежування” [Котков: 3]. На це саме вказував В.Вітковський: „Традиційна в засаді (тогочасна літературно-писемна мова – *В.М.*), що спиралася на норми письма і руськоцерковної орфографії, унеможлиблювала часто потрапляння до грамот розмовних рис писаря” [Witkowski 1968: 18]. „Перед живомовними рисами, – констатував Г.Півторак, – було поставлено своєрідний міцний бар’єр, оскільки тодішні книжники вважали, що живе народне мовлення не можна відбивати у священній церковнослов’янській мові. Через це місцеві діалектні риси потрапляли до церковнослов’янських текстів непомітно, випадково і, як правило, всупереч бажанню писарів, тобто як їхні помилки, зроблені під впливом рідної говірки” [Півторак 2002: 147].

І все ж таки, зважаючи на значні об’єктивні труднощі при вивченні східнослов’янських пам’яток, писаних кирилицею, дослідження провадяться. Наразі, аби робити прикінцеві висновки щодо поширення в минулому того чи іншого територіально-мовного утворення, необхідно враховувати низку чинників. Й.Дзендзелівський вважає, що „відправними моментами чи основою вивчення генези діалектних масивів і взагалі історичної діалектології звичайно є ґрунтовні дослідження з: 1) лінгвогеографії (лінгвістичні атласи, інтерпретація лінгвістичних карт); 2) історії мови, включаючи й історичну ономастику; 3) історії колонізації (заселення) досліджуваної території; 4) адміністративного поділу, торгівлі, шляхів комунікації та релігійних центрів; 5) історії матеріальної і духовної культури” [Дзендзелівський 2002: 90]. Усі п’ять складових важливі, проте першорядну вагу мають свідчення пам’яток та сучасної діалектології, адже „в історико-лінгвістичному дослідженні центральне місце залишається за власне лінгвістичними джерелами, за сукупністю власне мовних фактів” [Гриценко: 358]. Надання переваг чи то даним пам’яток, чи лінгвогеографії незмінно веде до хибних висновків. Проблему слід розв’язувати комплексно, оскільки повноту знань про мову – її сучасний

стан та історичні долі – забезпечує лише вивчення мови у трьох вимірах: внутрішньої будови (структури), змін у часі й варіативності у мовному просторі [Гриценко 1994: 102]. Справедливо зауважував Г.Півторак, що порівняльно-історичне мовознавство встановлює досить переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії. Але незаперечним фактом є й те, що без свідчень писемних пам'яток воно не в змозі запропонувати абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних концепцій. Не змінюють становища й лінгвогеографічні дані, бо вивчення сучасних говірок не розкриває їхнього минулого, не дозволяє встановити абсолютну хронологію того чи іншого мовного явища [Півторак 1978: 36]. На першорядну вагу свідчень пам'яток (за умови підтвердження діяхронних висновків даними сучасного поширення мовних явищ) для історичної діалектології вказував Ф.Филин: „Давньоруська писемність є першорядним джерелом для історичної діалектології. Широке порівняльне вивчення мови всіх відомих нам пам'яток безсумнівно призведе до відкриття багатьох нових діалектних явищ. Локалізація діалектизмів ґрунтується передовсім на масовості свідчень (та чи інша особливість трапляється не в одній чи двох пам'ятках, а в багатьох) та на збігові географії студійованої особливості в давній писемності і сучасних говорах” [Филин: 92].

Оскільки графіка та орфографія особливо давньоукраїнських та значною мірою середньоукраїнських пам'яток безпосередньо не відображала живого мовлення писарів, дослідник таких текстів має враховувати низку вже загальноприйнятих в історичній діалектології тверджень. По-перше, фіксація (перший вияв) розмовного явища у давньому точно хронологізованому тексті зовсім не означає, що воно не функціонувало у мовленні раніше. У відображенні інновацій писемна мова відставала від усної принаймні на століття. По-друге, одиничний вияв діалектного явища ще не може стати підставою для констатації його поширення в мовленні. Таких „описок” чи „помилочок” має бути низка і відзначених не в одному тексті. По-третє, на підставі вияву лише однієї мовної риси (навіть послідовно відзначеної в пам'ятках) не можна висновувати про наявність територіально-мовного утворення. Для констатації діалекту має бути кілька рис і з різних мовних рівнів.

II.4. Літературні мови і жива мова на Поліссі. Мова пам'яток

Поліський територіально-мовно-культурний простір характеризується тяглістю (безперервністю) розвитку щонайменше від періоду родо-племінних діалектів, можливо, як жоден інший східнослов'янський регіон. Тобто від часу, коли на значних просторах Надприп'яття (на півночі), Надтетерів'я (на півдні) та Наддесення (на сході) мешкали деревляни, дреговичі, сіверяни, можливо, північні поляни, населення цієї території, принаймні серцевинної¹ не зазнавало помітних етно-мовно-культурних впливів та не піддавалося значним міграційним рухам.

Про мовну палітру поліського краю як від передписемних, так і ранньописемних часів сказати щось напевне непросто. Перші давньоукраїнські пам'ятки, створені в Києві, лише умовно можна вважати північноукраїнськими (поліськими). Про строкатість (значний відсоток прийшлого) населення тодішнього Києва сказано досить. Пам'яток, постання яких напевне пов'язане з іншими поліськими центрами, однозначно дієвими на той час – Овручем, Іскоростенем, Житомиром, Черніговом, Володимиром, Луцьком, Туровом, Пінськом, – немає.

Дещо покращується ситуація в ранньосередньоукраїнський період (від XIV ст.). У цей час з'являються тексти (особливо грамоти) з точною локалізацією. На українських землях уже напевне (на основі мовних особливостей пам'яток) виділяються два діалектні масиви – галицький і волинський. Хоч постання поодиноких грамот XIV – XV ст. відбулося і в Житомирі та Києві, все ж таки виділяти західно- та середньополіський діалекти на основі наявних пам'яток немає жодних підстав. Волинські пам'ятки однозначно пов'язуються з північноукраїнським (правобережною його частиною) наріччям. Від цього ж таки XIV ст. український територіально-мовний простір членується не лише лінгвально, але й адміністративно. Оточене з усіх боків ворожими феодалними державами й ослаблене феодалними усобицями, Галицько-Волинське князівство втратило свою незалежність. Спочатку захоплене повністю литовцями (Гедимін, Любарт до 1349 р.), згодом Галичина – поляками (Казимір 1349 р.). Сорокарічна війна за галицько-волинську спадщину між Польською Короною та Литвою з втручанням Угорщини закінчилась приєднанням до Корони Галицької Русі, на основі якої було створене Руське воєводство, та Холмсько-Белзької землі; за Литвою на кінець XIV ст. залишалися Волинь і Поділля [Грушевський IV: 45-17, 50-51, 439-443, 446-457; Єфименко: 152-153]. І надалі українські землі поперемінно

---

¹ Під терміном „серцевинні” території, говірки стосовно Полісся маємо на оці ареал північних київських, житомирських, північно-східних рівненських, а також південно-білоруських від гирла Горині до гирла Прип'яті, які від родо-племінних часів не зазнавали жодних помітних міграційних рухів, тобто зовнішньомовних впливів.

входили до складу то Польщі, то Великого князівства Литовського, доки в 1569 році майже повністю не опинилися в складі Речі Посполитої. Однак до Люблінської унії всі північноукраїнські землі (Чернігівщина, Київщина, Волинь і Підляшшя) перебували переважно в складі однієї держави – Великого князівства Литовського. У цей час місцеве населення, незважаючи на присутність князів литовської династії, міцно трималося своїх звичаїв і мови², особливо до Кревської унії 1385 року. Фактично поліські князівства – Волинське, Київське, Чернігівське, Брянське, Стародубське та менш значні Ратенське, Пінське, Чорторийське – були своєрідними державами в державі [Грушевський 1913: 149]. Хоч від XV ст. на цих землях відбуваються значні адміністративні зміни: Вітовт з Ягайлом скидають впливових князів із престолів, роблять із підпорядкованих земель звичайні свої провінції, роздаючи їх в управу своїм намісникам та урядовцям [Грушевський 1913: 151], все ж внутрішнього культурно-мовно-правового життя ці зміни торкнулися мало.

Таким чином, від кінця XIV ст. майже всі українсько-білоруські землі входили до двох адміністративно-політичних утворень – Польської Корони та Великого князівства Литовського. Можливості культурно-мовного розвитку у цих державах для руських (предків українців і білорусів) людей були різними.

В обох державах функціонували канцелярії – Коронна й Литовська. Записи до офіційних актових книг метрики робилися тією мовою, якою був виданий сам документ. У XV-XVI ст. в Коронній канцелярії основною мовою адміністративно-судового діловодства була латинь. Її вживання поширювалося також на західні й південно-західні землі Русі, а саме: Руське, Подільське, й Белзьке воєводства, що перебували в складі Корони з кінця XIV – середини XV ст. Тут латиномовна практика діловодства тривала й після Люблінської унії. Взагалі, як відзначає М.Грушевський, „у Західній Україні – коронних землях, від другої чверті XV ст. руське письмо не здавалося ні на що більше, окрім церковної служби та побожної християнської лектури. Руське письмо, уживане ще в діловодстві поруч переважного латинського в другій половині XIV і початках XV ст. далі виходить з діловодства зовсім” [Грушевський VI: 329].

---

² В цілому литовська доба мала позитивне значення для утвердження українського й білоруського етносу, бо створювала безпечніші (особливо від татарських орд) умови для розвитку феодалних відносин та стабільнішого зв'язку населення з землею. Селянська осілість, у свою чергу, сприяла збереженню, розвитку самотутніх етнічних рис культури українського та білоруського народів, які не зазнали також литуанізації: архаїчна язичницька Литва останньою в Європі прийняла християнство (1387 р.), а тому змушена була сама перейняти від нащадків русичів державні та юридичні структури, кодифіковану документацію, книжну мову офіційного спілкування (суміш церковнослов'янської та розмовних елементів тодішніх українських, білоруських говірок) [Непорожня 1999: 247].

Що ж до земель Великого князівства Литовського, то невдовзі після його заснування у XV-XVI ст. основною мовою місцевих судів та адміністрації була так звана „руська” мова, яка вживалася і в головній великокнязівській канцелярії [Грімстед: 44] (пор. також у Грушевського „в українських землях ВКЛ, ліпше законсервованих від польських впливів, урядова руська мова держиться в повній силі до самого прилучення до Польщі” [Грушевський VI: 329])³. Спочатку *de facto*, а від опублікування Литовських Статутів – *de jure*. Якою вона була від початку (домінував там український, поліський чи білоруський елемент) – сказати важко та чи й взагалі можливо. Достеменно слід констатувати, що ця мова увібрала основні елементи ділового різновиду літературної мови Київської Русі з його орієнтацією на місцеві слова й форми [Русанівський 1997: 3]. Наявні в розпорядженні дослідників пам’ятки XIV-XV ст., писані „руською” мовою, дозволяють виділити лише два її різновиди – південноукраїнський та поліський, який поглинув решту білоруського. Хоча Хр.Станг і виокремлює третій, північнобілоруський тип, проте реальними мовними особливостями він не підтверджується: „грамоти третьої групи, північнобілоруської, крім сплутування $\frac{3}{4}$ з *e* незалежно від наголосу, жодною рисою не протиставляються другій (серединній) (тобто поліській – *В.М.*) групі” [Kuraszkiewicz Рец.: 288]. Тож, хто були перші писарі в канцелярії Литовського князівства, відповісти непросто. Чи не перші припущення з цього приводу зробили П.Житецький [Житецкий Очерк: 278] та трохи згодом І.Франко: „Першим і найважливішим здобутком сеї нової епохи в життю Південної Русі було вироблення нової літературної мови на основі не церковно-слов’янської, але щиро народної, з одного боку галицько-руської, що в чистій формі являється в найстарших грамотах другої половини XIV віку, а з другого боку білоруської, яка в суміші із південно руською виступає в найстарших редакціях Литовського Статуту і в литовсько-руським літописі” [Франко 1910: 39]. Хр.Станг, який цій проблемі присвятив спеціальну монографію, також вважав першими писарями великокняжої канцелярії вихідців з Галичини (канцелярії Казимира Великого і Владислава Ягелли) та Волині (Свидригайла) і лише починаючи з канцелярії Казимира Ягеллончика працювали переважно білоруси [Stang: 163]. Послідовно дотримувався думки щодо вирішального впливу галичан і волинян у виробленні офіційної канцелярської мови у ВКЛ І.Огієнко: „В основі цієї („руської” у

---

³ Поряд із „руською” вживалися в канцелярії ВКЛ на ранніх етапах її функціонування (до 40-х років XVI ст.) ще латина і німецька, проте останні невдовзі були геть витіснені [Кулаковський: 22; Груша: 25]. Принагідно зауважимо, що у ВКЛ від початку його заснування функціонувала, поза сумнівом, і литовська мова, але лише в усному вияві: „У ті доленосні для Литви роки – хрещення, політичний союз з Польським Королівством, перемога над Німецьким орденом у боротьбі за незалежність – усний варіант литовської мови став, – із упевненістю можна підкреслити, – однією з мов дипломатії у Східній і в частині Центральної Європи” [Дубоніс: 209].

канцелярії Литовсько-Руської держави – *В.М.*) нової літературної мови лежить, звичайно, давня церковно-слов'янська мова, але вже з великою домішкою живої української та з домішкою (менше) мови білоруської” [Огієнко 1930: 89]. Подібні твердження приблизно в цей час знаходимо і в польської дослідниці М.Рудзінської: „Акти королівські і князівські, а разом і рахунки Ягайла, акти литовських княжат, хоч писані у Вільні і на землях білоруських, промовляються за редакцію українську. Натомість акти, пов'язані з іншими справами, такої редакції не промовляють. Звідти висновок, що в першій фазі урядової мови, саме українська, як мова літературна Київської Русі й освічених верств, мала перевагу над білоруською. Була це мова Двору” [Rudzińska: 101]. Таку ж гіпотезу підтримує історик Я.Ісаєвич [Ісаєвич ІУК: 191].

Л.Булаховський, навпаки, припускав, що слов'янським елементом у канцелярській мові був „здебільшого білоруський (належав нащадкам племен дреговичів, кривичів та радимичів), але із значною домішкою елементу українського (південноруського), що чимдалі набирал більшої сили” [Булаховський: 30]. З таким висновком не погоджується В.Русанівський, який справедливо зазначає, що „у такому разі слід би було виключити абсолютно очевидну роль галицько-волинських земель у становленні цієї мови” вважаючи, що „ця мова, зберігаючи давньоруську основу, була спільно розвинута українцями і білорусами” [Русанівський Вступ: 36]. Оригінальну гіпотезу живомовного наповнення поняття „руська мова” запропонував З.Зінкявічус. У ранніх документах (від часів Вітовта 1392-1430) найбільше проступають риси місцевої говірки, властиві тогочасній Волині, з її центром Луцьком, який на ту пору вважався ніби другою столицею Вітовта. Таким чином найдавніші документи канцелярії ВКЛ, писані „руською” мовою, є водночас і першими писемними пам'ятками говорів Волині і Західного Полісся. За Зінкявічусом, поліські ознаки у мові канцелярії ВКЛ домінували до середини XVI ст. Лише від часів Жигимонта Августа переважаючими стали мовні риси, характерні для центральної Білорусі, тобто ті, які орієнтувалися на східну частину ВКЛ, безпосередньо на Вільнюс. А звідси, старобілоруська мова як факт від XVI ст. еволюціонувала (відбрунькувалась) від мови поліщуків [Зінкявічус: 14-15]. На значну роль говірок тогочасної Волині у формуванні фонетичної, граматичної та лексичної системи західноруської мови вказував А.Залеський [Залеський 1988а: 190]. Зауважимо, що після того, як пропольськи налаштована сторона замість відверто проруського Свидригайла (1430-1435 рр.) обрала великим князем Жигимонта Кейстутовича, опальний Свидригайло осів на Волині, яка на короткий час стала фактично окремою державою [ЕУ 4: 1305] (пор. ще у Н.Яковенко „Для Волині Свидригайлове на перший погляд недовге правління стало періодом кристалізації тих традицій

суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої еліти на тривале майбуття” [Яковенко 2005: 149]). Не важко здогадатися, яким був культурно-мовно-звичаєвий устрій цього адміністративного утворення. Чи так, чи ні, проте справді, ані південноукраїнці (галичани), ані північнобілоруси до цієї мови не запровадили жодної безсумнівної виразної локальної інновації (поплутування *ѣ* – *e* та „новий *ѣ*” відомі і пам’яткам раніших епох, що могли слугувати писарям за взірць). Такі нові, однозначно поліські за походженням (північноукраїнські та південнобілоруські) розмовні риси вводять до цієї мови вихідці з Волині, Київщини та Надприп’яття: вияв **ѣ* та *’а* залежно від наголосу та диспалаталізований *р*. Випадків, що слугували б за взірць писарям-поліщукам (щодо *e* < *ѣ* в ненаголошеній позиції), у писемній мові не було. Написання ж *тисяча*, *м³/сець* поліщуком у кінці XIV ст. можна прирівняти за орфографічною „революційністю” до того, якби галичанин написав, наприклад, *віль*, а білорус *гдзе*. Оскільки таких написань ніде й ніким не відзначено, то висновок напрошується однозначний: або подібні риси ще не виявлялись у тогочасному мовленні галичан чи білорусів, або так чи інакше до письма таких грамот були причетні поліщуки. Думку про певну оригінальність (відмінність від південноукраїнської та білоруської) офіційної мови ВКЛ висловлював А.Яблоновський: „... є то всюди вживана тоді (XVI ст.) у Великім князівстві Литовськiм урядова мова „руська”, мова тільки писемна, мертва, так само далека від живої мови Русі кривицької, як і від Південної, що утворилася протягом попередніх століть з двох самостійних лінгвістичних елементів під вирішальним впливом мови церковної, що піддавалася впливу сусідньої польщизни, що енергійно розвивалася у себе вдома. А тому є цілком відмінним слов’янським діалектом, що має свої власні риси і свій особливий характер серед живих мов, найближчий до мови Верхнього Полісся, берестейсько-пінської, як посередника між кривицькою та південно-руською” [Кравченко 2005: 59].

Таким чином, входячи до складу одного політичного утворення – Великого князівства Литовського, Полісся до початку XVI ст. цілком зберігало своєрідну мовну ідентичність. Протягом XIV – XV ст. на поліських землях (особливо Київщині аж до Прип’яті та Чернігівщині) „руська” мова конкурувала хіба що з церковнослов’янською, позиції якої були досить потужні (латина в канцелярії ВКЛ домінувала лише в XIV ст. і за межами Двору взагалі не вживалася). Так само сприятливим щодо розвитку своєї мови та письма був цей час і для білорусів. За цей період небагато розмовних рис (українських, поліських та білоруських) потрапляло до літературно-писемної „руської” мови. До того ж виявлялася вона лише в одному стилі – діловому. Щодо поширення інших

мов на поліських теренах, то, можливо, зразки польської та латини траплялася на Волині.

XVI ст. вносить вагомі зміни в мовну ситуацію на українсько-білоруських землях загалом і на Поліссі зокрема. До українсько-білоруських земель на початку XVI ст. докочується хвиля Реформації, що перед тим розпочалася в Західній Європі. Однією з ознак доби Ренесансу та Реформації стає поява численних творів, написаних живими розмовними мовами. Наявність народної літературної традиції живою розмовною мовою стала згодом одним з основних атрибутів новітньої національної ідентичності. Вплив Ренесансу та реформаторського руху поступово ширився на весь латинський християнський світ, не обмежуючись лише безпосередніми сусідами Італії; наприклад, його впливи в Угорщині та Польщі були куди глибшими, ніж в Іспанії. Ренесанс зіткнувся з бар'єрами лише на кордоні з православним світом [Дейвіс: 492-493]. У пошуку національного „я” перешкод ставало все менше. Література, наука, театр поступово вивільняються від мертвої латини.

Українсько-білоруські землі в цей час були на межі реформаторських гуманістичних віянь з Європи та ортодоксального православного клерикалізму Московії. Люблінська унія 1569 року фактично вводила Україну (через нове адміністративно-політичне утворення – Річ Посполиту) до Європи. Українська та білоруська шляхта, залишаючись вірними православ'ю, йшла в ногу з часом. Здійснюються перші спроби перекладу конфесійних текстів живою народною мовою. Ф.Скорина, С.Будний, В.Тяпинський, В.Негалецький, архімандрит Григорій і писар Михайло Василієвич, К.Транквіліон-Ставровецький, М.Смотрицький та ще багато невідомих подвижників – першими відважилися донести до білорусів та українців слово Боже простою мовою. „Проста”, або „руська” (не церковнослов'янська), мова все частіше проникає в інші стилі. Крім перекладів Святого Письма, цією мовою пишуться оригінальні твори на релігійну тематику, з'являються зразки полемічної та художньої (переважно поетичні) літератури. Тогочасна „руська” літературна мова вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях. Крім загальнонародних особливостей, у писемних пам'ятках більшою чи меншою мірою відбиваються й риси окремих територіальних діалектів [Німчук 1980: 37]. Проте принесена в Київську Русь староболгарська мова у різних локальних ареалах по-різному взаємодіяла зі слов'янськими церковнослов'янськими субстратами, піддавалася їхньому впливу й була зв'язана з ними то більш тісними, то більш слабкими зв'язками. Особливо виразно такі тенденції стали проявлятися в пізньому Середньовіччі (від XIV ст.) на східнослов'янських землях. Це створювало серйозні перешкоди для виявлення норм старослов'янської

мови в кожному окремому ареалі, не кажучи вже про завдання їх встановлення в масштабах всього „греко-слов'янського світу”. У цьому основна відмінність історії старослов'янської літературної мови від історії, наприклад, латини й деяких інших давніх „міжнародних” мов (арабської, санскриту) [Толстой 1963: 232]. Про неспівмірність аналогії між, наприклад, латиною для народів Західної Європи та староболгарською (в її пізніших варіантах – давньоруською, церковнослов'янською) для предків українців, росіян, білорусів дещо раніше говорив славіст Й.Курц: „Наведемо тепер невелике порівняння з латиною, роль якої на заході Європи іноді порівнюється з функцією старослов'янської мови. Думаю, що це порівняння не ґрунтується на величинах, цілком співмірних, і що значення старослов'янської мови для слов'ян східних значно перевищує значення латини на Заході. Я хотів би сказати, що старослов'янська мова служила слов'янам значно більше, довше й значиміше, ніж латина жителям західних країн. У той час, коли латинь була лише мовою церкви, суспільних документів (це, мабуть, діловодство), спеціальної літератури та наукової поезії, поряд з якою, як правило, розвивалися місцеві літературні мови, що формувалися на основі державного центру, всезагальна старослов'янська мова серед багатьох слов'янських народів довгий час виконувала роль єдиної писемної й літературної мови. Вона застосовувалася значно ширше, ніж латина. У той час як латина залишалася стосовно інших західних мов, по суті, світом у собі, старослов'янська мова мала значно тісніші, іноді прямо інтимні зв'язки з більшістю слов'янських мов і глибоко вплинув на їх розвиток. Вона була добре зрозумілим органом державного і суспільного життя швидко розвиваючих і процвітаючих слов'янських мовленнєвих культур, і будучи близьким до місцевих мов, могла у всіх своїх функціях краще й довше зберігатися, ніж латина” [Kurcz: 34-35].

Зважаючи на такий стан – з одного боку тиск реформаційних процесів, прагнення до впровадження живої мови в усі сфери життя суспільства та, з іншого збереження все ще панівної ролі церковнослов'янської, яка була хоч і чужа, а проте до певної міри зрозуміла (принаймні людям письменним), – українці та білоруси постали перед непростим вибором: розвивати свою живу мову чи послідовно дотримуватися священної староболгарської. До того ж, разом з Реформацією на українсько-білоруські землі прийшли (повноцінно в школи, літературу) й інші мови – латина, грецька, а особливо польщизна. Від початку XVI ст. на теренах сучасних України та Білорусі функціонували (з різним стилістичним навантаженням) як мінімум п'ять мов: церковнослов'янська, „руська” („проста”), польська, латина, грецька. Сюди слід додати й народні живі українську й білоруську мови в їхніх територіальних виявах, що лише вряди-годи потрапляли в письмо. Досить удадо схарактеризував тогочасну

мовну ситуацію на землях України та Білорусі М.Толстой: „У XVI-XVII ст. мовна ситуація на українсько-білоруських землях не мала аналогів у греко-слов'янському світі. Навряд чи ще де можна віднайти аналогічний стан, де б існуючі „типи”, „варіанти” чи краще сказати різні маніфестації літературної мови утворювали такий широкий спектр з численними переходами й відтінками, де з одного флангу була польська, а з другого церковнослов'янська – у відносно чистому вигляді. Середнє положення між ними займала мова „західноруська”, в одних випадках наближувалася до української, в інших – до білоруської, але ніколи в принципі не являлась фіксацією того чи іншого діалекту української або білоруської, а становила часто експеримент створення своєрідного літературного койне, основними носіями якого була дрібна буржуазія, військовий стан, міське й сільське духовенство, а також шляхта. Якщо для польської мови встановлення на той час норм було питанням безпроблемним, для церковнослов'янської теж (Смотрицький це блискуче зробив), то проміжні ланки спектру виявлялися менш нормалізованими і становили часто компромісні досліди над мовою: церковнослов'янсько-західноруська, західнорусько-польська, церковнослов'янсько-західнорусько-польська” [Толстой 1963: 245]. Унікальність мовної ситуації на тогочасних землях України та Білорусі відзначали й інші дослідники. „Від другої половини XVI ст. на Україні та Білорусії існувала дуже складна і своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи” [Німчук 1980: 40].

Справді, питання кодифікації „руської” = „західноруської” = „простої” мови надскладне для розв'язання. Існування цієї мови – факт незаперечний. Нею написані численні зразки вихідцями з України та Білорусі, причому в різних стилях – діловому, конфесійному, художньому. Особливо відчутним був потяг до використання народної мови на українських теренах. Провідною тенденцією розвитку української літературної мови XVI-XVII ст. був процес утвердження її на народнорозмовній основі. Незважаючи на тісну взаємодію староукраїнської мови із церковнослов'янською, відмінності між ними збільшувалися, церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою для людей, спеціально не підготовлених [Чепіга ПЄ: 13]. Найбільший розквіт „руської” мови припадає на другу половину XVI – першу половину XVII ст.: вона превалює в діловому стилі (міські канцелярії Волинської, Київської, Чернігівської земель), майже повністю витісняє мертву церковнослов'янщину з художньої літератури, а також явно конкурує із церковнослов'янською в текстах релігійного спрямування. У цей час виконані в Україні (на Волині) перші переклади Євангелія українською мовою. Хоч усі ці переклади (Пересопниця, Житомирське, Негалевського, Літківське) були в рукописах і особливого

впливу на розвиток літературної мови не мали, усе ж таки вони вказують на інтенсивний процес творення української мови на новій основі, віддаляючись від загальних традицій давньоруської писемності й звертаючись до національних джерел, до народно-розмовного субстрату [Толстой 1963: 242].

в життя цієї великої ідеї, що для православних була власне ідеєю зовсім не реформаційною, а тільки відновленням віковичної в нас кирило-мефодіївської ідеї, були дуже гіркі для України. Давня церковна мова залишилася не тільки богослужбовою, але намагалася позостатися й мовою літературною; тому ж, що ця мова все таки була нам напівчужою, широкий загаль її не розумів, з-за чого багато письменників українських почали писати польською” [Огієнко 1930: 84]. А відтак „українська шляхта, на початку міцна й однозгідна, потроху переходила на католицтво й на польську мову, і вже в другій половині XVII в. майже вся значна наша шляхта кинула свою національність і пристала до польської. Літературна наша мова таким чином опинилася без своєї інтелігенції. До цього треба ще додати, що з тих перекладів св. Письма на українську мову, які зроблено в XVI-м столітті, ані один не був видрукований, цебто наша людність не мала нагоди вчитися своїй літературній мови так, як училися, скажемо, німці з перекладів Лютера, а англійці – з Тиндаля” [Огієнко 1930: 135].

Опинившись поза службою Божою, не потрапила жива мова і в школи. На сьогодні немає достеменних свідчень зі збережених статутів братських, єзуїтських, міських (при канцеляріях) шкіл, що діяли на українсько-білоруських землях, про вивчення в них розмовної „руської” мови. Не вивчалася вона ні в Острозі, ні у Львові, ні в Києві. І хоча дехто з дослідників намагається констатувати, що „у своїй педагогічній діяльності братчики (йдеться про Львівське братство – *В.М.*), орієнтуючись на гуманістичну практику в освіті, відстоювали право народу вчити своїх дітей рідною мовою ... рішуче виступали за розвиток світської науки й освіти на широкій народній основі, а розвиваючи філологічні студії, турбувалися, щоб викладання в школі проводилося українською мовою, або, як її тоді називали – „слов’яноруською” [Матковська: 23], то цими словами скорше видавали бажане за дійсне. Найчастіше, аби довести все-таки бодай якось присутність „простої” мови в школі, покликаються на відому цитату із Уставу Луцької братської школи „□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□. □□□ □▬□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□, □□□ □□□ □□□□□▬□□□□□ □□ □□□□□□□□□□, □ □□□□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□□□□□□□, □□□ □□□ □□□□□▬□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□▬” [Огієнко 1930: 133]. Таку думку обстоює австрійський славист М.Мозер. Додавши до вже наведеної цитати ще слова М.Смотрицького „Szkoly dla ćwiczenia dziatek w języku greckim, łaćńskim, słowieńskim, ruskim y polskim są nami sporządzone”, учений припускає, що коли „проста мова” так чи інакше була представлена в школі, то логічно думати, що вона певним чином регламентувалася [Мозер: 238]. Проте в тому ж таки Луцькому уставі читаємо й таке застереження: „□ □□□□ □□ □□□□□ □ □□□□□ □□□□□□

□□□□□□□ □□□□□, □□□ □□□□□□□□□□ □ □□□□□□□” [Огієнко 1930:133]. Тобто, використання „простої” мови навіть в усній практиці Луцької школи заборонялося взагалі законодавчо. Намагання братчиків та інших діячів культури й освіти викладати „руську” мову так і залишилися бажаннями. Нині достеменно не відомо жодного навчального закладу з теренів України та Білорусі XVI-XVII ст., де б поряд із словенською (церковнослов’янською), грецькою, латиною і польською вивчалася мова „руська” чи „проста”⁵. Причина очевидна: не можна вивчати мови без підручника, без граматики, букваря. У всіх перших мовознавчих працях, де була здійснена спроба упорядкування системи мови, такою мовою була славенороська, словенська, тобто тогочасна церковнослов’янська. Ні букварі Івана Федорова – Львівський (1574), Острозький (1578) під назвою „Начало ученїѦ д³/₄темь...”, які вчені розглядають як першу справді наукову працю зі слов’янської граматики [Чепіга 1989: 85], ні „Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка” (Львів, 1591), ні „Грамматіка словенска” Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596), ні „Грамматіки, или писменница языка словенскаго” (Крем’янець, 1638), ні вже згадана „Грамматика...” М.Смотрицького не подали опису (тобто норм) тодішньої живої української мови. Єдиним і, мабуть, головним підручником з мови від XVI ст. був Псалтир. Про це знаходимо свідчення у Ф.Скорини, який вбачав у Псалтирі „детямъ малымъ початокъ всякое доброе науки, дорослымъ помноженіе въ наук³/₄” [Грушевський VI: 335], а в передмові до своєї Біблії прямо зазначає, що за Псалтирем діти можуть „умети граматіку или по рускы говорячи грамоту, еже добре чести и мовити учить” [Там само]. Зрозуміло, що оте скорининське навчіння „по рускы” за псалтирями XVI ст. означало „по-церковнослов’янськи”. Власне першою науковою граматикою „руської” мови можна вважати „Граматыку словенскую написану пре(з) Івана Ужевича словѣнина” (1643 р.). О.Соболевський уважав, що “это грамматика юго-западного литературного языка XVII века, той смеси белорусского и польского языков, на котором писались в XVI веке в Литовском государстве документы, а в XVII веке в Южной Руси литературные произведения. Старая Москва знала этот язык под именем белорусского” [Білодід,

---

⁵ Тут варто зважити на твердження Хв.Тітова, який відзначав, що у Віленській братській школі (1584 - 1585) король Сигізмунд дозволив учити дітей руській, грецькій, латині і польській мові [Тітов 1924: 28]. Трохи далі вчений узагальнює: „Меті пробудження народної самосвідомості у своїх вихованцях братські школи досягали ще вивченням руської мови. Правда, ця мова не відрізнялася тоді такими якостями (милословністю, чистотою, різноманітністю, красою), які представники братської школи бачили у слов’янській мові” [Там само: 30]. Бачимо, що дослідник чітко розмежовує „руську” і „слов’янську”. Однак залишається незрозумілим, за якими посібниками (букварями, граматиками тощо) вчили дітей саме „руської” мови. Зрештою, документально (уставом школи, свідченням очевидців) це автор теж не підтверджує.

Кудрицький: Х]. Проте створена вона значно пізніше відомих своїх попередниць, (які вже ґрунтовно й на належному науковому рівні (особливо Смотрицький) кодифікували поширений на той час в Україні та Білорусі варіант староболгарської мови – „слов’янороську”), до того ж була рукописною (кодифікація польської на кінець XVI ст. також була вже довершеним фактом [Wiszniewska: 11], що вочевидь завадило кар’єрі „простої мови” [Яковенко 2005: 300]). Як наслідок, цей підручник скільки-небудь помітного впливу на вироблення мовної норми не справив (ніде не зафіксовано, що „Грамматика...” І.Ужевича використовувалася в навчальних закладах як навчальний посібник з мови). Тут вважаємо за необхідне відзначити, що певні „ази” кшталтування „руської мови” відбувалися, очевидно, у повітових канцеляріях, де місцеві писарі нерідко виступали в ролі вчителів міських шкіл. Відомості про функціонування таких навчальних закладів знаходимо в документах XVII ст.: „Смалєвъски(и) ... зобравъши купу немалую людє(и) своєво(л)ныхъ ... а на(с)ланавъши! на шьколу, у Житомиру будучую” [ЖК 1643: 175]. Звичайно, нічого певного не можемо сказати про рівень викладання мови в таких школах, як зрештою, констатувати, за якими посібниками вивчали „руську мову”. Дуже ймовірно, що в середині XVII ст. в українських канцелярських школах вивчалася й польська мова, що було зумовлено реальною потребою. Взагалі в цей час (середина XVII ст.) до тогочасних української та білоруської літературно-писемних „простих” мов цілком логічно можна достосувати епітет „непрестижна”. Припущення Н.Яковенко виглядає вельми правдоподібно: „Саме в цей час у „високих” та шкільних зразках тогочасного письменства усталюється тримовність, тип літератури, яка творилася трьома чужими мовами – слов’янською, (церковнослов’янською, розбавлену українізмами), польською та латиною, обминаючи власну, або, як тоді говорили, просту, шкільне культуртрегерство пригасило той стихійний процес розвитку простої мови, який можемо простежити ще в XVI – початках XVII ст. у судових протоколах чи, наприклад, канцелярських жартах-пародіях. Чим потужнішим ставав подих латинської вченості, тим більше нашпиговувались вони латиною і полонізмами. Річ не в особистій полонізації авторів цих текстів – писарів та адвокатів, вони переважно лишалися православними по духу і патріотичними. Просто у свідомості тих авторів витворюється ієрархія престижності, де першу сходинку посіла більш престижна польська, а руська, ще донедавна якою вільно писалось і жартувалось, стає хатнього вжитку” [Яковенко 1994: 64].

Таким чином, на початок XVII ст. на теренах України та Білорусі склалася в плані функціонування мов унікальна і навіть парадоксальна ситуація. Були поширені неоднаковою мірою три мови з украй вузьким функціональним використанням – грецька, латина, церковнослов’янська

та активно вживані – „руська”, або „проста”, і польська. Перші три вживалися обмежено (освіта, наука, церква), оскільки не були відомі широкому загалу. Польщизна на українських і білоруських землях усе активніше завойовувала свого мовця. Як і перші три, це була вже вироблена, і щонайголовніше, унормована літературна мова. Нею послуговувалися вищі верстви (шляхта, духовенство) тогочасного суспільства. Від другої половини середини XVII ст. польська практично витісняє „руську” мову з міських канцелярій Правобережної України [Яковенко 1983: 64-72] і фактично цілої Білорусі [Kurkowa 1993: 34], все частіше нею послуговуються українські і білоруські письменники, але найвагомішим фактором поширення і впливу цієї мови на суспільні верстви було те, що її вивчали в тогочасних українських і білоруських школах. „Руська” ж мова, поза всіма сумнівами, була найпоширенішою й найдоступнішою серед усіх верств населення України та Білорусі. Ця мова однозначно превалювала щонайменше протягом двох століть (XV-XVI, а на Поліссі майже до середини XVII) у діловодстві, майже на рівних (принаймні від другої половини XVI ст.) конкурувала зі словенороською в церковно-релігійній сфері, нею створені численні зразки художньої літератури, причому не лише рукописні, але й друковані. Як справедливо зауважила І.Чепіга „проникнення живомовної лексики в конфесійний жанр, не кажучи вже про живомовну фонетику й граматику, сприяло тому, що церковнослов'янську мову було зламано, народнорозмовна стихія запанувала в усьому письменстві. Тому від середини XVI ст. можна говорити про різностильову українську літературно-писемну мову” [Чепіга 1995: 286] (пор. ще у В.Вітковського „Сфера вжитку „простої мови” порівняно із церковнослов'янською у XVII ст. була незрівнянно вищою” [Witkowski 1969: 15]).

Єдине і головне в чому „руська” мова поступалася своїм „конкуренткам” – відсутністю кодифікації і, як наслідок, не потрапляння в навчальні заклади. Дві головні інституції, що сприяють, як правило, нормалізації літературної мови – школа і преса. На українських теренах школи і друкарні постали приблизно водночас – наприкінці XVI – поч. XVII ст., але значення для розвитку простої мови мали діаметрально протилежне. Коли друкарні сприяли розвою цієї мови (досвідчений друкар стає на той час другим, поряд з писарем, творцем літературної мови), то в школи проста мова (тодішня літературна, що саме зводилась на ноги) не потрапила, там була віддана перевага церковнослов'янській [Witkowski 1968: 21]. І все ж таки попри цілковиту відсутність писаних норм „простої” мови, писарі дотримувалися неписаного мовного узусу. Адже на значних просторах від Вільно до Львова „простомовні” написання аж до XVII ст. були вражаюче подібні. Яким же чином вироблялася неписана (відсутність граматик, букварів) норма (стандарт)

цієї мови? На думку Л.Гумецької „велике значення для стандартизації писемної літературної мови мав узус, колективна писемно-літературна практика, яка наперед в силу повторювання, переписування подібних за формою і змістом творів писемності, а згодом через оригінальну творчість закріплювала певні зразки цієї мови. Велику роль у стандартизації “західноруської” мови відіграли канцелярії, поява численної друкованої продукції, діяльність письменників. Незаперечним є і той факт, що стандартизації сприяло володіння цією мовою невеликого кола інтелектуальної верхівки” [Гумецька 1968: 9]. Очевидно, таки справді є сенс у думці В.М’якишева, що саме в текстах трьох Статутів „варто шукати правдоподібний відбиток актової мови. Над те „мова” кодексу не була її простим віддзеркаленням, а, очевидно, „задавала тон” усій системі тогочасного канцелярського письма” [Мякишев 1999: 58]. Однак при цьому мусимо зауважити, що мова кодексів саме в такому вигляді теж постала не проста. Досвід писарів-попередників (до 1529 р.), мабуть, було враховано вповні. Непросто ж бо уявити нараду в короля, де вирішувалося питання про те, щоб мова Статуту відображала якомога манше властивих білоруських та українських рис. Поліська основа канцелярської мови Двору якнайвиразніше проявилася і в текстах усіх трьох Статутів.

У плані стильової диференціації з усіх поширених на українсько-білоруських землях найгнучкішою була саме мова „руська”, або „проста”. За винятком наукового, вона використовувалася фактично у всіх наявних тоді стилях: конфесійному, художньому, ораторсько-проповідницькому, діловому і спорадично в розмовному. Найбільше розмовних елементів проникало в тогочасну „руську” (українську та білоруську) мову через цілком світські пам’ятки ділового письма. Взагалі про стан всебічного розвитку народної мови свідчать у всіх народів пам’ятки юридичного змісту. Так само розвиток народної мови в українських рукописах XVI-XVII ст. спостерігаємо переважно в грамотах, протоколах, земських і гродських книгах і записах юридичного характеру [Свенціцький: 7] (пор. також В.Русанівський: „У XVI-XVII ст. у Польщі і в Україні одним із найбільш поширених мовних стилів був офіційно-діловий. Він зростав і проникав у товщу всіх класів і соціальних груп разом із розширенням сфери матеріального виробництва і, спираючись на успадковані від попередніх епох і запозичені з інших мов трафаретні вирази і манеру викладу, активно вбирав народнорозмовні слова і форми, підносячи їх на рівень літературних” [Русанівський 1963: 88]; К.Симонова „Найбільш виразно живомовні риси української літературної мови починають виявлятися у жанрі офіційно-ділової мови..., оскільки тексти юридичних документів були розраховані на більш широкі кола населення, отже, мали бути зрозумілими для всіх, кому вони призначались” [Симонова 1989:

57])). Цілковитої згоди щодо впливу канцелярської „руської” мови на становлення національних староукраїнської та старобілоруської серед учених нема, як і неоднозначне ставлення до факту проникнення в ту ж таки офіційну мову живих елементів. Чи не вирішальну роль актовій мові у становленні староукраїнської літературної відводив Іван Огієнко: „В історії повстання української літературної мови актова мова відіграла велику й поважну роль... В актах, скажемо XVI-го віку, відбилосся цілим усе українське життя...: землеволодіння, торгівля, оренда, мійське життя, колонізація, народня медицина, вірування, військова служба і т.п., – нема такої галузі життя, щоби ми не знайшли її в актових книгах разом з термінологією. В цім і полягає велике значіння актових книг, яко найціннішого джерела для вивчення історії української мови й історичної діалектології... У той час, коли ще всевладно панувала давня ідея про ідентичність мов церковної й літературної, канцелярії вже тоді вирішили це питання зовсім інакше, і послуговувалися переважно живою мовою, маючи навіть показні правні кодекси цією ж таки мовою. Цілий нарід мав той або інший близький життєвий стосунок до цих канцелярій та до актових книг, а тому обопільний їх уплив був річчю звичайною: канцелярії свої кращі соки для урядової мови брали з мови живої людової і в свою чергу й самі мали дуже великий вплив на цю мову” [Огієнко 1930: 125-127]. Так само високо оцінювала роль актової мови Л.Гумецька: „для пізнання мови української народності XIV-XV ст. виняткове значення має так звана актова мова, яка відіграла важливу роль в історії розвитку української літературної мови” [Гумецька 1958: 3]; упорядники „Курсу історії української літературної мови”: „більшість документів (актових книг – В.М.) була розрахована на широкі маси, тому, незважаючи на наявність у них обов’язкових канцелярських штампів, саме тут спостерігається більше елементів народної розмовної мови, ніж в інших стилях і жанрах писемності” [Курс I: 102].

Разом з тим, не перебільшував такої ролі В.Русанівський: „Донаціональна українсько-білоруська ділова мова, що була урядовою у ВКЛ, справляла на народну мову цього часу незначний вплив. Тогочасні українські діалекти відбивалися в ній мало, оскільки вона була наддіалектним і значною мірою штучним утворенням” [Русанівський Вступ: 34].

Усе ж таки, думаємо, що різноманітні записи (духівниці, протести, межові суперечки, дарчі тощо), що регулярно велися вже від початку XVI

ст.⁶ у підкоморських, земських та гродських судах на північноукраїнських та південнобілоруських землях (спочатку Луцьк, Острог, Крем'янець, пізніше Володимир, Дермань, Житомир, Овруч, Київ, Бориспіль, Брест, Пінськ, Мінськ, Могилів) „руською” мовою стали досить потужним підґрунтям для відтворення розмовних (передовсім фонетичних) особливостей мешканців цих земель. Надважлива роль у виробленні норм тогочасної мови відводилася писарям, які оформляли та вписували документи в книги. Оті писарі (Євтик Висоцький /припускається походження з Пінського чи Волинського воєводств/, Лаврін Пісочинський /родове гніздо в с.Пісочин Володимирського повіту/, Яким Висоцький /припущення щодо походження як і в Євтика/, Флоріан Олешко /с.Пирковичі на Волині/, Ян Новоселецький /з Крем'янецького повіту/, Миколай Васьковський /із овруцьких бояр/, Захарій Єловицький /з Крем'янецького повіту/, Каспер Міхаловський /з Мазовшя/, Олександр Крупецький /з Волині/, Ян Марцинкевич /із Жмудської землі/, Криштоф-Щасний Мокосій-Баковецький /з Луцького повіту/, Ян Бедерман /припускається місце народження - Люблін/, Стефан Ганкевич /з Острога/ [Кулаковський: 139-173], а також підписки та хлопці, що вели, укладали книги Руської метрики, значною мірою й були творцями літературної мови. Саме вони впроваджували „неписану норму”, певні правописні узуси, що згодом ставали взірцями (причому не лише формальними, але й змістовими, тобто мовними) на українських землях Корони. Адже виписи із метричних книг поширювалися по всіх землях держави – Волинське, Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське воєводства. А узус цей, як бачимо з місць народження писарів Канцелярії (а також їх учнів – підписків та хлопців, які зазвичай були з Волині та Київщини) [Кулаковський: 177-178], поставав не на основі галицьких чи подільських, тобто південноукраїнських, рис, а передовсім північноукраїнських, особливо західнополіських.

Нерідко переписування (копіювання) документа відбувалося ще повторно на місцях, де, наприклад, під Овручем. Зрозуміло, що писар місцевого гродського уряду намагався, певною мірою, зберегти подібність до взірця – документа з коронної канцелярії, проте водночас вносив у текст свій місцевий (передовсім на рівні фонетики) мовний колорит. Щоб дати відповідь на питання, наскільки була штучною, стандартизованою, закритою або навпаки динамічною, відкритою для проникнення

---

⁶ Час упровадження й регіонального поширення у ВКЛ перших урядових книг для юридичного засвідчення та публічного доступу до судово-правових актів припадає на 1520-1530 рр., тобто на період кодифікації та запровадження Першого Статуту 1529 р. Це був етап масового поширення документа, який отримав форму урядово засвідченої копії (*запис і витис*) [Поліщук 2003: 11]. Перші ж реєстри книжкового типу у великокняжій канцелярії сягають середини XV ст. І.Сулковська-Курасьова вважає, що книги вже велися в канцелярії Свидригайла від 1431 р. [Кулаковський: 22].

розмовних елементів актова мова, варто усвідомити, наскільки це можливо, роботу тодішньої міської канцелярії, передовсім писаря.

Після прилучення до Польської Корони (1569 р.) інших українських земель – Волинської, Київської, Берестейської, Браславської та Підляської на них упроваджується адміністративний устрій на польський зразок. Воеводства (від рішення сейму ВКЛ 1566 р.) відтепер поділяються на повіти. На поліських землях були такі: Волинське – Луцький, Володимирський, Крем'янецький; Підляське – Дорогичинський, Мельницький, Брянський, Сурозький, Тикотинський; Берестейське – Берестейський і Пінський; Київське – Київський, Овруцький, Житомирський; пізніше Чернігівське – Чернігівський і Новгород-Сіверський. Кожний повіт мав свій суд земський, гродський і підкоморський [Грушевський V: 340]. Іншими словами, у кожному повітовому місті була своя адміністрація й відповідно канцелярія. Робота канцелярії вочевидь будувалася на зразок центральної – Коронної. Документи, що надходили до канцелярії, до книг Коронної та Руської метрик одразу не вписувалися. На основі реляції одного з керівників канцелярії (канцлера чи підканцлера) писар складав концепт, який після затвердження того ж таки керівника – ставав чернеткою документа. Лише після цього писався чистовик. Останнім етапом підготування документа до впису була перевірка його релятором (керівником) і надання дозволу додати до чистовика реляційну форму [Кулаковський: 122]. Але, зрозуміло, те, що було правилом невідступним для Коронної канцелярії, не завжди взірцево витримувалося на периферії, скажімо, десь у Житомирі. Наприклад, уже в канцелярії Руської метрики релятором виступав не керівник канцелярії, а сам писар. У місцевих (периферійних) канцеляріях візували документ перед уписом староста (підстароста) – в гродському уряді, суддя – в земському, підкоморій – в підкоморському. Проте стадіальність потрапляння документа до актової книги в таких судах нерідко спрощувалася. Особливо це стало відчутним після реформи Віленського сейму 1551 року, коли було введено обов'язкове фіксування нотаріальних актів в урядових книгах. Тут варто зауважити, що відповідно до сеймових „ухвал” помітно здешевлювалася оплата публічно-правових та канцелярських послуг замкових урядників (підстарост, писарів) та урядових свідків – вижив, пізніше возних. Саме тому після 1551 року судові записи (скарги, заяви, свідчення вижив) стають наймасовішим продуктом канцелярського справочинства [Поліщук: 5]. Відзначимо, що такі вищезгадані справи, а також духівниці, дарчі записи тощо, які не потребували судового обговорення, вписувалися до актових книг з оригінальних документів (а не проходили низку стадій свого діловодного розвитку) після того, як хтось із відповідальних урядовців робив на заяві прохача вступну та кінцеву формулу акта [Андріяшев: 38-39]. Тобто після

реформування 1551 року практики вписів до книг фактично з'явилося два типи актів: одні, засвідчені вижами (возними), що передавалися до суду, як і раніше, проходили кілька стадій переписування (оригінал – чернетка – чистовик – впис), доки після ухвали суду не набували остаточного вигляду, інші ж – безпосередньо з оригіналу. Таких прямих уписів з часом в актових книгах стає все більше. Звичайно, в обох випадках на остаточне фонетико-граматичне забарвлення документа вирішальний вплив мав писар (особливо у випадку перекладу), але неважко припустити, що в другому – ймовірність збереження оригінальних розмовних рис була значно більшою. Щоправда, як зазначає О. Андріяшев, навіть при стадіальному вписові першу частину документа, де коротко викладено суть справи та вказано позовника й відповідача, до судового реєстру „писав який-небудь канцелярист” [Андріяшев: 38], найімовірніше, один із підписків чи учнів писаря.

Таким чином, ділова „руська” мова, започаткувана в канцелярії ВКЛ переважно вихідцями з Волині та Галичини, від середини XV ст. далі викристалізовується під пером писарів-поліщуків у записах Руської (Волинської) метрики (1569-1673 рр.) Коронної та місцевих повітових канцелярій. Безперечно, рівень стандартизації в коронній та повітових канцеляріях був різний: неспівмірне проникнення розмовного елемента в записах руських писарів, що вели свої записи у Варшаві і, приміром, Крем'янці. Тринадцять писарів Руської метрики працювали в середовищі, де жива українська мова майже не звучала. До того ж всі вони володіли польською мовою (коли взагалі не були полономовні). Записи „руською” було для них звичайним ремеслом. Інша справа – писарі з повітових канцелярій. Стандарт „руської” мови, що ширився спочатку з великокняжої, а згодом Коронної канцелярій, нерідко під пером місцевого писаря-дяка (або підписка) „удосконалювався” рідними повсякчас уживаними діалектними рисами: чи то він переписував „слово в слово” тестамент з діалектними живомовними помилками, створений у глухому овруцькому закутку, чи виправляв їх під відомий йому стандарт (норму), вносячи при цьому свої помилки. Також варто зважити і на той факт, що повітова канцелярія, крім робіт, пов'язаних з протоколюванням та юридичним оформленням судових процесів, виконувала нотаріальні обов'язки: тут у присутності численних свідків оформлялися різноманітні майнові угоди; тут фіксувалися строкати присяги, що широко супроводжували тогочасний побут; звідси йшла відправа ексекцій; сюди на офіційне збереження до розслідування й судового розгляду пред'являлися спірні речі та докази злочинів. Тобто канцелярія була своєрідним осередком публічного життя конкретного регіону. Усі новини, які могли хвилювати шляхетський і міщанський загаль, стікалися сюди, проходячи через „перші руки” канцеляристів [Яковенко 1993: 161-162]. Ці

новини, нерідко в неприкритому мовним стандартом вигляді, потрапляли на сторінки актових книг. Інакше годі пояснити наявність численних фрагментів із відверто розмовними особливостями в основних частинах справ: *Кинувъся протѣстующи(и) шукати сюди-туди, аж ручъничъки ни маишъ. А поменены(и) протѣстующи(и), ухопивъши шабълю, зъ господи порвавъшисе, розумивъ, што догонитъ, аж не догонивъ. Прибигъ до господи уроженого пана Вацълава Хохольского, почавъ ускаржатисе, што ручъничъку украдено. А поменены(и) Хохольски(и), не вы(с)лухавши, што протѣстующи(и) мовивъ, хватъ киемъ у лобъ ударивъ. И я, далибугъ, не выдаю [ЖК 1643]; потъкали зъ сено(м) сына твоего и питал-е(м): «Чые ты сено везеши, albo хто тобі да(л)» ... и та(м) мы, прыеха(в)шы до того сена, не (з)нашли е(с)мо сена, то(л)ко мѣстѣе, где сено было, и на то(м) же мѣстѣу и будка вчынѣна, што диты па(с)лы давно 47 ЖК 1583; видялъ есми на не(м) само(м) рану на твари по право(и) стороне за(и)мующи носа шко(д)ливую, кривавую, зна(т), ку(н) ногою удари(в), та(к) те(ж) и на коня(х) дво(х) шпакваты(х) - на шдъно(м) рану на право(и) нозѣ задну(и) у колино, зна(т) же конъ удари(в) 157 ЖК 1635; зъ середи на четвергъ, праве на свитаню, коли есче вс³/₄ люде спали... 149 ВК 1577. У цей час на землях Білорусі, що залишилися в складі ВКЛ, у таких самих книгах з'являються документи, позначені однозначно впливом білоруської розмовної фонетики. При поодиноких випадках „акання” та повній відсутності „дзекання” і „цекання” все ж білоруські писарі послідовно (винятки абсолютно поодинокі), відбивають велярність *р*, *ц* та *шиплячих*, як це маємо, наприклад, в книзі Мінського гродського суду за 1582 р. (див. параграф „Українсько-білоруські мовні контакти...”). Нічого подібного не відзначено нами в книгах повітових українських канцелярій. Тобто на середину XVI ст. „руська” ділова мова вже не становить єдиної українсько-білоруської.*

Народнорозмовні елементи в тексти, писані тогочасною літературно-писемною мовою, проникали неоднаково. На нашу думку, з усіх поширених на другу половину XVI ст. записів, найбільше відчутним таке проникнення було в приписах на полях рукописних та друківаних книг (переважно Євангеліях та Псалтирях), які зберігалися в сільських/міських церквах або приватно. У відзначених написах дотримання стандарту було дуже відносним. Власник книги вписував до неї іноді цілком буденні речі, при цьому найменше думаючи про відповідність свого письма колишнім шкільним настановам дяка-писаря: *а можиковичъ жюкъ а санецъ даль а свирблевичъ, шлишко из братьею дали и тюхаевичи дали ко стѣмоу воскресению а Ѧ есми попь Воскресенки Титович данілиш ты(х) оу с³/₄хъ моужи і пре(д)ки оуписаль оу соубоутникъ за тои шстроувъ за доубища*

што(б) придали коу церкви бѣжюй Саневичи из мерыслоувци дали нивоу и щертеже(м) за гл҃снєю а петроувьци за гатю дали нивоу и синожа(т) з(д)ре(в)нею 12 Єв.Тетр. На жаль, таких приписок відомо науці небагато. Другим (і основним) писемним матеріалом, куди проникнення живого мовлення відбувалося досить відчутно, були периферійні актові книги. Саме записи з таких книг, точно локалізованих, де ймовірність присутності в канцелярії немісцевого писаря була досить незначною, і є, на наше глибоке переконання, найважливішими джерелами для вивчення поширення мовних явищ у діяхронії. Цінними текстовими зразками для дослідження становлення особливостей української та білоруської мов цього періоду були безперечно переклади Святого Письма на „просту” мову⁷. Але значною перешкодою для проникнення локальних лінгвальних рис у таких випадках була вченість перекладачів і тяжіння над ними оригіналу (староболгарського чи польського). Тому й дотепер, на жаль, аналіз мовних особливостей перекладів не дозволяє точно встановити місце народження В.Тяпинського, В.Негалецького. Думаю, навряд чи хтось із лінгвістів-діалектологів спромігся б указати на сяноцьке походження одного з авторів Пересопницького Євангелія – Михайла Василієвича, коли б не було це відзначено ним самим на сторінках книги; як нічого певного не можна сказати про писаря Житомирського Євангелія. Ще менше розмовні риси проникали в друковані твори високоосвічених людей того часу⁸. Найкраще відбиті розмовні риси в текстах, писаних латинкою, але таких пам’яток, що походять із Полісся, обмаль. Та попри таку пропорційну залежність щодо вияву народнорозмовних особливостей не всі дослідники схильні відносити, наприклад, пам’ятки ділового письма до літературних зразків. Так, В.Вітковський, характеризуючи українську мову XVII ст., зауважував: що „коли взяти до уваги риси будь-якої літературної мови: 1) високий рівень поправності граматичної та норми орфографічні; 2) різноманітна лексика і багата фразеологія; 3) необмежена читацька адреса – то варто констатувати, що західноруські грамоти XIV-XVI ст. мусимо визнати за пам’ятки позалітературні, і не лише тому, що вони жанрово спрямовані (юридично-ділові) і не призначені для широкого читача, мова їх убога лексично, одноманітна, з шаблонною фразеологією і дуже спрощеним синтаксисом. Проте вони дають дуже цінний матеріал для фіксації живих фонетичних явищ” [Witkowski 1968: 17]. Звичайно, з

---

⁷ Здавалося б, у „простомовних” літературних зразках живе українське мовлення мало б виявлятися вочевидь послідовно на противагу церковнослов’янським. Проте, як справедливо зазначав Ю.Шевельов, „у дійсності ні освітній рівень більшості авторів, ні панівний під ту добу бароковий стиль у літературі та в житті не сприяли появі чистих узірців, писаних виключно однією з обох цих полярних мов. Фактично справу доводиться мати з неозорою кількістю комбінацій обох у різних пропорціях” [Шевельов: 722].

⁸ Принагідно зауважимо, що Євтимієва правописна реформа перших двох типів пам’яток – покрайніх записів та діловодства у периферійних канцеляріях – практично не торкнулася. Чого не можемо сказати про літературну конфесійну та художню.

погляду сьогодення, грамоти та справи актових книг XVI ст. не відповідають прийнятому для літературної мови стандарту. І все ж дозволимо собі не погодитися з таким трактуванням відомого вченого. Очевидно, що граматична та орфографічна послідовність (не норма, оскільки її ніхто так і не написав для „простої” мови) уживань мовних явищ у творах українських письменників, як людей високоосвічених, була досконалішою, ніж у повітових писарів-канцеляристів, однак не настільки, аби прийняти, наприклад, „Ключ ...” Г.Смотрицького за літературний твір, а записи в Луцькій книзі того самого періоду – за граматико-орфографічний долітературний безлад. За ширмою ділових кліше – протоколів та есхатолів – можна наводити численні приклади уривків з основних частин справ актових книг, які не поступатимуться ні лексично, ні фразеологічно тогочасним художнім чи полемічним творам, а в плані проникнення розмовної фонетики переважають будь-які існуючі на той час літературні зразки. Коли віднести полемічні твори, наприклад, І.Потія до зразків літературної мови, то є всі підстави вважати, що такою ж мовою написані документи Володимирської книги, наприклад, заповіт Василя Загоровського. Зрештою, ніхто не заперечує належність сучасної ділової документації до літературних зразків. Діловий документ становить лише один зі стилістичних різновидів сучасної літературної мови. Такий стан справ нині, так було і в минулому, від часу виникнення писемності [Филин 1974: 6].

Уже йшлося про те, що, функціонуючи в різних стилях, українська літературна „проста” мова другої половині XVI ст. вбирала розмовні риси. Лінгвальні особливості яких українських діалектів проникали до неї найбільше (яке територіально-мовне утворення стало основою), на сьогодні остаточно не з’ясовано. Превалуючою в українському мовознавстві є думка щодо пріоритетності південно-західних розмовних елементів у становленні літературної мови. Так уважав А.Москаленко: „У XIV – першій половині XVII ст. в основі української писемно-літературної мови була загальнонародна мова української народності з переважаючим південно-західним діалектним забарвленням” [Москаленко 1961: 26], Ф.Жилко: „Передовсім на основі південно-західних говорів відбувається трансформація народно-літературного типу давньоруської літературної мови в староукраїнську” [Жилко 1962: 103], П.Плющ: „Щодо діалектної бази “простої мови” XVI-XVIII ст. то вона в основній масі творів усіх жанрів відображає південно-західне і, в меншій мірі, північне наріччя української мови. Це пояснюється не тільки тим, що більшість пам’яток цієї доби територіально походять з Галичини та Волині, а й тим, що велика кількість галичан (учених) у свій час переїхала до Києва” [Плющ 1962: 96]. Чому до Києва їхали тільки галичани (навіть за вкрай

несприятливих соціально-політичних умов), а не значно ближчі житомиряни, овручани, чернігівці, тобто поліщуки? Не зовсім виразно на діалектну основу цієї мови вказує і В.Русанівський: „При формуванні української національної літературної мови роль нормалізуючого компонента відігравала передовсім українська донаціональна літературна мова, яка до того часу вже переплавила південнозахідноруський і церковнослов'янський компоненти разом із елементами народних говорів у єдине ціле” [Русанівський 1970: 56]. Що мається на увазі під „південнозахідноруським компонентом”? Тобто цей південнозахідноруський, треба думати, означав весь український мовний простір? Однаково важливими впливи як північного, так і західноукраїнського діалектних типів вважав І.Огієнко⁹.

Нам видається, що від XV ст. на українсько-білоруських землях уже існували дві мовні системи – українська та білоруська, але виявлялися вони в окремих різновидах¹⁰. Тогочасна українська літературно-писемна мова представлена в двох варіантах: 1) поліському (чи не найпотужнішому і найупливовішому, риси якого поширилися далеко за географічні межі власне Полісся на північ і південь), його також виділяв В.Німчук, називаючи „північний, поліський варіант староукраїнської літературної мови” [Німчук-Симонова 1981: 16]. У подальшому вчений дещо уточнює хронологію виділення двох різновидів української мови: „Є підстави говорити про окрему писемно-літературну мову XIII-XVI століть у двох варіантах – південному і північному (поліському)” [Німчук До проблеми: 173]; 2) південноукраїнському, власне південно-західноукраїнському (уплив якого обмежувався на півночі Прип'яттю). Із другого варіанта, напевне, можна вичленовувати підваріант – закарпатський (вузьколокальний, але надзвичайно яскраво і послідовно (від другої половини XVI ст.) представлений у численних пам'ятках місцевими лінгвальними особливостями). У білоруській літературно-писемній мові (із слабо виявленими оригінальними рисами в кирилических пам'ятках, але дуже яскраво в арабській та латинській графіці) варіантів не було. До XVII ст. пам'ятки з Наддніпрянської (південно-східної) України абсолютно поодинокі, тому стверджувати чи заперечувати вплив

---

⁹ „Багато наших культурних діячів та письменників XVI-XVII ст. родом були з західно- чи північноукраїнських земель, а через те в тодішній нашій літературній мові такий сильний північний та західноукраїнський мовний вплив. Фонетика, морфологія та словник літературної української мови найвиразніше свідчать про великий вплив власне цих говірок; додаймо до цього, що так звані північні говірки в XVI віці займали площу значно більшу, як тепер” [Огієнко 1930: 138-139].

¹⁰ Відома в науці спроба виділення трьох варіантів українсько-білоруської ділової мови від XV ст.: київсько-волинсько-білоруський (північно-західний), галицько-подільський (південно-західний) і молдавський (молдавсько-український). Галицько-подільські грамоти, безумовно, зазнали впливу з боку київсько-волинсько-білоруських і самі впливали на них, однак не перебували в безпосередньому контакті з великоруськими [Русанівський 1985: 66].

говірок цього ареалу на формування староукраїнської літературної мови нема наукових підстав.

Таким чином, староукраїнська літературна мова від XV ст. формувалася на основі трьох варіантів літературно-писемної („простої”) мови: поліського (найвідчутніший вплив), південно-західноукраїнського (відчутний вплив), закарпатського (незначний вплив). Становлення старобілоруської писемно-літературної мови цього ж періоду відбувалося відповідно на основі власне білоруського різновиду та значною мірою поліського.

Усі окреслені вище етапи та процеси розвитку й становлення літературних мов більшою чи меншою мірою стосувалися різних регіонів України і Білорусі. Але вочевидь у вирі всіх подій XIV – першої половини XVII ст. перебувало Полісся. Своєрідним „золотим періодом” цього краю можна вважати час входження його до складу Великого князівства Литовського (від князювання Вітольда до Люблінської унії, а інерційно ще й до початку XVII ст.). Поліщуки-волиняни зробили чи не найбільший внесок у вироблення стандарту офіційної канцелярської мови Двору, оскільки й сам Двір за Вітольда й трохи пізніше Свидригайла знаходився паралельно/переважно на Волині, в Луцьку. Саме на Поліссі чи не найбільше вкорінилися різні протестантські течії, явним позитивом яких було впровадження рідної мови в церковно-релігійне життя. Не дивина, що перші (за винятком білоруса Скорини) переклади Святого Письма так чи інакше пов’язані з Поліським краєм: Пересопницьке, Житомирське (або Волинське) Євангелія створені на західнополіських землях, Хорошівське – очевидно, на півдні Полісся, Літківське – знайдене в с. Літки на Чернігівщині, а також Катехизис Будного (Несвіж, південь Мінської області), Євангеліє Тяпинського (Василь Тяпинський найвірогідніше був поліським – волинським чи київським, а не полоцьким шляхтичем). Саме поліські (передовсім волинські) князі й шляхтичі від середини XVI ст. підтримують організацію, а нерідко й самі організовують, перших друкарень на теренах Східної Славії¹¹ – Брест (1553), Заблудів (1561), Несвіж (1562), мандрівна друкарня В.Тяпинського, Острог (1577), Дермань (1602), Київ (1616). Конкурували в друкарській справі з Поліссям Вільно (1522) та Львів (1574). Лише в поліських повітових канцеляріях „руська” мова затрималася чи не найдовше – переважно до середини XVII ст.

Враховуючи наведені факти, можна констатувати важливу (чи не вирішальну) роль Полісся (Підляшшя, Волинь, Київщина, Чернігівщина) у збереженні прадавніх звичаїв, мови та культури Південно-Західної Русі

---

¹¹Є всі підстави думати, що перші кириличні друки, здійснені у Кракові (1491) німцем Ш.Фіолем, упорядковували також поліщуки. Зокрема Ю.Шевельов відніс видання Фіоля до пам’яток, які відбивають саме поліські мовні особливості [Шевельов: 548].

XV-XVII ст. Поліський культурно-мовний консерватизм, не проявившись у період Київської Русі, досить виразно проступає в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Власне до кінця XVI ст. не існувало явних (адміністративних, політичних) перешкод для розвитку на цих землях своєї мови. У зв'язку з цим постає питання: чому не відбулося остаточного розриву вже досить таки сформованої „простої” мови і церковнослов'янської наприкінці XVI ст. та остаточного переходу на народнорозмовну основу, як це сталося перед цим у Чехії, а також у цей час відбувалося в Польщі? Причин тут може бути декілька¹². По-перше, варто враховувати ступінь близькості розмовної мови і поширеної на той час міжнародної (на поліських землях – староболгарської та її видозміненого білорусько-українського варіанта до XVI ст. – „руської”). Відмінність української та білоруської живих мов від староболгарської (особливо від „руської”) не становила такої прірви, як між польською, чеською та латиною [Русанівський 1970: 56]. По-друге, відсутність перших значних друкованих перекладів „простою” мовою Св.Письма і навпаки поява таких староболгарською (Заблудівське Євангеліє та особливо Острозька Біблія), зрештою, явна перевага полономовної друкованої продукції (за підрахунками Я.Ісаєвича, впродовж 1586-1616 рр. тексти простою мовою становили всього 8,5% продукції українських друкарень [Яковенко 2005: 301]. По-третє, відсутність граматики народнорозмовної мови, натомість поява „словенороської”. По-четверте, відсутність „простої” мови в школі як предмета вивчення та навпаки наявність „словенської” й польської, що справляло на українських і білоруських учнів ефект неповноцінності своєї мови. По-п'яте, і, мабуть, найголовніше, – протягом надважливого періоду становлення національних літературних мов на народній основі в українців і білорусів не було власної держави.

---

¹² В.Русанівський виводить причини занепаду (і з цим не можна не погодитись) староукраїнської літературної мови переважно за межі XVII ст.: „Вона зникла не тому, що була „не народною”, а в зв'язку з цілим рядом мовних і позамовних факторів: забороною використання її в книгодрукуванні, близькістю до церковнослов'янської, намаганням української культурної громади (у своїй більшості) влитися в загальноросійський літературний процес. Усе це підпорядковувало її російській літературній мові, яка творилася не без участі українських культурних діячів” [Русанівський 1997: 11]. На нашу думку, витоки занепаду почалися ще в XVI ст. Заслуговує на увагу думка Ю.Шевельова: „бажаючи врятувати свою культуру від польського наступу, наші церковнослов'янізатори в дійсності самі сприяли остаточному перерванню процесів нормального розвитку літературної мови, сприяли висушуванню літературної мови” [Шевельов 1949: 22].

II.5. Терміни для називання мов, якими писані кириличні пам'ятки на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст.

Мові, що була за походженням староболгарською, яка потрапила разом з прийняттям християнства на Київську Русь, судилася унікальна доля: від цілковитого домінування в якості однієї з літературно-писемних, зрештою, утвердження як національної (з незначними домішками регіональних розмовних рис) у Московії, до фактично цілковитого забуття (збереження лише в обряді православної церкви Московського патріархату) в Україні та Білорусі. У ранній період (одразу після проникнення на нові землі) вона була єдиною літературною. З часом у систему (в принципі напівчужої мови) втягуються писарями (свідомо чи несвідомо) місцеві розмовні елементи. У науці за таким варіантом староболгарської з деякими „руськими” особливостями міцно закріплюється термін „давньоруська мова”¹. Цією мовою створені більшість найдавніших писемних пам'яток з теренів Київської Русі (переважно південної), а з часом (від XIV ст.) вона лягла в основу офіційної мови в іншому геополітичному утворенні – Великому князівстві Литовському, де відома вже під назвою „руська”. Постає вона, зрозуміло, на основі тогочасної літературної давньоруської, до якої з часом усе більше проникають українські та білоруські живомовні особливості, тобто „руська” мова онароднюється в білоруському та українському напрямку. У зв'язку з цим мовознавці й ведуть відлік початкам української та білоруської мов саме від цього часу, називаючи й інтерпретуючи офіційну мову ВКЛ по-різному. У цьому параграфі ми не ставимо за мету проаналізувати діалектну базу „руської” мови (це зроблено в інших параграфах), а лише намагаємося виявити та прокоментувати наявні в мовознавчій науці назви літературно-писемної мови (не йдеться, зрозуміло, про іноземні – польську, грецьку та латину) що функціонувала на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст.

Сучасники-творці цієї мови називали її переважно „руською”. Чи не першу таку згадку знаходимо у білоруса Скорини: „□□□□□□ □□□□□”, „□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□” [Карський Наречие: 253]. Так само називали цю мову діячі української та білоруської культури.

---

¹ Термін абсолютно логічний, і з мовного (українського) погляду виправданий. У російській мові закріпилася назва „древнерусский”. Унаслідок занепаду Києва відбулося відторгнення назв „Русь”, „руський” від Малої (серцевинної) Русі на Русь Московську (Велику). Після ж остаточного загарбання Москвою України-Русі й утвердження назв „Україна”, „український” за Малою Руссю та „Россия”, „русский” за Московською лінгвістична термінологія зовсім перестала відповідати реальному стану речей. Поняття „древнерусский язык” прямо ототожнюється із російською мовою в її найдавнішому вияві (періоду Київської Русі), український та білоруський аналоги – відповідно „давньоруська” та „старажытнаруская” – ніби прямо цього періоду не стосуються: це давня мова Росії, а не України і Білорусі. Тому останнім часом в українському мовознавстві запропоновано низку інших назв для найдавнішого писемного періоду української мови: давньоукраїнська (Шевельов), давньоруськоукраїнська (Німчук).

Перекладач Пересопницького Євангелія в кінці рукопису стверджував, що книга перекладена „руська мовою перекладена” [Чепіга ПЄ: 26]; В.Негалецький „руська мовою перекладена” [Назаревский: 119]; В.Тяпинський, перекладаючи Євангеліє, хотів, щоб книга про слово Боже „руська мовою перекладена” [Владимиров Предисловіє: 1]. Іноді поряд із назвою „руська” вживали сучасники термін „проста”. Видавець Учительного Євангелія 1569 року Григорій Ходкевич зауважував: „руська мовою перекладена, проста руська мовою, проста руська мовою” [Чепіга 1995: 275], а нерідко взагалі вживали одразу два терміни. Так, Лаврентій Зизаній тлумачить „руська мовою ... проста руська мовою” [Карский Наречіє: 253]. Взагалі народну, зрозумілу для більшості мову, якою писали свої твори учені люди, називали: „руська мовою (проста, проста, проста) проста, проста”, „руська мовою” „руська мовою”, „руська мовою”, „руська мовою” [Чепіга 1995: 275], а нерідко взагалі вживали одразу два терміни. Так, Лаврентій Зизаній тлумачить „руська мовою ... проста руська мовою” [Карский Наречіє: 253]. Так само називають цю мову ченці Віленського братства, що переклали Учительне Євангеліє 1616 р.: „руська мовою” [Мякишев 2000: 169]. Для означення розмовної мови часом трапляється назва „литовська”, що, мабуть, було синонімом „руська”. Зокрема, Лаврентій Зизаній слово „катехізіс” коментує „политовски оглашеніє”. Хоч тут варто згадати і відоме в науці тлумачення Памва Беринди у своєму словнику лексеми *півень*: „п³/тель: чески и руски. Когут. Волынски п³/вень. Литовски петухъ” [Владимиров Скорина: XII], де литовська і руська назви протиставляються. Тобто тут литовська=білоруська. Зауважимо, що на Наддніпрянській Україні традиція називати старобілоруську мову литовською трималася ще і наприкінці XVII ст. В одній з справ Пирятинського міського суду за 1683 рік читаємо: „Васил, русявий, литовской мовы, чуприна лядская, писмо вмѣть” [ПК: 2].

Плутанина в назвах офіційної мови ВКЛ з’являється вже невдовзі після появи самого терміну „руська мова”. На московським перекладі XVII ст. книжки українського письменника Іоанікія Галятовського „Небо

новое” (1665 р.) написано, що її перекладено з білоруської мови. Так само названо мову українського твору К.Транквіліона-Ставровецького „Зерцало богословіи” (1692 р.): переклад „съ бѣлоросійскаго языка на чистый словенскій діалектъ”. У Росії саме „білоруською” називали цю мову до половини ХІХ ст. Митрополит Є.Болховитинов твердив, що “бѣлорускій языкъ книжной перешель в Кіевъ, для книгъ же” [Огієнко Розмежування: 176-177], автор статті “Бѣлоруссы” в Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона також твердить, що „На бѣлорусскомъ нарѣчїи писались литовскіе акты, грамоты и всѣ публичныя акты до временъ Стефана Баторія. Такимъ образомъ этотъ языкъ является официальнымъ съ ХІV и почти до ХVІІ столѣтія” [Брокгауз-Єфрон 9: 232-233]. „Литовсько-руською” називали її І.Сахаров, І.Каратаєв [Карский Наречие: 254]. У праці, присвяченій аналізу термінів на позначення мов у ВКЛ, В.М’якишев відзначає, що в різні часи цю мову називали: білоруська (Сопіков 1813), старобілоруська (Гумецька 1958), литовсько-руська (Кеппен 1819), руська (Греч 1822), польсько-руська (Востоков 1842), західноруська (Коялович 1864), російська („русский, читай великорусский” – Siarczyński 1843 та особливо Чарнецький 1867), книжна малоруська (Житецький 1889), давнє західноруське наріччя (Карський 1893), українська (Лашенко 1923), староукраїнська (Гумецька 1958). Крім цих, ще пропонувалися, але не прижилися в науці: русинська (Lewicki 1834), давньо-західно-руська (Чарнецький 1867), південно-західно-руська (Соболевський 1906), південно-руська (Єфименко 1906), польсько-білоруська (Jakubowski 1912), південно-західноруська пізнього середньовіччя (Виноградов 1967), середньовічна західноруська або старобілоруськоукраїнська (Пашуто-Флоря-Хорошкевич 1982) [Мякишев 2000: 165].

По-різному трактувалася “руська мова” і в європейській науковій традиції. Теодор Бібліандер (1504-1564) під “руською мовою” розумів українську та білоруську разом; Петро Статоріус (1530-1569) поряд з польською літературною мовою виділяв діалекти: мазовецький, руський (український) та литовський (білоруський); А.Богорич (1520-1598) у своїй граматиці серед слов’янських мов згадує московську та руську; у книзі Й.Л.Фріша (1666-1743), присвяченій кирилиці та московській мові, згадується лише білоруська, при цьому київський катехизис 1645 року названо як “книжку, писану білоруським діалектом” [Зволінський: 57-60].

Ця мова („руська”) ніколи не ототожнювалася із польською із московською (пізніше російською), як, до речі, у свідомості руськомовних людей (українців і білорусів) не членувалася (принаймні, до середини ХVІ ст.) на „руську”-білоруську чи „руську”-українську. Щоправда, не можна заперечувати очевидну близькість українсько-білоруської „руської” мови

до московської, оскільки остання в цей час також являла собою наслідок взаємодії тієї ж таки давньоруської з місцевою розмовною. Щодо польщизни, то до XVI ст. вона на „руську” (у її полісько-білоруському варіанті) мову вплив мала мінімальний. Приблизно від XVI ст. (особливо після Люблінської унії) ситуація кардинально змінюється. Відсоток полонізмів у „руській” мові невинно зростає. У цей час на українсько-білоруській мовній арені схрестилися дві мовні системи – староболгарська місцевої редакції і старопольська, – в результаті чого однозначно програли розмовні українська і білоруська. Коли про фонетику, лексику, іноді словозміну „руської” мови ще можемо говорити як про такі, що підпитувалися народнорозмовними елементами, то діалектний синтаксис до цієї мови потрапив у мізерно малих виявах. Звичайно, на значних просторах України і Білорусі в XVI-XVII ст. з’являлися писемні твори з різним відсотком розмовних, церковнослов’янських та польських рис, але наразі не маємо жодного літературного зразка з тих часів, написаного ідеальною (наскільки ми її можемо уявити) „простою” українською, білоруською чи церковнослов’янською мовою. У кожному випадку це було поєднання як мінімум трьох („руської”-української, церковнослов’янської, польської; „руської”-білоруської, церковнослов’янської, польської), але найчастіше чотирьох („русько”-українсько-білоруської, церковнослов’янської, польської) мовних систем. Мінімальною могла бути присутність лише українського та білоруського (залежно від авторства та території) розмовного елемента, проте церковнослов’янський (протягом усього часу функціонування „руської” мови) та польський (від XVI ст.) був наявний практично завжди.

Такий склад цієї мови дозволяв деяким дослідникам потрактовувати її як „польсько-словенороську” [Свенціцький 1958: 123], „русько-польську” (Штріттер, М.Греч), навіть уважати наріччям польської мови (Б.Лінде) [Карский Наречие: 254]. Інші ж учені про цю мову висловлювалися як про цілковито штучну, якою ніхто ніколи не говорив. Найвідоміший присуд „руській” мові зробив О.Бодянский: „Нею (мовою – *В.М.*) ніхто ніколи не говорив і не говорить ... (оскільки вона являє) найогиднішу суміш, яку

лишень можна собі уявити і яка коли-небудь існувала на Русі” [Там само]².

Ясна річ, що російські науковці погодитися з дефініцією польських учених не могли, і в наукових колах Росії (пізніше СРСР) це питання розв’язується раз і назавжди: «офіціальнимъ языкомъ былъ русский», зазначено у Словнику Брокгауза та Єфрона в статті «Литовско-Русское государство» [Брокгауз-Єфрон 34: 826], так само названа офіційна мова ВКЛ і в радянських енциклопедичних виданнях [БСЕ 25: 52]. Російські мовознавці підходили до цього делікатного питання дещо обережніше: усвідомлюючи себе єдиною спадкоємницею Київської Русі, Росія не завжди могла дати собі раду із культурною спадщиною Києва – „мать городов руських”, але чомусь не престольне російське місто. Коли наприкінці XIX ст. студії з історії мови сягнули апогею (обґрунтовувалася теорія походження російської мови – Соболевський, Шахматов), якось потрібно було коментувати факт, що більшість давньоруських пам’яток була створена не на сучасних російських землях, а на українських. Наприкінці XIX ст. кожен скільки-небудь не заангажований мовознавець, історик, взагалі інтелігентна людина усвідомлювала, що великороси і малороси – це не один народ. Спроби були різні: від карколомних – про первинну осілість у Києві росіян і лише пізнішого заселення цих місць галичанами (Погодін, Соболевський) до більш поміркованих (Шахматов), наслідком яких став розпад єдиної давньоруської мови на діалекти, серед яких виділявся південноруський та західноруський. Після того, як у створеному СРСР було нарешті визнано, що українці і білоруси – не росіяни і розмовляють вони не російськими діалектами, а своїми окремими мовами, південноруський та західноруський діалекти у науковій літературі дозволено називати мовами.

Такий схематичний екскурс наведено нами для усвідомлення постановки терміну „західноруська мова”, який в історіографії і філології XIX ст. у науковий обіг вводиться головно російськими вченими [Русанівський 2000: 182]. Словосполучення „західноруська мова” активно

---

² Проте в науці відомі й інші оцінки. Зокрема Іван Франко цю мову характеризував вочевидь позитивно: „Многі новочасні пуристи дивляться з погордою на цю ніби макаронічну мову, але історик літератури не повинен забувати, що вона була своєрідним і органічним витвором дуже незвичайних суспільних і політичних відносин того часу, що силою конечності окрім церковного і польського язиків черпала багато з людських діалектів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торгівлю з західними краями, чи то через винахід друку. Ся мова більше-менше від 1580 р. до кінця 18 віку видала багате і в значній мірі оригінальне письменство, велику масу друкованих книжок, із яких деякі і доси ще заховуються і читаються простим людом, сплodiла обіг тих друків велику масу рукописів, у яких збережено чи то пам’ятки найстаршого письменства, чи то переклади з класичних і новочасних творів, що не могли бути тоді друковані і ширилися в рукописних копіях, чи то твори чисто популярного характеру, в роді казань і поучень для простого народу, катехизмів, молитов, заклинань, драматичних творів, оповідань і літописних згадок, із яких можемо виробити собі тепер понятє про незвичайно багате і різнорodne духове житє наших предків у тих часах, які попередили новочасне відродження південноруської нації, розпочате І.Котляревським при кінці 18 віку” [Франко 1910: 39-40].

вживається славістами й досі. Умовність його очевидна, оскільки логічно мали б бути кореляти-відповідники за сторонами горизонту: „південноруська”, „північноруська” тощо, чого насправді немає. Назва ж „південноруська мова” для номінації української – не прижилася. Терміни „північноруська” чи „східноруська” не могли виникнути в принципі, оскільки на час упровадження в обіг поняття „західноруська”, мова Московії називалася „великоруською”. Наслідком наукової діяльності Ю.Карського фактично стало ототожнення понять „західноруська мова”=„старобілоруська мова”. Таким чином, на позначення мови писемності з білоруських теренів у науковій літературі використовуються переважно два терміни „західноруська мова” та „старобілоруська мова”. Хоч відомі спроби розрізнення цих двох понять³. Термін „проста” мова для білоруської писемності вживався значно рідше [Аниченко 1966: 65]. Функціонування назви „західноруська мова” внесло в українсько-білоруську медієвістику велику плутанину. Неконкретність об’єкта, позначуваного цим терміном, дозволяло зараховувати до пам’яток, писаних згаданою мовою, тексти далеко не білоруських авторів. Як видно з висновків низки дослідників (О.Соболевський, Ю.Карський, О.Назаревський, П.Владимиров та ін.), „західноруська мова” покривала простір значно ширший, ніж етнічний білоруський. Багато текстів, створених на Поліссі, безапеляційно зараховувалися до „західноруських”. Над те, явні поліські (північноукраїнські) риси в південноукраїнських пам’ятках нерідко потрактовуються як „західноруські” з уточненням, що то властиво білоруські. „Досить чистим західноруським наріччям”, як стверджує Ю.Карський, виконано переклад Євангелія В.Тяпинським [Карський 1921: 37], хоч „білоруських” рис у цій пам’ятці всі дослідники виділяють переважно дві: поплутування $\frac{3}{4}$ - е та написання е (<е,’а) відповідно до наголошуваності, які, насправді, щонайменше є також північноукраїнськими. Друга риса взагалі суто поліська (див. параграф „Відображення рефлексів *ѣ в пам’ятках...”), перша для північноукраїнських пам’яток стає типовою вже від середини XVI ст. (див. параграф „Відображення рефлексів *ѣ у пам’ятках...”; пор. ще: К.Симонова відносить їх до спільних українсько-білоруських [Симонова 1989: 72]). О.Назаревський трактує Євангеліє В.Негалецького як “західноруську” пам’ятку. У своєму лінгвістичному дослідженні відзначає, що „вплив “західноруської” мови помітно відобразився на

---

³ “Західноруською” літературно-писемною мовою XV-XVII ст. треба вважати мову таких пам’яток, які не можна зарахувати ні до виключно білоруських, ні до українських, де відбиті як специфічні українські, так і білоруські риси. Західноруською мовою написані пам’ятки: Вислицький статут XV ст., три Литовські статuti 1529, 1566, 1588 тощо. Але, оскільки в період XV-XVII ст. виникають уже й пам’ятки з суто українськими або суто білоруськими мовними рисами, вільні від специфічних рис іншої мови, мову таких пам’яток слід називати старобілоруською і староукраїнською [Гумецька 1958: 334].

південно-руських (галицько-волинських) грамотах XIV-XV ст.” і трохи далі „характерною рисою старої “західноруської мови” є превалювання в ній білоруських рис” [Назаревский: 115]. Подібний вплив знаходив і О.Соболевський, який, досліджуючи галицько-волинські грамоти XIV-XV ст., стверджував, що „в цих грамотах (особливо княжих) дуже відчувається вплив “західноруського” говору (білоруського), який у наступному XVI ст. став спільною для всієї польсько-литовської Русі офіційною мовою” [Соболевский Очерки: 54]. „Вплив” цей, як правило, проявляється тими-таки двома рисами: 1) поплутування $\frac{3}{4}$ - е, 2) написання е (<е, ’а) в ненаголошеній позиції та 3-4 приклади (часто непевних) акання. Випадки „акання” О.Назаревський наводить такі: *карабля, роспорашае(т), допамага(л), волаючаго* [Назаревский: 48].

М.Рудзінська, характеризуючи урядову мову ВКЛ, виділяла три її типи: українсько-білоруський, білоруський та як окремий – тип під впливом польщизни [Rudzińska: 101].

Дещо інакша ситуація із називанням літературно-писемної мови цього періоду на українських землях. Як справедливо відзначав Ф.Ткач, уже „сама тільки наявність у мовознавчій літературі великої кількості термінів з нечітко окресленим змістом, які використовувалися для назви типів давньої української літературної мови (“руська”, “слов’яноруська”, “слов’яноукраїнська”, “проста”, “книжна”)⁴ не тільки свідчить про відсутність сталого погляду на характер української літературної мови XIV-XVIII ст., але й заважає правильному висвітленню і розумінню її природи” [Ткач 1962: 67]. Сумнівів у дослідників щодо реального наповнення поняття „церковнослов’янська мова”, що мало також синоніми „словенська”, „словено-роська” не виникало: це колишня староболгарська за походженням із незначними домішками українських та білоруських рис (пор. ще І.Чепіга „мова слов’яноруська, тобто церковнослов’янська, а ще точніше – мова старослов’янська, яка протягом віків піддавалася впливові українських редакторів” [Чепіга 2001: 31]).

Найбільше проблем виникало із номінацією (та, мабуть, і усвідомленням як реалії взагалі) іншої літературно-писемної мови, функціонуючої в Україні, де живомовний елемент був очевидний і яку самі сучасники називали „руською” та „простою”. Дослідники (передовсім українські) внесли суттєві „корективи” у термінологію, додавши назви „книжна українська”, „староукраїнська”, „слов’яноукраїнська”, причому кожен намагався прокоментувати вже існуючі або пропоновані нові терміни. Як наслідок, маємо полярні, взаємовиключні трактування цих понять і відповідно мов. Були відверто штучні спроби, як в А.Москаленка,

---

⁴ Додамо ще назву „південно-західноруська літературна мова” [Русанівський 1978: 13].

котрий зазначав, що „в Україні в XIV- першій половині XVIII ст. існувало три типи писемно-літературної мови:

- 1) слов'яноруська – в основі своїй старослов'янська, але помітно зукраїнізована;
- 2) книжна українська мова – в основі своїй давньоруська, але ще більше, ніж слов'яноруська зукраїнізована;
- 3) українська літературно-писемна мова, яка в своїй основі мала мову української народності, але разом з тим і елементи старослов'янської, давньоруської та іншомовні запозичення” [Москаленко 1961: 26].

Було б дуже цікаво дізнатися, які пам'ятки написані кожною із виділених мов, і взагалі чим відрізняються між собою 2-й і 3-й типи?

Відомі також намагання об'єднати всі існуючі в науці терміни під один, як це робить літератор Валерій Шевчук: „У XVI ст. формується книжна українська мова, що постала на основі руської литовського зразка, церковнослов'янської та народної української, і звалася ця мова „простою”. Такою об'єднаною мовою, на думку Шевчука, написане Євангеліє В.Негалецького, твори діячів Острозького гуртка [Шевчук 2004: 84].

Проте превалює в українському мовознавстві думка, що від XIV ст. на початкових етапах існування ВКЛ на українсько-білоруських землях була одна спільна для обох народів мова, яку більшість українських лінгвістів так і називають „українсько-білоруська”, але вже у XV, особливо від початку XVI ст., проступають риси окремих двох мов [Плющ 1971: 140; Півторак 1978: 33; Русанівський Вступ: 39; Німчук 1980: 30; Русанівський 2001: 61; Ісаєвич 2001: 191]. Тобто, фактично ототожнюються терміни „руська”=„українсько-білоруська” як мова урядової канцелярії ВКЛ⁵. На зміну спільній „руській”=„українсько-білоруській” з кінця XVI ст. приходять „проста”. Цей останній термін українські лінгвісти пов'язують переважно з мовою саме на українських землях: „руська мова”, по суті, була спільною літературною мовою для українців і білорусів ..., що існувала протягом XIV-XVI ст. аж до появи на Україні так званої „простої мови” [Плющ 1971: 140] і вживається він абсолютно синонімічно до іншого – „книжна українська мова”: „тогочасна (XVI ст.) українська літературно-писемна мова відома з писемних

---

⁵Щоправда, трапляються у наукових виданнях (коли це не описка) надпатріотичні твердження: „Староукраїнська літературна мова виявляє себе в XIV ст. структурно як продовження літературної мови Київської Русі – ділового різновиду старослов'янської мови з його орієнтацією на місцеві слова й форми. Функціонально вона є літературною мовою українців і білорусів. У російській термінологічній традиції XIX ст., особливо його другої половини, вона виступає під назвою західноруська мова, південноруська мова, а сучасні вчені більше схиляються до назви українсько-білоруська літературна мова” (підкреслення наше – В.М.) [Русанівський 1997: 4]. Чи не мають права у такому випадку білоруси заявити, що старобілоруська мова є літературною мовою білорусів і українців?

пам'яток у двох виявах: книжна українська мова, або, як її ще називали, “проста мова”, і мова слов’яноруська, тобто церковнослов’янська” [Чепіга 2001: 31]. Щоправда, Л.Гумецька, яка однозначно приймала термін „західноруська мова”, не завжди чітко окреслювала ареал поширення назви „проста мова”: “Проста” мова XVI-XVII ст. являє собою вже інший тип писемно-літературної мови проти “західноруської мови”. З одного боку, в ній сильніше вираховуються українсько-білоруські діалектні відмінності, з другого – вона вбирає в себе щораз більше польських елементів, віддаляючись щораз більше від живої народної мови” [Гумецька 1968: 8]. Не ясно за Л.Гумецькою, чи функціонувала „проста мова” в Білорусі. Припускав існування „простої мови” на білоруських теренах П.Плющ [Плющ 1962: 95]. Однозначно лише українською цю мову вважав Ю.Шевельов: „З того її („руської” мови – *В.М.*) різновиду, що використовувався в т.зв. „учительних” Євангеліях та Апостолах, у казаннях, листах, документах церковних братств, що виростили по українських містах, наче гриби після дощу, починаючи з 1580 р. витворилася така собі □□□□□□ □□□□ (як її називали сучасники), тобто мова простонародна, з церковнослов’янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів” [Шевельов: 719].

Грунтовну працю питанню функціонування „простої мови” присвятив відомий австрійський славіст М.Мозер. Лінгвіст, намагаючись обґрунтувати „літературність” цієї мови⁶, вважає її прямим продовженням спільної для українців і білорусів „руської”, але, на відміну від українських учених, ні власне українською, ні білоруською не вважає: „При ідентифікації цієї мови до певної нації виникають труднощі передовсім тому, що „проста мова”, по суті, не є ні виключно староукраїнським, ні стробілоруським надбанням; мова йде швидше про „староукраїнську і старобілоруську літературну мову” (у зв’язку з чим і безапеляційне віднесення багатьох пам’яток до білоруських і українських видається неможливим)” [Мозер: 223]. Учений відзначає, що в певний час на українсько-білоруських землях функціонували дві мови: „проста” і „руська” проте сфера їх застосування була різною: „в той час, коли „простою мовою” виростила така значна і багата література, ділова „руська мова” за два десятиліття по Люблінській унії почала гаснути” [Мозер: 237]. Приблизно таких висновків доходить і В.М’якишев, виділяючи 6 доказових (на думку вченого) пунктів протиставлення двох

---

⁶ «Простая мова» представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на базе общего «руського» (= украинско-белорусского) делового языка, которая, даже обнаруживая некоторые черты народного украинского и белорусского языков, испытывала настолько сильное влияние со стороны польского языка и польских текстовых образцов, что исследователи часто оспаривали саму ее «белорусскость» или «украинскость» [Мозер: С.221].

мов: 1) різні сфери застосування – „руська” сприяла державному управлінню; „проста” спочатку була засобом інтерпретації церковнослов’янського тексту”, потім стала мовою релігійно-полемічної, а згодом і багатожанрової літератури; 2) обидві мови мають різні „біографічні дані”: дати народження, пік життєвої форми, час занепаду; 3) різна цільова орієнтація: „руська” повинна була народну мову „підтягти” до книжного рівня, а „проста”, навпаки, церковнослов’янську „спростити” до розуміння її місцевим населенням; 4) обидві мови мали різні переваги при передаванні білоруських і українських рис. Динаміка розвитку книжної мови Литви супроводжувалася перенесенням центру просвітництва з Вільна до Києва, що знайшло відбиття у переважанні в „руській мові” білоруських рис, у той час, коли „простій” частіше домінують українські мовні характеристики; 5) певна специфіка притаманна структурі обох мов: „руській” нехарактерні церковнослов’янські елементи і взагалі спектр іншомовної стилістичної палітри, що часто трапляються в „простій”; 6) різна мотивованість самих термінів: „руська”, щоб протиставити власну мову іншим можливим при веденні справочинства, поняття ж „проста мова” підкреслювало опозицію до церковнослов’янської [Мякишев 2000: 169-170]. Аби наведені вище теоретичні розробки стали життєвими (прийнятими більшістю мовознавців), їх потрібно підтвердити конкретними прикладами, тобто довести, що, наприклад, справи Луцьких актових книг і „Ключ царства небесного ...” Г.Смотрицького написані різними мовами.

Як бачимо, деякі мовознавці наділяли „просту” і „руську” мови різними функціями: перша була мовою літератури, друга ж використовувалася лише в діловодстві. Різними ці мови вважав український лінгвіст П.Плющ, відзначаючи, що „проста” поряд із церковнослов’янською паралельно співіснувала протягом XVI-XVIII ст. в усіх жанрах літератури, за винятком актово-ділового письменства [Плющ 1962: 94]. Такої ж думки дотримується і В.Вітковський. Говорячи про „просту мову”, до якої не залучає вчений грамот, актів, інтермедій, він стверджує, що твори українських письменників XVII ст. характеризуються виразно багатим і всебічним словництвом, виробленою фразеологією й розбудованою складнею [Witkowski 1969: 15]. Натомість І.Чепіга стверджувала цілком протилежне: „українська книжна, тобто „проста”, мова мала широке застосування, вона повністю панувала в текстах ділового стилю й активно поширювалась на інші писемні жанри” [Чепіга 2001: 31]. Як синоніми вживає ці назви В.Аниченко: „Причини занепаду церковнослов’янської мови і витіснення її з творів релігійного змісту так званою „прстою”, „руською” мовою вельми складні” [Анічєнка 1966: 65]. Напевне, під терміном „книжна мова” розуміли І.Білодід, Г.Їжакевич, З.Франко також і „просту”, оскільки за їх твердженням:

„книжну мову цього періоду знаходимо у різноманітних літописах, актах, статутах, книгах адміністративних записів та інших ділових та епістолярних пам'ятках, творах художньої, публіцистичної, полемічної літератури” [Білодід 1962: 80].

Своє потрактовування назв мови у ВКЛ періоду XIV-XVI ст. пропонує Н.Непорожня: „На слов'янських землях ВКЛ протягом XIV-XVI ст. сформувалися два основні типи писемної мови, що генерують культуру: 1) канонізована (що також зазнала впливу тодішніх українських та білоруських говірок, особливо вимови) архаїчна церковнослов'янська мова, що тоді найчастіше звалася словенський язык, і 2) офіційна, змішана, штучна канцелярська, або актова мова, що звалася тоді руська мова, руський язык. Обидві ці мови були престижні, бо користувалися ними в своїх працях та публічно тільки вчена громадськість: церковна й державна влада, представники науки” [Непорожня 1999: 247].

Ще більше непорозумінь виникає у дослідженнях учених-нелінгвістів. У передмові до довгоочікуваного видання Статутів ВКЛ українською мовою за редакцією С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова (Одеса, 2002) читаємо відвертий термінологічний нонсенс: „Ретельний аналіз тексту Статуту (1529 р. – В.М.) говорить про те, що мовою його написання була все ж таки, руська (давньоруська), загальна в своїй основі для української, білоруської і російської мов” [Статуту: 8]. І надалі автори вживають саме назву „давньоруська” вже без будь-яких застережень чи поправок, що це та ж само „руська” мова. Тому речення „У цьому виданні читачеві пропонується текст Статуту 1529 р. давньоруською, латинською і українською мовами...” для історика мови має свідчити про те, що упорядники перекладали оригінал, написаний тогочасною „русською” мовою одразу на дві – українську і давньоруську. Бо ж зрозуміло, що Статут 1529 року і давньоруська мова – поняття непокдані.

Мабуть, справедливо зауважувала І.Чепіга, що „науковці, особливо історики, іноді навіть не здогадуються, що за термінами *руська, староукраїнська, актова, книжна, старобілоруська, давня східнослов'янська, канцелярська слов'янська мова ВКЛ* криється та сама мова офіційної слов'янської писемності ВКЛ у найрізноманітніших її лексико-стилістичних виявах” [Чепіга 1995: 275]. Можливо, з патріотичних міркувань, можливо, через спроби надмірного теоретизування, зрештою, нерідко через відверте невникання в суть проблеми дослідники замість прояснювання (спрощення), навпаки, її максимально затемнювали (ускладнювали).

Ми не бачимо явних підстав для протиставлення в XVI ст. термінів „руська”, „проста”, „книжна”, мова. Усі вони є абсолютними синонімами до назви „староукраїнська” чи відповідно „старобілоруська мова”. Вважаємо безпідставні спроби протиставити поняття „руська” як

позалітературна, що використовувалася лише в діловій писемності, та „проста” як повноцінна літературна. До того ж в уяві сучасників-писарів, про що вже йшлося вище, словами „□□□□□” та „□□□□□□□” позначалася одна мова. Різними їх зробили сьогочасні науковці. Також термін „проста” мова цілком логічно застосовувати і до білоруської писемності. Штучною видається нам назва „книжна українська мова” (до речі, у білоруській лінгвістичній термінології вона відсутня): виходить, що відомі на сьогодні покрайні записи на полях друкованих чи рукописних книг, написані якоюсь іншою мовою.

У власному дослідженні послуговуємось такими термінами відповідно до часу функціонування мови:

- „руська” або спільна „українсько-білоруська” – мова на північноукраїнських та білоруських землях ВКЛ переважно до XVI ст.;

- „руська”, „проста” або „староукраїнська” – мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено й на білоруській), у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси (в тому числі й „українського комплексу”⁷ – „ікання”, поплутування *i* – *ы*, відображення диспалаталізації приголосних та ін.). Окремі зразки від XIV ст. ;

- „руська”, „проста” або „старобілоруська” – мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено й на українській), у яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) риси (в тому числі й „білоруського комплексу” – „акання”, „дзекання”, „цекання” та ін.). Окремі зразки від XIV ст.;

- „словенороська”, „словенська”, „церковнослов’янська” – старо-болгарська за походженням, опрацьована українськими і білоруськими редакторами.

---

⁷ Під терміном „український/білоруський комплекс” розуміємо вживання у пам’ятці одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними у національній літературній мові.

II.2. Обливість вокалізму пам'яток північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст.

II.2.1. Реалізація давнього *ě

В історичній граматиці прийнято вважати передусім фонетику як визначальну в плані встановлення національної належності писемної пам'ятки. А з рефлексів давніх фонем у славістиці особливе місце посідають ятеві. Фонема, що у писемних киричних пам'ятках передавалася літерою ѣ, для лінгвальної характеристики пам'яток з будь-яких теренів Східної Славії мала важливе значення з погляду встановлення місця написання документа або місця народження писаря. Це пов'язано, очевидно, із самою природою цієї фонemi та подальшою її реалізацією в різних слов'янських мовах та їх діалектах. Справедливо зауважила І.Філіпова, що історія фонemi /ě/ є одним з важливих питань давньоруського вокалізму, оскільки її наявність чи відсутність значною мірою визначає систему голосних фонем діалекту [Филиппова: 156].

Наразі в славістиці проблема ятя – чи це була одна фонема у спільнослов'янський період і в якому/яких звуках вона реалізовувалася – не розв'язана і навряд чи буде розв'язана взагалі. Можливо, що фонема /ě/ у відношенні фонетичному відзначалася винятковою фонетичною нестійкістю і об'єднувала алофони, які частково співіснували в одній діалектній системі, а частково вживались лише в певних діалектних зонах [Вступ 102: Филин: 164; Півторак 1988: 110]. Найрізноманітніші гіпотези існують щодо звукової реалізації цієї фонemi і в києворуський (давньоруський) період: як *ie* або *ê* [Крымский I: 204ξ-204η; Шевельов: 256; Филин: 166-167]; передня, розширена, порівняно з *e* обнижена до *a*, що можна позначити літерою *ä* [Klemensewicz-Spławiński-Urbańczyk: 81]. Тобто, фонетична нестійкість фонemi /ě/ призвела, зрештою, до її занепаду в переважній більшості східнослов'янських діалектів. На основі ятевих континуантів, фіксованих у найдавніших писемних пам'ятках із Східної Славії, давньоруський мовний простір розпадається на кілька діалектних зон: 1) смоленсько-полоцьку – *ě=e*; новгородську – кілька варіантів вимови *ě*; ростовсько-суздальську; південновеликоруську; північноукраїнську та південноукраїнську [Филин: 178]. Дифтонгічна вимова /ě/ характеризувала, певно, північні, південно-західні і південні говори східнослов'янського мовного ареалу, а монофтонгічна була властива центральним і східним діалектам давньоруської мови [Жовтобрюх Фонетика: 238]. О.Соболевський, а згодом Ю.Карський на основі аналізу найдавніших пам'яток стверджували, що у смоленсько-полоцькому діалекті у XI-XIII ст. *ě* та *e* збіглися в одному звукові [e] [Филин: 167]. Проте ґрунтовніший аналіз пам'яток, а особливо нові

діалектні дані, дають підстави сумніватися щодо таких висновків. Дослідження з історичної діалектології у середині XX століття (праці Л.Л. Васильєва, В.В. Виноградова, В.І. Борковського, С.І. Коткова, І.С. Филипової та ін.) дозволяють зробити припущення, що в давньооновгородському діалекті передовсім, а також у північносхідновеликоруських та південновеликоруських окрема фонема /ě/ під наголосом зберігалася аж до XVI ст. [Филин: 170-174; Котков: 36, 44; Колесов: 180; Филиппова: 160]. У південноруських говорах картина ятевих рефлексів також неоднозначна. Розгляд давньоукраїнських писемних пам'яток показав, що голосний ě, окрім як в особливих умовах, не змішувало ні з *e*, ні з *i*, тобто він являв собою повновартісну фонему [Шевельов: 260]. Поплутування $\frac{3}{4}$ та *u* фіксують дослідники вже в найдавніших писемних пам'ятках із української території, де від кінця XIII ст. у більшості південних діалектів ě = *i* незалежно від наголошуваності, правда, відзначаючи при цьому складну картину реалізації цієї фонemi в південно-західних говірках [Филин: 175; Німчук 1990: 196].

Однозначно український мовний простір в історичну добу поділяють на дві діалектні зони – північну і південну – на основі ятевої (і не тільки) рефлексії й українські вчені [Жилко Нариси: 13-14; Шевельов: 262-263; Німчук 2001: 693]. Ю.Шевельов зокрема вибудовує загальноукраїнський шлях розвитку давнього ě: $\text{ěā} > \text{ěa} > \text{ie} > \text{ie} > \text{e}$, де поліські говірки затримали четверту, дифтонгічну стадію ie , а південні на цьому шляху пішли далі у напрямку звуження до *e*, а згодом – *i* [Шевельов: 262-263]. Цей процес, на думку Ю.Шевельова (а раніше В.Курашкевича [Kuraskiewicz 1934: 65]), був започаткований на Буковині, Покутті й, можливо, на Закарпатті і поширився в північному напрямку, зупинившись лише на межі північних діалектів, де рефлекс ě = ie [Шевельов: 540]. Поширеність взаємозаміни $\frac{3}{4}$ - *u* у XIII ст. дає підстави для висновку, що в цей час у південноукраїнських діалектах на місці $\frac{3}{4}$ вимовлявся *i*. Логічно заперечує міркування В.Курашкевича про час цієї зміни у XV ст. М.Жовтобрюх [Жовтобрюх Фонетика: 241].

У той час, коли південноукраїнські говірки зазнали змін ě (*e*) > *i*, північноукраїнський варіант ě (ie) під наголосом залишився без змін, окрім Західного Полісся, де він дав рефлекс *i* [Шевельов: 545]. Поліська рефлексія – під наголосом $\frac{3}{4}$, у ненаголошеній позиції *e* - відображена в пам'ятках від першої половини XV ст.: $\square\square\square\square\square$, $\square\square\square\square\square\square$, $\square\square\square\square\square\square\square$, $\square\square\square\square\square$, $\square\square\square\square\square\square\square\square\square$ [Жилко Нариси: 19; Шевельов: 546].

Дослідник українських грамот XIV - XV ст. В.Курашкевич відзначив відносно послідовну тенденцію в пам'ятках, писарями яких були вихідці із північноукраїнських земель (Луцьк, Остріг, Турійськ, Житомир, Київ), вживати під наголосом $\frac{3}{4}$, а в ненаголошеній позиції *e*. Особливо це

промовисто виявляється у словах із двома рефlekсами давнього *ě: □□ѣ □ε□□ѣ, ѣѣ□□ε, ѣѣ□□ε, ѣѣ□□□ε □□□□□□□□, □□ □□□ѣ□ε, □□ □ε□ѣ, □□□ε□ѣ[□] [Kuraszkiewicz 1934: 45]. Прикладів наводить автор досить багато – близько 300 під наголосом з $\frac{3}{4}$ та понад 200 у ненаголошеній з ε. Винятки нечисленні, переважно відзначено випадки написання $\frac{3}{4}$ не під наголосом: □ □ѣ□□□□□□□□, □ □ѣ□□, □□ѣ □ѣ□□□ѣ □□□□□□□□, □ □□□□□ѣ, □□ □ε□ѣ, □□ □□ε□ѣ, □□ □□□□ѣ, □□□□□□ѣ, □□ □□[□] □□□□ѣ□ѣ, □□□ѣ□□□□[□] тощо [Kuraszkiewicz 1934: 47-48]. Написання ж □ε□□□□□, εε, □ε□□□□□□, □□ε□, □□ε□□, □ □ε□□□□□□, □ □□□ε, □□ □ε□□ □ε□□□ε відзначаються як спорадичні, або ж трактуються різнонаголошуваністю у подібних словах в різних місцевостях [Kuraszkiewicz 1934: 48]. У ягелонській грамоті із Кракова, де очевидне сплутування $\frac{3}{4}$ =ε, В.Курашкевич убачає писаря із теренів Білорусі: □□□ε□ □ѣ□□□□ □□□□□□ε, □ □ε□□□□□, □ε□□, □ε□□□□□, □□ε□□, ѣѣ□▲□□□□, ѣѣ□□□□, □□□□ѣ□□□□, ѣѣ□□□□□□, □□ѣ□□, ѣѣ□□ тощо [Kuraszkiewicz 1934: 49].

Доводячи північноукраїнське походження писаря Київського Псалтиря 1397 року, В.Німчук наводить і приклади ятевих континуантів цієї пам'ятки. Так, під наголосом домінують написання з $\frac{3}{4}$, випадків з ε значно менше: □□ □□ε□ѣ, □ε□ε□□, □□□□□εε□□, □ □ε□□(□), □□□ε□□□ε. Але в ненаголошеній позиції ε відповідно до *ě трапляється відносно часто: □ε □□ε□□□ □▲, w□ε□ѣ□□, □□□□ε□□□□□, □□□□□ε□□□□□, □□□ε□□□□□(□), □ □ε□ѣ, тощо [Німчук 1997: 220]. Написання з u в пам'ятці взагалі поодинокі. „Досить велика кількість фіксацій ε відповідно до етимологічного $\frac{3}{4}$, - констатує вчений, - наче вказує на те, що писець пам'ятки походив із Білорусі або Росії. Однак не виключаються терени поширення української мови – нинішнього північного наріччя, де в ненаголошеній позиції континуантом $\frac{3}{4}$ є фонема /e/, а під наголосом – фонема неоднорідного творення типу /ie/. Писарі могли її передавати й через ε. При цьому варто зазначити, що ε на місці наголошеного $\frac{3}{4}$ фіксується в безсумнівно українській пам'ятці XIII ст. – Євсевієвому Євангелії. Слід сказати, що монофтонг ε є континуантом *ě у значній кількості українських середньо- та східнополіських говірок північного наріччя (покликання на карту №5 АУМ. – Т.1)” [Німчук 1997: 221].

П.Бузук вважає, що рукопис відомого Луцького Євангелія XIV ст., який належав колись Спаському монастиреві під Луцьком, створено коли не в цьому ж монастиреві, то десь недалеко біля нього. У пам'ятці значно частіше подибується заміна $\frac{3}{4}$ на ε та набагато менше – на u, зовсім нема

випадків *и* на місці „нового $\frac{3}{4}$ ”, до кардинальних особливостей відноситься вживання „нового $\frac{3}{4}$ ” [Бузук: 123-125]; (див. також [Баньчеровский: 20-22]).

У пам’ятці кінця XV ст. „Четы 1489 року”, переписаній з оригіналу найімовірніше в Кам’янці Берестейського повіту, явна південноукраїнська рефлексія - *и* < $\frac{3}{4}$: □ □□□□□□, □□**А**□□□ε, □□□□□□□, □ε□ε□□□□□□□□□, □□□□□□□ тощо, збереження $\frac{3}{4}$: □**ѣ**□□, □**ѣ**□□□, □**ѣ**□□□, □**ѣ**□□□, □**ѣ**□□□, □□**ѣ**□□□, □□□□**ѣ** тощо та $\frac{3}{4}$ < *и*: □ε□ε□**ѣ**□□**А**, □□□**ѣ**□□, □□□□□**ѣ**□□, □**ѣ**□**А**, □**ѣ**□□□□□□□□□□ тощо вживається впереміш із північноукраїнською – ε у ненаголошеній, $\frac{3}{4}$ під наголосом: □**ѣ**□ε, □**ѣ**□□ε, □□ε□□(□), □□□ε□□, □□ □□□□□ε, □□□□ε□□□□□, □ε□□, □□ □□□□□ε, □□ □□□□ε, хоч трапляються нерідко й написання з ε під наголосом: □ε□**ѣ**, □ε□□, □□ε□□□□□, □□ε□□□□□ [Гринчишин 1995: 267-272].

Перед тим, як перейти до аналізу ятевих континуантів у північноукраїнських пам’ятках XVI – XVII століть відзначимо найтиповіші рефлексії *ѣ у поліських говірках, зафіксовані протягом другої половини XX ст.

Західне Полісся, включаючи південну Берестейщину та Підляшшя: під наголосом – *і, у* | *т’іло*, | *ричка*, | *билиї*, *л’ис*, *хл’иб* [АУМ II: к. 3,6,8; ДАБМ: к. 34; Климчук, Кривицький, 57], *і́е*, *і́е ъе*, *у́е с’іер*, *па ок’і́е*, *хлѣб*, [Czyżewski: 39; Łesiów 1997: 411;], рефлекс *і* з виділенням звука *й* після губного *б* | *йіли*, *в’йідра* [Аркушин 1996: 54], у ненаголошеній позиції – *и, і* *ми|шок*, *бы|да*, *в’ід|ро*, [АУМ II: к. 13,14; ДАБМ: к. 6]; *е, у* *vedro*, *vydro* [Czyżewski: 42-43; Лесів 1997: 411];

Середнє Полісся, включаючи південну Гомельщину до Прип’яті: під наголосом – *і́е*, *ѡе*, *е, у* *д’і́ед*, | *л’езти*, | *ричка*, *л’і́ес*, *хл’і́еб* [АУМ I: к. 3, 5, 7; ДАБМ: к. 34], *о, у, ѡ* | *д’о́ука*, *хл’у́у*, | *д’у́оука* [Назарова 1985: 34-35], *ѣ ѡѣ* *лѣс*, *в’і́ѣра*, *тоб’і́ѣ*, *пр’і́ст’рѣт* [Никончук 1980: 57-58; Никончук 1988: 60; Мойсієнко 1998: 33], у ненаголошеній позиції – *е, и, е^а*, *о* *де|док*, *ди|док*, *д’е^а|док*, | *пасока*, *бе|да*, *вед|ро* [АУМ I: к. 11, 12; ДАБМ: к. 6].

Східне Полісся: під наголосом: *і́е*, *ѡи*, *ѡі*, *у, е, ѣ, и, і* [АУМ I: к. 3, 5, 7; Півторак 1988: 115-117], у ненаголошеній позиції: *е, и, е^а, д^ае док* [АУМ I: к. 11, 12; Півторак 1988: 115-117].

Південна межа дифтонгічних виявів давнього *ѣ під наголосом майже збігається з рефлексом *е* у ненаголошеній позиції та твердістю

приголосних перед цим *е* (на північ від Рівного – Новоград-Волинський – Радомишль – Київ – Конотоп). Західнополіський діалект протиставляється середньо- та східнополіським за виявами *ě в обох позиціях по умовній лінії, що проходить дещо на захід від Горині. Проте західнополіські говірки зберігають загальнополіську тенденцію до твердої вимови приголосних перед континуантами ненаголошеного *ě [АУМ ІІІ: к. 6].

Північна межа наголошених дифтонгічних виявів, що вживаються поряд із рефлексом *ê* (такою графемою позначаємо закритий, звужений, напружений монофтонг), проходить по умовній лінії: устя Сожі – на північ від Мозира – устя Птичі – Случьк – на північ від Баранович – витоки Ясельди та Муховця. Південно-західні (берестейсько-пінські) говірки характеризуються *и*-рефлексом [ДАБМ: к. 34; ДАБМ, коментарі, 368-384; ЛГБГ: к.6]. Відзначимо, що ізоглоса вияву *ê* проходить дещо на північ від дифтонгічної.

Загальний підхід до виділення ятевих реалізацій: у невеликих пам'ятках фіксуємо всі наявні вияви; у значних за обсягом, як то актові книги за кілька місяців, завжди представляємо близько 100 рефлексій *ě. Звичайно ж, не повторюємо численні фіксації слів із однаковими виявами, наприклад, *вси* та його форм, але враховуємо їх при кількісних підрахунках.

Серед ятевих рефлексів окремим рядком – вияви в запозичених іменах – подаємо написання в запозичених онімах Адр^{3/4}й (< гр. Andreas), Мойс^{3/4}й (< гр. Mōysēs < д.-євр. Mōšeh), Матв^{3/4}й (< гр. Matthaios < д.-євр. Mattathīāh), Олекс^{3/4}й (< гр. Alexias), Соф^{3/4}я (< гр. Sophia), Зоф^{3/4}я (< п. Zofia), Тимоф^{3/4}й (< гр. Timotheos) та похідних від них, які хоча й не сягають безпосередньо *ě, проте щодо графемного представлення фіналь -^{3/4}й, -ей, -ий у досліджуваних пам'ятках є показовими. Випадки (переважно в запозиченнях), де літера ^{3/4} представлена не на місці *ě, відзначено у рядку – неетимологічні вияви.

Орфографію слів із друкованих джерел зберігаємо. Власні записи транслітеровано за „Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції” В.В. Німчука (1995).

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

Наголошена позиція.

е < *ě*: *месяца* 105, *хотели* 104, *на листе* 105, *ся дееть* 105, *не делалася* 105, *собе* 105, *в месте* 106, *оселости свои* 106, *хотель* 107, *делаючи* 107, *терпети* 107, *ведомость* 107, *ведаючи* 108, *не смели* 108, *до мест* 109

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *вс^{3/4}хъ* 108, *не д^{3/4}ялася* 105,
и $< \text{ѣ}$: *до всихъ* 104, *никоторыхъ* 105

Ненаголошена позиція.

$e < \text{ѣ}$: *в справе* 104, *отповеди* 105, *рыбы солоные* 107, *приездил* 109,
оповедавши 109,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *н^{3/4}которые* 107, *м^{3/4}щанъ* 109

и $< \text{ѣ}$:

ВК 1571

Наголошена позиція

$e < \text{ѣ}$: *чолове(к)* 160, *тело гре(ш)ное* 160, *ку собе* 160, *речи мое* 161, *летъ* 161, *в цело(сти)* 161, *лешное* 161, *целое паме(ти)* 161, *мети* 162, *вечные* 162, *по животе* 162, *место* 162, *Белое Поле* 162, *Зале(с)цы* 162, *з ме(с)то(м)* 162, *з име(н)ями* 162, *з реками* 162, *добре ве(д)о(м)* 165, *умею(т)* 165

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *в сел^{3/4} ... чело^{3/4}ка* 132, *ѡб^{3/4}е(х) ставо(в)* 133, *д^{3/4}ти* 160, *мн^{3/4}* 161, *вс^{3/4} права* 161, *в пов^{3/4}те* 162, *в соб^{3/4}* 162, *з св^{3/4}та* 163, *в л^{3/4}те(х)* 164, *с^{3/4}ли* 165, *л^{3/4}та* 165,

и $< \text{ѣ}$: *кро(в)ные мои* 131, *вси* 131, *(и)ме(н)я мо(и) тые* 161

вияви в запозичених іменах: *Оле(к)сѣя* 131, *А(н)дрея* 163, *А(н)др^{3/4}я* 164

Наголошена позиція

$e < \text{ѣ}$: *добро(е) паме(ти)* 160, *воеводе* 161, *ѡбѣца(ти)* 161, *детины(х)* 161, *в ѡпеце и науце* 161, *з лѣсы* 162, *сѣножа(т)ми* 162, *звери(н)ны(ми)* 162, *старо(с)те* 162, *ма(л)жо(н)це* 163, *Ганне Миколае(в)не* 163, *на кгру(н)те* 165

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и $< \text{ѣ}$: *намовы чиеи* 163

ВК 1577

Наголошена позиція

$e < \text{ѣ}$: *ведати* 17, *по лѣво(и) руце* 17, *сторона стороне* 17, *для лепъшое* 17, *розумеючи* 19, *на вечно(ст)* 19, *на вечные часы* 17, *веръные* 19, *ме(с)та* 212, *ве(ч)ное* 212, *име(н)я* 212, *в лѣте(х)* 212, *сѣде(ти)* 212, *по животе* 213, *в целости* 213, *де(т)ками* 213, *мѣла* 213, *неде(л)* 213, *стороне* 213

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *пов^{3/4}ту* 17, *в^{3/4}дати* 17, *мн^{3/4}* 18, *ув о(д)д^{3/4}ле* 18, *в^{3/4}но свое* 19, *дв^{3/4} свѣри(е)* 19, *в^{3/4}рне* 19, *чолов^{3/4}ко(м)* 212, *на ц^{3/4}ло(м)* 212, *св^{3/4}та* 213,

и $< \text{ѣ}$: *бли(з)кие мои* 19, *вси кре(в)ные мои* 21, *вси ли(с)ты* 212, *заси~~л~~на* 213

Ненаголошена позиція.

$e < \text{ѣ}$: *сведоми* 19, *ма(л)же(н)це* 19, *золоте, серебре* 20, *сѣножа(т)ми* 212, *мачухи наше* 213, *тые вси* 213, *ма(л)жо(н)це* 213, *сведомы* 213

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ё:

ВК 1591

Наголошена позиція.

е < ё: *ведаю* 291, *месеца* 291, *приехалъ* 291, *в дворе* 291, *неделю* 292, *ни ель* 292, *во дворе* 292, *при той б^{3/4}де* 292, *собе* 292, *повету* 292, *целые* 293, *осветченью* 293, *хотели* 293, *ведаемъ* 293, *на левой руке* 293, *хлеба не ель* 294,

^{3/4} < ё: *мн^{3/4}* 291, *вс^{3/4}* 291, *за вс^{3/4}хъ* 291, *сед^{3/4}ль* 292, *м^{3/4}ль* 292, *нед^{3/4}ли* 293, *пов^{3/4}дили* 293, *на голов^{3/4}* 293, *м^{3/4}ста* 294, *глед^{3/4}ль* 294, *зомл^{3/4}лый* 294, *св^{3/4}жо* 295

и < ё: *продкове мои* 291, *всихъ* 293

вияви в запозичених іменах: *Тимофей* 292

Ненаголошена позиція.

е < ё: *въ Бозе* 290, *оповедаючи* 290, *на Хупкове* 291, *хвалы Божое* 291, *шляхте* 292, *мене навезать* 292, *стреляти* 292, *на справе и потребе* 292, *наветъ* 293, *спевачокъ* 293, *владыце* 294, *до реки* 294, *стрелцомъ* 294, *на муре* 295, *местцахъ* 295, *заседаетъ* 295, *видель* 295

^{3/4} < ё: *в^{3/4}ковъ* 291, *т^{3/4}ла змерлыхъ господарей* 291

и < ё: *Былецкого* 292, *видиль* 293

неетимологічні вияви: *епископ^{3/4}й* 293

ВК 1593

Наголошена позиція.

е < ё: *деткамъ* 54, *поделали* 54, *в листе* 54, *на месте* 54, *за недель* 54, *збеги* 55, *збеглыхъ* 55, *вечне* 55, *чоловекомъ* 55, *въ веку* 56, *на телехъ* 56, *для лепшое* 56, *умели* 56, *уделати* 56, *деялося* 56, *повету* 57, *месеца* 58, *злодейскимъ* 58, *собе* 58, *суседу* 58, *ездиль* 58, *белымъ* 59, *ведомость* 58, *до имени* 59

^{3/4} < ё: *м^{3/4}сяца* 53, *вс^{3/4}* 54, *в^{3/4}ку* 54, *нам^{3/4}сникомъ* 57, *на м^{3/4}стцу* 57, *мо^{3/4}* 58, *н^{3/4}якого* 58, *д^{3/4}вкамъ* 59, *д^{3/4}ти* 59, *н^{3/4}которыхъ* 59, *в^{3/4}домость* 59

и < ё: *руки свои* 56, *всимъ* 58, *забигъ* 59, *никоторыхъ* 59,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *на вряде* 53, *воеводе* 53, *Волынское* 54, *тые кондыцые* 54, *на Украине* 54, *на месте* 54, *на местцахъ* 55, *стрелбу* 55, *возные* 57, *оповедалъ* 58, *звыклости першое* 58, *отъ ее* 58, *пасеки* 59, *въ часе* 59, *мусели* 59, *вечне, цале и ненарушен^{3/4}* 55,

^{3/4} < ё:

и < ё:

вияви, позначені польським упливом: *вечне, цале и ненарушен^{3/4}* 55

неетимологічні вияви ^{3/4}=и: *зъ В^{3/4}ницы* 58, *на ймен^{3/4}е* 59, *Сут^{3/4}ски ... Сутискихъ* 59, *приятел^{3/4}* 59

Наголошена позиція.

е < ё: *ехаль* 409, *до имени* 409, *въ повете* 409, *о слуге* 409, *при собе* 409, *стороне* 410, *места* 410, *два верные* 410, *свежую* 411, *зъ сведками* 411, *неоселый* 411, *мне* 412, *не ведалъ* 413, *розумели* 413, *вечности* 413, *мель* 415, *выежчати мель* 416, *умель* 416, *невесту* 418, *суседомъ* 421, *хотели* 422,

$\frac{3}{4}$ < ё: *м³/сяца* 409, *д³/вку* 409, *м³/ста* 410, *в³/рные* 410, *св³/жую* 410, *опов³/даня сус³/дъского* 411, *мн³/* 412, *в³/дать* 413, *вс³/* 414, *нев³/стою* 416, *трохи л³/тъ* 418, *б³/лую* 418, *челов³/ку* 418, *д³/вки* 420, *б³/лая голова м³/ла м³/ти* 421,

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *детиною будучи* 422, *въ Бозе* 409, *пенезей, которые* 409, *боязни Божое* 409, *въ позве* 410, *владыце* 410, *оповеданя* 410, *видели* 410, *телесное* 411, *въ справе* 412, *голые слова* 413, *справы наготованое* 414, *на уряде* 421,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *на свитаню* 420, *въ Володимери* 420,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *шкрутын³/и* 412, *имене М³/зово* 413,

вияви, позначені польським впливом: *невядомости* 412, *мяль быть осядлымъ* 413,

Волод.З

Наголошена позиція.

е < ё: *приѣха(в)иши* 100, *хотель* 101, *ѣха(н)а* 101, *згорель* 102, *велели* 112

$\frac{3}{4}$ < ё: *повѣту* 99, *собѣ* 106, *мѣла* 107, *розумѣючи* 107, *на рѣчѣ* 113, *рѣчѣ* 114

и < ё: *липьшомъ* 99, *зрозумивши* 99, *тила* 99, *хотили* 99, *диеть* 100, *ими(н)я* 100, *миста* 101, *видомость* 102, *в соби* 102, *повиту* 103, *роздиль(н)* 104, *по ливо(и) руци* 104, *ани исподу нить* 104, *двѣ* 104, *чоловиковъ* 106, *ѡповидити* 107, *вдила(н)* 108, *здишны(и)* 110, *ѡсмотрити* 112

вияви в антропонімах: *А(н)дрієвичъ* 99

Ненаголошена позиція.

е < ё: *виделосѧ* 99, *ѡ справѣ* 99, *миста гѣрѣскиѣ* 101, *к работѣ* 102, *вѣжы мѣстѣское* 105, *ѡт реки* 113, *ку потребѣ и ѡборонѣ* 114

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *в тѣи книги* 100, *коморы мы(т)ныи* 101, *новѣи мыта* 101,

У пам'ятці відзначено непоодинокі виправлення *и* на *ѣ*.

Наголошена позиція.

е < ё: *месяца* 167, *на мѣстѣ* 167, *бѣлым* 167, *велел* 167, *в собе* 167, *на свете* 167, *отмены* 167, *на свет* 167, *цѣлом* 168, *ведати* 168, *грѣшным*, *телом* 168, *надею* 168, *при слугѣ* 168, *едучи* 168, *лет* 168, *неверными* 168, *наведити* 169, *отъѣхала* 169, *повету* 169, *недели* 169, *хотѣла* 169, *налепей* 169, *мне* 170, *по животѣ* 170, *дѣлать* 170, *обѣтницы* 170, *умѣетность* 171, *мети* 171, *веры* 171, *последуючи* 171, *бѣлой* 172, *смотрѣти* 172, *у веснѣ* 173, *человека* 173, *снѣг* 174, *полепишити* 174,

$\frac{3}{4}$ < ё: *д $\frac{3}{4}$ тям* 167, *л $\frac{3}{4}$ та* 167, *мн $\frac{3}{4}$* 168, *м $\frac{3}{4}$ ть* 171, *вел $\frac{3}{4}$ ть* 171, *доброд $\frac{3}{4}$ и* 172, *дв $\frac{3}{4}$ сте* 172, *сн $\frac{3}{4}$ г* 174,

и < ё: *вси* 167, *всим* 168, *мои приятел $\frac{3}{4}$* 169,
вияви в запозичених іменах: *Андреевича* 170,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *оповѣдали* 167, *ни одноѣ* 167, *на свете* 167, *на послуѣ* 167, *сее прошлое* 167, *земли Волынское* 168, *моеѣ* 168, *розумѣ* 168, *сѣдящѣ* 168, *в ласцѣ* 168, *детей* 168, *телесным* 168, *матцѣ* 168, *при хлопцѣ* 168, *выехал* 169, *в опецѣ* 169, *въѣжала* 170, *видѣть* 171, *проежчаючи* 171, *в скрынцѣ* 172, *в золотѣ*, *сребрѣ* 172,

$\frac{3}{4}$ < ё: *зав $\frac{3}{4}$ щаніе* 167, *об устройств $\frac{3}{4}$* 167, *владыц $\frac{3}{4}$* 168,

и < ё:

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *писан $\frac{3}{4}$ я* 167, *приятел $\frac{3}{4}$* 169,

Жидичин

ЖМ 1531

Наголошена позиція.

е < ё: *дѣла* 19, *в недѣлю* 19, *мѣли* 19, *смотрѣти* 19,

$\frac{3}{4}$ < ё: *смотр $\frac{3}{4}$ ли* 19, *нам $\frac{3}{4}$ стником* 19, *н $\frac{3}{4}$ которых* 19, *дв $\frac{3}{4}$ копѣ* 19 зв., *им $\frac{3}{4}$ нѣ* 19 зв.,

и < ё: *со всим* 19 зв., *в собѣ* 19 зв.,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *панове Подгаецкіе* 19, *свидѣцтво* 19, *сведоцтвом* 19,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *панове Подгаецкіи* 19, *уфалы земскои* 19,

ЖМ 1536

Наголошена позиція.

е < ё: *не мел* 9,

$\frac{3}{4}$ < ё: *на м $\frac{3}{4}$ сцѣ* 8, *гд $\frac{3}{4}$* 8, *сѣд $\frac{3}{4}$ ли* 8, *м $\frac{3}{4}$ ти* 9, *не вел $\frac{3}{4}$ в* 9, *соб $\frac{3}{4}$* 9,

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *твоеѣ млсти* 8,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *люди церъковныи* 8,

ЖМ 1537

Наголошена позиція.

е < ё: *смотрели* 22, *дела* 22, *именя* 22, *не хотела* 23, *до лет* 23, *менять* 24, *на мое местце* 25, *не ехал* 26,

$\frac{3}{4}$ < ё: *в³/₄дати* 22, *м³/₄ла л³/₄т* 23, *л³/₄та* 23, *опов³/₄дал* 23, *мн³/₄* 24, *з в³/₄ку* 24, *тоб³/₄* 24, *им³/₄ней* 25, *мн³/₄ в³/₄дати* 25,

и < ё: *предкове мои* 23, *мни* 24, *зо всими* 25,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *княгини Корецкое* 22, *разделити* 23, *по половине* 23, *с тое половины* 23, *выехати* 25, *от реки* 25, *земли Волынского* 25, *в отказе* 25, *пасаку* 24

$\frac{3}{4}$ < ё: *Б³/₄лецкого* 25

и < ё: *на первиии частокротныи жалобы* 22, *тыи земли* 22, *архимандриты жидичинскии* 23, *иниии многии кривды* 24

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ = и: *в³/₄ницкимъ* 22

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ = е: *не хот³/₄чи* 26

Луцьк ЛГ 1500, 1519

Наголошена позиція.

е < ё: *в листе* 69, *езд³/₄ти* 71,

$\frac{3}{4}$ < ё: *нам³/₄стни(к)* 69, *тоб³/₄* 69, *з в³/₄ка* 69, *св³/₄(т)ки* 69, *в³/₄рю* 69, *хот³/₄ли* 69, *св³/₄(т)ча(т)* 69, *м³/₄ти* 69, *мн³/₄* 69, *прид³/₄лувати* 69, *про³/₄ха(в)ии* 69, *м³/₄ста* 69, *за³/₄хали* 69, *при³/₄здъ* 69, *с А(н)др³/₄ємъ* 70, *им³/₄(н)я(х)* 70, *на д³/₄(л)* 70, *вс³/₄ми* 70, *м³/₄стцо(м)* 71, *члв³/₄ка* 71

и < ё: *сво(и) люди* 69, *повиди(л)* 70, *на ви(ч)но(ст)* 70, *всими* 70, *ми(ст)цо(м)* 71

вияви в запозичених іменах: *с Олексие(м)* 70

Ненаголошена позиція.

е < ё: *Волы(н)ское* 69, *реки* 69, *по члвце* 69, *розъезд▲(л)* 69, *гнєди* 69, *выезд▲(л)* 69, *Белуха* 70, *делєници* 70, *и(з)єжчалис▲* 70, *єє* 70, *подели(ли)* 70, *изъ де(т)ми* 70, *сєди(т)* 71, *Белушину* 71, *звериные* 71, *стрє(л)бу* 71, *на дорозе* 71

$\frac{3}{4}$ < ё: и < ё: *нивы стары(и)* 69, *сыножатми* 70,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ = и: *пр³/₄д³/₄лува(ти)* 69

ЛК 1545

Наголошена позиція.

е < ё: *смотрели* 65, *проедеть* 65, *едутъ* 65, *на руце* 65, *єдучи* 66, *в ыйменьи* 67, *в Несухоежах* 67, *при листе* 68, *двєма* 68, *Мєдведю* 69

¾ < ё: пов³⁄₄товъ 64, м³⁄₄ст 64, по им³⁄₄нАм 64, д³⁄₄ет 64, им³⁄₄нѣи 64, вел³⁄₄ли 64, для в³⁄₄ры и в³⁄₄домости 64, в соб³⁄₄ 64, нам³⁄₄стнику 65, в Нев³⁄₄чи 65, нед³⁄₄л 65, п³⁄₄шого 65, на м³⁄₄стѣх 65, на ѡб³⁄₄дѣе 65, по руц³⁄₄ 65, ѡт зв³⁄₄ру 66, ѡб³⁄₄стки 66, на р³⁄₄чѣе 67, вс³⁄₄хъ м³⁄₄стѣ 67, м³⁄₄ли 67, пов³⁄₄товъ 67, зв³⁄₄чнѣи 67, не хот³⁄₄ли 68, л³⁄₄шое повольности 68, л³⁄₄та 68, терп³⁄₄ти 68, вс³⁄₄... зд³⁄₄инѣго 68, пов³⁄₄дилъ 68, в ыйм³⁄₄нѣи его С³⁄₄нѣе 69, соб³⁄₄ 69, над³⁄₄ю 70, в³⁄₄дать 70

и < ё: вси 64, всѣхъ 64

вияви в запозичених іменах: Аньдрѣю 65

Ненаголошена позиція.

е < ё: королевское м³⁄₄ти 64, Волыньское 64, мѣщанѣ 64, не мѣвали 64, на реистре 64, жалобы своеѣ 64, досветчаючи 64, славное памяти 64, для бошое в³⁄₄ры 64, виделосѣ 64, старостѣ 65, з мѣщаны 65, после 65, в Золочевѣ 65, ув Оришчинѣ 65, не надобѣ 65, при Витовтѣ 65, ѣе 66, видѣти 68, на ласцѣ 70,

¾ < ё: по м³⁄₄стѣчкомъ 64, не надоб³⁄₄ 65, ув Остроз³⁄₄ 65, в Хобольтов³⁄₄ 65, м³⁄₄стѣчка 67, на сойм³⁄₄ 67,

и < ё: мыта новѣи 64, николи 64, тѣи листѣ 64, мѣщанѣ луцкии 65, королевои м³⁄₄ти 66, немалѣи л³⁄₄та 68, вс³⁄₄ подданыи 68,

неетимологічні вияви ¾=и: стац³⁄₄и 64, в Колодн³⁄₄ 65, в Кнегин³⁄₄ни 65, в Кун³⁄₄н³⁄₄ 65, в Мал³⁄₄н³⁄₄ 65, п³⁄₄нѣзи 65, Бок³⁄₄евича 66, у Звин³⁄₄городи 67, в З³⁄₄мнѣ 67, Петру К³⁄₄рд³⁄₄ю 69,

ЛК 1561

Наголошена позиція.

е < ё: нае(з)дѣки 102, в недѣлю 102, при собѣ 102 зв., приѣха(в)ѣи 103, ведомо(с)ти 103, чоловеко(в) 103, ѡ(т) ле(т) 103, ѣзди(л) 104, у дворѣ 105 зв., поведа(л) 105 зв., приѣха(л) 105 зв., тѣ е(д) собѣ 105 зв., двѣ 106, сѣна 106 зв., све(т)лицѣ... зацѣпки 107, ѣдучи 107, зв., не хоте(л) 107 зв., всели 109, выѣха(в)ѣи 110, посеяно 110, целѣ(х) 110, засеяного 110, поведаѣ(т) 111, побѣ(г)ла 111 зв., на руцѣ лево(и) 112, повеѣту 112 зв., дѣ(л) мѣти 113, на мѣ(с)цѣ 113, по (з)ѣха(н)ю 113 зв., зѣха(ти) 114, тѣло 114, тою мѣрою 114 зв., досмотрѣти 114 зв., неѣе(с)тѣе 115 зв.,

¾ < ё: св³⁄₄чи(л) 103, м³⁄₄ста Луцко(го) 103 зв., Зв³⁄₄рово(и) 103 зв., мн³⁄₄ 104, в голов³⁄₄ 106, пос³⁄₄яти 106 зв., в понѣд³⁄₄ло(к) 106 зв., зо вс³⁄₄мъ 107 зв., люде(и) зар³⁄₄(и)ки(х) 107 зв., сок³⁄₄ру 108, пов³⁄₄дили 109, на вѣсн³⁄₄ 109 зв., на гор³⁄₄ 110 зв., на сел³⁄₄ 111 зв., не в³⁄₄да(ти) 115, жон³⁄₄ 116 зв.,

и < ё: вси(х) 102, за двѣ 13

вияви в запозичених іменах: А(н)дрѣя 103 зв., А(н)др³⁄₄(и) 103, Ма(т)ф³⁄₄ю 106, А(н)др³⁄₄евичи Нев³⁄₄цкиѣ ... А(н)дрѣя Невѣ(и)кого 111

Ненаголошена позиція.

е < ё: *ѡповѣда(л)* 102, *сѣстра* *ѣѣ* 102, *ѡ(т)повѣди* 102 зв., *Волы(н)ское земли* 102 зв., *узъѣжчати* 103, *в Жидичинѣ* 103 зв., *видѣ(л)* 106, *ку шкоде* 106 зв., *на дорозе* 107 зв., *свѣ(т)лицы* 107, *на возѣ* 109, *ѡповѣдаючи* 110, *наѣха(н)я* 110 зв., *выѣ(ж)чали* 110 зв., *видѣлити* 112 зв., *по жалобѣ* 112 зв., *ро(з)дѣлити* 113, *в сѣножатѣ(х)* 113 зв., *в часѣ* 113 зв., *в годѣ* 116 $\frac{3}{4}$ < ё: *к долин $\frac{3}{4}$* 110 зв.

и < ѣ: *ѡкна повибиваны(и)* 107, *по(д)даны(и)* ...*кѣги И(л)иноѣ люди* *зару(ц)киѣ* 107 зв., *на долини* 110, *ты(и) гроши которы(и)* ... *были* 114, *двѣсти...* *двѣстѣ* 116, *билосто(ц)ким* 116 зв.

ЛК 1569

Наголошена позиція.

е < ё: *местца* 13, *собе* 13, *на мѣстцѹ* 13, *повѣдили* 13, *дѣетъ* 13, *в поветехъ* 13, *прадедину и дедину* 14, *розъезды* 14, *для лепшой* 14, *на листѣ* 14, *вместо* 14, *ведати* 14, *хотѣла вѣчно на веки* 15, *привесити* ... *наместникъ* 15, *в лето* 15, *Залесцами, зъ реками, гнездами* 15, *заменяти* 16, *дотце моеѣ* 16, *детемъ* 17,

$\frac{3}{4}$ < ё: *в $\frac{3}{4}$ дати* 13, *д $\frac{3}{4}$ да* 14, *з св $\frac{3}{4}$ та* 14, *в $\frac{3}{4}$ чно* 15,

и < ѣ: *вразумивши* 14, *со всимъ* 15, *лишюю* 16,

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё:

е < ё: *оповѣдали* 13, *бабки своеѣ* 14, *з лесы, сѣножатми* 15, *волынское* 16, *его тетцѣ* 17

и < ѣ: *имѣня свои* 14, *тыи листы вси* 17, *листы головныи* 17

ЛК 1572

Наголошена позиція.

е < ё: *вѣ(ч)но(и)* 116, *на свѣтѣ* 116, *по животѣ* 116, *на пи(с)мѣ* 116, *ведати, мѣти* 116, *тѣло мое* 116, *в опеку* 116, *в мѣ(с)тѣ* 117, *ѣ(з)дны(х)* 117, *дѣвѣку* 117, *коп двѣстѣ* 117, *имѣ(н)ѣ* 117, *дѣяло у дворѣ* 122, *дочцѣ* 118, *смотрѣти* 119,

$\frac{3}{4}$ < ё: *дв $\frac{3}{4}$ стѣ* 118, *мн $\frac{3}{4}$* 120

и < ѣ: *члѣвика* 116, *вси лета* 117, *дочци мое(и)* 118

вияви в запозичених іменах: *А(н)др $\frac{3}{4}$ (и)* 116

Ненаголошена позиція.

е < ё: *справы людскиѣ* 116, *при розумѣ* 116, *убогоѣ маѣтности моеѣ* 117, *над рекою* 117,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ѣ:

$\frac{3}{4}$ =и: *Бок $\frac{3}{4}$ я* 120,
вияви, позначені польським упливом: *при цалом* 116,
ЛК 1587

Наголошена позиція.

е < ё: *на мѣстѣ* 160, *наместникомъ* 160, *на йменю* 160, *цѣлого* 160, *в собѣ* 161, *ведати* 161, *веку* 161, *бѣлыхъ* 161, *имѣня* 161, *дѣдичныѣ* 161, *въ поветѣ* 161, *осѣлыми* 161, *мети* 162, *цѣло* 162, *лѣтъ* 162, *вѣчными* 163, *въ дворѣ* 163, *осѣлыхъ* 164, *повету* 164, *поветриемъ* 165, *хотѣль* 166, *сведомѣ* 166,
 $\frac{3}{4}$ < ё: *м $\frac{3}{4}$ сяца* 160, *вс $\frac{3}{4}$ мъ* 161, *вс $\frac{3}{4}$ ми* 161, *нед $\frac{3}{4}$ ль* 163,
и < ё: *имѣня мои* 161, *своѣ потомки* 162, *добра мои* 163,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *нинейшими* 160, *литовское личбы* 160, *имѣня мои властныѣ*, *дѣдичныѣ* 161, *мѣстечко* 161, *въ Жебринѣ*, *Волцѣ* 161, *сѣножатми* 161, *тыѣ имѣня* 162, *в сумѣ* 163, *власное руки моеѣ* 164, *телесное присяги* 165, *въ коронѣ* 165, *нынѣшньому* 165

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *завираючи* 162

неетимологні вияви $\frac{3}{4}$ = и: *земл $\frac{3}{4}$* 165

ЛК 1593

Наголошена позиція.

е < ё: *мѣсеца* 57, *повету* 57, *злодейскимъ* 58, *собѣ* 58, *чоловека* 58, *свое першое* 58, *сусѣду* 58, *ездилъ* 58, *ведомость* 58, *бѣлымъ* 59, *хотѣль* 59, *мель* 60, *ехалъ* 61, *до именья* 61, *отъѣхалъ* 61, *осветчи́лъ* 62, *на письмѣ* 62,
 $\frac{3}{4}$ < ё: *нам $\frac{3}{4}$ сникомъ* 57, *на м $\frac{3}{4}$ стѣ* 58, *мо $\frac{3}{4}$* 58, *д $\frac{3}{4}$ вкамъ* 59, *д $\frac{3}{4}$ ти* 59, *н $\frac{3}{4}$ которыхъ* 59, *в $\frac{3}{4}$ домость* 59, *пов $\frac{3}{4}$ дилъ* 60, *м $\frac{3}{4}$ ль* 62, *зрозум $\frac{3}{4}$ ль* 62, *осмотр $\frac{3}{4}$ ти* 62

и < ё: *забигъ* 59, *никоторыхъ* 59

Ненаголошена позиція.

е < ё: *на вряде* 57, *оповедалъ* 58, *отъ еѣ* 58, *пасѣки* 59, *в часѣ* 59, *въ Сутисцѣ* 60, *въ Витавѣ* 60, *на луцѣ* 60, *оповѣданѣ* 60, *обѣцовалъ* 61, *справѣ* 62

$\frac{3}{4}$ < ё: *н $\frac{3}{4}$ якого* 58

и < ё:

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *з В $\frac{3}{4}$ ницѣ* 58, *в приятел $\frac{3}{4}$* 59

ЛК 1596

Наголошена позиція.

е < ё: *мѣсеца* 99, *наместникомъ* 99, *при собѣ* 99, *ездилъ* 99, *повѣдилъ* 100, *хотѣль* 100, *осветчивши* 100, *мѣста* 102, *Межирѣча* 102, *межирѣцкого* 102, *двѣстѣ* 102, *бѣлымъ* 103, *двѣ* 103, *едѣтъ* 104, *урядники мое* 106, *мѣсеца* 107, *войнѣ* 107, *мель* 108, *въ мѣстѣ* 108, *не верилъ* 108, *чоловека*

108, *мне* 109, *кольца мое* 109, *лепей* 110, *ведаютъ* 110, *раны свое* 110, *на теле* 110, *утерпети* 111, *суседа* 112, *смотреть* 114, *изъ сребнеми* 116, *не ведаемъ* 116

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *н^{3/4}якого* 102, *чолов^{3/4}ка* 102, *Ивашка Хот^{3/4}ну* 103, *тые вс^{3/4}* 104, *тые ус^{3/4}* 114, *вс^{3/4}хъ* 104, *злод^{3/4}и* 108, *дв^{3/4}* 109, *на нед^{3/4}лю* 118

$и < \text{ѣ}$: *никого* 102, *вси* 100, *всими* 105, *таковые свои* 110

вияви в запозичених іменах: *Андрея* 103, *Мойсея* 103, *Андреемъ* 106, *Андрій* 107, *Олексій* 115

Ненаголошена позиція.

$е < \text{ѣ}$: *белоногого* 100, *уеждчайте* 100, *мещанина* 102, *в месте* 103, *въ припоруце* 104, *в ареште* 104, *на кзвалте* 107, *на праве* 107, *въ госпode* 108, *на горле* 110, *розбое* 110 (зн. відм.), *меды и напое* 112 (зн. відм.), *въ дорозе* 115, *серебряные* 116, *зъ мешкомъ* 117,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *м^{3/4}шокъ* 110,

$и < \text{ѣ}$: *на горли* 110, *видиль* 114

неетимологічні вияви $\frac{3}{4} = и$: *караз^{3/4}евый* 114, *на ймя З^{3/4}нецъ* 118

КЗ

Наголошена позиція.

$е < \text{ѣ}$: *на бегуне* 24, *дежа* 24, *двema деревами* 24, *две* 24, *меры* 24, *хлеба* 24, *при стенах* 25, *на завесах* 25,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *двѣсти* 24, *двѣ* 24, *желѣзные* 24, *мѣсто двери* 24, *влѣзь* 24, *на завѣсах* 24, *до мѣренья* 24, *седѣнье* 215, *до сѣней* 25, *при стенѣ* 25, *всѣхъ* 25

$и < \text{ѣ}$: *на бегуни* 24,

Ненаголошена позиція.

$е < \text{ѣ}$: *простые* 24, *в подрубе* 24, *невеликие* 24, *злые* 24, *на бегунах* 24, *две корыте* 24, *на спуже* 24, *другие* 24, *желѣзные* 25, *до стрельбы* 25, *две коморце* 25

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *подле вежѣ* 25,

$и < \text{ѣ}$:

неетимологічні вияви: *пѣчь* 24,

вияви, позначені польським упливом: *железа* 24,

КА

Крехівський Апостол характеризуємо в підбірці луцьких пам'яток умовно, передовсім спираючись на висновки І.Огієнка (на основі аналізу мови) про північно-західноукраїнське походження перекладача твору. Цей висновок дослідника цілком поділяємо.

Наголошена позиція.

$е < \text{ѣ}$: *разумют* 152, *невеста* 154, *в Христе* 154, *наследник* 154,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *св³/₄та* 150, *н³/₄которыи* 150, *м³/₄ру* 151, *во мн³/₄* 151, *т³/₄лу* 151, *по л³/₄тех* 151, *св³/₄тчу* 151, *в христ³/₄* 152, *в³/₄ру* 152, *не б³/₄гъ* або *не б³/₄гал* 152, *зв³/₄рена* 152, *м³/₄ли* 152, *гр³/₄ишници* 152, *в³/₄даючи* 152, *от д³/₄л* 152, *гр³/₄ишными* 153, *у в³/₄ри* 153, *терп³/₄ли* 153, *ув³/₄рил* 153, *розум³/₄ите* 153, *в тоб³/₄* 153, *д³/₄дицтво* 153, *с³/₄менем* 154, *д³/₄тми* 154, *нев³/₄сты* 154, *м³/₄сеци* 154, *соб³/₄* 154, *хот³/₄л* 154,

и < ё: *вси* 150, *во всихъ* 153, *д³/₄тки мои* 154,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *оповедают* 150, *грехи* 150, *на веки веком* (наголос за І.Огієнком) 150, *жадноє евангеліи* 150, *проповедал* 151, *поведали* 151, *не видел* 151, *земл³/₄* *жидовское* 152, *щироє ласки* 152, *обрезатися* 152, *греху* 153, *детятем* 154, *отменити* 154, *от волноє* 154

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и < ё: *к ласци* 150, *иньшои евангеліи* 150, *еи* 151, *в повази* 152, *довидатися* 153, *ничого* 154, *в т³/₄ли* 154,

Ап 1593

Риси подано на основі приписки в кінці Апостола, зробленої попом Єрмогеном Теслуговським з Торчина.

Наголошена позиція.

е < ё:

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *д³/₄иств³/₄є(м)* 118, *со вс³/₄(м)* 118, *в соб³/₄* 118, *бєзгр³/₄ишному* 118, *со вс³/₄ми* 118, *д³/₄ло(м)* 118, *недоум³/₄ниємъ* 118, *не клин³/₄тє* 118, *нелицєм³/₄рно* 119,

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *ко славе* 118, *в которо(и) главє* 118, *в зачалє* 118, *во веки вєко(м)* 119, *в дєржа(в)є* 119,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и < ё: *постишениє(м)* 118, *бж(с)твенными и ап(с)лъскїи слова* 118,

Брест 1526

Наголошена позиція.

е < ё: *мєрою* 51, *завєдал* 51, *в Бєлску* 51, *порозумєти* 52, *не мєли* 52, *прыєжчывали* 52, *похотєли бы єхати* 52, *з вєку* 52, *єздитьи* 52, *мєстомъ* 52

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и < ё: *всимъ* 52, *вси* 52,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *мыта Бєрєстєйские* 51, *Дорогицкое, Лосицкое, Цєхоновское* 51, *в Дорогичынє* 51, *мєщанинъ* 51, *волости Кобрынское* 52, *на Бузе* 52, *ѡбє* 52,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и $< \text{ё}$: *тыи мыта* 51, *которыи хожывали* 52, *тыи вси* 52,

Брест 1577, 1582

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$: *присмотревшиисе* 15,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *л³/4та* 10, *м³/4сяца* 10, *прі³/4жіе* 11, *пов³/4дили* 11, *не м³/4ли* 11, *соб³/4* 11, *на передм³/4стью* 11, *въ м³/4ст³/4* 11, *об³/4юхъ* 11, *присмотр³/4виисе* 11, *нигд³/4* 11, *не см³/4ли* 11, *кгор³/4лкою* 11, *въ одъ³/4ханью* 12, *пов³/4ту* 12, *им³/4нья* 12, *приб³/4гиши* 12, *сус³/4домъ* 12, *за осв³/4тченье* 12, *на губ³/4* 12, *гд³/4* 14, *д³/4ти* 14, *св³/4чи* 14, *Матв³/4й* 15, *гр³/4шнихъ* 16

и $< \text{ё}$: на всихъ 11

вияви в запозичених іменах: *Матфей* 14

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: *хвалы Божое* 11, *королевское милости* 11, *речи многіе церковные* 14, *оныи звоны* 15, *повинности моеи* 16,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: на *м³/4щанъ* 11, *дня нын³/4шнего* 12, на *дат³/4* 12, *посл³/4* 12, на *дороз³/4* 12, *вид³/4ль* 12, *въ слов³/4* 15, на *врад³/4* 16,

и $< \text{ё}$:

Брест 1583

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$:

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *м³/4сецъ* 193, *м³/4ль* 193, *им³/4ней* 194, у *пов³/4т³/4* 194, *м³/4л* 194, *дв³/4* 194, з *Ор³/4ховца* 196, *Зал³/4ского* 196, у *себ³/4* 197, *отъ т³/4хъ* 198, съ *пов³/4ту* 199, *д³/4ти* 199, у *пов³/4т³/4хъ* 200, *дв³/4 комяз³/4* 202, *соб³/4* 204

и $< \text{ё}$:

вияви в запозичених іменах: *Андреевича* 194, *Андрей* 198, зъ *Мат³/4ева* 198, *Мат³/4я* 202, зъ *Матфіевицъ* 202

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: *земли Волынское* 194, *королевское милости* 199, *д³/4ти небожчиковскіе* 199, *кождое комяги* 204

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: на *комяз³/4* 194, *л³/4совъ* 194, *Хм³/4левская* 195, *въ застав³/4* 197, на *комор³/4* 197, *ув опец³/4* 199, *р³/4кою* 204, на *Буз³/4* 204,

и $< \text{ё}$:

неетимологічні вияви: *апр³/4ль* 193, *п³/4незей* 194, *им³/4н³/4й* 198,

Брест 1589

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$:

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *пов³/4ту*, *опов³/4даючи*, *Б³/4льского*, з *им³/4нья*, *на³/4хавши*, на *л³/4сь*, на *кл³/4ти*,

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *которые, подданные Красенские, тые,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *зь м $\frac{3}{4}$ стечка, опов $\frac{3}{4}$ данье, в Толстому Груд $\frac{3}{4}$*

и < ё:

Потій

Наголошена позиція.

е < ё: *свецкие 4, приехавши 4, доведавшись 4, до ведомости 4, человека 5, передь светломъ 5, примешивались 5, светлая 5, лепей верить 5, веры 5, лезутъ 5, стены 5, светъчѣти 5, ездили 5, снегу 5, поделъ 5, веры светое 5, приселъся 6, мети 6, свечъ 6, цветомъ 7, бегать 7, ведалъ 983, светъ 987, грешныхъ 987, дель 987, делати 987, смотрети 989, на собе 989, хлебъ 989, веку 989, лепшый 991, человеку 991, в теле 993, ани смети метъ 993, твое кули 1051,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *св $\frac{3}{4}$ тлость 7, п $\frac{3}{4}$ снь 7, вс $\frac{3}{4}$ 989, п $\frac{3}{4}$ ти 1001,*

и < ё: *вси 4, всихъ 4, кромешную 987, ниякуюсь 995, свидѣтельствованной 1001,*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *некоторые 4, с противное стороны 4, королевское милости 4, ку огиде 5, цветки свое 5, ослепъ (присл.) 5, церкви Сокальское 5, на соборе 6, выветрело 6, насмеваютъ 6, одное стороны 983, доброе надеи 991, гороховые 1051, отлетаютъ 1051*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

Потій Посл.

Наголошена позиція.

е < ё:

$\frac{3}{4}$ < ё: *въ Боз $\frac{3}{4}$ 81, до в $\frac{3}{4}$ ку 81, зъ н $\frac{3}{4}$ которыми р $\frac{3}{4}$ чми 81, в $\frac{3}{4}$ дати 81, зъ $\frac{3}{4}$ зду 81, по $\frac{3}{4}$ халь 81, ся спод $\frac{3}{4}$ валь 81, м $\frac{3}{4}$ ти 81, при $\frac{3}{4}$ ждчаютъ 81, с $\frac{3}{4}$ яли 81, в $\frac{3}{4}$ ры 81, хот $\frac{3}{4}$ ль 81, того м $\frac{3}{4}$ стца 81, нед $\frac{3}{4}$ ль 82,*

и < ё: *вси 81,*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *ласки Божое 81, братіи наше 81, в $\frac{3}{4}$ ры наше 81,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *добр $\frac{3}{4}$ 81, для л $\frac{3}{4}$ пшо $\frac{3}{4}$ 81, нияко $\frac{3}{4}$ потужности 82, вид $\frac{3}{4}$ ломъ 82,*

и < ё:

Потій Остр.

Наголошена позиція.

е < ё: *за сметье 90, увъ опеку 90,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *мо $\frac{3}{4}$ 88, н $\frac{3}{4}$ которыхъ 89, вся над $\frac{3}{4}$ я 89, в $\frac{3}{4}$ ры 89, р $\frac{3}{4}$ ки 89, д $\frac{3}{4}$ ткамъ 89, къ ганьб $\frac{3}{4}$ 89, кал $\frac{3}{4}$ камъ 89, чолов $\frac{3}{4}$ къ т $\frac{3}{4}$ шилъ 89, на св $\frac{3}{4}$ т $\frac{3}{4}$ 89, на с $\frac{3}{4}$ н $\frac{3}{4}$ 90,*

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *овоцы тые* 90, *на песку* 90, *убогіе мухи* 90, *ноги своее* 90,

$\frac{3}{4}$ < ё: *осв $\frac{3}{4}$ цоное* 88, *ласц $\frac{3}{4}$ вашей* 88, *покорн $\frac{3}{4}$* 88, *хвалы Божо $\frac{3}{4}$* 88, *убого $\frac{3}{4}$ маетности* 89, *о особ $\frac{3}{4}$* 89, *опрочъ гр $\frac{3}{4}$ ха* 90,

и < ё:

ѣ=и: *папирови* 89, *папѣрь* 90

$\frac{3}{4}$ =е: *вид $\frac{3}{4}$ чи* 89,

ВКЛ

Волинський короткий літопис. Писаний півуставом початку XVI ст. папір з філігранями 1498, 1500, 1516 рр. Місце написання твору невідоме, але за мовними особливостями можна стверджувати, що його писав волиняк-поліщук.

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё: *л $\frac{3}{4}$ та* 123, *нам $\frac{3}{4}$ стника* 123, *вс $\frac{3}{4}$ х* 123, *к соб $\frac{3}{4}$* 123, *м $\frac{3}{4}$ сто* 123, *кр $\frac{3}{4}$ пко* 123, *не в $\frac{3}{4}$ сть* 123, *в $\frac{3}{4}$ дали* 123, *гр $\frac{3}{4}$ х* 123, *п $\frac{3}{4}$ сни* 124, *правов $\frac{3}{4}$ рным* 124, *м $\frac{3}{4}$ ст* 124, *гн $\frac{3}{4}$ ва* 124, *сод $\frac{3}{4}$ лася* 124, *в $\frac{3}{4}$ рным* 125, *пов $\frac{3}{4}$ дати* 125, *пов $\frac{3}{4}$ ли* 125, *посл $\frac{3}{4}$ днии* 126, *сп $\frac{3}{4}$ шно* 26, *ц $\frac{3}{4}$ лыи* 126, *л $\frac{3}{4}$ тишее* 127,

е < ё: *месяца* 123, *на неделе* 124, *на реце* 124, *человек* 124, *победу* 124, *понеделок* 124, *без вести* 124, *поехал* 124, *стерпети* 124, *уехал* 125, *на р $\frac{3}{4}$ це* 125, *за Днепр реку* 125, *бег* 125, *с $\frac{3}{4}$ дети* 126, *владети* 126, *последнии* 126, *оглядев* 127,

и < ё: *вси* 123, *со всеми* 124,

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё: *в мноз $\frac{3}{4}$* 123, *не вид $\frac{3}{4}$ вше* 123, *изм $\frac{3}{4}$ нение* 123, *съгр $\frac{3}{4}$ шихом* 124, *в град $\frac{3}{4}$* 125, *в Борисов $\frac{3}{4}$* 125, *вид $\frac{3}{4}$ ти* 125, *нин $\frac{3}{4}$* 126,

е < ё: *отбегоша* 123, *пречистое* 123, *в Жидычине* 123, *в граде* 123, *приезжати* 123, *на Сороце реце* 124, *реки* 124, *шестое недели* 124, *по делом нашим* 124, *в Городне* 125, *поседати* 125, *Волынское земли* 125, *коруны Полское* 125, *нынешнее* 125, *провидев* 126, *великое и высокое чести* 126, *на трапезе* 127,

и < ё: *на Б $\frac{3}{4}$ резыни* 125,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =е: *у во Ол $\frac{3}{4}$ въскои* 124, *пов $\frac{3}{4}$ ле ему* 124, *на Б $\frac{3}{4}$ резыни* 125, *неприят $\frac{3}{4}$ ля* 125, *от м $\frac{3}{4}$ чов* 126

Ст.ВКЛ 1588

Риси взято із передмови канцлера Лева Сапіги до Статуту ВКЛ, надрукованого в Бересті.

Наголошена позиція.

е < ё: *дедичному* 4, *наяснейшыи* 4, *света* 4, *поведиль* 4, *чоловекъ* 4 зв., *чоловечого* 4 зв., *наследовати мели* 4 зв., *целости* 4 зв., *поведали* 4 зв.,

мѣстьце 4 зв., лѣпе(и) 4 зв., ме(л) 5, собе 5, бѣглыхъ 5, вѣчного 5 зв., Сапега 5 зв., вернымъ 5 зв., лета 5 зв., месеца 5 зв.,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ: всихъ 4, службы мои 5 зв.,

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: тые часы 4, на статуте 4, своее повинности 4, доброе речы посполитое 4, зверя 4 зв., на свете 4 зв., забежали 4 зв., вашое королевское милости 5, в томъ паньстве 5, ласце 5 зв.,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ:

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}=\text{е}$: Л $\frac{3}{4}$ въ 5 зв.

Крем'янець

ККС 1578

Наголошена позиція.

е < ѣ: вѣ^рную 34, в цело^м 34, по животѣ 34 зв., сведоми 34 зв., пове^сту 35 зв., мѣ^сца^м мѣ^ста 35 зв., лета 35 зв., мѣ^ро^к 36, мѣ^ро^къ 36, по^д ѣ^дки 36, коро^в – двѣ 36, вделаны^и 37, розумѣючи 37, вѣчными 37 зв., лѣ^пшое 37 зв., вѣ^лели 37 зв., имѣ^ю Рѣ^дко^и 40, вѣ^чность 42, вѣ^чно и на вѣ^ки 42, и дѣ^темъ 42, налѣ^пѣ^и розумѣючи 42, по то^и сторонѣ 42 зв., в ро^дѣлѣ 42 зв., дѣ^ди^ч на Мѣ^жирѣ^чю 43, на сѣ^лѣ 43, приѣ^ха^л 44 зв., тѣ^ло мое грѣ^шное 44 зв., в о^пѣ^цѣ 44 а, не вѣ^дати, гдѣ 44 а зв., цело^е 46, у повѣ^стѣ 52, хотѣ^ли 52 зв., на имѣ^иѣ 53, имѣ^иѣчка 54 зв., зѣ^хати 58 зв.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: л $\frac{3}{4}$ та 34, нѣ^д $\frac{3}{4}$ лю 35 зв., мн $\frac{3}{4}$ 35 зв., дв $\frac{3}{4}$ 36, м $\frac{3}{4}$ рки 36, зас $\frac{3}{4}$ яного 36 зв., д $\frac{3}{4}$ тѣ^м 37, Р $\frac{3}{4}$ дкую 38 зв., ув о^м д $\frac{3}{4}$ лѣ м $\frac{3}{4}$ ла 38, хот $\frac{3}{4}$ ла 41 зв., б $\frac{3}{4}$ го^м 41 зв., в $\frac{3}{4}$ ры 41 зв., с^а то д $\frac{3}{4}$ ѣ^м 41 зв., у м $\frac{3}{4}$ стѣ 58

и < ѣ: вси 34, ѿ^м вси^х 34, имѣ^и ѿ^м мои 44 а, и в то^м жѣ сѣ^ли 44 а зв., побѣ^ди 44 а зв., поди^и, 44 а зв., на ими^иѣ 52 зв., вѣ^лила 57,

вияви в запозичених іменах: А^идрѣ^и ѿ^м 35,

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: ѿ^повѣ^да^и 34, ^с сѣ^но^жа^ими 34, выѣ^ха^иши 35, свѣ^тлицы 36, вѣ^тъхис 36, кромѣ 36 зв., тые 37 зв., ув о^м д $\frac{3}{4}$ лѣ 38, кн^зю Ю^рю Пузынѣ 40, приповѣ^даю 41 зв., тые имѣ^и ѿ^м 42, ^с сѣ^но^жа^ими, и боры, и лѣ^сы 42, ѿ^пѣ^кунами 44 зв., сѣ^но^жа^ими, дубровами, и лѣ^сы 52, тые имѣ^иѣ 52 зв., Дми^иру Булызѣ 53 зв., у м $\frac{3}{4}$ стѣ 58

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: мѣ^стѣ^чко 36, повѣ^стового 40,

и < ѣ: ма^ижѣ^ици 40, ма^ицы своѣ^и 52 зв.,

ПЄ 1561

Наголошена позиція.

е < ё: *веселіє* 248, *навели* 250,
¾ < ё: *л¾карь* 246, *н¾которми* 246, *в¾ровашиоу* 246, *посл¾дователА* 246,
дов¾(д)ши(с) 246, *по л¾т¾хь* 246, *м¾ти* 246, *в соб¾* 247, *дв¾* 247,
изв¾ствованныхъ 248, *вс¾хь* 248, *постар¾ли* 248, *по сторон¾* 248, *тоб¾*
248, *розум¾ти* 249, *в¾риль* 249, *до м¾ста* 249, *в¾даю* 249, *нав¾кы* 249,
шпов¾д¾вши 249, *бл҃говѣщенію* 249, *посп¾шинє* 249, *в живот¾* 250,
хот¾ль 250, *соус¾дове* 250, *обр¾зовати* 250, *св¾ть* 251, *стар¾ла* 253,
и < ё: *очи мои* 252,

Наголошена позиція.

е < ё: *книзє* 246, *высведчає(т)* 246,
¾ < ё: *в крит¾* 246, *по правд¾* 246, *пов¾сти* 248, *вид¾ли* 248, *мн¾* 248,
запов¾дехъ 248, *вид¾вши* 248, *повид¾ль* 249, *ц¾лованіє* 249, *поц¾ловала*
249, *д¾тА* 250, *гр¾ховь* 251, *с¾дитъ* 251, *шсв¾тила* 251, *в закон¾* 252,
и < ё: *н¾которми мовА(т)* 246, *н¾якыи ієрєи* 248, *корми имА* 248, *в живот¾ єи* 250, *р¾чи тьи* 250

Острог Остр.Ілля

Наголошена позиція.

е < ё: *Козмє, дітей, хотєл, терпєти, нє мєли, розумєти,*
¾ < ё: *сА д¾єт,*
и < ё: *никотормых,*
Ненаголошена позиція.
е < ё: *ув Острозє, в мытє,*
¾ < ё: *н¾шднокрот,*
и < ё: *корми,*

Остр.Кост.

Наголошена позиція.

е < ё: *ведомо, ведати* 250, *в селе* 250, *на весєля* 251, *детем* 252, *мєсєцА*
252,
¾ < ё: *в¾рне* 250, *од л¾сА* 250, *м¾ль, в¾чними, д¾тем* 250, *для л¾пиши*
в¾ри 250, *без м¾рки в ус¾х* 251, *гор¾лку* 251, *м¾ти* 251, *хот¾ти* 252,
и < ё:
Ненаголошена позиція.
е < ё: *видєчи* 250, *Волынское* 250, *в Острозє* 250, *полские гроши* 252,
¾ < ё: *с¾ножати* 251, *гр¾хов* 252, *на дороз¾* 252, *н¾кому* 252,
и < ё: *синожати* 250, *для л¾пиши* 250, *Волинскои* 251, *руки моеи* 250,
нихто 251,
неетимологічні вияви ¾=и: *земл¾* 250, *Воронов¾чь* 250, *параф¾ю* 251, *в*
параф¾і 251,

КлючСм.

Наголошена позиція.

е < ё: наслідникомъ 1, му^оре^ишим 23, по все^мъ 29, не^де^л три 30, снегомъ 32, зроз^умети 33, мети 34, мелъ 35, напросте^иші 35, мѣстѣца 37, пресветлого 38, трѣ^пети 39, марта кветнемъ 41, уле^з 42.

³/₄ < ё: доброд^з/₄льные 1, насл^з/₄дникомъ 2, прил^з/₄жно 2, оу правов^з/₄рїи 2, на м^з/₄сѣ 2, в^з/₄къ 3, хот^з/₄ль в^з/₄дати 3, л^з/₄пишю 3, не^ѡм^з/₄нъно 4, вс^з/₄хъ 4, хл^з/₄бомъ 5, н^з/₄тъ 6, ро^з/₄гн^з/₄ва^л 7, оум^з/₄ти 7, ц^з/₄лоє 8, в^з/₄дати 8, св^з/₄тъ 8, кр^з/₄пкоє 8, поднес^з/₄те 9, над^з/₄ялас^ѡ 9, на т^з/₄лє 13, каж^з/₄те 14, н^з/₄ 16, тимъ горш^з/₄мо 20, раз^з/₄м^з/₄ймо 21, не^д/₄ль 25, м^з/₄стѣца 35, ум^з/₄ймо 39, на св^з/₄т^з/₄ 42

и < ё: вси 36, 42.

Ненаголошена позиція.

е < ё: высоколетающие 1, премен^ѡютъс^ѡ 2, теле^сны^и 2, еє 3, в л^з/₄тєхъ 3, у в^з/₄рє 3, леноватис^ѡ 4, змѣша^ѡши 6, покрепити 7, выехалъ 7, ѡ^мповеди 7, великое 8, нарекаетъ 9, о в^з/₄рє 10, доброе 11, на т^з/₄лє 13, приповѣсть 16, сєд^ѡчого 20, целуютъ 20, теле^сны^х 21, в ... повазе 22, доѣдаєтъ 27, помѣшали 38, по св^з/₄тє 29, заседа^л 33, звер^ѡютъ 35, пресветлого 38, ѡ^м жидовской пасѣ 41.

³/₄ < ё: вєдлє вол^з/₄ 25, у в^з/₄р^з/₄ 3, м^з/₄шанина 30, в ... возъраст^з/₄ 3, за с^з/₄дины 5, за л^з/₄та 5 (род. мн.)

и < ё: св^з/₄лоцвит^ѡцѡ^и 2, не^поро^чнои 9

неетимологічні вияви ³/₄=и: мус^з/₄ло 16, старц^з/₄ и дѡиц^з/₄ 22

неетимологічні вияви ³/₄=е: вс^з/₄ с^ѡ д^з/₄ѡло 29, нап^з/₄жски^х 37

непослідовність передавання ятевих континуантів: довт^з/₄пны^и 25, до^втипный 25, по все^мъ правє св^з/₄тє 29, на св^з/₄т^з/₄ ... вси слєпи 42

Сур. О в^з/₄р^з/₄

Наголошена позиція.

е < ё: зрозумети 237, целом 237, во всех 244, за целый 245, свѣтят 247,

³/₄ < ё: в^з/₄р^з/₄ 236, по д^з/₄йству 236, чєлов^з/₄к 236, нас^з/₄явши 236, с^з/₄ти 236, б^з/₄сов 236, в^з/₄чныя 236, св^з/₄та 236, вс^з/₄м 237, в^з/₄рєн 237, розум^з/₄ют 237, в глав^з/₄ 237, в т^з/₄л^з/₄ 238, тоб^з/₄ 240, ц^з/₄ло 242, м^з/₄сяца 243, на м^з/₄р^з/₄ 243, на сторон^з/₄ л^з/₄вой 245

и < ё: присных 237

Ненаголошена позиція.

е < ё: меркуючи 244, тые вс^з/₄ 245

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: изб $\frac{3}{4}$ жавше 236, л $\frac{3}{4}$ нивы 236, отм $\frac{3}{4}$ няется 236, повел $\frac{3}{4}$ но 237, засл $\frac{3}{4}$ пило 237, в запов $\frac{3}{4}$ дех 237, отнын $\frac{3}{4}$ 237, гр $\frac{3}{4}$ хов 238, согр $\frac{3}{4}$ вати 246 и $< \text{ё}$:

неетимологічні вияви $\frac{3}{4} = \text{е}$: с $\frac{3}{4}$ й 239, в псалм $\frac{3}{4}$ х 241, б $\frac{3}{4}$ зсловеснии 245

Кл.Отп.

Наголошена позиція.

$\text{е} < \text{ё}$: збегов 264,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: в $\frac{3}{4}$ ра 254, мн $\frac{3}{4}$ 254, чел $\frac{3}{4}$ к 254, посл $\frac{3}{4}$ дует 254, в $\frac{3}{4}$ дати 254, см $\frac{3}{4}$ лость 254, над $\frac{3}{4}$ я 254, ут $\frac{3}{4}$ ха 254, вс $\frac{3}{4}$ х 254, ся д $\frac{3}{4}$ ет 254, неум $\frac{3}{4}$ етность 255, м $\frac{3}{4}$ ло 255, м $\frac{3}{4}$ р 255, в л $\frac{3}{4}$ тех 255, тоб $\frac{3}{4}$ 255, на в $\frac{3}{4}$ кы 255, в живот $\frac{3}{4}$ 256, т $\frac{3}{4}$ ла 256, св $\frac{3}{4}$ тло 256, нал $\frac{3}{4}$ тшого 257, нас $\frac{3}{4}$ ньє 257, вид $\frac{3}{4}$ л 258, сумн $\frac{3}{4}$ нья 259, ст $\frac{3}{4}$ ны 259, зав $\frac{3}{4}$ су 263, цв $\frac{3}{4}$ т 263,

и $< \text{ё}$: наиздов 258,

Ненаголошена позиція.

$\text{е} < \text{ё}$: в праве 254, видети 254, ласкавое кротости 255, до княжацкое милости 257, не поленуйся 257, не прогневал 258, видели 258, єє 259, помешанье 259, тоєє б $\frac{3}{4}$ дное 259, тоєє 260, навет 261, владыце 261, видел 262, засвеченья 263, такое правды 263, летающих 264,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: в боз $\frac{3}{4}$ 254, опов $\frac{3}{4}$ даючи 254, св $\frac{3}{4}$ дєство 254, на фундамент $\frac{3}{4}$ 254, вид $\frac{3}{4}$ лом 255, н $\frac{3}{4}$ мому 255, в разум $\frac{3}{4}$ 255, сл $\frac{3}{4}$ нца 255, в мов $\frac{3}{4}$ 255, розс $\frac{3}{4}$ вача 255, у школ $\frac{3}{4}$ 255, в Рим $\frac{3}{4}$ 259, вспомн $\frac{3}{4}$ те 261, ут $\frac{3}{4}$ кати 262, загр $\frac{3}{4}$ вает 263, цв $\frac{3}{4}$ тов 263

и $< \text{ё}$: восточной 254, пришлои заплаты 254, от которой 255, с $\frac{3}{4}$ ти свои 257, такой любви 263, процветали 263

Кл.Ист.

Наголошена позиція.

$\text{е} < \text{ё}$: зъезд 264, приехал 267, о зъезд $\frac{3}{4}$ 265, ехати 265, отъехал 266, едет 267, уехал 269, сумнене 270, сидячи 278, оповєдали 278

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: зв $\frac{3}{4}$ зды 264, покол $\frac{3}{4}$ ньє 264, св $\frac{3}{4}$ т 264, цв $\frac{3}{4}$ т, ут $\frac{3}{4}$ хи 264, до вс $\frac{3}{4}$ х 264, подл $\frac{3}{4}$ йших 265, в $\frac{3}{4}$ ры 265, т $\frac{3}{4}$ ла 265, ус $\frac{3}{4}$ л 266, чел $\frac{3}{4}$ к 266, по $\frac{3}{4}$ хати 267, н $\frac{3}{4}$ мцы 267, б $\frac{3}{4}$ глого 268, разум $\frac{3}{4}$ ти 270, в Гор $\frac{3}{4}$ 276, хот $\frac{3}{4}$ ли 276, згор $\frac{3}{4}$ ла 277, м $\frac{3}{4}$ сяца 277

и $< \text{ё}$:

Ненаголошена позиція.

$\text{е} < \text{ё}$: воли божее 265, столицы наше 266, приежджати 267, немецких 267, з свое 268, выехали 268, целованью 269, светила 270, у в $\frac{3}{4}$ ре 270, немецкой 273, навет 274, видел 276, по св $\frac{3}{4}$ те 278, старости єє 278

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: о зъезд $\frac{3}{4}$ 265, о синод $\frac{3}{4}$ 265, в м $\frac{3}{4}$ стах 265, в Рим $\frac{3}{4}$ 266, патріарс $\frac{3}{4}$ 266, в дорож $\frac{3}{4}$ 267, зас $\frac{3}{4}$ даня 268, безт $\frac{3}{4}$ лєсно 269, у христіанств $\frac{3}{4}$ 276, в науц $\frac{3}{4}$ 276, с $\frac{3}{4}$ динами 276, в $\frac{3}{4}$ нец 278

и < ё: *ут^{3/4}хи христiянскои 264, всеи 265, завирали 268, своеи 269, тои
ночи 269, баиты мурованои 277, привитаньє 278*
неетимологічні вияви ^{3/4}=и: *в свят^{3/4}м 269, кам^{3/4}ньє 279*
неетимологічні вияви ^{3/4}=е: *м^{3/4}ч 278, поут^{3/4}кали 272, утєкати 273*

Римша Хр./ Воловича // Клейноты

Наголошена позиція.

е < ё: *месяца 464, на горе 464, зъєднали 465, кветень 465, поколеньєм 465,
мей 465, // старовєчныє 466, чоловіка 466, в собє 466, осєлость 466,
смєлость 466, зо света 466, во веки 466, Сапєгов 466, пострелного 466,
лета 466, света 466, светков 466,*
^{3/4} < ё: *соб^{3/4} 465, стр^{3/4}лы 465, / дв^{3/4} 465, в^{3/4}р мн^{3/4} 465, // Сап^{3/4}ги 466,*
и < ё: *всих 465, / вси 465,*
вияви в запозичених іменах: *Моисій 465,*

Ненаголошена позиція.

е < ё: */мудрыє 465, // ку потребє 466, пострел 466, стрела 466,*
^{3/4} < ё:
и < ё: *привитали 464,*
^{3/4}=е: *мудр^{3/4}цы 464,*

Остр. Рог.

Наголошена позиція.

е < ё: *отєханю 112,*
^{3/4} < ё: *в^{3/4}домо 112, стар^{3/4}ишаго 112, при соб^{3/4} 112, д^{3/4}ет 112, в б^{3/4}дах
112, пов^{3/4}т 112, мн^{3/4} 112, розум^{3/4}ючи 113,*
и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *выедил 112, приєздом 112, оповєдатися 112, єздячи 114, поєдет
114,*
^{3/4} < ё: *н^{3/4}кому 112, на об^{3/4} сторон^{3/4} 112, на запис^{3/4} 113, ся вид^{3/4}ло 113,
отб^{3/4}жит 113,*
и < ё:
неетимологічні вияви ^{3/4}=и: *тєрм^{3/4}н 113, тьє чернѣ^{3/4} 113, д^{3/4}ти наш^{3/4}
113,*

Єв.Нег.

Знайдено у с. Хорошів неподалік Острога, тому умовно характеризуємо
риси серед острозьких пам'яток.

Наголошена позиція.

е < ё: *не умею(т) 119, не розумею(т) 119, ведаю(т) 119, мель 119, тое
праци 119, тобе 119, верне 119, ведомо 120, светками 120, уверити мели
120, на писме 120, свету 120, уверили 120, надеи 120, лепе(и) розумети*

120, *ѡбе(т)ни(ц)* 120, *преследова(н)я терпелъ* 120, *на ме(ст)цу* 121, *усести* 121, *весе(л)е* 121, *наследовали* 121, *розделу* 121, *в сумне(н)и* 123
 $\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *зв $\frac{3}{4}$ рено* 120, *т $\frac{3}{4}$ ла* 120

и < ѣ: *умиетности* 119, *всихъ* 119

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: *моее* 119, *преповеда(н)е* 120, *грехо(в)* 120, *розделити* 120, *воли*
божее 120, *видель* 121, *ѡ(т)менилъ* 121, *в зборе* 122,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ:

Єв.Тяп.

Євангеліє Тяпинського. Особа Василя Тяпинського остаточно не з'ясована. Тяпинські були з Полоччини і з Волині. Дослідник пам'ятки І.Климов стверджує про цілковиту непослідовність у вживанні букви $\frac{3}{4}$, що цією графемою передавано звук [e] [Клімаў: 8]. Однак у передмові до Євангеліє картина вживань рефлексів *ѣ зовсім інша. Рефлекси ятя подаємо на основі передмови.

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *оум $\frac{3}{4}$ етностью* 1, *в $\frac{3}{4}$ рне* 1, *хот $\frac{3}{4}$ ли* 1, *н $\frac{3}{4}$ мець* 1, *для л $\frac{3}{4}$ тишее их*
в $\frac{3}{4}$ ри 2, *в $\frac{3}{4}$ ру* 2, *в в $\frac{3}{4}$ ре* 2, *ку по вс $\frac{3}{4}$ х* 3, *л $\frac{3}{4}$ та* 3, *м $\frac{3}{4}$ стце* 4, *см $\frac{3}{4}$ ле* 4, *не*
усмотр $\frac{3}{4}$ ти 4, *прозр $\frac{3}{4}$ вши* 4, *к в $\frac{3}{4}$ ре* 4,

е < ѣ: *вместо* 1, *оумеетности* 2, *детки* 2, *на ее м $\frac{3}{4}$ стьце* 3, *не вмeют* 3,
дети 3, *посмотрели* 3, *в вере* 4, *вечное* 4, *немцов* 4, *за светка* 4, *бедного* 4,
по собе 5, *хотели* 5, *немцов* 5, *на свете* 5, *мели* 5, *крепкости* 6, *месца* 6,
ззрели 6, *на горе* 6, *веку* 6, *розумееть* 7,

и < ѣ: *вси* 2, *всимъ* 7, *бегліишими* 4,

вияви в запозичених іменах: *Матфеѧ* 2,

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

е < ѣ: *зъ убогое своее* 1, *ее* 1, *ку ѡ(т)чизне* 1, *своее* 1, *на меса(х)* 1, *в*
миноулые л $\frac{3}{4}$ та 1, *длѧ моее* 2, *в слове* 2, *в в $\frac{3}{4}$ ре* 2, *некоторые* 3, *без великое*
3, *коу науце* 3, *лечили* 3, *ѡтделили* 4, *свечу... светѧчую* 4, *веков* 4, *на свете*
4, *дле греху* 4, *вашое* 4, *дле поседаня* 5, *повести* 5, *забеганемъ* 6, *на*
свьедоцъство 7, *беда* 8,

и < ѣ: *ани часу* 1, *нихто* 1, *ничого* 5,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}=\text{и}$: *всим в $\frac{3}{4}$ домыи значныи а праве видомыи* 4,
длѧ розмнож $\frac{3}{4}$ нъя 7,

Житомир

ЖЗ

Наголошена позиція.

е < ѣ: *у две стѣны* 239, *на рѣчце* 244, *вѣтер* 245, *хотѣ(л)* ... *поехати* 247,
хлебъ 250, *целости* 250, *спижи горелое* 252, *на мѣстцу* 254

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: нѣтъ 239, завѣшонъ 239, не вѣклано 239, вѣдати 239, мѣстѣцу 239, в горѣ 240, вѣтру 240, в повѣтѣ 240, по лѣво(и) руцѣ 240, лѣта 241, в мѣстѣ 241, горѣлку 250, мѣти 250, сѣно 250

и < ѣ:

Наголошена позиція.

е < ѣ: которое работы 239, в одное вежи 239, горы Замковое 239, на Гуйве рецѣ 244, на рѣчце 244, з вековъ, з прадедовъ и дедо(в) 250, згрешилъ 254

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ: нихто 241, оныи городни 245

ЖК 1582-88

Наголошена позиція.

е < ѣ: слѣдо(м), слѣ(д) 38, з ме(с)та 38, повету 38, не(т) вѣдати, где подели 39, сокеру 40, е(з)ди(л) 42, повѣди(л) 42, собе 43, злодеи 43, левою 43, на руцѣ 43, стрѣлами 44, белое 44, хусто(к) две 44, злоде(и)ски(м) 45, поехала-(м) 45, на сѣлѣ, на украинѣ 45, две копѣ 46, сѣно 47, прѣеха(в)шы 47, за две недѣли 48, све(д)ками 49, в дворе 50, в мѣстѣ вси 50, све(т)чи(л)... шповѣданъе... све(т)ко(в) 52, горѣ(л)ку 53, све(ч) тры 53, поехали 55, при собе..., сусѣдо(в)... слѣдо(м) 57,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: мн $\frac{3}{4}$ 55, т $\frac{3}{4}$ ла 55, пов $\frac{3}{4}$ ту 55, н $\frac{3}{4}$ тъ в $\frac{3}{4}$ дома хто 55, в $\frac{3}{4}$ ры 57, сл $\frac{3}{4}$ до(м) 57, в $\frac{3}{4}$ даєсь 67, в л $\frac{3}{4}$ сѣ 67, м $\frac{3}{4}$ (л), соб $\frac{3}{4}$ 69

и < ѣ: вси 38, соки(р) 43, сокиру 42, били(и) 44, гни(в) 45, на дви гривни 53, не сия(л) 'сіяти збіжжя' в несея(н)ю 54, лепи(и) 59

вияви в запозичених іменах: Сѣ(р)гѣе(в)на 45, Сѣ(р)гѣе(в)ну 45, Сѣ(р)гѣя 52, Сѣ(р)гѣе(в)на 45, Ма(т)фѣ(и) 50

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: шповѣда(л) 38, шповѣдаючи 45, на дорозѣ 38, на возѣ 38, стрѣ (л)цо(в) 39, в коморѣ 39, в лѣсѣ 40, с ... ме (ш)ками 40, виде(л) 43, по(д)битые 43, воли своеѣ 43, сѣдѣль две 44, новыѣ 44, в шкодѣ 45, на двѣстѣ ко(н) 46, позыченые 46, жадное причины 46, мѣщано(м)... старо(с)тѣ 48, све(т)лицу 50, засѣдають 54,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: у чересѣ 59

и < ѣ: видили его 49, воли своѣи 49, воли своеѣ 50, види(л) 60.

Випадки, що свідчать про складність ятевої реалізації: на сѣлѣ, на украинѣ 45, Чыѣ ты сѣно вѣзѣшь, або хто тобі да(л) 47, на мѣстѣцу ... што диты пас(л)ы 47, побигъ ты(м) слѣдо(м) 48, при собе..., вѣры го(д)ны(х), сусѣдо(в)... слѣдо(м) 57, до крыв $\frac{3}{4}$ 69

ЖК 1590

Наголошена позиція.

е < ѣ: доѣзду 1, собе 1, Сапѣга 1, мѣ^нски^н 1 зв., наѣхало 1 зв., сѣна 2, намѣ^нника 2, вѣдає^н 2, повету 3, уделалъ 3 зв., на мѣсто 3 зв., мнѣ 3 зв., прѣсныѣ 3 зв., завѣсы 3 зв., белы^н 4, чоловіка 4, горѣ^нчаны^х 4, засѣяноѣ 4,

сделал 4, мерокъ 4 зв., в голове 5, на руцѣ 5, насе^нѣ 11, удела^н 16 зв., левое 21 зв.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: д³/₄дичомъ 1, мн³/₄ 2 зв., вс³/₄мъ 11 зв.

и < ѣ: минскому 1 зв., ниякого 2, вси 3 зв., сокиру 5, с^нихъ 9, зѣ^нли Киѣ^нскои 21 зв.

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: ма^нцѣ 1, езжоны 1, месчаны 1 зв., стреле^н 2, з мѣшка 2, мѣстѣчка 2, сѣножати 2 зв., пасѣки 3 зв., стрѣ^нбу 3 зв., лепѣ^н 4, цѣлины 4, роздѣливъши 4, видѣломъ 5, оповѣдаючи 5 зв., гнѣды^н 6

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: нутр³/₄ныѣ 3 зв.,

и < ѣ: нихто 4 зв., можливо, божѣи 5 зв., зѣ^нли Киѣ^нскои 21 зв.

ЖЄ

Житомирське Євангеліє 1571 р. Назва за містом, де його знайдено. Взагалі деякі вчені схильні вважати його творця, найімовірніше, волиняком десь з-під Володимирщини [Трипольский: 106].

Наголошена позиція.

е < ѣ: не хотел ѣхати 191, замѣшкает 191, вѣчный 191, повѣдил 191, злодеи 191, лепшое 191, тѣсная 191, на колѣно 191, посмѣвалис 191, надѣялся 191, ѡнѣ елѣ 191, прѣѣхала 191, на свѣти 191;

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: малѡв³/₄рныѣ 191, в³/₄тру 191, розьс³/₄ял 191, с³/₄мя 191, хот³/₄л 191, д³/₄ти 191, с³/₄тѣ 191, нѣ на сѣм св³/₄тѣ 191, в³/₄даемо 191, пов³/₄діли 191, на м³/₄стьци 191, пов³/₄ту 191, л³/₄каря 191, им³/₄нѣм 191, пойд³/₄тѣ а оукажѣтѣс 191, с³/₄л 191, св³/₄тчит 191, на сѣл³/₄ – або на полі 191, говор³/₄тѣ 191, св³/₄тлост 191, л³/₄пшѣ 191, м³/₄рою 191, дв³/₄ руц³/₄ 191, дв³/₄ нозі 191, дв³/₄ ѡці 191, с³/₄д³/₄л 191, на сторон³/₄ 191, на св³/₄тѣ 191.

и < ѣ: повѣдил 191, на сѣлѣ 191, нѣ ѡн рек имъ нѣ 191, оузрил 191, нѣ на сѣм 191, вѣсѣсті 191, оузрили 191, надіи 191, нѣ ѡ кого 191, с³/₄діл 191, смотрил 191, оукажѣтѣс 191, хотѣтѣ 191, злодѣй 192, человичѣ 192, на вѣсиліѣ 192, лѣцѣмѣрнікы 192, ѡвисывся 192, по головѣ 192, дв³/₄ нозі 192, дв³/₄ ѡці 192, добрійші ті єст 192, пріліпѣтѣся 192, свѣтъчи 192, сѣ надіѣлѣ 192, на лѣвой 192, роздѣлѣтѣся 192, послѣдній 192, на роуці 192, дѣржѣтѣ 192

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: розсѣвал 191, повѣсти 191, в сѣрединѣ 191, до мѣстѣчка 191, цѣлуѣтѣ 191, сподѣвають бо сѣ 191, втайнѣ 191, зѣдаѣт 191, по оукраинѣ 191, ѡ наоуцѣ 191, роздѣлѣлі 191, дѣтинства 191, слѣпому 191, над дѣтьми 191, грѣха 191;

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: вырв³/₄тѣ 191, д³/₄тѣй 191, оувѣд³/₄л 191, ѡ^нпов³/₄даючи 191, с³/₄данія 191, гр³/₄хов 191, пов³/₄стѣй 191, м³/₄шокъ 191, д³/₄тѣмъ 191, на стрис³/₄ 191, на п³/₄ску 191, в³/₄нѣц 191, сл³/₄ного 191, на св³/₄таню 191;

и < ё: в *роди* 192, на *свѣти* 192, вѣдѣвши 192, въ *одіянні* 192, *ненавидіти* будѣши 192, *виділі* 192, *втайни* 192, на *дорози* 192, *оувѣдил* 192, до *дѣвятои* 192, *добрыи дары* 192, *оутішітеля* 192, *освітї* их 192.

ЄУТ

Тригирське учительне Євангеліє, написане напівустановом XVI ст., зберігалось у Волинському єпархіальному давньосховищі. Обстежено під час семінару в Житомирі 1910 року під керівництвом проф. В.М. Перетца. У звіті подано уривки метаграфованого тексту, на основі якого ми виділяємо мовні риси. Подаємо аналіз серед житомирських пам'яток умовно, оскільки воно у Житомирі знайдено і зберігалось.

Наголошена позиція.

е < ё: *болезнь* 143,

$\frac{3}{4}$ < ё: *н^{3/4}аки(и)* 142, *повел^{3/4}(л)* 142, *в^{3/4}ра* 142, *прозр^{3/4}ль* 142, *всл^{3/4}(д)* 142, *вс^{3/4}(х)* *м^{3/4}ст^{3/4}(х)* 143, *не в^{3/4}дає(т)* 143, *с^{3/4}мене(м)* 143, *доброд^{3/4}телми* 143, *св^{3/4}тло(с)* 143, *инов^{3/4}рны(х)* 143, *д^{3/4}ломь* 143, *пот^{3/4}ху* 143, *в^{3/4}мь* 143, *им^{3/4}ль над^{3/4}ю* 143, *л^{3/4}карь* 143, *соб^{3/4}* 143, до *земл^{3/4}* 144, *в^{3/4}чнаго* 144

и < ё: *повид^{3/4}ли* 142, *вси* 142, *ѡбицаль* 143

Ненаголошена позиція.

е < ё: *виденіє(м)* 143, *телесный* 144

$\frac{3}{4}$ < ё: *сл^{3/4}пець* 142, *с^{3/4}дѣще* 142, *вид^{3/4}вше* 142, *нн^{3/4}* 142, *исц^{3/4}лили* 143, *гр^{3/4}ховь* 143

и < ё: *которыи шли* 142,

Овруч ОЗ 1545

Наголошена позиція.

е < ё: *дѣдичный* 35, *велели* 35, *къ воде* 36, на *месте* 36, *поведали* 36, на *лево* 36, *две* 36, *железныхъ* 37, *две городне* 37, *згорелого* 37, *лепшого* 38, *поведали* 38, до *речки* 38, *лесом* 38, *переезду* 38, *и з сенми* 39, *две клетки* 39, *ведеръ* 39, на *лете* 39, *сено* 39, *две копе* 39, для *доведаня* 40, *ехати* 40, *приедеть* 40, *девки* 40, *у в избе* 40, *горелчаная* 41, *Беличь* 42, *Матвей Тарелка* 42,

$\frac{3}{4}$ < ё: *ку стрелб^{3/4}* 36, *м^{3/4}ста* 36, *пов^{3/4}дили* 36, *м^{3/4}стицкие* 37, *гор^{3/4}ль* 37, *м^{3/4}ру* 37, *дв^{3/4}* 37, *дв^{3/4}сти* 37, *челов^{3/4}къ* 38, *зас^{3/4}яль* 39, на *рец^{3/4}* 40, *нам^{3/4}стникомъ* 40, в *пов^{3/4}те* 40, *п^{3/4}шого* 40, *с^{3/4}на* 41, *две ведр^{3/4}* 44,

и < ё: *всѣхъ* 36, *городни свои* 36, *человѣка* 39,

вияви в запозичених іменах: *Матвей* 36, *Мойсей* 38, *Андрей* 42

Ненаголошена позиція.

е < ё: *нашое* 35, *у три стѣны* 36, *светлица* 36, *ку стрелб^{3/4}* 36, *памяти людское* 36, *мещане* 36, *ее* 36, на *колоде* 37, *река* 38, *з одное стороны* 38,

сеножать 39, на весне 39, при старосте 40, свое доброе воли 40, у службе 42,

*$\frac{3}{4} < \text{ё}$: кул $\frac{3}{4}$ 37, в м $\frac{3}{4}$ ст $\frac{3}{4}$ 39, ку служб $\frac{3}{4}$ 40,
и $< \text{ё}$:*

Овруч 1552

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$: на уряде 56, в месте 56, смотрель 57, сведому 57, не мели 57, в листе 57, на вечность 57, в дель 58, въ лесъ 59, въ речку 59, зрозумевши 59, по левой стороне 60, обеде 60,

*$\frac{3}{4} < \text{ё}$: д $\frac{3}{4}$ ла 57, гд $\frac{3}{4}$ 57, соб $\frac{3}{4}$ 57, мн $\frac{3}{4}$ 57, м $\frac{3}{4}$ ти 58, н $\frac{3}{4}$ тъ 59, къ лоз $\frac{3}{4}$ 59, в $\frac{3}{4}$ чные 60, до л $\frac{3}{4}$ са 60, по руц $\frac{3}{4}$ 60, л $\frac{3}{4}$ тъ 61,
и $< \text{ё}$: уси 58, въ сосни 60, некоторого 60,*

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: зеднане 57, в сеножатехъ 58, поделили 58, в купе 58, видитъ 58, в острове 58, къ леску 59,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и $< \text{ё}$:

вияви, позначені польським упливом: сяножатни 57,

Київ

Гольш. 1510

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$:

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и $< \text{ё}$: мисъта, литъ, велиль, велиль,

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: месъчанъ, мещаномъ, иншые госьти,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

и $< \text{ё}$:

ЄК 1526

Риси на основі приписів на окремих аркушах, зроблені не автором (інша рука), але сучасником (на основі особливостей скоропису) писаря.

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$: на стороне 321,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: с(вя)т $\frac{3}{4}$ (и)шем 321, в л $\frac{3}{4}$ то 321, вс $\frac{3}{4}$ х 321, по ѡб $\frac{3}{4}$ ю сторон 321, на в $\frac{3}{4}$ чность 321, оу л $\frac{3}{4}$ се 321, дв $\frac{3}{4}$ кад(и) 321, зв $\frac{3}{4}$ чноє 321, Масановича земл $\frac{3}{4}$ 321, 2 вєдр $\frac{3}{4}$ 321, с подкл $\frac{3}{4}$ та 322, в $\frac{3}{4}$ къ 322,

и $< \text{ё}$: со всіми 321, Днепри 321,

вияви в запозичених іменах: при Андр $\frac{3}{4}$ и 321,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *при Иѡсифѣ, митрополитѣ* 321, *на веки веком* 321, *при въѣводѣ* 321, *пр(є)ч(и)стое* 321, *ис сѣножатю* 321, *ведро* 321, *люди ц(є)рковные* 321, 2 *ведр^{3/4}* 321, *ѡзлѣ 'біля'* 321, *звериньского* 321, *на Днѣпри* 321, *дв^{3/4} службѣ* 321, *литовское личбы* 322,

^{3/4} < ё: *при архієп(и)с(ко)п^{3/4}* 321, *на Прип'ѣт^{3/4}* 321,

и < ё:

неетимологічні вияви ^{3/4}=и : *оу Голуб^{3/4}євичох* 321,

неетимологічні вияви ^{3/4}=е: *к^{3/4}льи* 322,

КК 1584

Наголошена позиція.

е < ё: *ведати* 57, *зѣха(в)ши* 57, *в мѣ(ст)цѣ* 57, *з обѣма* 57, *вмѣсто* 57, *в собѣ* 57, *свѣ(т)ко(в)* 57, *мѣ(л)* 57, *имѣ(н)ѧ* 57, *выеха(ть)* 58, *поѣту* 58, *мнѣ* 58, *сторонѣ* 58, *недѣли* 58, *чоловеко(в)* 59, *сусѣдо(в)* 59, *роздѣли(в)ши* 60, *сѣна* 60, *мѣ(ст)цы* 60, *вѣчного* 60,

^{3/4} < ё:

и < ё: *земли Києвское* 57, *никоторы(х)* 58, *вси(х)* 60,

вияви в запозичених іменах: *А(н)дрѣя* 57, *Тимоф^{3/4}євича* 57,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *земли Києвское* 57, *нынѣ(ш)ним* 57, *у Гнилоє Руды* 57, *видѣ(в)ши* 58, *видѣти* 58, *ку зволицѣ* 58, *Гнѣ(з)да* 59, *до Ру(д)ки Ставѣ(ц)коє* 59, *дѣди(з)ные* 59, *помѣ(р)ковали* 59, *по половинѣ* 60, *ѡ(т) рѣки* 60, *на ру(д)цѣ* 60,

^{3/4} < ё:

и < ё:

КК 1595

Наголошена позиція.

е < ё: *в собѣ* 61, *при мнѣ* 61, *ѡбѣ(д)вѣ* 62, *зрозумѣ(в)ши* 62, *поеха(л)* 62, *ѣду(чи)* 62, *у(з)лѣсьѣ(м)* 62, *повѣдѣ(л)* 62, *ѡгорелого* 62, *старовѣ(ч)ную* 62, *по руцѣ* 62, *по лѣво(и)* 62, *двѣстѣ* 63, *мѣ(л)* 63, *в мѣ(ст)цы* 63, *нѣ вѣдає(м)* 64, *в ли(с)тѣ* 65, *поделаныѣ* 65, *в понедѣло(к)* 65, *в ро(з)дѣлѣ* 66, *сусѣдо(в)* 66, *свѣ(т)ки* 66, *вѣ(ч)ными* 67, *з рѣчища* 68, *с тоє долины* 68

^{3/4} < ё: *л^{3/4}та* 60, *Хл^{3/4}бникови(ч)* 66, *в^{3/4}дає(м)* 66,

и < ё: *уси(х)* 62, *у лисѣ* 62, *ты(м) лисо(м)* 62, *поля свои* 62, *твои полѧ* 64, *свои нивы* 64, *Ди(д)ковое* 65

вияви в запозичених іменах: *А(н)дрѣ(и)* 61, *А(н)дрѣѧ Тимофѣєвича* 65,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *Дѣдовичо(в)* 60, *выехалѣ(м)* 61, *на мѣ(ст)ца(х)* 61, *при справѣ* 61, *зе(м)ли Киє(в)ское* 61, *ѡ(т) рѣки* 62, *в по(з)вѣ* 63, *на кгрунтѣ* 63, *зає(ж)чаєть* 63, *в ѡ(с)тровѣ* 64, *в том виписѣ* 64, *и(з) сѣножа(т)ми* 65, *в статутѣ* 66, *по свѣдѣ(ц)твѣ* 67, *телѣ(с)ную* 67, *Ласко(в)ское границы* 67

^{3/4} < ё:

и < ё:

КК 1599

Наголошена позиція.

е < ё: *ѡ де(л) 106, име(н)я 106, ве(ч)ны(и) 106, стороне 106, для ро(з)де(л)ку 106, Ку(з)ме 106, повесть 106, поведила 106, до тоє справы 106, ведомости 106, на ме(с)тиє 107, при собе 109, неде(л) 110, до деди(ц)ства 110, речокъ 110, речкою 110, з дѣда 110, ведати 110, све(т)ча(т) 111, нае(з)ды 112, збе(з)лыє 112, зъехати ме(л) 112, поза мѣру 112, ѡбе(д)ве стороне 112, поведи(л) 112, приѣха(в)шии 113, збѣги 115, у понедѣлокъ 115, осветъчывишыся 115, ѡ(т)ѣха(т) 114, лепшого 119,*

¾ < ё: нед¾ли 107, д¾ючися 107, в понед¾локъ 107, соб¾ 107, вс¾ 109, д¾ючи(х)ся 109, вс¾хъ 110, д¾ють 110, грабеж¾ 112, м¾ти м¾ли 112, мн¾ 112, хот¾ли 113, в¾ра пресв¾тчона 116, в¾даючи 118

и < ё: *уси 116,*

вияви в запозичених іменах: *А(н)дрѣя 106, Тимофе(и) 106,*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *земли Киевское 106, ѡ(в)до(т)и Перека(л)ское 106, святѣ 107, ку росправе 107, в кгороде 109, в дате 109, ку шкоде 110, выѣханье(м) 112, ѡбвѣсти(л) 113, ѡ(т)мѣнила 113, видѣли 115, наше 116, ѡхоробе 117,*

¾ < ё: м¾стѣчко 110,

и < ё:

вияви, позначені польським упливом: *наля(з)шии 117*

неетимологічні вияви *¾=и: ко(н)тровѣ(р)с¾(и) 117,*

XVII століття.

Володимир

ВК 1606

Наголошена позиція.

е < ё: *месеца 315, при собе 314, помереныя стенами 314, шесть недель 314, померъ (від міряти) 314, размероный на три части 314, розделки 315, две 316, тоє хаты 316, хаты свое (Зн.мн.) 316, въ куте 320, подлейший 326, разделеный 328, до речъки 329, хотель 330, делить 330, место 331, полтора реза 331, ехати 337*

¾ < ё: вс¾ 314, м¾сеца 314, д¾ль 314, заст¾нокъ 315, зам¾ренный 315, въ соб¾ 315, на Зал¾се 315, въ сел¾ 316, одм¾рилося 316, въ кут¾ нивок дв¾ 321, подл¾йший 323, л¾ншую 325, въ ц¾лости 324, зас¾яно 328, Наб¾лькови 328, м¾сто 329, не м¾ль 330, л¾тъ 336, м¾ти 337

и < ё: *въ сели 314, одъ всихъ 314, подле стины 315*

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: на $\text{м}^{\frac{3}{4}}\text{стцахъ}$ 316, до $\text{ст}^{\frac{3}{4}}\text{ны}$ 319, $\text{с}^{\frac{3}{4}}\text{ножати}$ 319, Ивану $\text{Пол}^{\frac{3}{4}}\text{щуку}$ 320

$\text{е} < \text{ѣ}$: по сеножатяхъ 314, въ кгрунте 314, на вряде 314, вечистый 314, нынешние 315, части свое 315, матце 315, Иванъ Полещук 316, въ месяцахъ 317, Омеляну Гирце 321, ку струзе 325, отъ стены сельское 329, плесковатого 330, виделена 330, одъ поповое $\text{ст}^{\frac{3}{4}}\text{нки}$ 332, дельницы 336
 $\text{и} < \text{ѣ}$: на свитаню 149, подле стины 315, при огороде 317, синожатей 320, сидять 320, за стиною 321, зъ другои стороны 321, кгрунту писковатого 321, Ивану Полищуку 321, писку 326, на болоти 327, ризокъ (від різати), о $\text{хл}^{\frac{3}{4}}\text{би}$ 337,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}=\text{и}$: $\text{З}^{\frac{3}{4}}\text{нкови}$ 320, чотири $\text{дн}^{\frac{3}{4}}$, виходити $\text{з}^{\frac{3}{4}}\text{м}^{\frac{3}{4}}$ на весну и $\text{весн}^{\frac{3}{4}}$ 337

вияви, позначені польським упливом: пяску 326, Набялкови 328, пясковатого 330

ВК 1613

Наголошена позиція.

$\text{е} < \text{ѣ}$: месеца 188, наместникомъ 188, повету 188, въ повете 188, заехали 188, въ местечку 189, две недели 189, едучи 189, осветченъе 189,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

$\text{и} < \text{ѣ}$: зо всимъ 189, двѣ 189,

вияви в запозичених іменах: Андреемъ 188,

Ненаголошена позиція.

$\text{е} < \text{ѣ}$: на вряде 188, оповедаць 188, въ тые слова 188, выежджалъ 188, з своее 188,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

$\text{и} < \text{ѣ}$:

вияви, позначені польським упливом: мястечко 189

ВК 1625

Наголошена позиція.

$\text{е} < \text{ѣ}$: наместникомъ 456, месеца 456, при собе 456, въ селе 456, въ повете 456, въ дворе 456, поведаеть 457, на неделю 457, ведомость 457, месцу 457, поведыти 457, хотель 457, приехавши 457, мети 457, порозумене 457, ехаль 457, зъ веселя 457, доведуючыся 457, се дееть 457, на местъце 457, въ корчме 458, едучыхъ 458, отъехали 458, въ гумне 458, две 458, белые 458, поведиломъ 459, осветчившыся 459, поедешъ 460, въездчаючы 460

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: $\text{б}^{\frac{3}{4}}\text{лыхъ}$ 456, $\text{мн}^{\frac{3}{4}}$ 457, $\text{м}^{\frac{3}{4}}\text{ломъ}$ 457, $\text{м}^{\frac{3}{4}}\text{ль}$ 458, $\text{вс}^{\frac{3}{4}}\text{вышы}$ 458, $\text{д}^{\frac{3}{4}}\text{ль...}$ $\text{под}^{\frac{3}{4}}\text{лили}$ 458, $\text{дв}^{\frac{3}{4}}$ 458, $\text{ср}^{\frac{3}{4}}\text{бръную}$ 459, $\text{по}^{\frac{3}{4}}\text{ду}$ 459, $\text{вс}^{\frac{3}{4}}$ 460,

$\text{и} < \text{ѣ}$: розумиете 459

Ненаголошена позиція.

$\text{е} < \text{ѣ}$: на вряде 456, $\text{королевское милости}$ 456, нынешними 456, на справе 456, урожное ее 456, въ воеводстве 456, при шляхте 456, въ $\text{золоте и срибр}^{\frac{3}{4}}$ 456, на возе 458, повести 460, въ дорозе 460, на горле 461,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *въ срибр $\frac{3}{4}$* 456

и $< \text{ѣ}$: *при вози* 458, *повисти* 459

ВК 1635

Наголошена позиція.

е $< \text{ѣ}$: *мѣста* 301, *ѡсѣлый* *яко ѡсѣлому* 301, *ведомости* 302, *в поветѣ* 302, *ѣхали* 302, *в сѣлѣ* 302, *на все* 302,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *м $\frac{3}{4}$ сяця* 302,

и $< \text{ѣ}$:

вияви в запозичених іменах: *Андрѣи* 301,

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ѣ}$: *мѣсчанъ* 301, *водлѣ* 301, *в правѣ* 301, *ѣѣ* 301, *на терминѣ* 301, *ѡдповѣдаючи* 301, *жадноѣ* *ведомости* 302, *подданыѣ* 302, *над рекою* 302, *на дорожѣ* 302, *на врьдѣ* 302

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и $< \text{ѣ}$:

ВК 1645

Наголошена позиція.

е $< \text{ѣ}$: *месеца* 390, *лепей* *ведомымъ* 391, *двѣма* 391, *смелъ* 391, *собѣ* 391, *оселый* 391, *деальсе* 392, *мело* 393, *горелъки* 393, *ведомости* 394, *свежо* 395, *наѣхавши* 396, *вечные* 396, *наѣзду* 396, *наместникомъ* 397,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и $< \text{ѣ}$: *свижо* 392, *вси* 394,

вияви в запозичених іменах: *Анъдреемъ* 397

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ѣ}$: *речи* *посполитое* 390, *въ службѣ* 391, *заверяючимъсе* 391, *резиденъци* *свое* 391, *въ Носовцѣ* 392, *великое* *шкоды* 393, *тые* *добра* 393, *забегаючи* 393, *мѣсчаномъ* 394, *на врьдѣ* 395, *нинешними* 395, *едять* 396, *въ справѣ* 397

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и $< \text{ѣ}$: *на Заднипру* 391, *нихто* 392, *по Днипру* 393, *першои* *протестацѣи* 395

ВК 1651-53

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

е $< \text{ѣ}$: *повету* 51, *зѣхавшиесе* 51, *дедычныхъ* 107, *за свое* 108, *кони* *езные* 108, *презь* *надею* 51, *презь* *реку* 51,

и $< \text{ѣ}$: *зо всимъ* 108, *сина* 108

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

е < ё: *мешъчане* 107, *з своее* 107, *тые* 108, *одповеди* 108, *наветъ* 108,
и < ё: *се сподиваючи* 51,

ГСУж.

Перші приклади без вказівки на сторінки подані за Арраським рукописом.
Далі за перекладом паризького рукопису 1643.

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё: *хл $\frac{3}{4}$ бъ*, *во в $\frac{3}{4}$ ки*, *приид $\frac{3}{4}$ те*, *д $\frac{3}{4}$ вы*, *в $\frac{3}{4}$ ры*, *в $\frac{3}{4}$ рую*, *вс $\frac{3}{4}$ мъ*, *св $\frac{3}{4}$ та*,
челов $\frac{3}{4}$ къ, *л $\frac{3}{4}$ съ* 18, *п $\frac{3}{4}$ снь* 20, *в $\frac{3}{4}$ сть* 20, *л $\frac{3}{4}$ пшии* 21, *сед $\frac{3}{4}$ ти* 33, *м $\frac{3}{4}$ ти* 34,
молод $\frac{3}{4}$ ю 36, *с $\frac{3}{4}$ ю* 36, *в $\frac{3}{4}$ ю* 36, *$\frac{3}{4}$ ду* 39, *$\frac{3}{4}$ дешъ* 39, *$\frac{3}{4}$ ду-поєду* 39, *р $\frac{3}{4}$ жу* 40,
в $\frac{3}{4}$ ру 41, *хот $\frac{3}{4}$ ти* 42, *р $\frac{3}{4}$ дко* 47, *т $\frac{3}{4}$ ла* 50, *с $\frac{3}{4}$ ешъ* 52, *зв $\frac{3}{4}$ ра* 52, *пов $\frac{3}{4}$ силъ се*
55, *л $\frac{3}{4}$ съ* 56, *м $\frac{3}{4}$ сеца* 59

е < ё: *исповѣдую*, *железный* 15, *чловекъ* 18, *хмель* 19, *цель* 19, *зацнейший*
21, *сжджу* 39, *лєпей* 48, *горей* 48, *зо всеми* 49, *нємєцъ* 51, *калека* 51,
сумнєнѧ 55, *поехаль* 56,

и < ё: *во всихъ* 49, *присно* 51,

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё: *нын $\frac{3}{4}$* , *в $\frac{3}{4}$ комъ*, *на нєб $\frac{3}{4}$* , *л $\frac{3}{4}$ сы* 18, *нагор $\frac{3}{4}$* 46, *б $\frac{3}{4}$ ды* 54, *в шапц $\frac{3}{4}$* 55,
в м $\frac{3}{4}$ ику 58, *за р $\frac{3}{4}$ кою* 60

е < ё: *исповѣдание*, *греховъ*, *владыце* 9, *старостє* 16, *матце* 17, *сед $\frac{3}{4}$ ти* 33,
спєваю, *спєвати* 34, *сподєваюсѧ* 34, *смєшу*, *смєшити* 38, *бєгу* 38, *бєжишъ*
38, *сєжу* 39, *свєчу* 42, *нємєцкий* 46, *надоле* 46, *кромє* 49, *слєпота* 50,
лєнивому 51, *на двє* 51, *стрєлєцъ* 52, *пов $\frac{3}{4}$ силъ се* 55, *звєратами* 59

и < ё: *якъ найлєтій* 49, *ѡт гриховъ* XXIV, *на ѡб $\frac{3}{4}$ ди* 60, *в м $\frac{3}{4}$ сти* 60,
неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =е: *п $\frac{3}{4}$ чъ* 20

Луцьк

ЄВ. 1606

Риси фіксовано на основі покрайніх записів на Євангелії 1606 року,
написаних луцьким скорописом XVII ст.

Наголошена позиція.

е < ё: *наяснє(и)шого*, *имєньи*, *в поветє*, *на веки вечныє*, *дєти*, *блговєщєния*,
хто мє(л), *мєть мєти*, *судє*, *нє смє(л)*

$\frac{3}{4}$ < ё: *л $\frac{3}{4}$ та*, *нєлицєм $\frac{3}{4}$ (р)но(м)*

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *при державє*, *при єпископє*, *матрєны ивани(ц)коє*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

ЛК 1601

Наголошена позиція.

е < ё: *намесникомъ* 283, *ведати* 284, *в повете* 284, *место* 284, *село Белое Поле* 284, *засевками* 285, *по собе* 285, *вечными* 285, *на месяцу* 285, *поветрия морового* 286, *хотели* 287, *мели* 288, *ведоми* 289, *месяца* 289
 $\frac{3}{4}$ < ё: *во вс³/₄хъ* 283, *в³/₄ку* 284, *м³/₄ти* 285, *зас³/₄яными* 285, *л³/₄та* 285, *зо вс³/₄мъ* 286, *м³/₄ры* 286

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *на врьде* 283, *местечко* 284, *у ставе* 284, *сеножатъми* 284, *лесами* 284, *пасеками* 284, *зверинъними* 284, *тые добра* 284, *последнейшимъ* 287, *нинейшого* 288, *в пункте* 288

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *Зоф³/₄я* 283, *Кош³/₄рский* 284, *польтрет³/₄ тисечи* 285, *въ посес³/₄ю* 286

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =е: *п³/₄нежными* 284, *пенезей* 285, *отъ жолн³/₄ровъ* 287

ЛК 1606

Наголошена позиція.

е < ё: *з детми* 312, *безъ ведомости* 312, *подданные мое* 312, *заседе^лые* 312, *въ пове^те* 312, *две* 312, *месяца* 312, *съ имения* 312,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *въ Пинъскомъ* 312, *зо всеми* 312, *мои* 312

вияви в запозичених іменах: *Дорофий* 312, *Матфий* 312

Наголошена позиція.

е < ё: *инъшое маетности* 312, *оповеданъе* 313,

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

ЛК 1619

Наголошена позиція.

е < ё: *наместникомъ* 393, *при собе* 394, *оселыхъ* 394, *Андрея* 394, *при мне* 394, *дедичъ* 394, *въ повете* 394, *за речкою* 394, *для сеянн по две волоце* 394, *мери* 394, *летъ* 395, *сена* 395, *за недель* 395, *ведомости* 395, *дедичный* 395, *тое посесыи* 396, *хотель* 397, *доведалы* 397, *неумеетъные* 397, *сведчачи* 398, *приехавши* 398,

$\frac{3}{4}$ < ё: *св³/₄тлица* 394, *дв³/₄* 394, *в м³/₄сецу* 398,

и < ё: *маетъ мить* 395, *всимъ* 396, *диломъ* 397, *всеми* 394, *сины зъ хижою* 394, *сини* 394

Ненаголошена позиція.

е < ё: *нинешними* 393, *на справе* 394, *при шляхте* 394, *Белого Стоку* 394, *сеножатми* 394, *высевать* 394, *малжонце* 394, *въ суме* 394, *мери Торчинское* 394, *лесного* 395, *въ кгроде* 395, *оповедали и осведчали* 396, *старосте* 396, *ее милость* 398, *местечко* 398, *жадное* 398, *грабежу* 398,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ:

вияви, позначені польським упливом: *Бялостоцкого* 394

ЛК 1631

Ці справи писано у Вільно 1546 року та Варшаві 1541, а переписано до луцьких книг у 1631 році. Очевидно, писарі дотримувалися більш-менш точно графіки оригіналу, бо зовсім відсутні вияви $\frac{3}{4}$ та *и*, що для цих книг у цілому нехарактерно.

Наголошена позиція.

е < ѣ: *месеца* 314, *завесистою* 314, *ведати* 315, *собе* 315, *въ повете* 316, *летъ* 317, *на вечъность* 317, *въ целости* 319,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ: *всимъ* 315,

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: у *Выгове* 315, *матки наше* 316, *въ пусе* 317, *ее милость* 317, у *причине* 317, у *Варшаве* 319,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

и < ѣ:

неетимологічні вияви: *апр $\frac{3}{4}$ ля* 314

ЛК 1649-50

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

е < ѣ: *свежо* 15, *до тоє* 15, *месьта* 15, *наехавъшы* 15, *обрали себе* 16, *на гає* 16, *наместником* 25, *неякийсь* 26, *допорожъ* 26,

и < ѣ: *вси* 16, *свидчылсе* 29, *в надию* 29,

Ненаголошена позиція

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$:

е < ѣ: *на врьде* 15, *до своеє* 15, *в обозе* 15, *выведати* 16, *нинешнимъ* 14, *в ласце* 14,

и < ѣ: *не перестаючи* 17

Острог

Лік.

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *м $\frac{3}{4}$ сѣцъ* 1, *мн $\frac{3}{4}$* 2, *в дн $\frac{3}{4}$* 2, *в $\frac{3}{4}$ к* 2, *не см $\frac{3}{4}$ ю* 2, *до гр $\frac{3}{4}$ ха* 3, *затверд $\frac{3}{4}$ лосте(и)* 3, *ц $\frac{3}{4}$ лости* 6, *т $\frac{3}{4}$ ло* 6, *н $\frac{3}{4}$ чого* 7, *в $\frac{3}{4}$ даючи* 7,

е < ѣ: *розуменьѦ* 6, *весе(л)Ѧ* 3,

и < ѣ:

Ненаголошена позиція

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *л $\frac{3}{4}$ карства* 6,

е < ё: до большое злости 3, м³/₄ста многие, ц³/₄лыѣ Ѣ, доброе над³/₄и Ѣ,
и < ё:

Лямент

Наголошена позиція.

е < ё: зъ веселя 166, первой 168, отмену 168, неизъследно 169,
³/₄ < ё: св³/₄та 166, по т³/₄л³/₄ 166, въ сл³/₄дъ 166, св³/₄т 166, на члов³/₄ка 166,
вс³/₄ми 167, д³/₄ти 168, в³/₄ку 168, гляд³/₄л 168, л³/₄т 168, м³/₄ру 168, хот³/₄ла
168, на житл³/₄ 168, б³/₄ды 169, ум³/₄л 169, ст³/₄ны 170, тоб³/₄, соб³/₄ 171,
св³/₄ту, н³/₄ту 171, ц³/₄лъком 177,
и < ё: всих 166, своими римується із вс³/₄ми 170, на мои зычливыи слова
177,

Ненаголошена позиція.

е < ё: зъ пуци густое 168, еденья 168, слепая 168, по т³/₄ле 169, в раде 178,
о стаде 178
³/₄ < ё: в боз³/₄ 166, н³/₄коли 166, въ особ³/₄ 167, гр³/₄ха 169, гн³/₄здо 170, по
утрат³/₄ 170, той господ³/₄ 178
и < ё: побожныи 168, нищи 168, дочаснои облуды 168

Дермань 1627

Наголошена позиція.

³/₄ < ё: в³/₄дат 259, члов³/₄ка на то ум³/₄етного 259, соб³/₄ 259, на том
млын³/₄ 259

е < ё:

и < ё: усмотривши его 259

Ненаголошена позиція.

³/₄ < ё:

е < ё: которые 259

и < ё:

Дермань 1638

Наголошена позиція.

³/₄ < ё: в ремесл³/₄ 260, коп дв³/₄ ... хот³/₄л 260, мн³/₄ 260, м³/₄ти 260, в³/₄домо
260, в³/₄чност 260, зо вс³/₄мі 261, найл³/₄тшому 261,

е < ё: жоне 260, ее 260, стрелбе 260, лучшее веры 261,

и < ё:

вияви в запозичених іменах: Андрием 260, Андрий 260

Ненаголошена позиція.

³/₄ < ё: на полян³/₄ 260,

е < ё: тые все лета 260, стрелбу 260, ку школе громадское 260, працы
власное 261, заменить 261, печати капитурное ... руки мое 261

и < ё: власнои его працы 260, веры годныи 261

Житомир
ЖК 1605

Наголошена позиція.

е < ё: в собіє 25, лє(т) 25, ведомы 26, мєла 26, двє(с)тє 26, свє(т)чи(л)сє 26, свє(т)чи(л) 28, в сєлє Га(л)чинє 28, в ли(с)тє 29, на мє(ст)цѹ 29, намє(ст)ника 29, ведомо(ст)ю 30, тєла 30, в дворє 30, в трунє 30, двє 30, на чолє 30, на руцє лєво(и) 30, Сы(н)гає(в)ски(х) 31, ведая(т) 31, наєха(в)ши 32, ведати 32, про(с)трєлили 32, двє свєрєти 32, на хры(б)тє 33, в головє 33

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: пото(м)ки ... мои 25, вси 25, вси(х) 27, нєви(с)ты 35, на (м)ни 36
вияви в запозичених іменах: Ма(т)фє(и) 29, на А(н)дрєя 31

Ненаголошена позиція.

е < ё: на врьдє 24, руки своєє 24, ма(л)жсо(н)цє 24, в сумє 25, ли(ч)бы лито(в)ское 25, єє 25, в Брагинє 26, звиклоє години 26, ѡповєда(л) 27, стрє(л)цами 28, ѡповєда(н)є 29, на датє 30, видє(л) 30, лєвоє 30, мєща(н)ми 30, руки моеє 31, стрє(л)цѹ(в) 31, стрєляли 32, ѡ(д)ное рады 34

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

ЖК 1609

Наголошена позиція.

е < ё: вє(р)нє 115, дєди(н)ны(и) 116, вє(ч)но(ст)ю 116, в сєлє 118, члѣка 120, лєпє(и) 120, ведая(т) 120, с свєта 120, двє 120, до мє(с)та 120, при собіє 121, в дворє 121, пострєляны 121, при мнє 121, ѡсвє(д)чилъ 121, А(н)дрє(и) 122, в повєтє 122, цєлы(и) 123, веда(т) хотє(л) 133, дєло(м) 133, мєла 133, вє(ч)ными 134, нєдє(л) 134, порозумє(н)ємъ 135, наєха(в)ши 137, у млынє 137, єдучи 137, в головє 137

$\frac{3}{4}$ < ё: в $\frac{3}{4}$ (ч)но(ст)ю 115, зє(м)л $\frac{3}{4}$ Киє(в)ское 115, л $\frac{3}{4}$ та 116, коп $\frac{3}{4}$ є ... всє 118, з н $\frac{3}{4}$ яки(м) 120, л $\frac{3}{4}$ (т)нєго 120, до в $\frac{3}{4}$ домости 121, т $\frac{3}{4}$ ло 121, Харл $\frac{3}{4}$ євки 122, вс $\frac{3}{4}$ 134, нєд $\frac{3}{4}$ (л) и $\frac{3}{4}$ (ст) 134

и < ё: винє(н) мни 133, ви(ч)ны(ми) 134, приятєлє мои 135, сєди(в) 136

Ненаголошена позиція.

е < ё: на врьдє 114, пнѣє Ки(р)дєєвоє Лємєшовое 115, зє(м)л $\frac{3}{4}$ Киє(в)ское 115, пови(н)ности своєє 115, старо(стє), Ло(з)цє 116, в су(м)мє 116, коп $\frac{3}{4}$ є ... всє 118 ѡповєда(л) 118, видєти 118, в жалобє 118, мєстє(ч)ку 119, стрє(л)цѹ(в) 120, стрєляти 120, мєща(н) 120, гнєды(х) 120, сєдє(л) 120, наєха(н)ємъ 121, ѡповєда(н)є 121, своєє урядоовє 121, на справє 121, ма(л)жсо(н)цє 133, в воево(д)ствє ...в воево(д)ств $\frac{3}{4}$ 133, в кєродє 134, єє 134, до стєны 138,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: у ста(и)н $\frac{3}{4}$ 120, на р $\frac{3}{4}$ цѣ 122, з м $\frac{3}{4}$ (ш)ку 136
и $< \text{ѣ}$:

ЖК 1611

Проаналізовано акти за січень-травень, що становить понад 25 д.а. тексту.

Наголошена позиція.

$e < \frac{3}{4}$: бѣлиц 34, на хрыбтѣ 59, при животѣ 117, поѡбрѣзова(в)шии 62, ѡсѣли 147, на руцѣ 85, на нозѣ 77, на столѣ 167, в сѣлѣ 167, на Полѣ(с)ю 39, Бѣликовѣ(ц) 138, засеяныхъ 36, змѣшана 68, до гнѣву 75, дѣди(ч) 112, дѣди(ч)ку 166, грѣшное 115, горѣ(л)ки 118, колена 76, лѣвую 87, мѣрою 135, вѣдомо(с)ти 86, вѣдаѣ(т) 32, в собѣ 32, лѣпное 146, свѣ(д)чи(л) 35, сѣ дѣѣ(т) 163, до мѣ(с)та 163, приѣхали 162, наѣ(з)ды 60, ѣхала 67, поѣха(в)шии 166, у стѣна(х) 59, тѣлом 109, снѣго(м) 68, сусѣ(д) 141, пѣхотою 170, пѣчати свое 143, нѣ хотѣ(в) 161, з свѣта 100, з рѣками 140, в ту(р)мѣ 106, сокѣру 85 тощо (всього близько 360 фіксацій);

$\frac{3}{4} < \frac{3}{4}$: сты(р)ты с $\frac{3}{4}$ нъные 30, на Чо(р)тово(и) Руд $\frac{3}{4}$ 31, с $\frac{3}{4}$ но 91, чолов $\frac{3}{4}$ ко(в) 153, т $\frac{3}{4}$ ла 70, т $\frac{3}{4}$ ло 99, при т $\frac{3}{4}$ лѣ 100, сок $\frac{3}{4}$ ру 84, зас $\frac{3}{4}$ вокъ 142, вс $\frac{3}{4}$ мъ 78, вс $\frac{3}{4}$ 143, вс $\frac{3}{4}$ (х) 143, ус $\frac{3}{4}$ 145, з св $\frac{3}{4}$ та 40, соб $\frac{3}{4}$ 139, в соб $\frac{3}{4}$ 159, мн $\frac{3}{4}$ 136, л $\frac{3}{4}$ пъшь в $\frac{3}{4}$ дають 136, н $\frac{3}{4}$ т 58, м $\frac{3}{4}$ л 135, м $\frac{3}{4}$ ста 55, в м $\frac{3}{4}$ рѣ 151, в $\frac{3}{4}$ чными 151, Зоф $\frac{3}{4}$ и 30, в $\frac{3}{4}$ дати 145, зѣ(м)л $\frac{3}{4}$ Киѣ(в)ское 84, зѣл $\frac{3}{4}$ за 34, сѣ д $\frac{3}{4}$ ѣ(т) 148, до л $\frac{3}{4}$ (т) тро(х) 141, до в $\frac{3}{4}$ домости 160, м $\frac{3}{4}$ ри(л) 161, в $\frac{3}{4}$ даючи 115, ро(в)ны(и) д $\frac{3}{4}$ (л) 'поділ' 117, р $\frac{3}{4}$ (д)ки(и) 173, Нѣм $\frac{3}{4}$ ри(ч) 233, ѡс $\frac{3}{4}$ длости 302, пѣрел $\frac{3}{4}$ зиши чѣрѣз д $\frac{3}{4}$ лованѣ 303 тощо (всього понад 40 фіксацій);

и $< \frac{3}{4}$: срибная 58, надію 64, мир 173, билиц 36, чоловіка 48, хотило(м) 96, на столи 148, некоторые 102, з заси(в)ками 133, мисѣцу 122, в мисѣцу 136, мни 59, до лит 73, двистѣ 95, Биликовѣць 131, Биликовци 131, билико(в)ски(и) 132, по(д) Велики(м) Лисо(м) 160, з Би(л)ки 170, сина 233, гроши мои 236, тѣрпити 254, на руци 303, поѡбризовавши 306 (всього близько 30 фіксацій);

вияви в запозичених іменах: з А(н)дрѣѣва 63, А(н)дрѣ(и) 164, до Андриѣва 62, Андриѣ(в) 63, Зоф $\frac{3}{4}$ я 145, Зофѣю 31, Зофию 40

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \frac{3}{4}$: м $\frac{3}{4}$ стѣчка 136, дѣ(р)жавц $\frac{3}{4}$ (Р. одн.) Бѣликовѣ(ц) 138, в жалоб $\frac{3}{4}$ 43, в запис $\frac{3}{4}$ 164

$e < \frac{3}{4}$: прикметникові (займенникові) форми Н. мн.: чѣрвоные 55, шляхѣ(т)ские 60, учтивые 61, читающие 136, тые 161, синие 83, ро(з)бо(и)ничие 128, рубаные 86, розные 112, пѣвные 138, поганъские 128, походящие 110 тощо (всього – 177 фіксацій). Взагалі прикметникові закінчення із рефлексом **и** ($< -и\frac{3}{4}/ы\frac{3}{4}$) у пам'ятці не трапляються; прикметникові (займенникові) форми Р. одн ж.р.: позосталое 30, таковое 47, наше 104, Бо(г)дановое 130, у Крывое Руды 70, до да(л)шое 145,

головное 31, славное 31, слушное 57, урожноє 120, правое 50, невиньное 99 (всього – 103 фіксації). Взагалі прикметникові закінчення із рефлексом *и* (< -о^{3/4}) у пам'ятці також не трапляються;

розбоє 60, у золотє 109, (с)леды 30, старо(с)тє 147, сєдячих 105, пасєкь 122, *ѡ* нагородє 63, на возє 108, на столє 42, на дорозє 48, навє(т) 62, на свєта(н)ю 58, поделити 116, мєшокь 49, мєщанє 30, Маринє 103, на єє 29, руки моєє 167, гнєды(и) 58, в часє 141, в бозє 76, в записє 165, выбєгиши 138, пєсок 147 тощо;

(всього разом понад 600 фіксацій);

и < ^{3/4}:

ми(с)тє(ч)ка 96, на (и)мє(н)ю Лисо(в)щинє 158, в дорози 109, в повети 140, на сєли 140, в часи 141;

неетимологічні вияви ^{3/4}=и: ур^адников^{3/4} 30, врьдников^{3/4} 43, Стєфанов^{3/4} Нємиричов^{3/4} 68, *ѡ*стафіянови Тишкєвичов^{3/4} 113, возы, кон^{3/4} 55 (наз. мн.), кон^{3/4}, возы 70 (наз. мн.), по вол^{3/4} 138, *ѡ* грабєж^{3/4} бы(д)ла 154, кон^{3/4}и, рышъту(н)ку вишєляко(го) 151, в часов^{3/4} 129, суд^{3/4} кгро(д)ско(го) 143;

неетимологічні вияви ^{3/4}=є: пр^{3/4}з 'через', поп^{3/4}лу 159, того с^{3/4}ла 102

ЖК 1618

Наголошена позиція.

е < *ѣ*: лепей 227, вьєхавши 227, наєхавши 227, тые маєтности мое 227, месеца 227, в селе 232, слuze 234, лєвую 234, вь голове 234

^{3/4} < *ѣ*: м^{3/4}рокь 227, дв^{3/4} 227, мн^{3/4} 234, т^{3/4}ло 234

и < *ѣ*: соби 226, чоловика 226, сина 227, мироць 227, , дви 228, билую 228, горилки 229

вияви в запозичених іменах: Андрий 226, у вь Олексия 228

Ненаголошена позиція.

е < *ѣ*: оповєдалъ 226, в Зубринце 227, местечку 227, при выезде 228, гнєдую 228, белоногую 228, седло 229, розстрелять 133, на справе 234, на урядє 234, виделомъ 234

^{3/4} < *ѣ*:

и < *ѣ*: мистечко 227, у мистечку 228,

ЖК 1635

Наголошена позиція.

е < *ѣ*: двунєдє^нно^о 237 зв., в мєстє 237 зв., собє 238 зв., оповєдилъ 239, єздилъ 240, хотєль 240 зв., свєдчилъ 241, смєль 241, свєта 242, вєры 242, вє дворє 242, поєдутъ 242, мє^єцє 245, приєхавъши 252 зв., нє вєдаючи 252 зв., *ѡ*бєдъ 252 зв., на тєлє 253, єхаль 254, од лєтъ 254, вєдаєтъ 254, в руцє 254 зв., на лєво^у 254 зв., хотєломъ 255, дєдича 255 зв., до мєста 255 зв., *ѡ*рєх^а^м 256, в повет^а^х 257.

^{3/4} < *ѣ*: соб^{3/4} 278, д^{3/4}тєхъ 315

и < ё: *вси* 238 зв., *не видає^м* 240 зв., *двисте* 241, *довидавъши* 241 зв., *засивами* 245 зв., *слидъ* 250, *седивъши* 254, *хлиба* 259

Ненаголошена позиція.

е < ё: *тєперє^мних* 238 зв., *по датє* 238 зв., *нинє^много* 240, *тєлє^сного* 240 зв., *в дорозє* 241 зв., *стрєлѣ^м* 241 зв., *забєгаючи* 241 зв., *выєдутъ* 242, *видєлѣ* 242, *в костелє* 252 зв., *на ѡбєдє* 252 зв., *миши светое* 254, *поспєшали* 254, *у записє* 255, *стороны поводное* 255 зв., *з стрє^лбою* 259 зв.

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *стрыляли* 242

ЖК 1649-50

Наголошена позиція.

е < $\frac{3}{4}$: *на врьдє* 180, *приєхавши* 180, *дєди(ч)но(и)* 180, *с того свєта* 180, *вєдомо(ст)* 180, *двє(с)тє* 180, *жєлєза* 180, *собє* 180, *зєлєзо* 181, *м̃(с)ца* *квє(т)ня* 181, *в мє(с)тє* 181, *А(н)дрєєви* 181, *в поветє* 181, *в записє* 181, *за живота єє* 182, *завє(л)* 182, *вєры* 183, *мє(с)то* 183, *реками* 183, *в сєлє* 184, *ѡповєдивъши* 184, *ѡ(д)єхавши* 185, *во вєсє(м) цєло(с)ти* 185, *ѡсиротєлими* 185, *лє(т) свои(х)* 185, *в дворє* 185, *гдє сє заподєли* 185, *в судє* 189, *нє вєдає(т)* 193, *до мєста* 193, *лє(т)нико(в)* 193, *двє* 193, *бєлы(х)* 193, *по(д)єхавши* 195, *гнє(в)* 199, *тєло в трунє* 199, *привє(л)* 199, *набє(г)лыхъ* 200, *смєли и важилися* 204, *дєди(ч)но(и)* 204, *нає(з)дъники* 204, *прє(с)ного* 204, *мєро(к) двє* 205,

$\frac{3}{4}$ < ё: *в $\frac{3}{4}$ домо* 190, *нє хот $\frac{3}{4}$ ла* 191, *св $\frac{3}{4}$ жє*, *соб $\frac{3}{4}$* 193, *до м $\frac{3}{4}$ ста* 193, *зо вс $\frac{3}{4}$ (х)* 193, *дв $\frac{3}{4}$* 193, *в сєл $\frac{3}{4}$* 204, *сок $\frac{3}{4}$ ра* 205, *м $\frac{3}{4}$ (р)ка* 206

и < ё: *чєловика* 180, *зо вси(м)* 181, *с того свитѣ* 181, *во вси* 182, *вси(х)* 183, *на двѣ* 184, *а ни видомости* 185, *з срьбръными* 193, *двѣ* 193, *билихъ* 193, *срибро(м)* 193, *соки(р)* 199, *свижє забитого* 199, *мирокъ* 204, *соки(р)* 205, *видє(р)* 207

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4}$ < ё: *на сє(и)м $\frac{3}{4}$* 191, *гн $\frac{3}{4}$ дая* 192, *кон $\frac{3}{4}$* , *скрин $\frac{3}{4}$* 193, *б $\frac{3}{4}$ логоло(в)ски(х)* 193,

е < ё: *ѡповєда(л)* 180, *лєса(ми)* 181, *замєшанє* 181, *старо(с)тє* 183, *мє(с)чанє* 183, *звыча(и)ныє роботы* 185, *замєшанє* 185, *в дорозє* 185, *в сумє* 185, *ѡпєвала* 186, *в Рагозо(в)цє* 186, *въ Воево(д)ствє* 186, *завєрає(т)* 187, *правдивое рєляцыє(и)* 187, *мє(и)каючыє* 189, *бєлоголо(в)ски(и)* 193, *вє(д)ро* 193, *на кєру(н)тє* 199, *на тєлє* 199, *видє(л)* 199, *на трунє* 199, *нає(з)джаючи* 204, *вє(д)ро* 207, *навєтъ* 208, *гнєдого* 205

и < ё: *нихто* 182, *до н'ого налєжачои* 191 *въ сєлє Станишо(в)ци* 199

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *л $\frac{3}{4}$ стѣ* 190

Соболь 2

Наголошена позиція.

е < ё: на мѣсцѣ 217, на писмѣ 218, ку хвалѣ 218, дѣдичами 218, до мѣста 218, свѣтълочка 218, по копѣ 218, на подѣл 218, двѣ 218, сѣно 218

$\frac{3}{4}$ < ё: в $\frac{3}{4}$ чъную 218, в $\frac{3}{4}$ дати 218, соб $\frac{3}{4}$ 218, на гор $\frac{3}{4}$ 218, на под $\frac{3}{4}$ л 218, нерозд $\frac{3}{4}$ лнѣ 218, мн $\frac{3}{4}$ 218, на в $\frac{3}{4}$ чност 218, л $\frac{3}{4}$ т 218, м $\frac{3}{4}$ ти 219, хот $\frac{3}{4}$ л 219, в $\frac{3}{4}$ рн $\frac{3}{4}$ 219, л $\frac{3}{4}$ т $\frac{3}{4}$ х 219, в $\frac{3}{4}$ ру 219

и < ё: сыны мои 219, добра мои 219

вияви в запозичених іменах: Андреем 218

Ненаголошена позиція.

е < ё: засѣдаючыми 218, Лавъры Печерское Киевское 218, доброты бозское 218, в нинѣшнем в $\frac{3}{4}$ ку и час $\frac{3}{4}$ 218, маѣтности лежащее и рухомое 218, в суммѣ неподписаное 218, поделити 218, волокы лежащие 218, сѣножати 218, над рекою Днепром 218, з одной стороны 218, сѣножати моеѣ купленое 218, по матъцѣ и бабъцѣ 218

$\frac{3}{4}$ < ё: неразд $\frac{3}{4}$ лимья 218, в обруб $\frac{3}{4}$ 218, в $\frac{3}{4}$ чн $\frac{3}{4}$ 218, устн $\frac{3}{4}$ 220, в Могилев $\frac{3}{4}$ 220

и < ё:

Овруч
ОК 1632

Наголошена позиція.

е < ё: наместникомъ 76, въ листѣ 76, ведати 77, месеца 77, злодейским 77, в Залесчине 77, зехавишия 78, летъ 78, свежо 78, ведомости 78, на копѣ 78, человека 79, осведчали 79, мнѣ 80, сусѣда 80, лесъ 81, в левомъ 81, на соснѣ 81, не смѣли 81, ести почалы 81, меръ 81, хотѣли 82, сведокъ 82, тоѣ ночи 83, невестки 83, в соснѣ 83, засѣли 84, лепшое 84, седевъ 84, двѣ копѣ 87

$\frac{3}{4}$ < ё: Д $\frac{3}{4}$ дковцахъ 75, м $\frac{3}{4}$ сяца 76, об $\frac{3}{4}$ ихъ 76, в соб $\frac{3}{4}$ 76, гд $\frac{3}{4}$ 78, св $\frac{3}{4}$ жо 78, чел $\frac{3}{4}$ вка 80, в $\frac{3}{4}$ ры 84, не в $\frac{3}{4}$ речи 85, м $\frac{3}{4}$ рь 86, м $\frac{3}{4}$ ти 86, коп $\frac{3}{4}$ 86, дв $\frac{3}{4}$ копѣ 87

и < ё: всимъ 77, шкоды свои 78, вси 79, не свои 80, освѣдчивши 82, братья мои 83, мѣсяца 84

вияви в запозичених іменах: Андрей 77

Ненаголошена позиція.

е < ё: на урядѣ 76, нинѣшнихъ 76, на купѣ 76, въ шкодѣ 76, своеѣ 76, в к $\frac{3}{4}$ рунтѣ 78, на островѣ 79, мѣстцахъ 79, в к $\frac{3}{4}$ рунтѣ 79, на колодѣ 81, сидѣть 81, свѣдѣтва 83, невестки своеѣ 83,

$\frac{3}{4}$ < ё: вид $\frac{3}{4}$ ль 80,

и < ё: видѣли 79,

вияви, позначені польським упливом: свѣдѣтво 83,

ОК 1679

Духівниця Пелагії Невмирицької, характеризується невластиво поліськими рефлексамі. Тестамент складено 1647 року. Його переписано

в Овруцькому замку, підписано трьома людьми. Сама Пелагія читати і писати не вміла. Можливо, варто припустити, що писав хтось з ікаючих говорів?

Наголошена позиція.

е < ё: *въ собе 93, вечной 93, на свете 93, у одъмене 93, человекъ 94, дедичной 94, в повете 94, по животе 94, ведати 94, летъ 94, в силе (в селі) 95, месяца 95,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *при вс $\frac{3}{4}$ хъ 95*

и < ё: *добродию 94, межи сусиди 94, чиню видомо 94, мити (тут м $\frac{3}{4}$ ти) хочу 94, зъ тилом 94, гришное 94, о мни 94, по животи 94, въ сели 95, зо всіми 95, вичними 95, для липшой виры 95, ся діяло 95, діялосе 95*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *навежона 93, при розуме 93*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *до тои части 95, освидчае 95, мои блискии 95, вияви, позначені польським упливом: сяножателями 95*

ОК 1682

Наголошена позиція.

е < ё: *месеца 111, в собе 111, вечной 112, человекъ 112, детками 112, дети, имети 112, тело мое грешное 112, по мне и по жоне 112, суседи 112, в селе 112, хотелъ 112, умею 112, на местцу 113, умеючого 113*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *потомки мои 112, жони мое 112, вияви в запозичених іменах: Андрей 113*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *в тестаменте 111, неразделимой 111, воли моее 112, въ кгрунте 112, в заставе 112,*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *подлегаеть хвороби 112, до хвалы свое святой 112,*

ОК 1697

Наголошена позиція.

е < ё: *наместникомъ 78, ездилем 78, мухоедовские 79, копъ двесте 79, приехали 79, не хотели 79, повелили 79, ехавъши 79, в собе 79, осельми 79, пресного 117, для лепшого 177, под лето 118*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *зо всіми 79*

вияви в запозичених іменах: *Андрея 79*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *в Кыеве 78, дани медовое 79, до посессые 79,*

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё:

Київ
КК 1600

Наголошена позиція.

е < ё: *при собе* 124, *мель* 124, *на мѣстѣу* 124, *имѣне(и)* 124, *над рѣчками* 125, *дѣди(ч)ныхъ* 125, *повѣдила* 125, *по руцѣ* 125, *сторонѣ* 125, *нѣдѣ(л)* 126, *рѣчки* 126, *сусѣдовъ* 128, *мети* 128, *розумѣетѣ* 128, *ѡ Христѣ* 129, *свѣ(т)чильсѣ* 129, *повѣдаючи* 129, *по лѣво(и) руцѣ* 130, *збѣго(в)* 131, *лѣтъ* 131, *бѣз вѣдомости дѣдича* 132, *приѣхавъши* 133, *вѣдаю(т)* 133, *по листѣ* 133, *Бѣлою* 133, *захати хотѣли* 134

$\frac{3}{4}$ < ё: *пов $\frac{3}{4}$ дила* 130, *вс $\frac{3}{4}$* 131, *с $\frac{3}{4}$ но* 132, *л $\frac{3}{4}$ тъ* 133, *на Днѣпр $\frac{3}{4}$ рѣц $\frac{3}{4}$* 135

и < ё: *всѣхъ* 125, *в тѣѣ кра(и)* 133

Ненаголошена позиція.

е < ё: *в жалобѣ* 124, *Дѣдовичовъ* 124, *о(д)ное* 125, *мѣстѣчка* 125, *на воеводствѣ* 125, *до ѣѣ* 125, *дѣ(р)жавы вашѣ* 126, *выѣхавши* 128, *ку Днѣпру* 128, *выдѣ(н)ю стѣны* 128, *в Киевѣ* 129, *въ Варшавѣ* 130, *грабѣжо(в)* 131, *ѡсѣдають* 131, *в ѡлѣцѣ* 132, *пасѣки* 132, *сѣножати* 132, *нѣ сподѣвали* 133, *ѡсѣдати* 133,

$\frac{3}{4}$ < ё: *м $\frac{3}{4}$ стѣ(ч)ко* 128, *приглед $\frac{3}{4}$ ти* 132,

и < ё:

вияви в запозичених іменах: *Андрѣянъ* 129

вияви, позначені польським впливом: *заяздъ* 130

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ = и: *грабѣж $\frac{3}{4}$* 133

КК 1638

Наголошена позиція.

е < ё: *на кгрунътѣ на мѣ(с)ѣу* 173, *ѡбѣдѣ* 174, *до вѣдомости* 174, *сторонѣ* 174, *дѣдичного* 175, *на вѣчныѣ* 175, *дѣдичами* 176, *сусѣдами своѣми* 176, *вѣдаючи* 176, *стѣны* 177, *зрозумѣ(в)шы* 178, *ѣхали* 180, *повѣди(л)* 180, *по лѣво(м)* 181, *наѣ(ст)никъ* 183, *цѣлост* 183, *тоѣ саправы* 184,

$\frac{3}{4}$ < ё: *д $\frac{3}{4}$ ялося* 173, *нѣд $\frac{3}{4}$ ль* 174, *мн $\frac{3}{4}$* 175, *мѣжы м $\frac{3}{4}$ сты* 180, *л $\frac{3}{4}$ тъ* 180, *м $\frac{3}{4}$ ли* 180, *ѡ(д) Б $\frac{3}{4}$ лои Цѣ(р)кви* 180,

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *в Бозѣ* 173, *Петрови Могилѣ* 174, *в справѣ* 174, *тѣѣ границы* 175, *выѣха(н)я* 175, *в долині* 176, *бѣжи(т)* 176, *збѣгаю(т)* 176, *по терминѣ* 176, *з другоѣ стороны* 180, *до стѣны* 180, *рѣки Гу(и)вы* 180, *Бѣлоцѣ(р)ко(в)ски(и)* 180, *вывѣдъши* 183, *капитулѣ* 184

$\frac{3}{4}$ < ё:

и < ё: *ѡ(д) Б $\frac{3}{4}$ лои* 180,

вияви в запозичених іменах: *Софши*, *Софѣи* 176, *Софѣ(и)скоѣ* 183

вияви, позначені польським упливом: *свя(д)чы(л)* 180

ПКК 1643

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

е < ё: *дёяло(с)* 220, *в рёку* 220, *дєди(ч)нос(т)* 220, *на мє(ст)цу* 220, *на ѡбєдвє сторонє* 220, *рє(ч)ки* 220, *стєнь* 220, *зєхавъши* 221, *справы тоє* 221, *намє(ст)никъ* 221, *цєлости* 221, *дєдичовъ* 221, *стєнники* 221, *по мєсто* 222, *вєдаючи* 224, *в собє* 225, *лєтшо(го)* 225, *мєти* 224, *сторонє по(з)вано(и)* 226, *в нєдєлы* 226, *стєны* 232, *ѡсєли* 236, *свє(д)чи(л)* 237, *ѡсєли* 236, *нємъцовъ* 237, *приєхали* 237, *лєтъ дєвє(т)на(д)цати* 240, *и < ё*: *ки(л)кадєдять литъ* 236, *вси(х)* 238, *вси* 238, *станєтє*, *любѡ ни(т)* 243

вияви в запозичених іменах: *Андрєя* 220, *Анъдрєєви* 226,

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ё}$:

е < ё: *на кгрунтє* 220, *на(д) рєкою* 220, *стороны поводовое* 220, *тыє* 220, *в справє* 220, *Сту(г)нє* 220, *трохъ стєнь* 220, *ѡ(т) ѡбухо(в)ское* 220, *в бозє* 221, *мєстєчокъ* 221, *выданыє* 221, *ѡ годинє* 221, *на мє(ст)цє* 221, *дєклярацыи моєє* 221, *лєсы* 222, *сєножати* 222, *лєсовъ* 222, *нинє(ш)ни(и)* 223, *в часє* 226, *в дєтинъныхъ лєтахъ* 236, *зъ стрє(л)бою* 236, *на кгрунтъє* 238,

и < ё:

аналогійні флексії, зумовлені поліською рефлексациєю *ё: *колониє новыє* 236, *жа(д)ное рациє* 239, *на полє* 223

КК 1690

Наголошена позиція.

е < ё: *в мєстє* 56, *намєсникомъ* 56, *смотрєль* 57, *Андрєя* 57, *засєвковъ* 57, *нє мєли* 57, *на вєчностъ* 57, *повєдили* 58, *дєль поделили* 58, *Матвєєвское* 58, *до рєчки* 58, *дєлєныє* 59, *по лєвой сторонє* 60, *ку руцє* 60, *Андрєю* 60, *дєдичный* 67, *вєрностъ* 68, *лєта* 68,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *д^{3/4}ла* 57, *гд^{3/4} соб^{3/4}* 57, *мн^{3/4}* 57, *м^{3/4}ти* 58, *къ лоз^{3/4}* 59, *н^{3/4}тъ* 59, *в^{3/4}чными* 59, *до л^{3/4}са* 60, *по лєвой руц^{3/4}* 60, *водлугъ д^{3/4}лу* 60, *Д^{3/4}дковцахъ* *Д^{3/4}дковскимъ* 67,

вияви в запозичених іменах: *Андр^{3/4}єви* 60,

и < ё: *уси* 58,

Ненаголошена позиція.

е < ё: *нинєшними* 56, *на кгрунтє* 57, *зємли власное* 57, *зєднанє* 57, *у Вилнє* 57, *сєножатєхъ* 58, *в купє* 58, *видєтъ* 58, *ку долине* 58, *к лєску, а лєскомъ*

59, *къ присязе* 59, *по половине* 59, *зрозумевши* 59, *старосте* 67, *ку кривде* 68, *ласки наше* 68, *у Варшаве* 68

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *къ присяз $\frac{3}{4}$* 59

и < ѣ: *въ острови* 57

вияви, позначені польським упливом: *сяножатеи* 57

Катех. 1600

Рукописний катехизис 1600 року в копії 1618-19 рр., що зберігався в рукописному збірнику бібліотеки Софійського собору. Опублікував С.Т. Голубєв.

Наголошена позиція.

е < ѣ: *вочловечене* 9, *въ писме* 10, *на местцю* 11, *мысли мое* 15, *до Мовсея* 16, *на р $\frac{3}{4}$ це* 19, *чловеку* 81.

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *в $\frac{3}{4}$ ры* 9, *св $\frac{3}{4}$ та* 9, *в $\frac{3}{4}$ рую* 9, *вс $\frac{3}{4}$ хъ* 9, *снадн $\frac{3}{4}$ й зрозум $\frac{3}{4}$ ти* 9, *н $\frac{3}{4}$ якую* 10, *о соб $\frac{3}{4}$* 10, *над $\frac{3}{4}$ ется* 10, *въ глав $\frac{3}{4}$* 10, *в $\frac{3}{4}$ чную* 10, *для л $\frac{3}{4}$ пъшего* 10, *д $\frac{3}{4}$ ла* 11, *зъ нас $\frac{3}{4}$ нъа* 12, *б $\frac{3}{4}$ ды (мн.)* 13, *в $\frac{3}{4}$ даєт* 13, *м $\frac{3}{4}$ ти* 13, *на м $\frac{3}{4}$ стцю* 13, *мн $\frac{3}{4}$* 13, *ослаб $\frac{3}{4}$ ль* 13, *т $\frac{3}{4}$ ло зъмертв $\frac{3}{4}$ лое* 13, *л $\frac{3}{4}$ т* 13, *абов $\frac{3}{4}$ мъ* 14, *пот $\frac{3}{4}$ ха* 14, *незм $\frac{3}{4}$ рного* 15, *въ Писм $\frac{3}{4}$* 15, *въ сромот $\frac{3}{4}$* 16, *отм $\frac{3}{4}$ нъности* 18, *челов $\frac{3}{4}$ къ* 18, *с $\frac{3}{4}$ д $\frac{3}{4}$ ль* 19, *б $\frac{3}{4}$ лое, яко сн $\frac{3}{4}$ гъ* 19, *на гор $\frac{3}{4}$* 19, *в $\frac{3}{4}$ домость* 22, *гн $\frac{3}{4}$ въ* 22, *ку хвал $\frac{3}{4}$* 22

и < ѣ: *на свит $\frac{3}{4}$* 19

Ненаголошена позиція.

е < ѣ: *святое соборное* 9, *о сымволе и складє* 9, *о натурє* 11, *въ томе* 11, *въ выкладє* 11, *во опеце* 12, *отцевское милости* 13, *о Бозє* 15, *земные речи* 16, *Иєрдани рец $\frac{3}{4}$* 17, *переменятєся* 17, *телесные* 18, *въ книзе* 19, *бєзтелесный* 19, *видєли* 19, *видєти* 20, *о в $\frac{3}{4}$ ре* 21, *дв $\frac{3}{4}$ реки* 23, *въ словє* 23,

$\frac{3}{4} < \text{ѣ}$: *сє розд $\frac{3}{4}$ ляют* 9, *о перъсон $\frac{3}{4}$* 11, *во в $\frac{3}{4}$ ки в $\frac{3}{4}$ ка* (наглос за Огієнком) 11, *въ книз $\frac{3}{4}$* 11, *гр $\frac{3}{4}$ ишити* 14, *правд $\frac{3}{4}$* 14, *на неб $\frac{3}{4}$* 14, *о Господ $\frac{3}{4}$* 15, *пов $\frac{3}{4}$ сти* 15, *с $\frac{3}{4}$ дѣят* 16, *отм $\frac{3}{4}$ няющие* 17, *пом $\frac{3}{4}$ ишаль* 18, *вид $\frac{3}{4}$ н* 19, *въ слов $\frac{3}{4}$* 23,

и < ѣ: *на св $\frac{3}{4}$ ти* 13, *ослип $\frac{3}{4}$ ль* 16, *которыи речи* 16, *глупыи еретици* 16, *видиль* 17, *о в $\frac{3}{4}$ ри* 18, *въ т $\frac{3}{4}$ ли* 19, *тии узрят* 20, *писок* 21, *о в $\frac{3}{4}$ ри* 22, *нихто* 22, *въ книзи* 23

Жит. Вл.

Житіє Св. Володимира. Пам'ятка поч. XVII ст., писана, найімовірніше, в Києві.

Наголошена позиція.

е < ѣ: *приєхавши* 13, *єздила* 14, *отповєдили* 15, *єхала* 15, *по весєлю єхаль* 16,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: розум $\frac{3}{4}$ ю 13, на гор $\frac{3}{4}$ 13, м $\frac{3}{4}$ сто 13, дов $\frac{3}{4}$ давшиися у чело $\frac{3}{4}$ ка 14, межи нев $\frac{3}{4}$ стами 14, до в $\frac{3}{4}$ ри 15, вс $\frac{3}{4}$ хъ в $\frac{3}{4}$ ри соб $\frac{3}{4}$ 15, зв $\frac{3}{4}$ давши 15, д $\frac{3}{4}$ ялося 15, тоб $\frac{3}{4}$ 15, над р $\frac{3}{4}$ ку 16, лезли в р $\frac{3}{4}$ ку 17, б $\frac{3}{4}$ гли вси 17, и $< \text{ё}$: ризы свои 17, вси 17

вияви в запозичених іменах: о(т) Андреа 13

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: Днепр $\frac{3}{4}$ 13, в в $\frac{3}{4}$ ре 15, лесныи 16, немилостивые руки 18, прелестное идолское сл $\frac{3}{4}$ поты 19

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: пов $\frac{3}{4}$ сти 13, в л $\frac{3}{4}$ тописца(х) 13, в Херсон $\frac{3}{4}$ для пропов $\frac{3}{4}$ ди 13, в Нов $\frac{3}{4}$ город $\frac{3}{4}$ потом в Киев $\frac{3}{4}$ 14

и $< \text{ё}$: тьи краины 14, розмаитьи нацыи 15, привезль еи 5, нев $\frac{3}{4}$ р $\frac{3}{4}$ ньныи кияне 16, на иниие м $\frac{3}{4}$ стца назначоныи 17

КПМ

Наголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: ѡ вѣрѣ 54, вѣчне 56, дѣтей 56, родичѣ 56, в $\frac{3}{4}$ ра 62, в $\frac{3}{4}$ руетсѧ 62, найперв $\frac{3}{4}$ й 64, в сущест $\frac{3}{4}$ 64, вс $\frac{3}{4}$ 64, на м $\frac{3}{4}$ стцу 66, над $\frac{3}{4}$ ю 66, в $\frac{3}{4}$ дати 68, оуделныѣ 68, предв $\frac{3}{4}$ ки 68, розд $\frac{3}{4}$ лность 68, розум $\frac{3}{4}$ ти 70, св $\frac{3}{4}$ том 70, т $\frac{3}{4}$ ло 72, д $\frac{3}{4}$ ицтва 74, ид $\frac{3}{4}$ те 74, к соб $\frac{3}{4}$ 74, в св $\frac{3}{4}$ доцств $\frac{3}{4}$ 94

е $< \text{ё}$: ѡвыѣ 68, которіѣ 68, члове $\frac{3}{4}$ чства 92

и $< \text{ё}$: гр $\frac{3}{4}$ хи свои 224

вияви в запозичених іменах: Мойсѣѡвого 70, Матфѣѧ 90

Ненаголошена позиція.

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: вырозум $\frac{3}{4}$ ти 60, спод $\frac{3}{4}$ ваемѡ 62, вид $\frac{3}{4}$ ныи 62, въ дозор $\frac{3}{4}$ 66, въ ласц $\frac{3}{4}$ 66, непом $\frac{3}{4}$ шаньѣ 68, вид $\frac{3}{4}$ ль 70, высв $\frac{3}{4}$ дчаєть 96, в постат $\frac{3}{4}$ 98,

е $< \text{ё}$:

и $< \text{ё}$: видите 58, вид $\frac{3}{4}$ ныи 62, единой 68, рѣчи, которыи 70, видомого 72, волосы поличеныи 84,

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}=\text{и}$: млтвы наш $\frac{3}{4}$ 78,

Сак.Вірші

Наголошена позиція.

е $< \text{ё}$: чловека, лєп $\frac{3}{4}$ й,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: в $\frac{3}{4}$ рность, вс $\frac{3}{4}$ ми, посв $\frac{3}{4}$ дчити, п $\frac{3}{4}$ шо, нас $\frac{3}{4}$ нѧ, в в $\frac{3}{4}$ р $\frac{3}{4}$, м $\frac{3}{4}$ ста, хот $\frac{3}{4}$ ли, в $\frac{3}{4}$ чный, соб $\frac{3}{4}$, роз $\frac{3}{4}$ длымъ при стол $\frac{3}{4}$, волкомъ, вол $\frac{3}{4}$ ль, чело $\frac{3}{4}$ къ, на св $\frac{3}{4}$ т $\frac{3}{4}$ в $\frac{3}{4}$ къ, на т $\frac{3}{4}$ л $\frac{3}{4}$, цв $\frac{3}{4}$ т, д $\frac{3}{4}$ ль, тоб $\frac{3}{4}$,

и $< \text{ё}$:

Ненаголошена позиція.

е $< \text{ё}$: бж҃е, кройники старые, в ласцѣ, наве(т), тые,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: ѡйчизн $\frac{3}{4}$, н $\frac{3}{4}$ чого, ѡ гетман $\frac{3}{4}$, в почт $\frac{3}{4}$, пом $\frac{3}{4}$ шало, гр $\frac{3}{4}$ шили,

и < ё: *ѡи, добрыи, гойныи слезы, розмаитыи дары,*

Лівобережне Полісся

Матеріали із міських (ратушних) книг

(Стародуб, Ніжин, Борзна, Бориспіль) переважно другої половини XVII ст.
СК

Наголошена позиція.

е < ё: *мела 6, въ дворе 6, детем 6, на вечность 6, метких 6, жоне 6, резник 8, в понеделок 9, на неделю 9, поехали 9, за Днепръ 9, до Нежина 9, едучи 9, за деелося 9, , з засевом 10, в селе 11, вечными 11, жене 11, из засевом 16, Анъдрея 17, по левой стороне 17, злодейским 19, на собе 19, уезду нежынского 19, для лепъшой 24*

$\frac{3}{4}$ < ё: *л $\frac{3}{4}$ тъ 7, м $\frac{3}{4}$ лъ 7, з св $\frac{3}{4}$ та 7, дв $\frac{3}{4}$ 8, об $\frac{3}{4}$ 8, до м $\frac{3}{4}$ ских 8, в $\frac{3}{4}$ чность 8, в $\frac{3}{4}$ домости 9, не зав $\frac{3}{4}$ деный 10, жон $\frac{3}{4}$ 12, при мн $\frac{3}{4}$ 12, на л $\frac{3}{4}$ вую 19, м $\frac{3}{4}$ рою 24, хот $\frac{3}{4}$ ти 24, для в $\frac{3}{4}$ ри 24, с $\frac{3}{4}$ на 25, пов $\frac{3}{4}$ далъ 25*

и < ё: *части свои 8, всих 8, до Чернигова 9, со всеми 11, зо всим 17, не поихалъ 25; вичне, дитям [Непийвода: 9]*

вияви в запозичених іменах: *Тимофеемъ, Анъдреемъ 9, Овдеевич 10, Овдеевою 9, Тимофеемъ 18, Андр $\frac{3}{4}$ й 11, Верем $\frac{3}{4}$ я 25*

Ненаголошена позиція.

е < ё: *въ баркане 6, зъ одное 6, на Немецкой 6, з одное 6, литовское 7, матце 8, з другое стороны 8, мещанину 8, в Чернигове 9, в дорозе 9, в Стародубе 9, при Силе 18, у ее 18, звыклое 19, при Гавриле 24*

$\frac{3}{4}$ < ё: *м $\frac{3}{4}$ щане 8, мяновит $\frac{3}{4}$ 8, д $\frac{3}{4}$ тей 10, у город $\frac{3}{4}$ 10, м $\frac{3}{4}$ щанъ 11, Богдану Сипайл $\frac{3}{4}$ 19*

и < ё: *никому 11, мещане стародубовскии 24*

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =е: *себ $\frac{3}{4}$ 8, коп $\frac{3}{4}$ екъ 11, коріеіек 11, Н $\frac{3}{4}$ миричу 16, о побран $\frac{3}{4}$ 16, дов $\frac{3}{4}$ лъ 16*

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: *на сп~~ѣ~~нѣ, термѣне, вѣшенъ [Непийвода: 9]*

Ніжин

Наголошена позиція.

е < ё: *заехавши, на писме,*

$\frac{3}{4}$ < ё: *м $\frac{3}{4}$ сяца, Н $\frac{3}{4}$ жинского, с $\frac{3}{4}$ вера, в $\frac{3}{4}$ чными, по вс $\frac{3}{4}$ хъ, м $\frac{3}{4}$ лъ, для л $\frac{3}{4}$ пшое в $\frac{3}{4}$ ри, д $\frac{3}{4}$ ялося,*

и < ё:

Ненаголошена позиція.

е < ё: *въ справе, на товаристве, для л $\frac{3}{4}$ пшое*

$\frac{3}{4}$ < ё: *въ город $\frac{3}{4}$, зъ Дул $\frac{3}{4}$, сотн $\frac{3}{4}$*

и < ё:

БК 1614

Наголошена позиція.

е < ё: светками 4, не схотев 4, месеца 4, засевку 5, вечными 5, Зарецкому 5, две копе 5, посеяв 6, сеяв 6, ведомости 6, сведомъ 6, мев 6, мне 6, на писме 6, ездил 6, до наместника 6, ездив 7, девки 7, тое овечки 7, на местцу 8, гнев 8, ехав 9, не ведат 9, с понеделку 9, в постели 9, в избе 9, стрел 9, на руке левой 10, на нозе 10

$\frac{3}{4}$ < ё: м $\frac{3}{4}$ ти 5, для л $\frac{3}{4}$ пшой 6, зас $\frac{3}{4}$ лыми 8, д $\frac{3}{4}$ вку 8, на р $\frac{3}{4}$ ку 8, ц $\frac{3}{4}$ пка 9

и < ё: зо всимъ 5, справы мои 6, девки мои 7

вияви в запозичених іменах: на Матвея 4

Ненаголошена позиція.

е < ё: мещанин 5, малжонце 5, тие справы 6, его ниве 8, которые 9, мешок 9,

$\frac{3}{4}$ < ё: ув огород $\frac{3}{4}$ 5

и < ё: жаднои перешкоды 5, еи 7

БК 1660

Наголошена позиція.

е < ё: дела, вечными 58, месеца 58, резникомъ 61, мескихъ 61, сведчилъ 61, $\frac{3}{4}$ < ё: хот $\frac{3}{4}$ т 58, м $\frac{3}{4}$ ста 59, б $\frac{3}{4}$ гъ 59, не в $\frac{3}{4}$ даю 59, для л $\frac{3}{4}$ пшое в $\frac{3}{4}$ ри 59, зас $\frac{3}{4}$ лыми 60, д $\frac{3}{4}$ вку 60, у сво $\frac{3}{4}$ 60, ан $\frac{3}{4}$ 60, м $\frac{3}{4}$ ти, д $\frac{3}{4}$ ла 60, в $\frac{3}{4}$ чными 60, при мн $\frac{3}{4}$ 61, на вряде м $\frac{3}{4}$ скому 61, во всей вин $\frac{3}{4}$ 61, д $\frac{3}{4}$ ялос 62, нев $\frac{3}{4}$ стици 62, д $\frac{3}{4}$ ланую 62

и < ё: мити 58, не мити 60, Перестрит 61, невестку 62

вияви в запозичених іменах: Матв $\frac{3}{4}$ емъ 58, Евс $\frac{3}{4}$ енко 58, Андр $\frac{3}{4}$ я 61

Ненаголошена позиція.

е < ё: в статуте 59, в порядке 59, Светухою 61, на вряде 61,

$\frac{3}{4}$ < ё: об $\frac{3}{4}$ 58, Горд $\frac{3}{4}$ енка 59, в Переяслав $\frac{3}{4}$ 59, гн $\frac{3}{4}$ дий 59, девер е $\frac{3}{4}$ 62,

и < ё: на т $\frac{3}{4}$ ли 59, тои угоды 61

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =е: прив $\frac{3}{4}$ ль 59, одн $\frac{3}{4}$ с 62

неетимологічні вияви $\frac{3}{4}$ =и: понест $\frac{3}{4}$ 59, казал $\frac{3}{4}$ смо 62

БорК

Наголошена позиція.

е < ё: сведчили 57, лепшой 58, мескихъ 58, месеца 58, застрелила 59,

$\frac{3}{4}$ < ё: заб $\frac{3}{4}$ лы 57, пресв $\frac{3}{4}$ тлого 57, д $\frac{3}{4}$ вка 57, ан $\frac{3}{4}$ 57, въ корчм $\frac{3}{4}$ 57, сторон $\frac{3}{4}$ 57, соб $\frac{3}{4}$ 58, вел $\frac{3}{4}$ ль 58, не зус $\frac{3}{4}$ мъ 58, м $\frac{3}{4}$ ла 58, опов $\frac{3}{4}$ дали 58, нев $\frac{3}{4}$ домо 58, см $\frac{3}{4}$ ла 59, хот $\frac{3}{4}$ ламъ 59, т $\frac{3}{4}$ ло 59, неотм $\frac{3}{4}$ нная 59, на в $\frac{3}{4}$ ки в $\frac{3}{4}$ ком 59, въ писм $\frac{3}{4}$ 59, нед $\frac{3}{4}$ ль 60, сед $\frac{3}{4}$ ти 60, д $\frac{3}{4}$ ло 60, посад $\frac{3}{4}$ те 60

и < ё: не выдаю 59, мои ласкавие приятел $\frac{3}{4}$ 59, застрилила 59, всимъ 59,

вияви в запозичених іменах: Андр $\frac{3}{4}$ ем 57, у Андрия 57, Мойс $\frac{3}{4}$ я 58

Ненаголошена позиція.

е < ё: на вряде 57, своее 57, малжонце 57, отчистые 57, в справе 57, отповедъ 57, на Даниле 58, тое святое справедливости 58, девицу 58, о забойстве 59, небожщици забитое 59, ее 60,

$\frac{3}{4} < \text{ё}$: *н^{3/4}чого* 57, *вид^{3/4}вши* 58, *въ справ^{3/4}* 58, *а правъд^{3/4}* (присл.) 59, *при т^{3/4}л^{3/4}* 59, *в собор^{3/4}* 60, *Грицис^{3/4}* 60,
и < ё: *по справи* 58, *для лепшои* (за наявності в тексті *лепшой*) 58, *при т^{3/4}ли* 59, *гриху* 60
 неетимологічні вияви $\frac{3}{4} = \text{и}$: *сво^{3/4}ми* 57, *зі рушниц^{3/4}* 59, *небожц^{3/4}* 59

Рефлекси *ё доречно проаналізувати з урахуванням стильової належності пам'яток та графічного їх представлення: рукописні чи друківані. Найпоєлїдовнїше і найповнїше розмовна стихїя вїдображена в текстах дїлового стилю – в записах актових книг мїських канцелярїй та покраїнїх записах.

Тенденцїя до збереження протиставлення рїзних виявїв давнього *ё на початку XVI ст. залежно вїд наголосу – пїд наголосом $\frac{3}{4}$, у ненаголосї ϵ - очевидно продовжувала зберїгатися. Звичайно, бїльш точнї висновки можливї за значної кїлькостї пам'яток. Із Житомира, Овруча, Володимира, на жаль, таких записїв ми не маємо. Однак і на основї кїлькох наявних у нас писемних свїдчень (три з точною локалїзацїєю – Луцьк, одна Кїїв 1510 і одна, очевидно, – Кїїв (1526)) початку XVI ст. дозволяють констатувати, що в першїй половинї XVI ст. фонемна самостїйнїсть наголошеного рефлексу певною мїрою пїдтримувалася написанням букви $\frac{3}{4}$. У двох луцьких грамотах за 1500 та 1519 рр., а також у трохи пїзншому „Вироку урядових ревїзорїв у справї за скаргою луцьких мїщан...” за 1545 р., і в приписах на сторїнках Євангелїя 1526 року з Кїєва вїдзначимо стїйку опозицїю: пїд наголосом $\frac{3}{4}$, у ненаголосї ϵ , причому в луцьких грамотах у ненаголошенїй позицїї їнших виявїв, крім $\epsilon(<*ё)$ не зафїксовано взагалї, у „Вироку...” написання з ϵ пїд наголосом нечисленнї, при наявностї поплутувань $\frac{3}{4}$ - *и*; в приписах на Євангелїї вїдзначено 2 випадки з $\frac{3}{4}$ та один з *и* в ненаголошенїй позицїї. Однозначно зберїгається полїська тенденцїя щодо письмового передавання ятевих рефлексїв залежно вїд наголосу і в документах Жидичинського монастиря, якї датованї першою половиною XVI ст.

У листї кїївського воєводи Юрїя Гольшанського, писаного в Кїєвї 1508 чи 1510 року, пїд наголосом маємо послїдовне *и*, в ненаголошенїй - ϵ , буква $\frac{3}{4}$ взагалї вїдсутня. Вїдсутня графема $\frac{3}{4}$ і в листї колишнього берестейського митника Данька Єськовича, писаному в Берестї 1526 року. В документї повнїстю превалює ϵ в обох позицїях при наявностї *и* в ненаголошенїй. При цьому їншї фонетичнї риси, наявнї в обох текстах, однозначно вказують на пївнїчноукраїнське походження писарїв.

У надзвичайно цїкавій з лїнгвального боку Люстрацїї Овруцького замку 1519 року, записанїй на основї нової копїї з бїльш давньої. На жаль,

ми не можемо з якоюсь вірогідністю встановити місце народження писаря. Цей коротенький документ наводимо повністю.

Копія описанія великого места Овру(ча) для посланія гонцемъ... иноръ кнежати Руському кор(о)лю (жигм)унту пер(ш)ому, (лита) Божого 1519.

Место Овручъ лежащее собою на де Вручаемъ речкою, а отъ другои стороны река Норуна, которая притекла подъ замокъ якобы на стрелбы... з шарпетины надъ великимъ болотомъ, валомъ глубокимъ и острогомъ со сторонъ трохъ;... брамъ во(рот)ныхъ - 4, дей баштъ – 6, а три вежи великіе замковые ку стрелбе велми добрые боронити всего места. На горы великои дворъ его королевской милости, палями дубовыми и деи сосновыми воколо оставлены; на томже м³/4ст³/4 потаиники деи на гор³/4 тоиже, шарпатины, гаковници и всяка бронь огниста замкова з кулями и порохомъ находится... ку обороне. (На) другои сторон³/4 ровы; также на високои гори стоить каменная церковь Василевска; кажутъ люде старые, була колысь золотоверха, но деи отъ непамятныхъ литъ неприятели огнемъ спалена и совсиль зопсована и розбита; в симъ великомъ ест мо? Болиши церквей, деи... сый некоторые... Домовъ вс³/4хъ в Овручи з князичими и панскими 500 деи и много к тому...

Відзначимо під наголосом 4 вияви *и*: *на горы, на гори, совсиль, литъ*, що дуже непросто уявляється нам у мовленні тогочасного овручанина. Ніхто із дослідників-очевидців, принаймні у ХХ ст. такого рефлекса не фіксував. Не спостерігаємо жодної тенденції виявів давнього ятя щодо наголошеності/ненаголошеності: *ку стрелбе, на м³/4ст³/4, места, речкою, река, на гор³/4, на гори*. Можливо, переписувач копії був десь із півдня України, принаймні, овручанин в жодному випадку у ХVІ ст. не міг написати *колысь*. Ще й зараз, у ХХІ-му у мовленні Овруча палатальність *л* перед *и*(<*і) зберігається: *ко^lл'і, бу^lл'і, запл'е^lл'і*.

Відчутно зберігається характерне полісько-волинське написання рефлексів *ѣ залежно від наголосу у кількох рукописних презентах від князя Костянтина Острозького за 1594 та 1598 рр. Відзначимо і явні випадки поплутування **ѣ** - *и*.

У цілому ж, від середини ХVІ ст., протиставлення написань – **ѣ** під наголосом, *ѣ* в ненаголошеній позиції – стає менш виразним, і до кінця століття, особливо у пам'ятках із Середнього Полісся, фактично зникає. Такі висновки підтверджуються значною кількістю пам'яток (судових справ) із канцелярій міст Західного та Середнього Полісся, писарями яких, хіба лише за деякими винятками, були місцеві жителі. Так у жодній із проаналізованих справ із Володимирської канцелярії за 1567, 1571, 1577, 1579, 1591, 1593 рр. написання з ³/4 під наголосом не перевищують бодай третину від усіх рефлексів *ѣ – явно переважають написання з *ѣ*. Дещо інша картина ятевої континуації в луцьких книгах. Наприклад, у низці

справ за 1561 рік під наголосом вияви $\frac{3}{4}$ та ϵ діляться майже навпіл (невелика перевага $\frac{3}{4}$), у той час, коли в ненаголошеній позиції рефлекс $\frac{3}{4}$ поодинокі. Така тенденція ще утримується й у деяких справах за 1593 рік. Водночас, писарі книг за 1569, 1587 та 1596 рр. уживали ϵ (<* ϵ) під наголосом у переважній більшості випадків. За ці роки у кількісному вияві $\frac{3}{4}$ -рефлекс подібні до володимирських, тобто не перевищують третини від усіх виявів. Принагідно зауважимо, що й у Крем'янецькій книзі за 1578 рік графічне відображення рефлексів * ϵ подібне до книг володимирських: явне переважання ϵ над $\frac{3}{4}$ під наголосом.

Ще менше фіксацій з $\frac{3}{4}$ у житомирських та київських книгах, щоправда, найдавніші із збережених справ цих канцелярій датуються 80-ми роками XVI ст. У наголошеній позиції у переважній більшості актів як житомирських, так і київських судових книг написання з $\frac{3}{4}$ абсолютно поодинокі. Усе ж таки при явній тенденції до переваги написань в актових книгах як західно-, так і середньополіського ареалу літери ϵ відповідно до * ϵ , мусимо визнати очевидним і той факт, що писарі-волиняки букву $\frac{3}{4}$ вживали однозначно частіше. Коли вдатися до статистичних підрахунків, то матимемо таку картину: у Володимирській книзі за 1577 рік – 42 написання з $\frac{3}{4}$ (всі лише під наголосом і згідно з етимологією); у Житомирській за 1590 рік – 3 (причому два *м $\frac{3}{4}$ ду*, *нутр $\frac{3}{4}$ ные* – неетимологічні). Вибірку зроблено із однакових за обсягом текстів: ВК 1577 – С.165-175; ЖК 1590 – С.42-52 (пор. також наші статистичні дані [Мойсієнко 2004: 8] та наведені вище в ілюстративному матеріалі із ЖК 1611); у Луцькій за 1601 рік – 25 (лише 4 не під наголосом); у Київській за 1600 рік – 2 (один вияв наголошений, другий – ненаголошений). Вибірку зроблено: ВК 1601 – С.283-289; КК 1600 – С.167-171. Звичайно, абсолютної послідовності такої тенденції у проаналізованих нами текстах виявити годі. Наприклад, у Житомирській книзі 1635 року маємо невеликі за обсягом справи, де відзначили 14 написань $\frac{3}{4}$ [ЖК 186-189]; а, навпаки, в значній за обсягом Луцькій 1596 року – 9 [ЛК 106-122]. Проте така реалізація давнього * ϵ – явний виняток, а не закономірність, адже в тій-таки ЖК 1635 на 106 сторінках (90-196) виявлено всього 35 уживань графеми $\frac{3}{4}$, із них 27 припадає на дві справи – вже №42 та вже згадану №64 [Мойсієнко 2004: 8]. Наведений матеріал доводить, що попри цілковите переважання у повітових канцеляріях місцевих писарів, все ж траплялися випадки, коли вони прибували з інших місцевостей. Все це має навіювати припущення про певне артикуляційне розрізнення під наголосом рефлексів * ϵ : у західнополіських говірках цей вияв був більше виразним і, мабуть, ще суттєво відрізнявся від ненаголошеного рефлекса (можливо, є сенс говорити про звук неоднорідної артикуляції); у середньополіських відбулося ще більше його звуження і напруження, а як

наслідок - практичне нерозрізнення житомирськими, овруцькими та київськими писарями від звичайного [e].

Зовсім небагато випадків уживання в усіх книгах *и(<*ě)*. Це, як правило, займенникові форми *вси, мои, мои, свои, свои*. Вкажемо на дещо більшу частотність відзначеного рефлексу в луцьких та крем'янецьких справах. Щоправда в окремих записах трапляються й несподівані вживання. Так, у Володимирську книгу 1606 року переписано скаргу Адама Вишневецького, що спочатку була записана до замкової Мозирської книги того ж року, де, крім нехарактерного для Мозирщини *i*-рефлексу, зафіксоване й зовсім не білоруське слово: *зь середи на четвергъ, праве на свитаню, коли есче вс³/₄ люде спали...* [ВК 1606: 149]. Зауважимо, що й у суміжних із білоруськими говірках півночі Житомирщини лексема *світання* зараз не вживається. Щоправда, це слово вжите в ідіомі *праве на свитаню*, яка, можливо, привнесена на українсько-білоруські землі з польських актових книг (така ж фразема вживалася, наприклад, і писарями з Гродно *праве на свитанью* [ГК 1612: 331]).

Тут варто відзначити, що писарями міських канцелярій, про що вже йшлося, були переважно уродженці цих же міст, але винятки, очевидно, траплялися. Зокрема, у Житомирській книзі 1635 року є кілька справ, де фонетика й подекуди словозміна суттєво відрізняються від решти записів (див. [Мойсієнко ВЖ 2001: 21-25]). У таких справах написання з *и(<*ě)* як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції переважають, що є абсолютно атиповим для ведення житомирських книг за всі роки. Зрозуміло, написання з таких актів ми не враховували до статистики характерних поліських фонетичних рефлексаций, оскільки вважаємо, що їх писали писарі – вихідці з південних регіонів України.

Дуже показовими щодо вияву рефлексів давнього **ě* є тексти ревізій українських замків 1545 року. Укладав ці тексти Лев Потій Тишкевич, але збереглися вони в копії кінця XVI ст. [Кравченко 2005: 59]. На перших 16 аркушах (опис Володимирського замку) маємо численні написання з *и* в обох позиціях, що, справді, як припускає автор передмови В.Кравченко, могло бути відображенням живого мовлення упорядника – Л.Потія [Там само]. Однак в усій книзі трапляються численні виправлення *и* на *ѣ* (всього 67, причому 58 на місці етимологічного **ě* під наголосом). На наступних сторінках, особливо під кінець книги (опис Житомирського замку), написання з *и (<*ě)* зникають майже повністю. Тобто копіювальник через півстоліття свідомо усував *и*-рефлекс відповідно до **ě*. Причин такого орфографічного „нівелювання” південноукраїнського „ікання” може бути декілька. По-перше, писар міг бути вихідцем із поліського регіону, де „ікання” відсутнє, наприклад, представником овруцької шляхти. По-друге, хоч нема підстав у кінці XVI ст. говорити про норму „руської мови”, але варто зважити на третє видання Статуту

1588 р., де офіційний статус цієї мови було закріплено законодавчо. Текст Статуту ставав, певною мірою, взірцем для ведення ділової документації. У взірці літера **ѣ** була відсутня. По-третє, написання з *ε* могла сприяти і розмовна поліська стихія: ненаголошений вияв *ě = *ε*; артикуляція ж наголошеного *ě у кінці XVI ст. на Поліссі (передовсім Середньому та Східному) була значно ближчою до вимови звука [e], ніж до [i]: *é* або *je* (про що див. нижче). Беззаперечним фактом досліджуваних текстів є численні написання

ѣ (<*ě) переважно під наголосом, за майже повної відсутності у ненаголошеній позиції. Така орфографічна тенденція передавання рефлексів *ě може свідчити про послідовне розрізнення у мовленні творця копії наголошеного і ненаголошеного вияву *ě та підкреслення на письмі фонемного статусу цього звука під наголосом.

Серед рукописних пам'яток неділового стилю (конфесійній літературі, літописах, покрайніх записах, переважно на Євангеліях, Апостолах), створених на Поліссі (чи поліщуками за межами Полісся) у XVI ст., можна виділити дві групи: пам'ятки з мінімальною частотою вживання букви $\frac{3}{4}$ та пам'ятки, де ця літера пишеться досить послідовно під наголосом. До першої групи віднесемо Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського 1581 року (знайдено в с.Хорошів поблизу Острога). У цьому перекладі спостерігаємо повне домінування *e*(<*ě) не залежно від наголосу. Написання з $\frac{3}{4}$ поодинокі (близько 80 на все Євангеліє) і трапляються переважно під наголосом [Назаревський: 37-38]. До другої групи пам'яток належать: приписки священника Єрмогена на сторінках Апостола 1593 року, (очевидно, так чи інакше пов'язане місце написання пам'ятки з Торчином чи Луцьком), де під наголосом виключно $\frac{3}{4}$ у не наголосі виключно *ε*, та Волинський короткий літопис (початок XVI ст.), у якому кількість рефлексів $\frac{3}{4}$ (<*ě) та *ε*(<*ě) під наголосом приблизно порівну. У ненаголошеній позиції написання з *ε* вочевидь переважають. Написання з *и* в обох пам'ятках [Єв. Нег.; ВКЛіт.] взагалі одиничні.

Нарешті, два Євангелія, які пов'язуються із Житомиром, проте не створенням, а знайденням чи зберіганням – Євангеліє Житомирське 1571 р. та Тригірське XVI ст. (без точної дати появи) – рефlekсами давнього *ě виразно протиставляються двом першим пам'яткам. Для обох рукописів характерним є переважання написань з $\frac{3}{4}$, але якщо у Тригірському вияви з *ε* та *и* поодинокі, то в Житомирському статистика рефлексів *ě за частотністю вживань така: найбільше написань з $\frac{3}{4}$, далі – з *и*, лише потім - *ε*. Очевидно, що ТЄ писав не поліщук-житомирянин. Інші лінгвальні риси також підтверджують такий висновок. Щодо ЖЄ, то ще М.Трипільський, який знайшов рукопис і був першим його дослідником,

зробив припущення про західнополіське (володимирське) походження писаря. Аналіз лінгвальних особливостей (на основі публікації того ж Трипільського [Трипольский: 1-114]) не дозволяє зробити якихось однозначних висновків про народження писаря. Перед тим, як зробити остаточний висновок на основі аналізу мовних особливостей ЖЄ, варто пам'ятати, що це не повністю оригінальний твір, а своєрідно перероблений варіант Пересопницького рукопису. Не погоджуємося з тими дослідниками (П.Житецький, П.Владимиров, М.Возняк), які вважали ЖЄ копією ПЄ. Так, деякі глави і розділи майже дослівно подібні, та разом з тим трапляються глави, де розходження досить значні: від фонетико-орфографічних відмінностей аж до лексичних. ЖЄ можна напевне вважати списком, причому зі свідомим, нерідко творчим підходом до написання і перекладу окремих слів та виразів [Трипольский: 104, Німчук 1980: 47-48; Мойсієнко 2003: 200-201]. Якоїсь послідовності при написанні одних літер на місці інших (наприклад, *и* на місці $\frac{3}{4}$, чи *ε* на місці $\frac{3}{4}$) нема. Одне можна констатувати незаперечно: у ЖЄ порівняно із ПЄ значно більше розмовних рис північноукраїнського характеру. Йдеться про досить часте написання *ε*(*<*ě*) як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції, а також *ε* на місці **ę* у ненаголошеній позиції, чого майже нема у Пересопницькому рукописі. Зважаючи на те, що у ПЄ написання з буквою $\frac{3}{4}$ переважають, випадків з *ε* та *и* значно менше, то можна припустити, що писар ЖЄ замінюючи графему $\frac{3}{4}$ із ПЄ на *ε*, відображав свій мовленнєвий узус. Написання ж з *и*, які були в Пересопниці, залишилися переважно без змін.

Окремо слід зупинитися на рефлексах давнього **ě* у Крехівському Апостолі (1560-ті), писарем якого був, найімовірніше, виходець із північно-західних українських земель [Огієнко 1930: 211]. Дослідник пам'ятки Іван Огієнко трактує її мову як північноукраїнську [Огієнко 1930: 208-209]. У рукописі „правило про вживання $\frac{3}{4}$ під наголосом (у ненаголошеній позиції *ε* та рідше *и* - В.М.) проведено постільки послідовно, що само собою виникає питання, чи не єсть це діалектична риса мови нашого перекладчика” [Огієнко 1930: 241, 245-246].

Із Волинню пов'язана ще одна визначна пам'ятка XVI ст. – Пересопницьке Євангеліє. Відомо точно, де творився шедевр українського рукописного мистецтва – розпочато в Дворецькому монастирі (на південний захід від Ізяслава), а закінчено в Пересопницькому (на захід від Рівного). Так само відомі і творці пам'ятки: Михайло Василевич, протопіп із Сянока (Лемківщина) та чернець Григорій, архімандрит пересопницький (південь Середнього Полісся). Рефлекси **ě* у рукописі послідовно зберігають етимологічне написання: в усіх позиціях превалює графема $\frac{3}{4}$. Небагато випадків з рефlekсами *и* та *ε*. Останній, щоправда,

переважає у ненаголошеній позиції [Чепіга ПЄ: 33]. Пам'ятка як на основі рефлексії колишнього *ѣ, так і інших мовних рис має виразний південноукраїнський характер.

Зовсім інакше представлені вияви давнього *ѣ у друкованих пам'ятках XVI ст. Найперше відзначимо той факт, що у більшості таких творів, надрукованих в Острозі чи Дермані (київських стародруків XVI ст., на жаль, не маємо) буква $\frac{3}{4}$, як правило, пишеться згідно з етимологією і безвідносно до наголосу.

Острозькі видання.

У цих книгах (як і взагалі в решті друкованої тогочасної продукції) рефлексія *ѣ, треба думати, залежала від кількох чинників: місця народження автора та ступеня його освіченості. Відомо, що в острозькому науковому осередку працювали люди переважно приїжджі – Смотрицький з Поділля, Римша із півдня Білорусі, однозначно не місцевими були й Клірик Острозький, Христофор Філалет та Василь Суразький, точно ідентифікувати особи яких на сьогодні не вдалося [УЛ XIV-XVI: 550, 552].

У Герасима Смотрицького написання з $\frac{3}{4}$ абсолютно домінують в усіх позиціях (Передмови до Біблії, поезії, поміщені в Біблії), але в „Ключі царства небесного...”, до певної міри, все ж проступає тенденція до написання ε в ненаголошеній позиції, хоч $\frac{3}{4}$ однозначно переважає як під наголосом, так і в ненаголосі. Написання з *и* поодинокі.

Одиничні написання з ε та *и* відзначаємо і у трактаті Василя Суразького „О единой истинной православной в $\frac{3}{4}$ р $\frac{3}{4}$ 4...” – повністю домінує $\frac{3}{4}$ у всіх позиціях. Разом з тим у виданих в один час із Суразьким в тій же друкарні Острога творах Клірика Острозького („Опис на лист в боз $\frac{3}{4}$ велебного отца Ипатія...” та „Історія о Листрикійском, то єсть о разбойническом... синоде...”) за очевидного переважання написань з $\frac{3}{4}$ під наголосом, у ненаголошеній позиції букви ε та $\frac{3}{4}$ вжиті за частотністю приблизно навпіл.

На тлі острозьких стародруків кінця XVI ст. за виявами рефлексів *ѣ однозначно вирізняються вірші Андрія Римші, уродженця села Пеньчине поблизу Новогрудка на Берестейщині: превалюють написання з ε незалежно від наголосу, щоправда, кілька виявів із $\frac{3}{4}$ відзначено переважно в наголошеній позиції.

Інші видання.

У передмові до друкованого Євангелія, творцем якого був Василь Тяпинський (місце народження цього шляхтича достеменно невідоме: чи Полоччина чи Волинь [Левицький: 12, 14-16]) переважають написання з ε при наявності також $\frac{3}{4}$ лише під наголосом. У ненаголошеній позиції – виключно ε .

У Передмові до Учительного Євангелія, видрукуваному в Заблудові (1569) зберігається послідовно розрізнення у написанні $\frac{3}{4}$ - під наголосом, ε - в ненаголошеній позиції [Огієнко 1930: 246].

Лише літера ε вживається відповідно до *ě (незалежно від наголосу) у передмові Льва Сапіги до Статуту Великого князівства Литовського 1588 року, писаної в Бересті. З $\frac{3}{4}$ написане лише ім'я Л $\frac{3}{4}$ въ у кінці передмови [Ст. ВКЛ 1588: 4-8].

Неоднозначно варто потрактовувати вияви *ě в полемічних творах, переважно друкованих, митрополита Іпатія Потія (народився у Рожанці на Підляшші). У двох доунійних посланнях – рукописному київському митрополитові Михайлу Рогозі 1595 р. та друкованому київському воєводі Костянтинові Острозькому 1595 р. – очевидна тенденція щодо виявів *ě: під наголосом $\frac{3}{4}$, у ненаголошеній позиції - ε ; у пізніших післяунійних друкованих Листі до князя Острозького 1598 р. та Відповіді Клирику Острозькому 1598-99 рр. – абсолютно превалюють написання з ε . Зауважимо, що дуже рідко знаходимо у його творах $u(<*ě)$ [Потій Посл.; Потій Остр.; Потій: 985-1002; Потій. Отв.: 1041-1054].

Нічого певного не можемо сказати про рефлeksi *ě у пам'ятках XVI ст. із Лівобережного Полісся, оскільки найдавніші свідчення, що дійшли до наших днів із східнополіських земель – міські та ратушні книги від другої половини XVII ст.

У пам'ятках XVII ст. тенденція до вживання $\varepsilon(<*ě)$ у всіх позиціях посилюється. У жодній із проаналізованих справах із канцелярій Володимира (1606, 1613, 1625, 1645, 1651-53 рр.), Луцька (1601, 1606, 1619, 1631, 1649-50 рр.), Житомира (1605, 1609, 1611, 1618, 1635, 1649-50 рр.), Овруча (1632, 1682, 1684, 1697 рр.), Києва (1600, 1638, 1643, 1690 рр.) написання з $\frac{3}{4}$ чи з u не становлять бодай третини від усіх випадків уживань. Винятком є справа із книги Овруцького гродського суду за 1679 рік, де u -рефлeksi як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції переважають, що для ведення овруцьких книг є зовсім нетиповим. Дійсно, це духівниця Пелагії Невмирицької, людини неписьменної. Тестамент складено 1647 року, переписано в замку Овруцькому 1679-го. Найімовірніше, що тестамент записувала людина із півдня України. Такими вченими „південняками” у поліських шляхетських селах нерідко бували священики, котрі і записували подібні важливі документи. Що така практика існувала у XVIII ст., маємо доказ – метричні книги середини XVIII ст. із с.Мелені Коростенського району Житомирської області вели, найімовірніше, приїжджі з півдня України священики, оскільки мова їх (книг) характеризуються виразною південноукраїнською фонетикою. Житель с.Мелені (рідна говірка автора) не міг з такою регулярною

послідовністю писати $u(<*ě)$ та $y(<*o)$ у всіх позиціях [Мойсієнко 2005: 53-54]. Очевидно, свою духівницю Пелагія Невмирицька також надиктовувала якомусь носію ікаючих говорів, і їх (південноукраїнізмів), можливо, в оригіналі було ще більше, але овруцький писар, який через 32 роки переписував документ до актової книги, трохи „підправив” його під „овруцький мовний узус”.

У двох документах із книги Дерманського монастиря за 1627 і 1638 рр. відзначимо дещо відмінні рефлекси $*ě$: у першому явна полісько-волинська тенденція - $\frac{3}{4}$ тільки під наголосом, у ненаголошеній ε та лише раз u , в другому – ε переважає в обох позиціях при наявності літери $\frac{3}{4}$ під наголосом. У другій справі нерідко $\frac{3}{4}$ вживається на місці u [Дермань 1627: 1638, 259-261].

Відзначимо, здавалося б, нехарактерну закономірність: трапляються канцелярські книги, у яких збільшення кількості написань $\frac{3}{4}$ та u відзначаємо не в західнополіських, а в середньополіських. Проте така статистика є швидше винятком, аніж тенденцією. В цілому ж, при веденні актових книг писарями, уродженцями Правобережного Полісся, у першій половині XVII ст., справи, де ε в наголошеній позиції становить близько 75%, є абсолютно винятковими і поодинокими. Найтиповішими слід вважати документи, де написання з ε становить понад 90% від усіх наголошених рефлексів та абсолютне домінування ε (до 100%) у ненаголошеній позиції. Зауважимо, що в першій половині XVII ст. у західнополіських текстах трапляються справи без літери ѣ . Зокрема в Луцькій книзі 1630 року, але тут таки маємо показовий i -рефлекс: $pu(\partial)ko$ [ЛК 1630: 171]. Логічним буде визнати написання з ε – даниною писемній традиції, а u , певною мірою, відбивало розмовну стихію.

Східнополіські пам'ятки в цілому не відрізняються від правобережнополіських. В актових книгах із Стародуба ε переважає в усіх позиціях, однак явно відчутна тенденція до написання $\frac{3}{4}$ лише під наголосом, трапляються поодинокі випадки з $u(<ě)$. У справах Борзненської ратуші $\frac{3}{4}$ переважно пишеться під наголосом, при переважанні ε в ненаголошеній позиції, таку ж закономірність слід відзначити і в єдиній справі з Ніжина. Зазначимо, що в актах борзненської книги значна кількість написань з u . Ранні бориспільські книги (1614) характеризуються переважанням ε в обох позиціях, в той час, коли в другій половині століття (1660) під наголосом домінує $\frac{3}{4}$ при наявності ε в обох позиціях, також численні випадки написань з u та „новим $\frac{3}{4}$ ”. Окремо слід виділити рефлекси $*ě$ у крелевецьких книгах. Хоч територіально і лінгвально ці терени відносимо до поліських перехідних говірок, графічне відображення ятевої (як, зрештою, і виявів решти голосних) континуації тут однозначно південноукраїнське. Буква ѣ у

текстах абсолютно домінує, причому не лише під наголосом, але й у ненаголошеній позиції. Дослідниця фонетичних особливостей крелевецьких актових книг А.Свашенко відзначила написання з **ѣ** у ненаголошених іменних флексіях 265 разів, при 48 – з *ε* [Свашенко: 112].

У рукописних пам'ятках неділового стилю цього періоду спостерігаємо різні тенденції до передавання *ě: у покрайніх записах на Євангелії 1606, зроблених поліщуком-волинським Лаврином Богушевичем Іваницьким „у имѣньи своє(м) ѡ(т)чи(з)но(м) иванича(х) в повете володимѣ(р)скомъ” абсолютно домінують написання з *ε*, літера $\frac{3}{4}$ взагалі не використовується; у граматиці Івана Ужевича (місце народження якого найімовірніше – Південна Волинь чи Західне Полісся [Німчук 1985: 159-160; Мойсієнко ВЖ 2002: 119-120]) тенденція до передавання наголошеного рефлекса *ě буквою $\frac{3}{4}$, а ненаголошеного – *ε* досить відчутна. Також переважають написання з $\frac{3}{4}$ під нагломом при майже однакових кількісних виявах $\frac{3}{4}$, *ε* та *и* в ненаголошеній позиції в одному із списків Житія Святого Володимира, найімовірніше, створеного у Києві на початку XVII ст.

Не можна однозначно на основі відзначених ятевих континуантів трактувати рукописний Катехизм 1600 (Катех. 1600) як північноукраїнську пам'ятку. О.Горбач на користь свого висновку про „виразно північно-українське походження його (катехизму – В.М.) автора чи переписувача” наводить у контексті інших, на думку вченого, поліських мовних рис лише кілька прикладів ятевих виявів: $\frac{3}{4} > \frac{3}{4}$ (на *р^{3/4}це*, у *в^{3/4}ри*, вь *т^{3/4}ли*) та в ненаголошеній позиції // *е* (*грехи*, вь *книзе*) // *и* (*не видил*, *вид^{3/4}ль*) [Горбач 1990: 5]. Проте скрупульозне прочитання тексту пам'ятки не дає якоїсь певної тенденції щодо вживання виявів *ě. Перевага написань із $\frac{3}{4}$ під наголосом над ненаголошеними такими ж рефlekсами незначна, тобто $\frac{3}{4}$ превалує в обох позиціях. До того ж у ненаголошеній позиції написань з *и* більше, ніж з *ε*. Єдине, що можна відзначити напевне, так це винятково одиничні написання з *и* під наголосом: на *свит^{3/4}* [Горбач 1990: 19].

Із друкованих видань північноукраїнського ареалу XVII ст. маємо пам'ятки з друкарень Острога, Києва та Чернігова. На жаль, північноукраїнська живомовна фонетика друкованих видань проступає досить слабо. Літера $\frac{3}{4}$ найчастіше вжита згідно з етимологією. А від часу виходу граматики Мелетія Смотрицького (1619), де прямо застерезувано про недопустимість „*ѣ □□ѣ□□□ ѣ ... □□□□□□□□*” [цит. за Шевельов: 548], написання *ε* та *и* відповідно до *ě стають взагалі порушенням орфографічної норми. Тому друковані твори із вищезгаданих друкарень (проаналізовано Катехизис Петра Могили. Київ, 1645 р. [КПМ], вірші

Касіяна Саковича. Київ, 1622 [Сак. Вірші], передмова до Акафіста 1625 р. Філофея Кизаревича. Київ, 1625 [Тітов Всезбірка, □□□-□□□], Огородокъ Марії Бѣы. Иеромонаха Антоніа Радивиловского. Київ, 1691 [ВСРВ ЦНБ, шифр Кир. 692], Боги поганскіи в болванахъ мешкаючіи... Галятовського Іоанікія. Чернігів, 1686 [ВСРВ ЦНБ, шифр Кир. 797], Лѣкарство на оспалый умысл чловечий. Острог, 1607 [Лік.], Требникъ. Острог, 1606 [ВСРВ ЦНБ, шифр Кир. 666]) для аналізу рефлексів *ѣ цінність мають невелику.

Перед остаточними висновками щодо виявів фонем /ѣ/ на Поліссі у XVI-XVII ст. схарактеризуємо такі ж рефлекси у суміжних із поліськими говорах – південноукраїнськими, північнобілоруськими та південновеликоруськими.

Спочатку подаємо південноукраїнські пам'ятки за попередні віки - XIV-XV, а потім за XVI-XVII ст.

Південно-західне наріччя.

1. Молдавські грамоти (Молдова, Буковина) XIV-XV віку – при переважанні написів з $\frac{3}{4}$ відзначено численні випадки - з *и*, трапляються з *ѣ*, а також „новий $\frac{3}{4}$ ” [Ярошенко: 17, 29, 31];

2. Перемишльські грамоти XIV ст. - $\frac{3}{4}$ пишеться згідно з етимологією незалежно від позиції, а також часті випадки поплутування $\frac{3}{4}$ та *и*. У слові *jѣxati та похідних у грамоті за 1358 р. послідовно пишеться *ѣ* [Купчинський: 62-64];

3. Галицькі грамоти (Львів та околиці) кінця XIV- початку XV ст. - $\frac{3}{4}$ пишеться згідно з етимологією незалежно від позиції, іноді поплутування з *и*, відсутність поплутування з *ѣ*, випадки „нового $\frac{3}{4}$ ” [Молдован: 261-276];

4. Галицькі грамоти (Перемишль, Львів, Смотрич, Лаврів, Луцьк, Коломия, Галич, Жидачів, Самбір, Снятин, Крем'янець) XIV-XV ст. – „у грамотах, що походять із півдня України, знак $\frac{3}{4}$ виступає у переважній більшості прикладів (близько 1500 раз = 94%), поплутування $\frac{3}{4}$ з *и* та $\frac{3}{4}$ з *ѣ* [Kuraszkiewicz 1934: 51-52, 55];

5. Пересопницьке Євангеліє – цілковите переважання графеми $\frac{3}{4}$, букви *ѣ* та *и* на місці *ѣ вживаються рідко, *ѣ* частіше в ненаголошеній позиції [Чепіга ПЄ: 33];

6. Акти с.Одрехови – збереження $\frac{3}{4}$ відповідно до етимологічного *ѣ, поплутування $\frac{3}{4}$ з *и* [Керницький Одрехови 1970: 22];

7. Лемківські грамоти 1511, 1519 рр. – буквою $\frac{3}{4}$ позначається *ѣ перед слабим ь (новий ять), а також зберігається відповідно до етимології, позначаючи звук *і* [Панькевич Дві грамоти: 33-35];

7. „Пересторога” 1600-1605 рр. – повністю превалює $\frac{3}{4}$, часті випадки поплутування $\frac{3}{4}$ - *и*. Із відзначеного 81 випадку (від початку твору) ятевого

рефлексу – жодного написання з ε під наголосом, лише 12 – у ненаголошеній позиції [Пересторога: 203-205];

8. Документи Ставропігійського братства за XVII ст. – домінує літера $\frac{3}{4}$, численні випадки „нового $\frac{3}{4}$ ”, поплутування $\frac{3}{4}$ - и, трапляються написання з ε [Шило: 43-44, 46];

9. Тестамент з Хелма 1648 р. – під наголосом $\frac{3}{4}$, у ненаголошеній позиції *и/ы*, поодинокі написання з ε [Łeśiów Testament 1648: 467];

10. Рукописні твори західноукраїнських письменників другої половини XVII – першої XVIII ст. – домінують написання з $\frac{3}{4}$, випадки з *и/ы* та ε поодинокі [Łeśiów 1965: 354, 357];

11. Артикули Кособудському братству 1687 року (с. Кособуди розташоване на півдні Холмщини) - $\frac{3}{4}$ пишеться згідно з етимологією і превалює в документі, трапляється поплутування $\frac{3}{4}$ з *и*, лише один раз вжито ε в слові *собѣ* [Мойсієнко SO: 558];

12. Твори І.Галятовського – превалює $\frac{3}{4}$ згідно з етимологією, часті випадки *и* переважно в ненаголошеній позиції - [Чепіга 1985: 32];

13. Твори Т.Ставровецького та І.Гізеля – В.Шимановський, аналізуючи рефлекси $\frac{3}{4}$ -и, свої висновки („як самостійного звука, $\frac{3}{4}$ у XVI-XVII ст. вже не було в південноукраїнському наріччі; він існував тільки як буквенний знак для позначення у переважній більшості випадків звука *и*”) ілюструє лише творами двох вище згаданих українських письменників, а саме „Перло многоцв $\frac{3}{4}$ тное...” та „Месіа правдивый ...”. У цих творах виділяє автор і випадки „нового $\frac{3}{4}$ ”. Остаточний висновок: „Численні приклади з пам’яток, де маємо поплутування $\frac{3}{4}$ та *и*, є безсумнівним доказом того, що маємо справу із цілком завершеним і устаткованим звуковим явищем” [Шимановський 1893: 26-27];

Південно-східне наріччя.

Достовірних пам’яток (не копій) XVI ст., на жаль, з цього регіону нема.

1. Лубенські говірки (найдавніші фіксації із кінця XVII ст.) – „писарі більш-менш правильно вживали $\frac{3}{4}$, нерідко трапляються написання з ε та *и*, а також $\frac{3}{4}$ на місці давнього *и*” [Варченко: 76];

2. Лохвицька книга другої пол. XVII ст. – превалюють написання з $\frac{3}{4}$ в усіх позиціях, багато випадків з ε , порівняно, наприклад, з полтавськими актами, зовсім небагато з *и* [Лохвицька книга: 8-9];

3. Пирятинські книги другої пол. XVII ст. – абсолютно превалюють написання з $\frac{3}{4}$, випадки з *и* та ε поодинокі; ε , як правило, в ненаголошеній позиції. Нечисленні поплутування $\frac{3}{4}$ з *и* [ПК: 1-7, 426-433];

4. Полтавські книги другої пол. XVII ст. – превалюють написання з $\frac{3}{4}$, часті випадки поплутування $\frac{3}{4}$ з *и*, трапляються написання з *и* та ε , останнє переважно в ненаголошеній позиції, є випадки „нового $\frac{3}{4}$ ” [АКП: 5-21];

Пам’ятки із білоруської території.

Західноруські літописи.

1. Літопис Красинського (середина - друга половина XVI ст.) – переважають написання з ε в обох позиціях, $\frac{3}{4}$ вживається дуже часто і переважно під наголосом, випадки з u поодинокі [ЛКрас: 228-235];

2. Літопис Аврамки (кінець XV- початок XVI ст.) – абсолютно домінують написання з $\frac{3}{4}$ в усіх позиціях, відчутна тенденція до передавання ненаголошених рефлексів літерою ε . Під наголосом майже без винятків через u написане слово $\square\square\square$ та його форми, через ε - $\varepsilon\square\square\square$ [ЛАвр: 192-197];

3. „Пов $\frac{3}{4}$ сть о трехъ короляхъ-волхвахъ” – літера $\frac{3}{4}$ вживається майже виключно під наголосом, ε під наголосом і в ненаголошеній позиції приблизно порівну [Повість: 1-5];

4. Статут ВКЛ 1529 року (Дзялинський список) – вживається єдиний рефлекс ε [Ст.ВКЛ 1529: 34-296];

5. Статут ВКЛ 1588 року - лише кілька випадків написань з $\frac{3}{4}$ (незалежно від позиції) у передмові. У тексті Статуту – лише ε , одиничні – з u [Ст. ВКЛ 1588: $\square\square\text{ѡ}-\square\square\square$];

6. „Казаньє двоє...” Леонтія Карповича (друк Єв’є, 1615) - У передмові та післямові домінує $\frac{3}{4}$, причому під наголосом це єдиний рефлекс, у ненаголошеній позиції вживається $\frac{3}{4}$ та переважно ε , відзначимо також кілька випадків поплутування $\frac{3}{4}$ з ε [Карп.Каз.];

7. Книга Могилівського магістрату за 1578 р. - вживається єдиний рефлекс ε [Мог.К];

8. Книга Мінського гродського суду 1582-1590 рр. - вживається єдиний рефлекс ε [МК: 1-12,27, 360-363];

9. Книга Віленського гродського суду 1595 року – домінують написання з $\frac{3}{4}$ не залежно від наголосу, рефлекс ε лише в ненаголошеній позиції, з u написано лише слово $\square\square\square$ [Вільно: 18-19].

10. Катехизм 1585 року, видрукуваний у Вільні – переважають написання з $\frac{3}{4}$ під наголосом, проте в ненаголошеній позиції значно частіше маємо ε , ніж $\frac{3}{4}$, трапляються випадки поплутування $\frac{3}{4}$ з ε , рефлекс u поодинокі [Фаловський Катехизм: 33, 111-161];

11. У передмові С.Будного до Катехізису 1562 року відчутна тенденція до написання ѡ під наголосом та ε в ненаголошеній позиції. Наявні очевидні випадки поплутування $\text{ѡ}-\varepsilon$: *вѡчера*, *девѡтины*, *памѡти*, разом з тим *к вѡре*, *в вѡре* [Будний].

12. „Сказаніє ѡ Сивиллѣ прѡрчици” за рукописом XVI ст. – домінують написання з $\frac{3}{4}$ в обох позиціях, дуже багато випадків з ε , також численні написання $\frac{3}{4}$ на місці u , при меншій кількості на місці ε [Карський Сивилла: 317-325, 351].

13. „Діаріуш” А.Филиповича – **ѣ** превалює в усіх позиціях при поодиноких написаннях **ѣ** в ненаголошеній [ДФ].

Південновеликоруське наріччя.

На основі аналізу пам’яток кінця XVI-XVII ст. із теренів, суміжних із територією Полісся (Гомельською та Чернігівською областями) – чітка тенденція до написання $\frac{3}{4}$ під наголосом та **ѣ** в ненаголошеній позиції [Котков: 36, 44].

Для кращого сприйняття ятевих континуантів у пам’ятках із різних регіонів України та Білорусі наведемо статистику вживання літер $\frac{3}{4}$, **ѣ**, **и** під наголосом і в ненаголошеній позиції у вигляді таблиці.

Коментар. Із кожної пам’ятки вибрано підряд близько 100 реалізацій. Представлено 5 наголошених рефлексів: *vědati, *věкъ, *lěpъ, *vьsě, (та їх похідних *поведиль, вечные, лепшого* тощо) рефлекс *-оѣ означає вияви *ѣ у формах N.sg. займенників *мої, твої, свої* і 4 ненаголошених реалізації: *viděti, *nyně, а також вияви *ѣ у займенникових та прикметникових формах Gen.pl. жіночого роду *моєї, своєї, власної*. У стовпчиках „всього на сто фіксацій” подано кількісні вияви усіх зафіксованих ятевих рефлексів під наголосом та у ненаголошеній позиції відповідно, включаючи й не представлені в попередніх стовпчиках слова. У Пересопницькому Євангелії та Крехівському Апостолі статистика наведена на основі доданих до видань словників.

	*věd -	*věкъ -	*lěpъ -	*-оѣ N.sg .	*vьsě	всьо го на 100 фікс ацій	*vid ěti	*ny ně	*- jeě G.pl .f.	*-оѣ G.pl .f.	всьо го на 100 фікс ацій
БК 1571											
$\frac{3}{4}$	2					5					1
Е		2	3			56			13	8	40
И				2	3	5			2		3
ЛК 1561											
$\frac{3}{4}$	1					14					
Е	14				1	58	1		1	4	33
И					2	2					
ЖК 1582											
$\frac{3}{4}$											

Е	7		2			52	3		3	2	35
И					4	9					
ЖК 1635											
$\frac{3}{4}$											
Е	6		1			45	1	4	1	1	43
И				1	5	12					2
КА XVI											
$\frac{3}{4}$	21	9	7		45	82				1	1
Е		3	1		14	18	8	1		1	29
И	2			1	209	212	6			1	8
КК 1584											
$\frac{3}{4}$						1					
Е	3	2	1	1		47	2	1	2	10	39
И			1			1					
КлСм											
$\frac{3}{4}$	3	3	1		6	51		2			9
Е					1	4			1	5	16
И											1
Єв.Тя п.											
$\frac{3}{4}$	1	2	2		1	26					
Е		1				31			5	11	42
И	1			1	11	12				1	1
ЛКрас											
$\frac{3}{4}$	2	1				30		1			4
Е		2				34		1	3	5	29
И				1	3	4					1
Ст.152 9											
$\frac{3}{4}$											
Е	2	2	1			57			5	8	44
И					4	4					2
АОдр											
$\frac{3}{4}$	1	15		3		77			3	1	28
Е						1					
И						3					1
ККС 1578											

¾						16					1
Е	2	1				44			3	7	32
И					7	8					
Холм 1687											
¾	7				14	48					32
Е						2					
И						1				3	5
ЛохвК н 1653											
¾					2	50	2	1			12
Е	3		2			29		2			16
И						2					
ПЄ											
¾	162	12	22	-	-	196	121	46	-	-	167
Е							4				4
И											

Таким чином, на тлі східнослов'янських рефлексів давнього *ѣ в говірках Полісся (північноукраїнських та південнобілоруських) в XIV-XV ст. послідовно розрізнявся наголошений і ненаголошений вияв *ѣ, що позначався на письмі відповідно ¾ та ε. Це є безумовним свідченням того, що *ѣ, як окрема фонема, збереглася тут лише під наголосом. Більшість дослідників, передовсім на основі сучасних ятевих континуантів у поліських говірках (випадків написання дифтонгів у поліських пам'ятках не зафіксовано), стверджують, що в цей час під наголосом поліщуки-волиняки вимовляли звук, відмінний від *i* та *e*, найімовірніше, неоднорідної артикуляції *ie* [Kuraszkiewicz 1934: 51; Шевельов: 545; Півторак 1988: 116-117].

У XVI-XVII ст. з'являється більше пам'яток, причому різних функціональних стилів. Найперше відзначимо збереженість численних актових книг з міст Правобережної України, починаючи від середини XVI ст. у справах таких книг нерідко народнорозмовна стихія виявлялася дуже виразно. І яким би не видавався парадоксальним висновок, але від другої половини XVI ст. у цих книгах – Київських, Житомирських, Луцьких, Володимирських повністю превалює *e*-рефлекс відповідно до *ѣ як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції. Цікаво, що ще на початку століття в Луцьких грамотах 1500, 1519 рр., документах Жидичинського монастиря першої половини XVI ст. та приписах на сторінках Євангелія з Києва 1526 року, поодинокі пізніших текстах тенденція до протиставлення на письмі залежно від наголосу рефлексів *ѣ була напрочуд послідовна (в Луцьких грамотах без жодного винятку): ¾ під

наголосом, ε в ненаголошеній позиції. Такі домінуючі написання з ε раціонально, на перший погляд, хотілося (можна було) б пояснювати вироблюваною у тогочасних канцеляріях єдиною штампово-стандартизованою мовою, яка під впливом білоруської писемної традиції по всіх канцеляріях запровадила такий ятевий континуант. Дійсно, Перший Статут Великого князівства Литовського 1529 року написаний без жодної літери $\frac{3}{4}$, не використовував цієї букви у своїх письменах канцлер ВКЛ білорус Лев Сапіга, колишній брестський митник Данько Єськович (1526), не знаходимо $\frac{3}{4}$ і в актових книгах Мінського гродського уряду за 1590-1598 рр., Могилівського магістрату 1578 р. Але чому „повстали” проти такої запровадженої норми столичні (віленські) писарі (1595), берестейські (1577, 1598, 1629, 1665, 1676), зрештою, у друкованих виданнях Леонтія Карповича (1615), Василя Тяпинського, в передмові до Заблудівського Євангелія (1569), передмові до Катехізису 1562 р., Катехізисі (1585) тощо маємо стійку полісько-волинську тенденцію, яка так виразно простежувалася в грамотах попередніх століть, – $\frac{3}{4}$ під наголосом, ε в ненаголошеній позиції. До речі, статистика „выдающихся памятников старой западнорусской письменности” (вислів Карського) „Повість про трьох королів-вохвів” та „Літопису Аврамки” не настільки очевидна і однозначна, аби зробити лише один висновок: писарі цих пам’яток літерою $\frac{3}{4}$ передавали тільки звук [e]. У першому творі на 98 випадків (від початку рукопису): $\frac{3}{4}$ під наголосом – 23, не під наголосом – 1; ε – 29 та 28; и – 12 (переважно у слові □□□) та 6. Висновок Ю.Карського: „У пам’ятці, поза сумнівом, $\frac{3}{4}$ позначав звук, тотожний із ε ”. При цьому учений наводить 4 приклади $\frac{3}{4}$ на місці ε , і 5 и на місці $\frac{3}{4}$. [Карский Сборник XV: 292]. У другому на 95 випадків (від початку рукопису): $\frac{3}{4}$ під наголосом – 43, не під наголосом – 19; ε - 15 (13 у слові ε □□□□) та 5; и – 4 та 3. Щоправда, маємо 5 написань $\frac{3}{4}$ на місці ε та 1 – и на місці $\frac{3}{4}$. Думаємо, варто звернути увагу на некоментовані дослідником дуже показові приклади: □ □ ε □ $\frac{3}{4}$, □ $\frac{3}{4}$ □□□ ... □ ε □ ε □□□□. Безперечно, вказані пам’ятки з теренів Білорусі на основі виявів давнього *ѣ різюче відрізняються від південноукраїнських, наприклад, галицьких, але майже не протиставляються (особливо „Повість...” – поліським (пор. статистику В.Курашкевича у волинських грамотах XV ст.: під наголосом $\frac{3}{4}$ - 386 випадків, не під наголосом – 30; відповідно ε – 10 та 125 [Kuraszkiewicz 1934: 45-49]. Наведені вище факти не дозволяють пояснювати превалювання виявів ε на місці *ѣ лише прагненням до стандартизації. Очевидно, були причини іншого, можливо, суто мовного характеру.

У низці студій, базованих на аудіозаписах мовлення діалектоносіїв, учені приходили до висновку про певну артикуляційну відмінність наголошених рефлексів *ѣ, наприклад, у говірках лівобережнополіських

(де “загалом помітніші дифтонги з обома компонентами”) та середньополіських (де “переважають голосні з нерівномірною тривалістю й інтенсивністю складових частин і невиразною артикуляційною хвилею у зміні підняття” [Назарова 1972: 15]. Не вбачав у подібних виявах звуків неоднорідної артикуляції з виразними обома компонентами М.Никончук, який у своїх численних студіях кваліфікував наголошений ятевий рефлекс як напружений, закритий голосний переднього ряду високого піднесення, позначаючи його *é* [Никончук 1980: 49-50]. Тому дуже вірогідним видається припущення, що ці середньополіські (сюди відносимо і подібні вияви з поліських південнобілоруських говірок) рефлекси, “зважаючи на низьку інтенсивність міждіалектних контактів у Правобережному Поліссі та на архаїчність цього ареалу, не є вторинними і якоюсь мірою відбивають реальну звукову якість фонем висхідної моделі” [Назарова 1972: 15-16]. Беручи до уваги збереженість у цих говірках рефлекса *i – високого піднесення, переднього ряду [*i*] у білоруських та суміжних із білоруськими українських говірках, також українського [*i*^u] чи [*u*ⁱ], що постав унаслідок злиття *i та *y, можна припускати існування суттєвої опозиції континуантів *i та *ě, яка сприяла також певній консервації їхньої звукової якості. У зв’язку з чим логічно припустити, що “тип неоднорідних середньополіських голосних, що складають враження зникаючих дифтонгів, відбиває найдавнішу із зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму” [Там само]. Враховуючи дані пам’яток північноукраїнського ареалу, у XIV-XV ст. протиставлення залежно від позиції рефлексів *ě, мабуть, існувало, що і знайшло відображення у відповідних написаннях – $\frac{3}{4}$ під наголосом, *ε* в ненаголошеній позиції. У цей час, треба думати, артикуляція наголошеного і ненаголошеного виявів ще відрізнялася, і писарі-поліщуки відчували, наприклад, в словах □□ □□□**ѣ**□*ε* чи □□ □**ѣ**□*ε* два різні голосні звуки. Однак подібні написання не були законом, що і підтверджують, нехай нечисленні, відхилення від існуючого узусу: у різних пам’ятках вияви з *ε* частіше або рідше, трапляються. Такі написання маємо в Київському Псалтирі 1397 року і майже в кожній грамоті, маркованій В.Курашкевичем як північній. На жаль, у більшості випадків ми не знаємо точного місця народження авторів найдавніших полісько-волинських пам’яток. І В.Німчук, і В.Курашкевич визначають „північність” аналізованих пам’яток передовсім на основі мовних рис. Очевидно, не далекий від істини був Я.Баньчеровський, коментуючи ятеві рефлекси Луцького Євангелія: „звучання голосного на місці **ѣ** було іншим, ніж історичне *e*. Найімовірніше це був дифтонг *ie*. Дифтонг, очевидно, постав із більш давнього *é*” [Баньчеровский: 22].

У другій половині XVI і особливо XVII ст. в пам'ятках із півночі України картина виявів давнього *ѣ істотно змінюється в напрямку поступового усунення із письма графеми $\frac{3}{4}$, яка в обох позиціях поступається ε . Причому, це стосується не лише пам'яток ділового стилю – актових книг. Але при цьому зауважимо, що в переважній більшості справ, як це видно із наведених рефлексій, відгомін попередньої тенденції (традиції!): писати під наголосом $\frac{3}{4}$, а в ненаголошеній позиції ε явно відчутний. Так, під наголосом, як уже відзначалося, хоч буква $\frac{3}{4}$ в жодній справі із усіх проаналізованих актових книг не переважає над ε , проте саме в наголошеній позиції графема $\frac{3}{4}$ вживається писарями (більше чи менше разів) чи не в кожному акті. Водночас, не під наголосом літери $\frac{3}{4}$ не знаходимо дуже часто.

Якогось фонетичного обґрунтування (якість сусідніх звуків), написань під наголосом в одній справі або ε , або $\frac{3}{4}$ визначити не можна. Без жодних обмежень одні і ті ж слова написані то з однією (ε), то з іншою ($\frac{3}{4}$) буквою. Єдине, що варто відзначити, так це винятковий вияв (тільки ε) у слові *exати* та похідних в усіх проаналізованих нами справах актових книг за XVI-XVII ст. (пор. ще [Огієнко 1930, 247]). Виняток становлять хіба нечисленні написання у низці західнополіських пам'яток, де це слово написане з **ѣ**, а також у крелевецькій книзі: *отихавъ* [Свашенко: 113].

Поряд із такими превалюючими вживаннями в обох позиціях ε в актових книгах та низці інших пам'яток, у XVI, значно рідше у XVII ст., подибуємо тексти (переважно із західнополіських теренів), у яких $\frac{3}{4}$ під наголосом не просто переважає, а повністю домінує при послідовному написанні ε в ненаголошеній позиції, як то: Крехівський Апостол, передмова до Заблудівського Євангелія, припис на Апостолі 1593 року священником із Торчина, тексти ревізій українських замків, справа з Дермані 1627 року. До таких пам'яток безперечно маємо віднести і передмову до Євангелія Василя Тяпинського, передмову до Катехізису 1562 р. С.Будного та презенти князя К.Острозького з певними застереженнями: у перших двох пам'ятках за переважання $\frac{3}{4}$ під наголосом ε вживається також досить часто, але в ненаголошеній позиції написання $\frac{3}{4}$ - спорадичне. Характеризуючи західнополіські пам'ятки XVII ст., не можна не зацентувати увагу на цілком оригінальних виявах *ѣ в українських текстах, писаних латинкою: *dywka, ze ... lysa, na rykach, tysnoje, poniedylok* та ін. [Маліневська: 41]. На жаль, такі рукописні збірники точно не локалізовані, але на основі аналізу лінгвальних рис слідом за Н.Маліневською [Маліневська: 41] визнаємо західнополіське походження писарів текстів, де виявлені подібні континуанти поряд із численними *e*-рефлексам.

У контексті представленого вище матеріалу, мабуть, не можна однозначно погодитися з висновками Євтимія Карського про те, що „поплутування $\frac{3}{4}$ та ϵ в старих західноруських пам'ятках указує на цілковите зникнення з давніх часів у білоруській мові особливого звука $\frac{3}{4}$ і на заміну його через ϵ ” [Карский 1955: 206]. По-перше, білоруський мовний простір щодо вияву давнього *ѣ неодноманітний: протиставляється південно-західна (дифтонгічна або напружено-закрита вимова наголошеного ятевого рефлекса) решті території; по-друге, не всі наведені приклади виявів *ѣ у параграфі „Заміни спільноруського $\frac{3}{4}$ ” [Карский 1955: 202-206] однозначно переконливі. До ілюстрацій доказовості названої фонетичної риси вчений використовує, м'яко кажучи, не виключно білоруські пам'ятки, як то Четья 1489 р. Проаналізувавши низку так званих „західноруських” (за Карським) пам'яток щодо рефлексії в них давнього *ѣ, ми вочевидь маємо дещо іншу картину: у літописах Красинського, Аврамки, у Катехизисі 1585 року явно відчутна тенденція до вживання $\frac{3}{4}$ під наголосом, а ϵ в ненаголошеній позиції. Передмова до Євангелія Тяпинського (за дискусійності місця народження автора [Початки: 128]) взагалі характеризується типовими поліськими виявами давнього *ѣ: за значної кількості написань $\frac{3}{4}$ під наголосом і відсутності у ненаголошеній – випадки з ϵ під наголосом нечисленні. Хоч білоруський дослідник пам'ятки І.Климов стверджує, що наголос при написанні $\frac{3}{4}$ ролі не відіграє (можливо, у текстовій частині): $ч^{\frac{3}{4}}р^{\frac{3}{4}}з$, $т^{\frac{3}{4}}рп^{\frac{3}{4}}ти$, $буд^{\frac{3}{4}}т^{\frac{3}{4}}$ [Клімаў: 9], все ж із передмови можна стверджувати зворотнє: $в^{\frac{3}{4}}рнѣ$, $л^{\frac{3}{4}}пшоѣ$, $в в^{\frac{3}{4}}рѣ$, $к в^{\frac{3}{4}}рѣ$, $см^{\frac{3}{4}}лѣ$ [Єв.Тяп.: 1-4]. Зрештою, Ю.Карський наводить (зовсім не поодинокі) приклади рефлексу $и(<*ѣ)$, причому як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції, із тих таки пам'яток [Карский 1955: 216-218]. Таким чином, поліська (північноукраїнська та південнобілоруська рефлексія *ѣ у ранній період (XIV-XV ст.), очевидно, мала вплив на північнобілоруських писарів, що проявлялося у написанні різних літер залежно від наголосу (пор. ще наведену нами статистику в „Повісті про Аттілу” в параграфі „Українсько-білоруські мовні контакти...”). Пізніше, у XVI-XVII ст., поліська ($i\acute{e}$ – наголос, e – ненаголос) та властиво білоруська (повне злиття наголошеного і ненаголошеного *ѣ в одному звукові e) мовні стихії зближуються (пор. ще в А.Кримського „білоруське м'яке ϵ , до певної міри, могло миритися із північноукраїнським $i\acute{e}$ ” [Крымскій I: 206η], різко протиставляючись південноукраїнській, де вже виразно виступав інший рефлекс – i в усіх позиціях.

Міркування І.Огієнка про те, що хоч писарі з українських земель часто писали ϵ відповідно до *ѣ, все ж таки цим ϵ позначувано,

найімовірніше не [e], а [i] [Огієнко 1930, 238-240] можна, звичайно, допускати як таку, що має право на існування, але, мабуть, до пам'яток більш ранніх, києворуського періоду, і аж ніяк XVI-XVII ст., особливо з чітко вираженими розмовними рисами – покрайніх записів, передмов, зрештою, текстових частин (без стандартизованих початків і кінцівок) справ актових книг. Численні приклади варіювання рефлексів *ě (³/₄, ε, и) [Огієнко 1930: 241-246], які наводить дослідник у студійованій праці, вочевидь промовисті, такі, що виразно демонструють складну гаму ятевих континуантів, проте не в усьому українському мовному просторі, а лише в одній пам'ятці – Крехівському Апостолі. Стверджувати на основі аналізу лише мови КА про те, що українські писарі, пишучи ε, вимовляли i – не зовсім науково коректно. У тих-таки луцьких чи володимирських пам'ятках нерідко маємо вияви *ě, що демонструють дещо інші тенденції. У жодному випадку не можна погодитися з думкою, що, наприклад, овруцькі писарі другої половини XVII ст., пишучи □ □□□ε□ε, вимовляли це слово [no'v'im'i].

Не зовсім обґрунтованим нам видається і висновок М.Жовтобрюха: „Звук /i/ традиційно позначався в українських пам'ятках буквою ³/₄ або ε, причому здебільшого в тих самих авторів, у тому самому документі без будь-якої диференціації. Тобто, звукове значення графеми ³/₄ у староукраїнських пам'ятках було одне – нею передавано рефлекс /ě/, що в переважній частині українського простору звучав уже як i” [Жовтобрюх Фонетика: 245].

Як видно із наведених вище нами прикладів, північноукраїнські пам'ятки на основі ятевих рефлексів послідовно відрізняються від південноукраїнських. Тобто, звукове наповнення графеми ³/₄ у староукраїнських пам'ятках не було одне – це напевно. Красномовним підтвердженням сказаного можуть слугувати написання із справи „Декрет монастирського суда по д³/₄лу между п. Стефаном Негребецким и насл³/₄дниками крестьянина дерманского Войтка Люблинина...” за 1645 р. із книги Дерманського монастиря, де писар вживає, крім ы та и, ще й букву i. Так у словоформі □ □□□ε□ε□ѣ вживається на початку літера i, а в закінченні ³/₄, але це ³/₄ ще, мабуть, не звучало в Дермані як [i], бо тоді логічно писар написав би □ □□□ε□ε□□, проте i жодного разу (не лише в цій пам'ятці) на місці ³/₄ не вживається. Це при тому, що в ненаголошеній позиції відповідно до *ě часто пише писар и: □□□□□□, □□ □□□□□ □□□□□, □□□ε □□□□□□ [Дермань 1645: 263-266].

Таким чином, про дифтонгічний характер рефлексів *ě прямо свідчать лише дані сучасної діалектології, але й тут маємо відзначити, що очевидні дифтонги виразніше виявлені в східнополіських та підляських (частково берестейсько-пінських), тобто периферійних поліських

говірках. Північноукраїнські пам'ятки дозволяють висновувати лише про незбігання континуантів *ě залежно від наголосу. Отже, дифтонгічна вимова як архетип етимологічної фонемі /ě/, звичайно, може гіпотетично прийматися, але, мабуть, не для всього поліського мовного простору. Адже при цьому дуже непросто прокоментувати функціонування в більшості середньополіських говірок ще в кінці ХХ ст. напруженого, закритого звука на місці наголошеного *ě – [ê]. Білоруським впливом пояснювати його в говірках, наприклад, Коростенщини – годі. Можливо, є сенс говорити про найраніше розхитування найдавнішого вияву ê у периферійних і ще тривале його збереження у серцевинних поліських говірках. А звідси, не збереження довготи під наголосом пояснює відсутність монофтонгізації найдавнішого дифтонгічного вияву *ě в берестейсько-пінських говірках (всупереч О.Скопненкові [Скопненко: 92]), а найімовірніше, розхитування в напрямку до звука неоднорідної артикуляції колишнього напруженого, закритого [ê] під впливом екстралінгвальних чинників – контактів із носіями інших мовних систем, які вочевидь проявлялися у мешканців цього ареалу.

Суттєво могли б прояснити звуковий вияв давнього *ě некириличні написи, що й справді є реальністю для південноукраїнських територій, звідки збереглося подібних пам'яток, принаймні від ХVІ ст., достатньо. Там виразно і послідовно на місці *ě пишеться *i*, рідше *y* [Купчинський: 63, 64; Miscelanea: 129-144; Гават.: 48-49, 177-179; Кондр.: 155-179; Лірика: 251-258; Єрлич: 195-205; Крымскій I: 258, 269-272; Крымскій II: 63-64] (пор. ще у Н.Маліневської „незалежно від обсягу збірників, [i] як рефлекс етимологічного *ѣ у коренях слів сягає близько 50 і більше відсотків” [Маліневська: 39]). Єдине відоме нам джерело із текстами, що містять північноукраїнські фонетичні ознаки – співаник Домініка Рудницького, датується кінцем ХVІІ – початком ХVІІІ ст. Наведемо кілька зразків із цього збірника:

I. Ach Vkrainenko, biedna hodynenko teper twoja,
Zhynyli kozaki, dobryje Iunaki, ach krou moja...
Smiełyje sotniki, bytnyje diesiatniki y wy Hetmany...
Nie odyn wnuk Dieda, nie odyn susied susieda zabyu...

II. Siw sobie worobeyszyk na kuchni,
Da oczysy iomu podpuchly.
Oy werebeyczyk, senno nemożesz,
Nie wiedaju, czy żyw budesz.

Pryletieły k worobeyczyku sinnicy,
Pohledieły worobeyczyku w oczysy... [Рудниц.: 251].

У наведених зразках явно простежується поліська фонетика, а рефлекс, який нас цікавить, проступає майже послідовно – *ε* в обох позиціях. Зважаючи на відображення палатальності *передньоязикових* та

велярності *ц* та *р*, можемо робити припущення про крайнє північноукраїнське походження творця чи переписувача цих пісень. На жаль, ми не маємо подібних записів більш раннього періоду, але й такі свідчення є прямим доказом того, що на півночі України в кінці XVII ст. (нема сумніву, що й раніше) континуант *ě вимовлявся як звук явно артикуляційно ближчий до [e], ніж до [i]. Дослідниця рукописних збірників українських пісень та віршованих творів кінця XVII – початку XVIII ст., писаних латинкою, Н.Маліневська із 19 виділяє 4, де проступають північноукраїнські особливості. До характерних поліських виявів *ě Наталія Маліневська відносить рефлекси: *ie*, *e*, *u*, причому *ie* у словах, на кшталт *besieduie*, *poletiew*, *iestonki*, *wiecznuju* тощо, для автора є прямою вказівкою на дифтонгічну вимову: „Звукосполучення (треба буквосполучення – *В.М.*) переважно знаходиться в наголошеній позиції *i*, на нашу думку, відбиває дифтонгічну вимову” [Маліневська: 40]. Однозначно з таким твердженням не можна погодитися. Нема графічних підстав видавати подібні написання за спроби писарів писати звук неоднорідної артикуляції. Такі диграфи вживають писарі і в ненаголошених позиціях відповідно до *ě, *i*, щонайголовніше, на місці будь-якого *e*: *diesiatniki* [Рудниц.: 248]. Тут не йдеться про дифтонгічну вимову, а найімовірніше, про вплив польської орфографії, що, зрештою, визнає і сама Н.Маліневська [Маліневська: 40].

Остаточні висновки щодо реалізації давнього *ě не будуть повними без оцінки полономовного фактора. До XVI ст. важко (чи й взагалі можливо) судити про взаємовпливи, оскільки оригінальні (світські) писемні пам’ятки були переважно з однієї сторони і в цих пам’ятках уже відзначувано очевидні українські „ікаючі” рефлекси (пор. ще [Шевельов: 557]). Від середини XVI до половини XVII ст. („*język wieku złotego*” [Spławiński 1951: 215]) роль польської мови помітно зростає не лише на польських землях, але й на суміжних українських та білоруських. Хоч руська, передовсім волинська та київська шляхта й домагалася ведення документації на своїх землях своєю „руською” мовою, все ж таки час вимагав дещо іншого підходу до самоствердження й самореалізації руських людей у тих умовах, а саме: знання польської мови, починаючи від XVII ст. відкривало значно більші перспективи для українця чи білоруса. Зрештою, це була повноправна літературна мова на українських землях, на відміну від тієї ж „простої” чи „руської” української, яка так і не була допущена в школи (див. ще параграф „**Літературні мови і жива мова на Поліссі...**”). Можна погоджуватися чи не погоджуватися з дослідниками, котрі стверджували як про цілком природне (без жодного примусового державного заходу) входження польщизни в український мовний простір [Яковенко 2002: 374], так і про значну (але дещо приховану) експансію [Шевельов 1949: 18-19], але вочевидь треба визнати

вагому присутність польщизни в культурно-мистецькому житті України, особливо від XVII ст. Українські письменники практично всі в той час польську мову знали і нею (деякі виключно, як то Данило Братковський, Адам Чагровський, Іван Орновський та ін.) писали свої твори. Знали і вміли писати польською й більшість писарів із міських канцелярій Правобережної України. Зважаючи на значно більшу нормативність польської мови (наявність на початок XVII ст. граматик) порівняно з рідною мовою „руською” (відсутність таких граматик), логічно припустити, що в своїй писемній практиці такі двомовні писарі іноді переносили мовно-орфографічні риси однієї мовної системи на іншу. Щодо рефлексів *ѣ, то незважаючи на те, що самі польські (і українські) писарі, поети намагалися специфічними графічними знаками протиставити *ѣ* звужене (звучало як *i* чи *u*) від *e* звичайного, все ж таки графічно для писаря-українця в кириличному записі літері $\frac{3}{4}$ відповідала у польському буква *e* (*ie*, *é*), але не *i*. Після ж поступового усування із абетки не зовсім зрозумілої в артикуляційному плані букви $\frac{3}{4}$ для писарів, вихідців із Полісся, реально постає один шлях відтворення колишнього *ѣ – літерою *e*, досить подібною до живої вимови *ie* чи *é*. На українському ж півдні на місці *ѣ виразно звучав уже інший – *i*-рефлекс, якого годі було стримати як церковнослов'янській традиції, так і польському орфографічному відповіднику. Це підтверджується і даними польської лінгвогеографії: у підляських говірках відповіднику старопол. *ѣ* відповідає *e* після твердих та *i*, *u* після м'яких, у холмських та перемишльських *u* після твердих та *i* після м'яких [Dejna: 175-176, карта 34].

Аналіз рефлексів давнього *ѣ у північноукраїнських пам'ятках дозволяє зробити такі висновки:

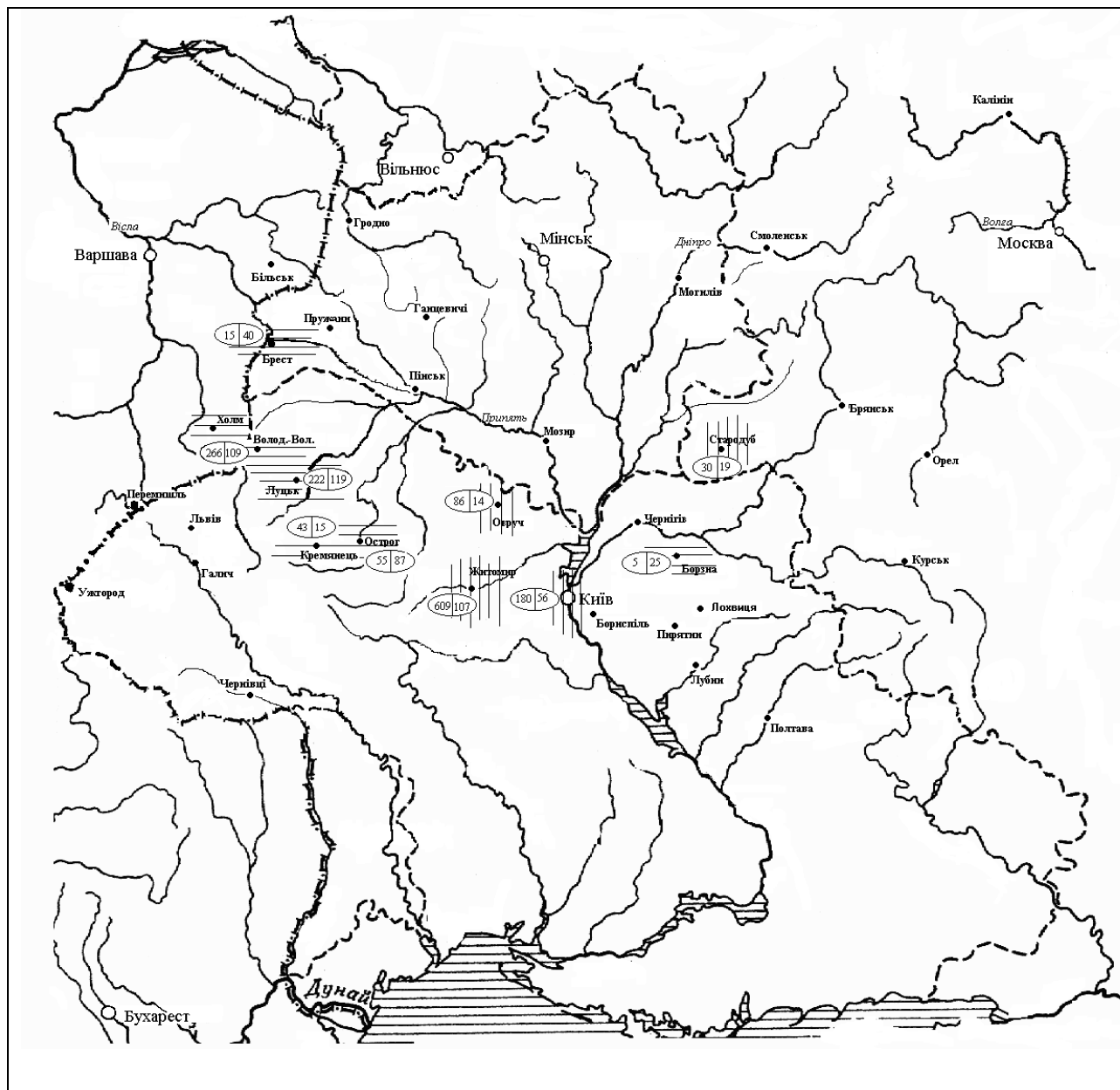
- однозначно в другій половині XIII ст. у мовленні поліщуків якість ятевого рефлекса прямо залежала від наголосу; встановити відносно точно артикуляційне наповнення наголошеного континуанта не видається можливим. Можна лише припускати, що в цей час це вже навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами, а швидше звужений, напружений неоднорідної артикуляції сонант *ie*. Нема жодних фіксацій у поліських пам'ятках, що вказували б на якусь специфічну вимову рефлекса *ѣ* (порівняймо непоодинокі свідчення істориків мови про використання у таких випадках спеціальних діакритичних знаків писарями з південноукраїнських територій, наприклад, дві крапки над $\frac{3}{4}$). У цей час нащадки деревлян, дреговичів, можливо, волинян залежно від наголосу на місці *ѣ вимовляли артикуляційно

відмінні звуки, що знайшло відображення в пам'ятках XIV ст.;

- артикуляційна відмінність наголошеного й ненаголошеного ятевого рефлекса, принаймні, у XIV ст. не була різною, про що свідчать непоодинокі написання під наголосом букви ϵ ;
- у подальшому (XV, XVI і особливо XVII ст.) напружений, закритий, звужений монофтонг $\acute{\epsilon}$, який овруцькі, житомирські, київські писарі все частіше починають передавати на письмі буквою ϵ , буквою, що традиційно використовувалася для відображення звука дещо подібного, звичайного $[e]$, на поліській периферії (підляські та східнополіські говірки) під тиском зовнішніх чинників зазнає розхитування в напрямку до $\acute{\epsilon}$ і далі до $\acute{ie}$. На Середньому ж Поліссі розхитування було менше відчутним, що й відобразилося у збереженні в цій місцевості звука $[\acute{\epsilon}]$ аж до сьогодні, який, щоправда, в низці говірок міг уживатися паралельно із маловиразним дифтонгом $\acute{\epsilon}$.
- нема достатніх і серйозних підстав убачати в домінуючих написаннях з ϵ відповідно до $*\acute{\epsilon}$ однозначно ні церковнослов'янського, ні білоруського впливу. Не може проявитися екстралінгвальний вплив лише однією рисою (порівняймо, вплив українських пам'яток цього періоду на білоруські виявляється як мінімум вживанням u відповідно до $*\acute{\epsilon}$, поплутування u - y , спорадичне „ування-ювання” відповідно до $*o$ та $*e$). Адже інших маркуючих білоруських ознак – акання, дзекання, цекання – у поліських (власне, і в самих білоруських) пам'ятках не виявлено.

Думаємо, в основному можна погодитися із висновками А.Кримського „в цілому не варто сумніватися, на основі даних київських Ізборників 1073, 1076 рр., що дифтонг $i\ddot{a}$ ($=\frac{3}{4}$) міг у мовленні киян XI ст. (за певних фонетичних умов) стягуватися в ϵ як це й тепер відбувається в архаїчних говорах північної Київщини” [Крымский I: 205a], уточнивши при цьому, що в мовленні тих таки киян виразного дифтонга $i\ddot{a}$ ($=\frac{3}{4}$) не було, та Г.Півторака: „сучасні рефлекси колишнього $\acute{\epsilon}$ у поліських говорах відбивають також давні особливості фонетичної системи цих говорів. Тому досить часті випадки змішування $\frac{3}{4}$ - e в давньоруських пам'ятках XII-XIII ст. і ранніх староукраїнських пам'ятках з Полісся та суміжних територій слід пояснювати впливом не лише церковнослов'янської традиції, але й відповідних діалектних рис” [Півторак 1988: 117].

Карта 5. Рефлексация *ě. Написання графеми h залежно від наголосу (на матеріалі актових книг).

||| – превалюють написання з *ε* незалежно від наголосу (поліська тенденція виявлена слабо)

== – за переважання *ε* відчутна тенденція до написання h під наголосом

Статистика написань *ε*, h < *ě

ε h

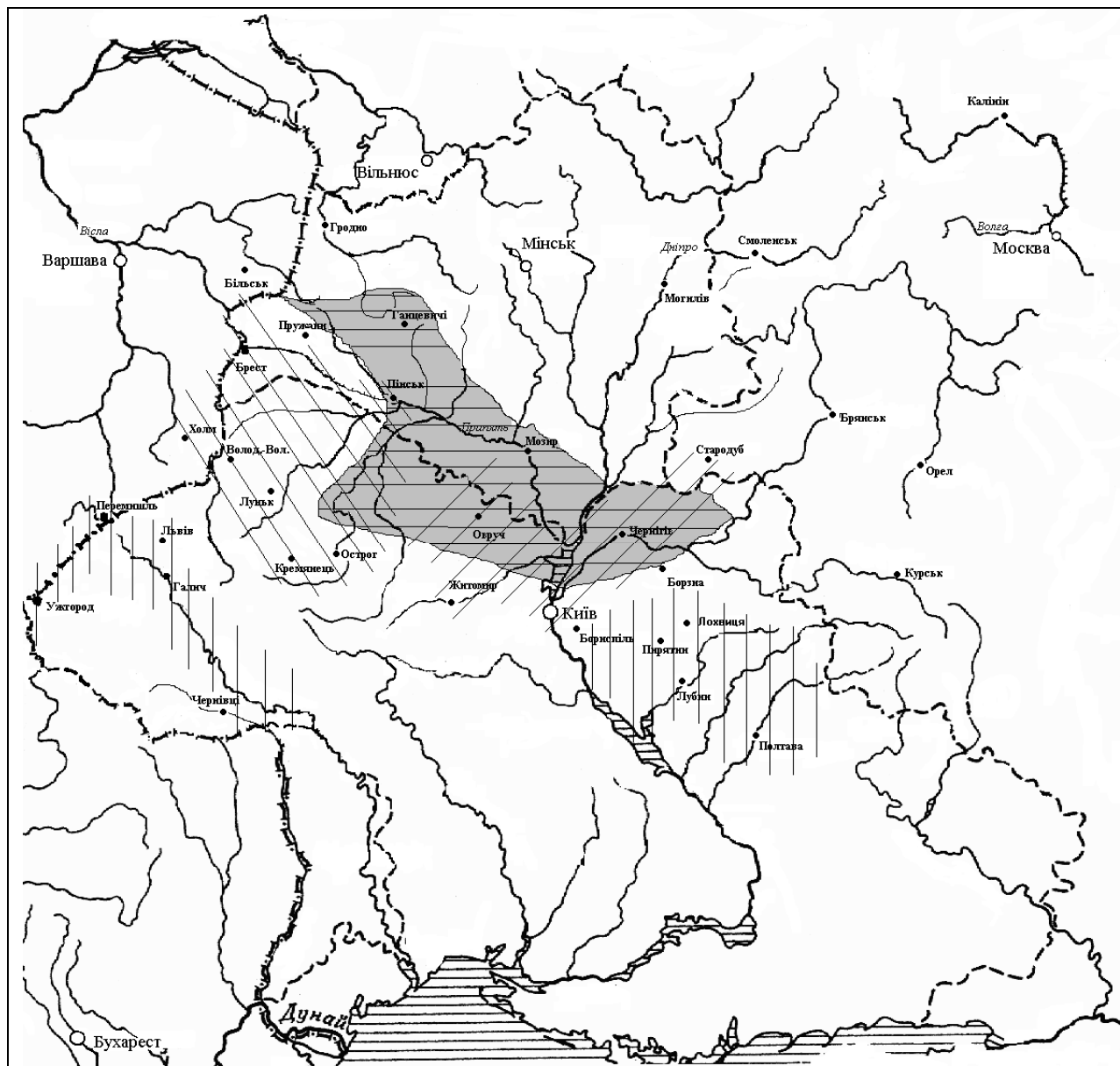
XVI ст. – зхпол. 444 325

српол – 194 73

XVII ст. – зхпол. 175 50

српол – 681 104

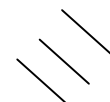
--	--

Карта 6. Відображення рефлексів *ě.

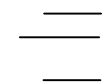
– ареал з переважанням букви *h*, частим поплутуванням *h-и*, випадками „нового *h*”

– ареал з переважанням *ε* за відчутної тенденції написання *h* під наголосом, *ε* в ненаголошеній позиції

– ареал з переважанням *ε*

– сучасні рефлекси *ě (*ie*, *ê*)

II.2.2. Вияви давніх *o та *e в пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст.

II.2.2.1. Доля *o, *e у новозакритих складах

Початок еволюції *o*, *e*, на думку деяких учених, сягав періоду до занепаду зредукованих, щонайпізніше в X ст.: у східнослов'янській мовній області з'явилися дві зони – південна, в якій відбулося подовження перед зредукованими *ъ*, *ь* та північна, де можливості такого подовження не були реалізовані [Шевельов: 406; Филин: 222]. Рефлекси довгого *ō* в нових закритих складах проявляються в південно-західній, писемності починаючи з XIII ст. Виявляється це через написання *y* (*ю*) на місці *o*. Звукове наповнення того *y* встановити точно неможливо. Очевидно, цією літерою спочатку позначувало неоднорідний голосний дифтонгічного характеру, а пізніше монофтонг *y* [Филин: 224].

Еволюція давніх *o, *e та *ě > *i* становить одну з визначальних лінгвальних особливостей української мови з-поміж решти слов'янських. У переважній частині українських говорів відповідно до [ō] та [ē] незалежно від їх позиції в слові вживається тепер голосний [i], що становить норму сучасної літературної мови [Жовтобрюх Фонетика: 273]. Інакша картина постає в говорах. При загальному поділу українського територіально-мовного простору щодо рефлексії давніх *o, *e на північ, крім західнополіських, (різні вияви, крім *i*) – південь (переважно *i*), все ж у ряді південно-західних говорів маємо низку монофтонгів: на місці [ō] – в окремих надсянських [o], [oʏ], [y], [ы] (*бок*, *боʏк*, *бик*, *бык*), у марамороських та ужанських [y] (*муст*, *бук*), а в надборжавських [y̯] (*м̯уст*, *б̯ук*), у західнополіських [y], [и] (*стил*, *столу̯*); на місці [ē] – у надсянських [y̯] (*н̯ѣс*, *т̯ѣтка*) [Там само]. У північноукраїнських (крім західнополіських) говорах відповідники давніх [ō] та [ē] розрізняються звичайно залежно від наголосу. У ненаголошеній позиції поширені [o], [e], а в наголошеній – дифтонги різного типу, чи, може, точніше – неоднорідні голосні [y̯ö], [y̯ê], [y̯ü], [y̯i], [ye], [yi], [yo] – на місці *o та [ie] – на місці *e [Там само].

На основі даних сучасної лінгвогеографії можна виділити такі вияви давніх *o, *e:

*o наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) - *уо*, *ô*, *o*, *o:*, *e*, *y*, *уе*, *уи*, *и* - *вôз*, *ви^ез*, *во:з*, *в^уоз*, *в^уиз*, *ву^оез*, *рег*, *туок*, *ос^ллуен*, *по^лруг*, *ок^лрин* [АУМ I: Кк. 57-61];

*e наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) – *ê*, *ie*, *o*, *ô*, *y*, *ÿ*, *уи*, *уо*, *и* - *с'êм*, *пйêч*, *ки^лс'іел*, *с'іем*, *т'отка*, *т'утка*, *т'іетка*, *т'уітка*, *т'ÿотка*, *жуинка*, *жôнка*, *жÿнка*, *ш^лчуетка*, *до^лп'ек*, *доп^лйок*, *слиз*, [АУМ I: к. 28-35; Мойсієнко 1998: 33-34];

*о ненаголошений відкритий (Середнє та Східне Полісся) превалює о: *лобо¹ да, лоско¹ тати* [АУМ I: к. 76-77];

*е ненаголошений (Середнє та Східне Полісся) превалює е: *осен¹, погреб¹, йе¹ жак, зе¹ лений, ме¹ не* [АУМ I: к. 40-45];

*о наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *и, і, у, у̇: ви¹з, хвуст, р¹іг, в̇ун* [АУМ II: к. 51-52];

*е наголошений закритий (Західне Полісся, включаючи Берестейщину) – *і, и: л¹ід, лід, л¹уд, ш¹ читка, пич* [АУМ II: к. 24-27].

Панівною в українському (і не тільки) мовознавстві щодо розвитку голосних *о, е* є думка про те, що їх заміщувальне (компенсаційне) подовження почалося спочатку, очевидно, в галицько-волинському мовному ареалі – там, де, найімовірніше, найраніше стали зникати слабкі зредуковані. Звідси подовження *о, е* поширилося на наддніпрянські та інші південноруські говори, що склали основу української мови, і південно-західного наріччя білоруської мови. Однак у живому народному мовленні подовжені голосні *о, е* в новоутворених складах проіснували недовго й протягом XII-XIV ст. почали перетворюватися в інші голосні: короткий *і* в галицько-волинському регіоні в усіх позиціях, *і* в дифтонги під наголосом у поліських говорах [Півторак 1993: 124;].

У кириличній писемності графічне передавання звука [о], чи не найбільше послідовне: різні відповідники цього звука у східнослов'янських мовах не залежно від наголосу стабільно в пам'ятках відображалися єдиною літерою *о*. І коли в південноукраїнських пам'ятках ранньосередньоукраїнської доби графема *у* на місці *о іноді вживалася, то написання *і* (<*о) – становили або своєрідне неписане табу, або такого ікання в українському мовному просторі ще не було. Зауважимо, що „ікання” нерідко спостерігаємо на місці *е, але ніколи (до XVI ст.) з *о. Найдавніший відносно надійний, на думку Ф.Філіна, приклад, який наводить учений на підтвердження переходу *о* в *і*, покликаючись на А.Кримського, *иткил^{3/4}* з буковинської грамоти 1436 року, насправді виявляється зовсім не надійним, що й спростовує В.Ярошенко, доводячи, що „на Иткил^{3/4}” є назвою урочища [Филин: 225; Ярошенко: 29]. Зміну *о* перед складом зі слабким ером у давньоукраїнських пам'ятках безпосередньо віддзеркалено написанням *у* (*оу*) на місці *о*. Це явище, в якому мають місце не лише кількісні, а й географічні обмеження, бо більшість прикладів походять із західних регіонів – Мараморощини, Холмщини та Перемишльщини. До того ж, у жодній з пам'яток *у* (*оу*) не вживано в усіх можливих випадках: перевагу скрізь мають написання з *о* [Шевельов: 407].

З часом написання з *у* (*оу*) на місці *о* в пам'ятках з півдня України стають все частішими. Про це відзначають усі дослідники української

мови XIV-XV ст. [Kuraszkiewicz 1934: 78; Ярошенко: 27-29; Требин: 5; Крымскій І: 150-156; Молдован: 266; Шевельов: 407]. Водночас у пам'ятках із півночі України цього періоду інших виявів *о, крім о, майже не трапляється. Не вказують на подібний перехід у досліджуваних північноукраїнських пам'ятках В.Курашкевич, В.Німчук [Kuraszkiewicz 1934: 78; Німчук 1997: 218-224]. Такий перехід наявний лише в нечисленних текстах, що походять із Полісся або суміжних земель, до XVI ст.: у Четві 1489 року – *анустоло(м), архиепискупа, докуле, епи(с)купъ, епи(с)куп(с)тво, ѡ(т)коу(л), ѡ(т)коуле, ѡ(т)тоуль* тощо [Гринчишин Четвя: 267]; в Луцькому Євангелії XIV ст. – *скоуз^{3/4}, апоустолы, оустави* (замість *остави*), що правда, із застереженням, що такі написання поширені й у болгарських рукописах [Бузук 1931: 125]. Дослідник фонетичних особливостей Луцького Євангелія Я.Баньчеровський констатував як незаперечний факт подовження континуанта *е у новозакритому складі: □□□□ѣ□□□□□, □ѣ□ѣ□□, □ѣ□□□□, □□□ѣ□□□□ (наведено десятки прикладів) і відсутність графічного підтвердження для подовження рефлекса *о в такій позиції. Мовознавець наводить лише два приклади: □□□□□□□□, □ѡ□□□□□□ [Баньчеровский: 27]

Подаємо всі засвідчені нами в досліджуваних пам'ятках вияви рефлексів о та е, які могли б проілюструвати еволюцію давніх *о та *е. Написання континуантів колишніх *о > о та *е > е, які в більшості випадків відображають традиційну орфографію, не відзначаємо. Тут також наводимо приклади „укання” – написання у на місці *о в ненаголошених складах.

XVI століття.

Володимир

ВК 1570

Наголошена позиція.

споку(и)не 21,

ВК 1571

Наголошена позиція.

доброє хути 129, *дворищи пусту(в)скиє* 133, *ху(т)* 161, *Горухо(в)ско(м)* 164

Ненаголошена позиція.

ВК 1594

Наголошена позиція.

Кильку тисечей 420,

Ненаголошена позиція.

обудвумъ 412,

Єв.Тетр.

Наголошена позиція.

оуписаль оу соубоутникъ 12, из мерыслоувци 13, петроувъци 13, межи вижоувками 13, при тоу(м) 13,

Ненаголошена позиція.

за тои ѿстроувъ 12, поу(л) колодою медоу 13, пречистоу(и) богоматере 13,

Луцьк
ЛГ 1500, 1519

Наголошена позиція.

Дворища ... Петухувское и Михалювское 67,

Ненаголошена позиція.

в котору(м) 67

ЛК 1561

Наголошена позиція.

Туя вижово со(з)на(н)є 103, ли(с)ту(в) 108 зв., ѿ заби(и)ство 113 зв., (pl. zabójstwo),

Ненаголошена позиція.

Мо(р)двину(в)ну 115 зв.,

ЛК 1596

Наголошена позиція.

Матысь Славокгурский 115, Гринець Щотка 118,

Ненаголошена позиція.

Съ килькунадцати чоловековъ 113,

Єв.Нег.

Наголошена позиція.

Жу(н)ку 49,

Ненаголошена позиція.

Которую мо(ц)ю 49, убачивши (припускає Назаревський, цілком слушно, можливість аналогії до типу *убезпечили*) 49, взагалі дослідник констатує подібні написання як дуже рідкі випадки.

Потій

Наголошена позиція.

Покуль 987,

Ненаголошена позиція.

Острог
Остр.Кост.

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

от податкув 259,

КлючСм. 1587

Наголошена позиція.
Ху(т)ю 10,
Ненаголошена позиція.

Римша

Наголошена позиція.
Покуль 466
Ненаголошена позиція.

Житомир
ЖК 1582-88

Наголошена позиція.
сынъ, де(и), му(и) 49, *ѡпу(л)ночи* 50, *на думъ брата моего* 52, *пу(л) гривны* 53, *ѡте(ц) му(и)* 54, *по(д)даны(х) дву(х)* 55, *двухъ члвко(в)* 56, *рану ѡбы(д)раную* 60,
Ненаголошена позиція.
дуброву 54, *уво (и)менья пна Го(р)ностаевумъ* 56, *у(т)то(л)* 129, *у воєво(д)ствѣ Киевски(м)* 146,

ЖК 1590

Наголошена позиція.
Забѣ^иства 11,
Ненаголошена позиція.
Пу^лкопы 11, *куро^о* 11, *за(м)кувую* 48,

ЖЄ

Наголошена позиція
коукул, двухъ братов, зышло, покуй, седмъ кошув, покуй, зыйди, домувѣдка 192-193
Ненаголошена позиція.
обыбралы, възыйшол, домувѣдка 192-193

Овруч 1552

Наголошена позиція.
Зъ долины на гурку 59,
Ненаголошена позиція.

Київ
Гольш. 1510

Наголошена позиція.
Отъ килко литъ 48,
Ненаголошена позиція.

ЄК 1526

Наголошена позиція.
Ѡсмъ кѣ^лнь гроши 322,
Ненаголошена позиція.

КК 1584

Наголошена позиція.
Было уси(х) усмъ 62,
Ненаголошена позиція.

КК 1595

Наголошена позиція.
Ненаголошена позиція.
в Тумашо(в)щи(з)нє 75,

Крем'янець
ККС 1578

Наголошена позиція.
Ненаголошена позиція.
Пу^оло^вски" 40 зв., у мене купленуи 49 зв., сусє^ониє 66,

Єв.Тяп.

Наголошена позиція.
Ненаголошена позиція.
Хутливymi 2, зруж~~ж~~метъ 3, бульгаръскихъ 3,
XVII століття.
Володимир

ВК 1606

Наголошена позиція.
Шнуривъ полтора и сажний два 316, остатокъ передъ двором старымъ
дадено пану Набялкови край гуцака, против Гирки 317, до двухъ
пулланковъ 317, Омелянъ Гирка 318, одъ пастувника 319, Вуйтко 322,
Ненаголошена позиція.

ВК 1625

Наголошена позиція.
Ненаголошена позиція.
Зъ соботы на неделю 457,

ВК 1645

Наголошена позиція.
Пульку Переяславъского 390, пулковникови 391, Носувъку 396,
Ненаголошена позиція.

ВК 1651-53

Наголошена позиція.
Пулковъника, полковъника 107, до пулку 107, поспульство 107,
Ненаголошена позиція.

ГСУж.

Наголошена позиція.
Розки(ш)нє 48

Ненаголошена позиція.

Луцьк
ЛК 1601

Наголошена позиція.

Место Горуховъ 284, горуховскихъ 283,

Ненаголошена позиція.

ЛК 1649-50

Наголошена позиція.

За пультковника 16, поспулству 87,

Ненаголошена позиція.

Острог 1603

Наголошена позиція.

*Миско Дуботу(л)къ ... Ярош Дубото(в)къ 90, Парху(м) 92, село
Ула(с)нивка 98,*

Лямент

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

Зи вс³/₄х вас 168,

Житомир
ЖК 1605

Наголошена позиція.

Уколо двора 37,

Ненаголошена позиція.

(з) многи(ми) буя(р)ми 28,

ЖК 1609

Наголошена позиція.

*Кун[ь] 16, ву(з) 16, лукте(и) 16, лужъник 16, нус 16, Ба(с)лу(в)ка А(н)дре(и)
130, Саму(и)ло Ла(в)ри(ч) 130, д³/₄ла гако(в)ниці ... з ди(л) з гаки(в)ни(ц)
161, цу(р)ку 163, Романову(и) 163,*

Ненаголошена позиція.

пистолѣту(в) 16, зве(р)хни(ст)ю 16,

ЖК 1611

Наголошена позиція.

Ду(бр) 8, з пу(л)ми орѣмыми 8, спи(л)ны(х) 8, ви(ж)ки 86, рувны(и) 96,

Ненаголошена позиція.

*пу(л)тараста 8, по(з)ву(в) 8, пулгаковъ два 34, на дуброво(л)но(и) 89,
ки(л)ку(м)десять 101,*

ЖК 1635

Наголошена позиція.

*ѡ^м зби^ицѡнъ 11, ѡпѣкуновъ и дози^рцѡнъ 11, Кучорова 11, ку^лкуна^{ст} 11, хату
пу ѡному 11, тулько 11, вузьного 12, кунъ его 12, вузь новы^и 12, на^игурши^и
12, буты 12, кунъ^в брынѣдзы 12, кушу^и 12, на ту^м 12, гу^рши^и 12, купъ
(копа) 12, в нучъ 12, вунъ 174*

Ненаголошена позиція.

*На пудъводу 163, кушуль чѣтыри 163,
ЖК 1649-50.*

Наголошена позиція.

*Яна Козлувского и Томаша Жукувского 191, Слобудки 191, ку(н) 192,
лужъникъ 193, луктѣ(и) 194, ву(з) 194,*

Ненаголошена позиція.

*Тыш(к)ѣвичувну 191, пистолѣту(в) 194,
Овруч
ОК 1632*

Наголошена позиція.

*Купниковъ (копа) 79,
Ненаголошена позиція.*

ОК 1679

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

*При добримъ баченю 93,
ОК 1683*

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

Слонювъ досить 'ослонів' 38, село Белокуровичи 45,

Київ
КК 1600

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

*Ки(л)куна(д)цать 133,
КК 1638*

Наголошена позиція.

было уси(х) усмъ 62, дву(х) 71, мику(л)ского 39, дубръ 39,

Ненаголошена позиція.

Східнополіські
СК

Наголошена позиція.

Въ старым 6, до килка крот 25; коривъ, суль [Непийвода: 8].

Ненаголошена позиція.

на груди правий [Непийвода: 8].

Борзна

Наголошена позиція.
Несторувъна 59,
Ненаголошена позиція.
Не зус³/₄мъ 58

Бориспіль 1614

Наголошена позиція.
Пуяс 9, двур 14,
Ненаголошена позиція.

Бориспіль 1660

Наголошена позиція.
Дум свой 58, потим 59, Коломийца 60, вуйтомъ, вуйт, двуръ свуй 74,
Вувдя 69, до Броварув 79, твуй гнидый 105, волувъ, кунми 108,
Ненаголошена позиція.
Баришпулским, в Баришпулю 111,

Кролевець

Наголошена позиція.
Сул, буйки, ун, муй, в Шиндирувщинѣ, Краснопуля, Парнувщина,
Миропулцеву, Артюхувскую, Магерувским. Яцкувну, Дацкувни, Холодувни,
Прюску, Носувчики, разив, Ляхивщину 108
Ненаголошена позиція.
Серпанкувъ, сотникувъ, попуд лѣсом, в рынку Кролевецким, на другим
учынку

Рефлексии *е

XVI століття.

Володимир

ВК 1571

Наголошена позиція.
У тю(т)ки 164,
Ненаголошена позиція.

Єв.Тетр.

Наголошена позиція.
королювьски(х) 13, триднивномуу 12
Ненаголошена позиція.
церкви бж҃юй 12,

Луцьк

ЛК 1561

Наголошена позиція.
Втекла 102 зв., по(в)тикали 104,

Ненаголошена позиція.

ЛК 1569

Наголошена позиція.

По своимъ животе 15, тетка 16,

Ненаголошена позиція.

Житомир
ЖК 1582-88

Наголошена позиція.

село Пряжюво 62, тю(т)кою моєю 138,

Ненаголошена позиція.

ЖК 1590

Наголошена позиція.

То(т)ки своєє 42,

Ненаголошена позиція.

При то(м) всю(м) 76, бугаю(в) ѡ(с)мъ 77,

ЖЄ

Наголошена позиція.

высічеи 193,

Ненаголошена позиція.

Крем'янець
ККС 1578

Наголошена позиція.

тѣ^мки моє 41 зв., тю^ткою моєю 41 зв., тю^тка моѧ 41 зв.,

Ненаголошена позиція.

XVII століття.
Володимир
ВК 1606

Наголошена позиція.

Макару и Охриму 316, у Зелюнки 333,

Ненаголошена позиція.

ВК 1625

Наголошена позиція.

До тютки 458,

Ненаголошена позиція.

ВК 1651-53

Наголошена позиція.

Для ночлегу, ночлигъ 108,

Ненаголошена позиція.

Луцьк
ЛК 1601

Наголошена позиція.

На всюмъ селе 282,

Ненаголошена позиція.

ЛК 1619

Наголошена позиція.

Ненаголошена позиція.

Людюмъ волнымъ 397, приятюль 324

ЛК 1649-50

Наголошена позиція.

Новосюлки 26,

Ненаголошена позиція.

Острог 1603

Наголошена позиція.

Новосюлки 93,

Лямент

Наголошена позиція.

В ним 175,

Ненаголошена позиція.

Житомир

ЖК 1609

Наголошена позиція.

В нюю и во вси пожы(т)ки, з не(и) приходячыє 182,

Ненаголошена позиція.

Я(с)ко Кугу(т) 130,

ЖК 1611

Наголошена позиція.

Утюкъ 8, понюслъ 8, приню(с)ши 8, утик 8, в ни(м) 8

Ненаголошена позиція.

звычайовъ 8, въ бра(т)ню(м) 9, Пе(т)ра Велюго(р)ского 103,

ЖК 1635

Наголошена позиція.

Шистъ 11, ъ ни(и) 11,

Ненаголошена позиція.

ѡсимъ 11, ѡси(м)дѣся(т) 137, ѡсимънадѣцать 155,

ЖК 1649-50.

Наголошена позиція.

При нюмъ 190, занюслъ 191, киевского 191, пє(р)стєню(в) 194,

Ненаголошена позиція.

Овруч

Ненаголошена позиція.

Диялосе въ силе Невмирищкомъ 95,

Київ

КК 1638

Наголошена позиція.

Бугаювського 175,
Ненаголошена позиція.

ПКК 1643

Наголошена позиція.
Ма(р)цинъ Хмелювски(и) 265,
Ненаголошена позиція.

Східнополіські
СК

Наголошена позиція.
Премижъ ними 8, не маєт потреби 9; в пелюнкахъ, рублювъ, завюль, тютъку [Непийвода: 8].
Ненаголошена позиція.

Бориспіль 1614

Наголошена позиція.
У ним было 9,
Ненаголошена позиція.

Бориспіль 1661

Наголошена позиція.
Дай юй ... во всямъ 62, взювши 92, от чернѣцов 96, Панько Киселювъ 100, привюл 105
Ненаголошена позиція.

Дюгтяромъ 58, с приятелюв 62, тестювский 92, тимъ злочинѣцюмъ 97

Кролевець

Наголошена позиція.
Сѣмдесят, пѣчками, помѣжъ, Камѣнского, шистъ, унюсь, принюсь, принюши, принѣсь, довоювъ, привювъ, увюлся, доволю, довѣвши, утюкъ, втюкъ, втѣкъ, купцюв, з полюв, гаюв, Вечюрка, Хведювна, жунку, тютка 110

Проаналізований матеріал дозволяє констатувати, що етимологічні *о та *е в північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст. в абсолютній більшості випадків передаються писарями за допомогою відповідних літер о, е. У більше, ніж половині досліджених текстів інших виявів, крім о, е, не засвідчено взагалі. Лише в поодиноких документах спостерігаємо тенденцію до написання у. Це відзначаємо передовсім у покрайніх записах на Євангелії кінця XVI – початку XVII ст., де локалізація очевидна – Західне Полісся, Ратнівщина: у невеликому за обсягом тексті написання з у досить показові *оуписаль оу соубоутникъ 12, из мерыслоувци 13, петроувъци 13, межи вижоувками 13, при тоу(м) 13, за тои ѡстроувъ 12, поу(л) колодою медоу 13, пречистоу(и) богоматере 13*, а також у міській

книзі з Кролевця, яка за кількісними підрахунками демонструє певну близькість щодо виявів давніх *о, *е радше до книг Полтавських, Пирятинських, Лохвицьких, аніж до інших східнополіських. Бориспільські писарі, мабуть, уже на час написання книг (XVII ст.) були носіями перехідних говірок. За відчутного впливу поліського писемного узусу все ж таки південноукраїнська живомовна стихія проявлялася досить виразно: випадків написання у, ю на місці давніх *о, *е хоч менше, ніж у полтавських, пирятинських текстах (див. нижче), але незрівнянно більше, ніж у поліських. Зауважимо, що переважна більшість випадків написання інших, крім о, е, рефлексів у житомирських книгах відзначено лише в трьох справах (2-х за 1635 рік та 1-й за 1649), які вочевидь писали не поліщуки.

Виявлені нечисленні рефлекси у, и дають підстави до певних узагальнень. На місці *о найчастіше вживається у. Цю літеру поліські писарі, як правило, використовували:

- у новозакритому складі під наголосом, де інше пояснення, крім відбиття якогось своєрідного місцевого живомовного звука, навряд чи можна запропонувати: му(й), ду(м), Вуйтко, ку(н), ву(з), лу(к)те(и), ху(т), ну(с), дубрѣ, з пу(л)ми, тулько, жу(н)ку, на(и)гу(р)ши(и), на ту(м), вунѣ, гу(р)шиѣ, купѣ 'кіп', в нучѣ, Слобудки, Мику(л)ского, на гурку, кунми, вуйт, твуй, суль. Очевидно, сюди ж варто віднести і написання: Пѣтуху(в)ское, одѣ пастувника, листу(в), Носувъку, хоч слід зауважити про можливий лабіальний уплив наступного в;
- у новозакритому складі не під наголосом: в котору(м), Мордвину(в)ну, от податку(в), Горностаѣвумѣ, куплену(и), Пу(д)ло(в)ски(и), Несторувъна, пистоле(в). Зважаючи, що в ненаголошеній позиції написань з у явно менше, причому в більшості слів у стоїть перед в, є сенс припускати, що такий рефлекс відрізнявся артикуляційно від наголошеного;
- на місці ненаголошеного о переважно у відкритому складі: которую мо(ц)ю, куро(в), зус³/₄мѣ, Тумашо(в)ицизне, зруз@метѣ, болгарських, пу ѿному, кушу(л), Белокуровичи;
- на місці наголошеного о у відкритому складі: Горуховѣ, Кучорова, буты, пуяс.

У трьох останніх підбірках йдеться про звичайне „укання” (о>у) в ненаголошеній позиції, процес для північноукраїнських пам'яток (передовсім середньо- та східнополіських) менше характерний, ніж для південно-західних українських, де він розпочався значно раніше – від XIV ст. [Шевельов: 669-671]. До випадків „укання” віднесемо й характерне для більшості сучасних середньополіських говірок запозичення із

середньогрецької *ἀγούρος* 'огірок' *ωγου(ρ)кового*; в ширшому контексті: *наσε(н)я цебу(л)ного ... ωγου(ρ)кового* 76, ЖК 1584 року. Тобто поліська фonomорфологічна структура слова *гу'рок*, *огу'рок* відома в цих говірках уже з другої половини XVI ст. Як відбиття „ування”, напевно, варто прокоментувати в тій-таки житомирській книзі *утε(ρ)фину* 75 при переважаючих написаннях з *ο*: *ωτε(ρ)финовую* 60, ЖК 1590.

Низку написань з *υ* відповідно до *ο треба пояснювати польським впливом: з *пулку*, *пулковникови*, *пульковника*, *поспульство*, *пу(л)копы*, *пу(л)гако(в)*, *двух* (пор. пол. *pułk*, *pułkownik*, *pospółstwo*, *ról-*, *dwóch*). Що ж до подібного вияву в слові *споку(и)не*, то його також найвірогідніше слід пояснювати через пол. *srokój*, все ж при цьому зауваживши, що прикметникові та прислівникові утворення в польській мові мають *ο*: *srokojnie*. Так само пояснюємо рефлекс *и* у словах: *килко* (КК 1510), *кильку* (ВК 1594), *до килка* (СК), можливо, *потим* (Бориспіль) та у відмінкових прикметникових формах: *при добрим* (ОК 1679), *въ старым* (СК).

Нарешті, кілька випадків (абсолютно очевидних) відзначено з *и* у новозакритих складах: *инуриу* (ВК 1606), *розкишне* (Ужевич), з *гаки(в)ни(ц)*, *зве(р)хнистю* (ЖК 1609), *спи(л)ны(х)*, *ви(ж)ки* (ЖК 1611), *коривъ*, *на правий* (Стародуб), *Коломийца* (Бориспіль), *разив*, *Ляхивицину* (Кролевець), можливо, в антропонімі *Омелянь Гирка*, якщо походить від *гора* (ВК 1606), *село Уласнивка* (Острог 1603). Рефлекс *и<ο* відзначено у кількох очевидних полонізмах: *заби(и)ство* (ЛК 1561), *заби(и)ства* (ЖК 1590), *зби(и)цо(в)*, *дози(р)цо(в)* (ЖК 1635) (пор. *zabójstwo*, *zabójca*, *dozorca*). Як бачимо, у подібних написаннях українська розмовна риса не підтримується польською вимовою (як то можна потрактувати у випадку із *споку(и)не*), а навпаки, вживається явно всупереч їй.

Неоднозначно можна прокоментувати вияв *ο>е* у слові *Кѣньдратъ* (ЖК 1583, 65). Надалі це ім'я ще вживається в справі 5 разів і всюди пишеться з *ο*: *Конъдратъ*. Можливо, тут звичайна описка. Разом з тим не виключаємо в мовленні житомирського писаря звучання цього імені вже як *Кіндрат*, тому в ненаголошеній позиції і відбулося сплутування *и-е*, що й відбито на письмі.

Єдиний випадок, за нашими спостереженнями, – перехід *ο>і* в прийменнику *зі<зо(зъ)*: *Торовал он зи всѣх вас дорогу збавенья* 168, Лямент. У всьому творі Мелетія Смотрицького таких виразних південноукраїнізмів – одиниці. Навпаки, частіше трапляються полісизми, які були характерні для мови творів вихідців з Острозької академії. Відзначений випадок, можливо, й відображає рідне мовлення вихідця зі Смотрича. Так само відзначено кілька подібних виявів у префіксі *розі-<розо-(розъ)* та *зі-<зо-(зъ)* у діловому письменстві: *розышлисѧ* 71, ЛГ

1519, *подданые розыйти ся бы м³/₄ли* 286, ЛК 1601, *розы(и)мовати* 134, ВК 1571, *быхмося зыйти могли* 458, ВК 1625, *розишолься, розибрали* [Непийвода: 8]. Хоч однозначно в останніх випадках трактувати *розы-*, *зы-* як префікс не можна. Тут цілком припустима дієслівна форма із початковим *и*: *ишли, ити* а подібний перехід початкового *и* > *ы* в поліських (і не тільки) пам'ятках цієї доби досить характерний (див. параграф „Відображення конвергенції *и* – *ы*...”). Подібної українізації (з варіантними префіксами) зазнавали слова, позначені явним польським впливом: *зыйстьтися мели* 457, ВК 1625. Заперечував фонетичний розвиток *і* в таких префіксах і В.Ганцов (пор. „Абсолютно нема підстав гадати, що в префіксах *зі-*, *(у)ві-*, *віді-*, *піді-*, *наді-*, *обі-* в дієсловах на *-йти*, *-ймати*, звук *і* заміняв з аналогії звук *о* (< *ь*), тобто виводити сьогочасні *увійти, підійти* з *увойти, подойти* аналогічно до російських *войти, подойти*. Діалектологічні й історичні дані свідчать про те, що тут маємо давню асиміляцію *ь*, що на його закінчувалися *сь, вь, оть, подь* до початкового *і* (графічно *и*) *сь+ити, вь+ити*. Отже, тут треба бачити на українському та білоруському ґрунті окремий процес супроти російського *отойти, подойти*. В українському півдні форми з *і* *відійти, зігнати, обійняти* ніяк не пояснюються фонетично. Це морфологічна аналогія. У поліських говорах (українських і білоруських) там зберігається *и* *одити, пудцмать, зити* (стягнення)” [Ганцов 1926: 81-82]). У цілому погоджуючись із думкою вченого, все ж відзначимо, що в другій половині XVI ст. в пам'ятках із Полісся фіксуються написання і з префіксом *розо-*: *межи собою розо(и)мемо* 135, ВК 1571.

Щодо написання *рану ѡбы(д)раную* (єдиний випадок у Житомирській книзі 1583 року), то, можливо, його постанову варто коментувати аналогією до префіксів *розі-*, *піді-*, *обі-* в дієсловах з початковим *і* на зразок *одійти* (про що йшлося вище).

Випадків зворотнього переходу *у* > *о* в аналізованих пам'ятках виявлено лише кілька: *юри(з)дицию мою урадовъною* 174, КК 1638, *подле Гудова логу* 8, СК, звичайно, коли це не описки.

Ще менше інших, крім *є*, виявів відзначаємо на місці *е. Це написання переважно з *ю*: *корольовъски(х), божюй* Єв.Тетр, *тютка, тю(т)кою* ККС, *тютки, у Зелюнки* ВК 1625, *утюкъ, понюслъ, звичаювъ, вь братньюмъ* ЖК 1611, *Новосюлки* ЛК 1649, *занюслъ, киевского* ЖК 1635, *дай юй, во всямъ* Борисп. 1661 та кілька з *и*: *повтикали* ЛК 1561, *Охриму* ВК 1625, *ночлиг* ВК 1651, *утик* ЖК 1611, *иистъ, ѡсимъ, в ни(и)* ЖК 1635, *премижъ ними, потриби, тютъку, знюсь* СК. У займенникових формах *в ни(м)* ЖК 1611 та у *ним* Борисп. 1614 можна вбачати і польський вплив.

Деякі написання, пов'язані з рефлексациєю *е*, варто однозначно потрактовувати, як відображення живого мовлення лише на певних

теренах: наприклад, *с пови(н)ности уряду своего в нюю и во вси пожытки, з не(и) приходячыє ЖК, 1649*, де займенникова форма *в нюю* і дотепер поширена в говірках південних районів Житомирщини: *до ню* (неї), *на ню* (неї), *в ню* (неї) [КГЖ]. Щоправда, слід відзначити наявність подібних фіксацій і в пам'ятках кінця XVI ст. із Сяноччини: *всадили его на ню* [Чуба: 66]. У заповіті Пелагії Невмирицької ми зафіксували написання *и<е* у відкритому складі: *въ силе Невмирицкомъ*. Вище вже йшлося про сумнівність створення цього документа овручанином (див. параграф „Відображення *ѣ у пам'ятках...”). Якщо тут не описка, то в мовленні писаря (південноукраїнця, де $\frac{3}{4}=u$) етимологічне *е* також однозначно в новозакритих складах уже звучало як [i]. Написання ж бо *въ силе* 'в селі' слід трактувати або як надпоправне, або аналогічне до форми *сіл*.

Небагато випадків написань з *у, ю* і в Крехівському Апостолі: *взур, груш, кун, покуй, муг, на пагурку, рувне, рувни, дотул, покуль, потум, завсюгды, однюсиш* [Огієнко 1930: 256-257].

Лише кілька явних випадків написання *у* на місця *о виділяє у „західноруських” пам'ятках XV-XVII ст. Ю.Карський: *угарки, апустоло(в), сгроумаженые, потоуплены, кароуль, мужаиски кнѣзь, Никулаю, Микулаевича, хуть, ругатины* [Карский 1955: 122-123].

Така рефлексія давніх *о та *е (з абсолютним домінуванням на письмі букв *о, е*) у поліських пам'ятках XVI-XVII ст. може бути пояснена не лише впливом традиційної орфографії або певною стандартизованістю тогочасної писемної мови. Не слід тут відкидати і живомовну стихію. Адже у мові південноукраїнських пам'яток цього періоду історики мови букви *у, ю, і*ноді *и* відзначали значно частіше. Численні приклади наводить А.Кримський „в очевидно простонародному Почаївському Учительному Євангелії XVI ст. накреслень з *у* дуже багато”: *булий, муц, тулко, вудкул, пуду, вун, вывуд, покуй, дум 'дім', учинкувъ, по л $\frac{3}{4}$ вуи, по правуй, туй, о тум, в новум; у галичанина Памва Беринди: св $\frac{3}{4}$ дкувъ, старцувъ, кувната, ругъ, росуль, стусъ, грумъ, вутки, обудъ, плуть, рувъ, кукул; у Якова Гаватовича: увци, пузнаеш, усмакі, пуд рукавицю, пубрал, пуйду, матунько, пирух, бульше, муст, жункі. Також дослідник відзначає не поодинокі написання з *у* в Кирила Транквіліона-Савровецького, у листах Богдана Хмельницького. А на Боплановій карті Київського воєводства та в записах українських пісень латиницею відзначено й написання з *i* відповідно до **о, *е, *ѣ*: *Kina Sluka* (кінна слука), *Onyskova Stinka, Smila, Neberybis, Chmilna, Trylisie* [Крымский I: 157-165]; В.Шимановський з покликаннями переважно на твори Кирила Транквіліона-Савровецького „Перло многоц $\frac{3}{4}$ нное...”, „Зерцало бгословіи...”, Антонія Радивиловського „Огородокъ...”, Інокентія Гізеля „Месіа правдивый...”: *гробувъ, неприятелювъ, слувъ, бокувъ,**

красномовцувъ, любителюмъ, кунь, буль, знадвуря, панюй своєю, дотуль, потуль, яструбы, курупатва [Шимановский: 14-15]; М.Лесів у рукописних творах західноукраїнських письменників XVII – початку XVIII ст.: *свуй, твуй, откуль, стуй, туй* (тій), рідше у на місці *е* *отвсюль, о нюмъ, слухачумъ*, а також *которуму, замурдовано* та гіперпоправні написання *чистой голобици, з боко, дорого* (зн. одн.), *откопителя* [Łesiów 1965: 353]; велику кількість випадків з *у, ю* відзначає у Пересопницькому Євангелії І.Чепіга: *влосоувъ, юй, на доброуй земли, кроу(м) жєнь, кошоувъ, о ню(м), оплюль єго, ботоувъ, на боудущоу(м), постоу(и)тє, злод^{3/4}ювъ, по суй, по тоуй* тощо [Чепіга 2001: 33]; „численні випадки у на місці етимологічного *о* зафіксовані у Скотарському учительному Євангелії 1588 року: *скроу(з) нєго, панѣ(м), кни(ж)никоу(м), воу(р), покоуи, моуи, волоувъ, стоуи, повоу(з)* тощо” [Німчук 1997: 11]; „перехід *о* в *у* в новозакритих складах дуже поширений у ділових документах Ставропігійського братства” (наведено понад 80 ілюстрацій), а також *о* в *и*: *кнутивъ, тых дьлів, килка* [Шило: 42]; відзначено як численні випадки переходу *о* в *у* в актах с.Одрехови та характерний для лемківських говірок *ы<о: о(д) стры(н), вы(д), жен^{3/4} ... федорови* [Керницький 1970: 19-20]; серед характерних фонетичних явищ Учительного Євангелія кінця XVI ст. зі села Тростянець на Лемківщині Я.Янув називає численні форми з *у* на місці **о* в новозакритих складах: *яко звоун голосаль, гроум, моуц, оунъ, для ворогоув, овоцоувъ, днѣувъ, паном, родичѣм, попѣм* (цит. за [Чуба: 67]); до спільних фонетичних особливостей закарпатського варіанту української мови XVII-XVIII ст. відносить І.Панькевич і перехід *о* в *у* та *е* в *ю* у новозакритих складах [Панькевич: 175]; від XVI ст. відзначає написання з *й, и* відповідно до **о, *е* у текстах, писаних по-угорськи, Л.Деже: *Rüh, Vüslinka, Tinko Serbüczki* та в кириличних записах: *Перевюзця, из надвюрря, Вюдбожилыся, зюрницю, кюжяя*; а також у Нягівських повчаннях: *Христовуму, в^{3/4}рюу, отцюмъ, здоровюмъ, пушовъ, вутцю, нучъ, вудъ, вуткупил, выдъ, рюкъ, вунъ* [Деже: 98-99].

Найдавніші випадки написань з *і* відзначають дослідники в описах (люстраціях) українських замків та староств переважно середини XVI ст. (Черкаського, Канівського, Київського, Луцького, Кам’янець-Подільського, Хмільника-Подільського): *гакивницъ, стороживъ, Антинъ, Макогинъ, Щолнодинъ, Мыстунитъ, Кашивьша; Chwedko Perehin, Stecko Stolibik, Sawrin, Hirka, pidwody, pluhiw, kniaziw* [Крымский I: 177-182]. Локалізація і хронологізація тут досить умовні, бо приклади цитуються не за оригіналами, а пізнішими копіями. До того ж є припущення, що публікація в АЮЗР люстрації Черкаського замку 1552 „була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П.Лебединцевим, який подекуди вмисне чи невмисне заміняв інші букви на *і/и* там, де сучасна українська мова має *і*” [Шевельов: 564].

Нечисленні приклади із XVII ст., наведені А.Кримським, локалізуються переважно на південно-східній території: Києво-Михайлівський пом'яник, люстрація Київщини, податковий перепис Полтавщини, хоч поодинокі трапляються і творах, вихідців із південно-західного регіону: *пійде, звѣль* (К.Транквіліон-Ставровецький), *кистка, бибѣ* (П.Беринда) [Крымский I: 185].

Говорячи про однакові стандарти, що були притаманні веденню всіх актових книг, все ж таки документи з Полтави, Пирятина, Лохвиці щодо рефлексів *о та *е мають виразно відмінну картину – випадків накреслень з у та ю значно більше. У Лохвицькій книзі трапляються досить численні написання, переважно під наголосом, у, ю на місці о, е: *кунь, Коломи(й)це(м), Ху(м)ки, кульА, нуч, муй, Голю(н)ка, голю(н)ского, Ко(н)драта Ну(з)че(н)ька, хотючи, ха(р)кувського, дюгѣтя(р), с Попувьки, Ма(й)ну(й)ла, Нагурного, Лазуре(н)ково(и), кану(н)никъ та ін.* [Лохвицька: 8, 26, 29]; у Пирятинській: *потимъ 3* (хоч слово вважається полонізмом, однак у цій пам'ятці і-рефлекс, можливо, підтримувався живою вимовою), *нусъ 4, Лескувский 5, за деветъ куп 5, диспуновати 5, зъ Яблунову 6, прихудский 7, в Присудках 7, по окупъ 431, за потукъ 432, тилько 432, Кичкарувскимъ 433 та ін.* [ПК]; у Полтавській: *Семена Б³/₄лоцеркувца 4, Пултавский 4, вуйтом 73, Санджаровьскому 73, у Василевум пустум бровар³/₄ 73, впул делити 74, жупанув три 74, чобут дв³/₄ 74, о тум 74, Буйся Бога 74, на Івановум Шевченковум гумн³/₄ 74, потум 74, пон³/₄сь 74, тулко о тум платю 74, з Харкувец 124, харкувского 124, потим 124, Тимуш 124, тилко 124, за с³/₄мнадцять куп 124, тютка 124, вус³/₄м куп 125, у Харкувцях 125 та ін.* [АКП]. Як непоодинокі написання з у на місці *о відзначає І.Варченко в пам'ятках з Лубенщини другої половини XVII – XVIII ст.: *бикув, потук, шматкув, домовки, в домовцѣѢ, коп вусѣм, куп вусим та ін.* [Варченко: 24, 28].

Із наведеного матеріалу переконуємося, що не лише орфографічна традиція була своєрідним стримуючим фактором для поліських писарів не передавати на письмі іншими літерами, крім о, е, рефлeksi давніх *о, *е. Мабуть, варто погодитися із тими дослідниками, які відзначали різні (принаймні, не тотожні) шляхи розвитку колишніх о та е в поліських і південноукраїнських говорах. Матеріал власне поліських пам'яток, особливо Середнього та Східного Полісся, для остаточних висновків, як правило, не залучався. Дослідники послуговувалися переважно даними західнополіських писемних документів. Абсолютно переважаючі написання поліськими писарями графом о та е відповідно до *о, *е в XVI-XVII ст. може свідчити про те, що цими літерами передавано звуки, артикуляційно близькі (або подібні) до „еталонних” [о], [е]. Вагаючись щодо точного артикуляційного наповнення поліських відповідників *о, *е

у наголошених новозакритих складах, на основі проаналізованого матеріалу можемо зробити припущення про те, що ці вияви не були ні виразними дифтонгами, ні складними неоднорідними монофтонгами з переважаючим лабіальним компонентом. Підтримуємо висновки тих мовознавців, які стверджували, що північноукраїнські та південнобілоруські (поліські) звуки складної артикуляції лише умовно можна назвати дифтонгами [Карский 1955: 125-126; Назарова 1972: 15-16; Никончук 1980: 49-50, 57-58]. „А прийняті в українській діалектологічній літературі для їх передачі транскрипційні знаки типу *yo* *ie* та ін. лише вельми приблизно відтворюють їхню справжню вимову і тому мають дуже умовний характер... У результаті редукції ненаголошених складів швидше можна було б очікувати якихось проміжних звуків, наприклад, монофтонгів типу *ô*, *ê*” [Залеський 1988: 59]. Найімовірніше, що іще в XVI-XVII ст. у мовленні жителів Овруча, Житомира, Дермані, Острога, Києва передовсім, мабуть, і Стародуба, Борзни і, менше вірогідно, Володимира-Волинського, Луцька (не відкидаємо цілком екстралінгвальний чинник) на місці *o, *e у новозакритих складах під наголосом утримувалися напружені, звужені і дещо прикриті голосні *ô*, *ê*, в ненаголошеній же позиції – переважно виразні *o*, *e*. Артикуляційна (буденна) близькість таких звуків для мовця-поліщука настільки очевидна, що на письмі він завжди їх позначав (навіть донедавна так писали малописьменні літні люди) однією літерою: *сноп* - *сноп'ки*, *се'ми* - *сем*, *пек'ти* - *печ*. Хоч реально у цих словах чути різні звуки, мабуть, ще й нині чи не в більшості середньо- та східнополіських говірок: [сн^оп – сн^оп'к^и^і, се^іми^і – с'е^м, пек^іти^і – пй^еч] (транскрипція із рідної говірки автора с. Мелені Коростенського району Житомирської області).

Цілком припускаємо, що послідовне написання писарями *у*, *ю* на місці *o, *e, як то в приписці на Євангелії кінця XVI ст., де локалізація запису очевидна – північ Західного Полісся, можна трактувати як вияв місцевої розмовної риси. Переконливіші висновки можливі за умови вияву подібних написань у більшій кількості текстів, адже таких пам'яток на Поліссі зовсім небагато.

У дискусії про дифтонгічність/монофтонгічність українського переходу *o, *e > *i* в новозакритих складах, очевидно, мали/мають більшу рацію ті дослідники, які не сприймали/не сприймають весь український

територіально-мовний простір як єдине висхідне ціле¹. Найімовірніше, що українські північ і південь вже у передісторичну епоху мали різні „стартові” можливості для подібного перезвуку. Остаточного з’ясувати механізм і деталі цього визначального для української мови чергування навряд чи можливо взагалі. Головна перешкода – невідбиття у текстах найдавнішої доби, коли цей перехід саме починався (XII-XIII ст.), реальних рефлексів колишніх *о, *е. Дані сучасної лінгвогеографії дають фактично вичерпний синхронний зріз континуантів *о, *е на всьому українському просторі, однак цей зріз представлено із „запізненням” майже на тисячоліття – період, за який навіть найконсервативніші мовні підсистеми зазнають суттєвих змін. Тому висновки, базовані тільки на основі синхронних діалектологічних студій, без підкріплення матеріалами пам’яток, мають лише „дорадчий”, а не „законодавчий” характер щодо узагальнень з проблем діалектогенезу.

Враховуючи вищенаведені факти, висловлюємо міркування, що фіксовані у XX столітті різними дослідниками в поліських (переважно східнополіських та підляських) говорах явні дифтонги *yo yu yi oi ie* (автор сам такі звуки відзначав під час польових досліджень у говірках Східного Полісся в 1992-1993 рр.) не відображають первинного (найдавнішого) етапу переходу *о, *е, *ě > і, як то вважали більшість лінгвістів і що з часом стало класичною українською версією [Булаховський 1946: 102; Жилко Нариси: 48; Шило 1970: 62, 70-71; Назарова 1971: 40 (пізніше дослідниця переглянула свою точку зору); Лохвицька: 8; Варченко: 24; Жовтобрюх Фонетика: 276-277; Шевельов: 928-933], а мабуть, проміжний, пізніший. Підтвердженням цього припущення може слугувати той факт, що очевидні звуки неоднорідної артикуляції відзначають дослідники переважно на поліській периферії, де позамовний чинник більше чи менше наявний.

На нашу думку, досить близько підійшов до розв’язання проблеми українського „ікавізму” А.Залеський. Опонуючи Владиславу

---

¹ Одним із перших такі припущення зробив В.Ганцов. М.Дурново, рецензуючи працю Всеволода Ганцова, висноує, що визнаючи корінну відмінність між діалектними групами північноукраїнською і південноукраїнською (за Ганцовим), не зовсім ув’язується факт, ніби процес фонетичного розвитку звуків *о, е* довгих під наголосом в основі своїй був єдиний сливе на всьому українському мовному просторі [Дурново 1925: 158]. В.Курашкевич дискутує із О.Курило з приводу її гіпотези про різноманітність долі *о, е* в новозакритих складах на українському Поліссі і півдні. Олена Курило стверджує, що на півночі цей процес супроводжувався витворенням спадного характеру наголосу і зміцненням наголошених складів, це й проявилось у напруженій лабіовеляризації чи палаталізації попередніх приголосних, передовсім у закритих складах. Через це голосні в такій позиції починають вимовлятися неоднoартикуляційно (дифтонгічно). Це зараз бачимо на півночі, що в подальшому призведе до *і*.

У говорах південних наголос після падіння ерів не підпав зміні і експіраторна сила його залишилася однаковою на всіх складах. Натомість ери, послаблюючись підпали звуженню, що на шляху вокальної асиміляції, такої характерної для архаїчних говорів Карпат, призвело до звуження і попередніх голосних, які через різні стадії монофтонгізації *у, о, ы, ѓ, и*, що бачимо й сьогодні в архаїчних говорах півдня, переходили в *і*. [Kuraszkiewicz 1934: 58].

Курашкевичу, який висновки із спостережень над виявами давніх *о, *е на Підляшші намагався перенести на весь український мовний простір [Kuraszkiewicz Przyczynek: 90], зазначав: „Річ у тім, що українські говірки Підляшшя займають крайню західну периферію україномовного ареалу і протягом віків перебували в більш чи менш тісних контактах з говорами польської мови, якій, до речі, властивий розвиток о в новозакритих складах в и. У них, як і в усіх маргінальних говорах, що контактують з говорами іншої мови, є чимало різного роду гібридних елементів, явищ, форм інтерферентного походження. Слід зазначити й те, що говірки Підляшшя, як і західнополіські на схід від Західного Бугу, здавна зазнавали помітного впливу галицьких говірок південного типу, напевне, ще з часу входження до складу Галицько-Волинського князівства” [Залеський 1988: 59]. Вищесказане, можливо, меншою мірою, стосується й лівобережнополіських говірок, де так само не варто відхиляти впливу білорусько-російсько-українського.

На неоднаковий розвиток звуження давніх *о, *е в українській мові вплинули, вірогідно, різні часокількісні відношення: у південних говорах споконвічна довгота голосних утратилась в усіх позиціях або ще до занепаду зредукованих, або в час їх занепаду, а новонабута із замінного подовження могла виступати і в наголошених, і в ненаголошених складах; у північних, поліських говорах споконвічна довгота втратилась лише в ненаголошених складах і продовжувала зберігатись у наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом [Там само: 59]. Причину такого акцентуаційного поділу українського мовного простору на північ – південь слід, очевидно, шукати в позамовних факторах. А.Залеський схильний пояснювати збереження поліської наголошеної довготи балтським впливом [Там само: 60-61].

У писемних пам’ятках, як найдавнішого давньоукраїнського періоду, так і староукраїнського, випадків написань, які б явно відбивали довготу, майже нема. Хрестоматійних декілька прикладів *воовьца*, *воовчихъ* та *отьвъ^{3/4}цааша*, *триижды*, *отьсюоуду коолижьто*, *приідооша* можуть мати різні пояснення, із яких відбиття живого мовлення найменш імовірне. У пізніших, староукраїнських пам’ятках такі написання відсутні. Ю.Шевельов робить припущення, що вживання *ω* (омеги) всередині слів, особливо перед слабким *єром*, у північноукраїнських пам’ятках (наведено приклади із антології церковних гімнів та Служебника XIV ст.) може свідчити про передавання писарями цією літерою дифтонга *yo* [Шевельов: 409]. Спостереження логічне й слушне, і все ж таки попри те, що такі написання трапляються не часто, вони до того ж не пов’язуються із якимось одним ареалом. Ми відзначали лише один подібний випадок у

поліських пам'ятках, якщо він справді може бути доказовим для побудови цієї гіпотези, оскільки це онім: *Миха(и)ло Мѡ(н)то(в)тови(ч)* у Луцькій грамоті 1500 року. Щоправда, подібні написання нерідко використовували інші писарі. У Статуті Полоцького братства, писаного в Полоцьку у 1650 році (у пам'ятці послідовно виявлені південноукраїнські риси), маємо низку написань, де *ѡ* виступає у флексії родового множини іменників чоловічого і жіночого роду незалежно від наголосу: *розмѡ(в)* и *жартѡвъ* 8, *намѡвъ*, *порядкѡвъ* 8 зв., *гр³/хѡвъ* 9, *тѡжарѡ(в)* 10, *рохѡвъ* и *прихѡдѡ(в)*, *схажѡкъ* 10 зв., *пѣѡм* дозорѡ(м) 11, *сирѡ(т)*, *вѡ(в)* 14 зв. [СПБ]. Але закономірність подібних написань дещо втрачає доказову силу, зваживши на те, що літера *ѡ* нерідко пишеться і в кінці слів, тобто у відкритому складі: *ниѣѡ* 3 зв., *якѡ* 8 зв., *оусѣрднѡ* 20 зв. [СПБ]. Досить консеквентно відзначені написання простежуються в деяких друкованих творах, наприклад, в „Ключі разумѣніѡ...” І.Галятівського: *ап(с)лѡ(в)*, *наступѡмъ*, *книжникѡвъ* *жыдѡвскихъ* 53, *волкѡвъ*, *туркѡвъ*, *татарѡвъ*, *хоругѡвъ*, *мнѡго* *шванкѡвъ* 54 та ін., але *ап(с)ловъ*, *сп(с)копомъ(ъ)*, *внѣйдѡсте* 53, *червономъ*, *Марсовѡ* *поле*, *коштомъ* 54 [Кл.Раз]. Що відзначене графічне передавання *о* не пов'язується виключно з українським ареалом, свідчать непоодинокі фіксації у Віленському списку літопису, що зберігся в літописному збірнику Аврамки 1495 року: *витѡ(в)тѡж*, *литѡ(в)скѡю*, *з братѡ(м)* ... *скиргѡилѡмъ* [Хрестоматія: 64].

Зважаючи на вищенаведені факти, можна припустити, що:

- становлення української часокількості з неоднаковим її виявом у південно- і північноукраїнських говорах відбулося, певне, до занепаду зредукованих;
- на час занепаду зредукованих у поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) діалектах довгота вже зосереджувалася лише на наголошених голосних;
- після занепаду зредукованих наголошені голосні у поліських говорах перетворюються у напружені монофтонги з певними компонентними варіаціями – **o > ô-ꝛo-ꝛʸ-ꝛo*; **e, *ě > ê-ꝛe-ꝛe* (XIII-XVII ст.), які виразно артикуляційно не протиставляються відповідним ненаголошеним *o* та *e*, що й знайшло відображення у пам'ятках (пор. ще схему розвитку, запропоновану А.Залеським *ō > ô > ꝛo*; *ē > ê > ꝛe* [Залеський 1988: 63]. Рефлекси давніх **o, *e, *ě* передаються переважно однаковими графемами незалежно від позиції;
- можливо, від кінця XVII ст., а найімовірніше, пізніше у периферійних поліських діалектах (східнополіському та підляському) під впливом інших лінгвосистем виникають очевидні неоднорідні звуки (дифтонги);

- середньополіські (аж до Прип'яті) говірки утримують подекуди й дотепер під наголосом прадавні (недифтонгічні) вияви цих фонем (хоч паралельно в ряді говірок трапляються вже й виразно неоднорідні звуки).

Запропонований розвиток поліського вокалізму не суперечить даним сучасної лінгвогеографії і, що дуже важливо, матеріалам поліських пам'яток. Хто б і як би не говорив про консервативність традиційної орфографії, все ж таки південноукраїнські пам'ятки XVI-XVII ст. представляють нам виразно іншу картину виявів давніх *о, *е, порівняно з поліськими: випадки „укання” явно не поодинокі, причому тенденція до вживання у передовсім під наголосом у новозакритих складах менш послідовна, ніж у північноукраїнських. Ще більше „надійним” підтвердженням цього можуть слугувати тексти, писані латиницею. У двох відомих нам поліських – випадків „укання” нема взагалі при послідовному написанні *o* та *e* у новозакритих складах: *horkoho, tolko, Hetmanow, za prowod, pohreb, horko; lastowki, w hołowki* [Рудниц.Д, 248, 251]. У південноукраїнських – таких випадків багато: *postuy*, [Miscellanea, 132], *ruwneyko, szyst, z tobuju*, [Liryka, 253, 255], *w wuysku, tulko, zahryb, zahrybali, szyst, w Zamuyszczynu, u lachuw, wuwci, nemnuzko, niuhtiami, kulka lit, nepuydu, uwczarowi, nuz, z wuwciami, wuwczarowi, tuy, nebuyse* [Кондр., 164-179], *zunka, snup, ruwna, spokuynu, ruwneyko, worohuw* [Маліневська: 56, 58] при частому утримуванні *o*: *moj* [Miscellanea, 132], *pojdu, nożki, moy* [Liryka, 252-253, 255, 258], *w dwor, swoich noh, stoy* [Кондр., 164-179]. Звичайно, деякі випадки „укання” можна було б трактувати польським впливом, але при цьому в цих же текстах послідовно виступають інші українські риси: *i* на місці *ě, злиття ^і_ы > *u* тощо. Невже писарі українські мовні особливості подавали в подібних записах вибірково? Якщо у XVI-XVII ст. в наддністрянських говірках уже виразно звучало *i* (<*о), то потрібно визнати якесь своєрідне негласне табу на передавання на письмі саме звука такого походження й дозвіл на відображення в тексті *i* (<*ě). Певно, причина в іншому. Коли писарі чули й вимовляли *i* на місці *ě, то таку букву вони й писали. Можливо, є сенс зробити припущення, спираючись на дані українських пам'яток, писаних як кирилицею, так і латиницею, про те, що в ряді південно-західних говорів, зокрема галицькому, в XVI напевно, а можливо, подекуди і в XVII ст., рефлекс *о в новозакритих складах остаточно ще не звузився до *i* (пор. ще у Ю.Шевельова, який піддаючи сумніву достовірність кількох згадуваних у літературі слів з *u* – *гаківниця, Макогін, сторожів* тощо, вважає спробою цілком неспроможною довести на основі поодиноких прикладів з *i*, протиставляючи тисячам з *o* або *u*, закоріненість зміни *u* > *i* в ранній середньоукраїнській добі. Під її кінець південноукраїнські діалекти на місці *ô* мали *y*₂, а північноукраїнські (під наголосом) – дифтонг *yo* [Шевельов, 564]). Дослідниця збірників українських пісень та віршів,

писаних латинкою, Н.Маліневська виділяє із значного масиву текстів (19 збірників) всього один приклад *i* (<*o): *tiy* [Маліневська: 59]. Не вважає південно-західний ареал першовогнищем розвитку *i* < *o, *e В.Німчук: „Впадає в око той факт, що в великій частині правобережних і майже в усіх лівобережних говірках приголосні *ж, д, н, с, з* перед *i* < *o м'які, тоді як у сусідніх південно-західних – тверді. Якби ікання прийшло з заходу, слід би й тут чекати відповідних твердих приголосних” [Німчук 1994: 40-41]. У контексті сказаного варто зважити на абсолютно помилкове прочитання в тексті Пересопницького Євангелія слова *видпов³даю*, яке у висновках багатьох істориків мови – П.Владимирова, І.Огієнка, П.Плюща – трактується як надійний приклад ікання, що незаперечно спростовує дослідниця пам'ятки І.Чепіга, пропонуючи правильне прочитання як *а ви(д) пов³даю вамь* [Мойсієнко 2003, 203]). Дослідниця мови вузькошрифтного Євангелія Л.Коць-Григорчук, друкування якого вона пов'язує зі Львовом у першій половині XV ст., відзначає низку написань з **ѣ** на місці *o в нових закритих складах: *о прокаженѣмь, о кровоточивѣи, о образѣ таинѣмь, о немѣмь, о трудовитѣмь, о богатѣмь, о тѣмь единѣмь* [Коць-Григорчук: 87-88]. Всі приклади морфологічно зумовлені, зрештою, щодо місця та часу написання цієї пам'ятки досьгодні ведуться дискусії.

Інакша картина постає у випадку з континуантами *ě та *e. І в кириличних, і в латинських текстах випадки з *i* (<*ě, *e) зовсім не поодинокі. Не відкидаючи взагалі припущення мовознавців про усталеність та непорушність правописної норми (пор. в А.Кримського „причини невідтворення складної гами рефлексів на місці *o полягають у намаганні писарів свою живу вимову підлаштувати під священну церковно-слов'янську і свідомому завуальовуванні рідних особливостей. Тому в абсолютній більшості випадків у старих писемних пам'ятках ніяк не відображалася та обставина, що в живому мовленні писарів було чути у якому-небудь слові *бобъ* вже не монофтонг *o*, а зовсім інший звук – *yo, ye, ui* чи, зрештою, монофтонг *i*. Писарі ж, йдучи за орфографічною традицією у більшості випадків писали *бобъ*” [Крымский І: 142] (див. ще [Житецький 1906: 6-7; Огієнко 1930: 255]), все ж не можна весь час трактувати відсутність *i* (<*o) виключно консервативністю та традиційністю орфографії. У XVI, а особливо в XVII ст. писемних свідчень різних жанрів, у тому числі й цілком світських, предостатньо, щоб робити реальні ґрунтовані висновки на матеріалах текстів, підкріплюючи їх, по можливості, даними лінгвогеографії, а не домислами-фантазіями про те, що писарі, пишучи *o*, вимовляли його, як *i*.

Спираючись на реальні, а не припустимі (явище повинне було б мати місце, але його ніхто не зафіксував) факти синхронної та діакронної діалектології, слід відзначити, що у розвитку українського „ікавізму”

(південноукраїнський мовний масив), найімовірніше, дифтонгічної стадії не було. Не зовсім зрозуміло, чому при коментарі появи південноукраїнського *i* через дифтонгічну стадію деякі дослідники підкріплюють північноукраїнськими прикладами: „На підставі рефлексів [ō], [ē] в північноукраїнських говорах, а також і в деяких південно-західних можна припустити, що еволюція [ō], [ē] в *i* відбувалася через стадію їх дифтонгізації” [Жовтобрюх Фонетика: 274]. Не поділяємо висновків Я.Баньчеровського, який прикладами із Луцького Євангелія XIV ст. ілюстрував коментар однакового і одночасного для всього українського мовного простору процесу витворення *i* внаслідок замінного подовження через дифтонгічну стадію *o* > *ō* > *yo* > *yi* > *i*; *e* > *ē* > *ie* > *i*. Графічним написанням із українських пам’яток □□□□□□ – □□□**ѣ**□□, □□□□□□ – □**ѣ**□□□□□, □□□□□□ – □□□□□□ (перший запис уявно датується XI ст., а другий – із Луцького Євангелія) вчений пропонує такі фонетичні відповідники: *камѣнь* – *камієн’*, *зѣмная* – *зіємная*, *вѣвця* – *вѣвця* - *вуовця* [Баньчеровский: 27-28]. По-перше, в ненаголошеній позиції у поліських говорах дифтонг розвинутий не міг, оскільки якість північноукраїнських голосних уже в давньоукраїнську добу прямо залежала від акцентуації; по-друге, підтвердити дифтонгічну стадію витворення південноукраїнського *i* з *o та *e ні даними сучасної діалектології, ні писемних пам’яток неможливо. Версію про графічно-звукову невідповідність, що стояла на перешкоді однакової і одночасної для всього українського мовного континууму реалізації давніх *o, *e у новозакритих складах можна було б прийняти, якби не суперечила цьому разючо різна статистика виявів цих фонем у південно- та північноукраїнських пам’ятках: сотні випадків, починаючи від XVI ст., написання *y(yo)* на місці *o, *e (причому часто незалежно від наголосу) у південноукраїнських текстах та одиничні фіксації (переважно під наголосом) у північноукраїнських. Висновки І.Варченка про те, що написання *бигов* і *бикув* у пам’ятках кінця XVII ст. „може наштовхнути на припущення про спорадичне збереження в окремих говірках дифтонга *yo*” [Варченко: 24] та упорядників Лохвицької ратушної книги „етимологічні *o*, *e* інколи передаються через *y(yo)*, що, без сумніву, є спробою відтворити дифтонгічну вимову” [Лохвицька: 8] не мають наукового підґрунтя. На дифтонгічну вимову полтавських говірок XVII ст. не вказують ні тексти пам’яток, ні дані сучасної діалектології. Вочевидь мають рацію мовознавці, котрі припускали порушення генетичного зв’язку між рефlekсацією *o, *e в північному і південному масиві українських говорів ще до втрати зредукованих [Курило 1928: 7] (пор. також у Ю.Шевельова „Еволюція в кожній з обох зон (північній і південній – В.М.) ішла власними шляхами, а на позір однакові рефlekси на півдні та на півночі виникли в різний час і через різні причини. Їхня єдність є оманлива, а

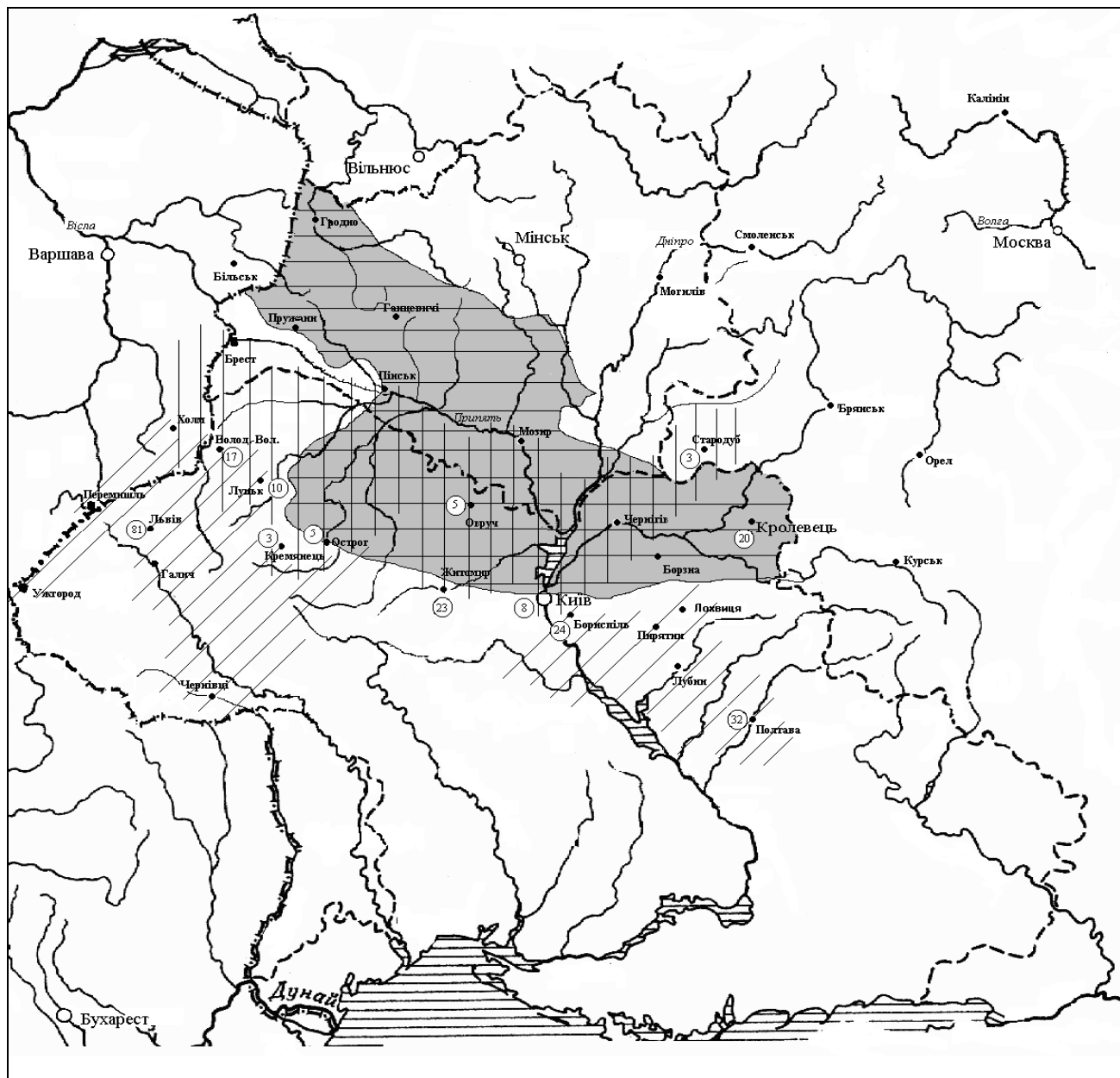
єдина всеукраїнська лінія розвитку – то одна із вигадок порівняльно-історичного мовознавства. Докладнішими дослідженням джерел оприявнюється засаднича самостійність еволюційних процесів на півдні та на півночі” [Шевельов: 932]). Аналіз пам’яткового матеріалу дозволяє констатувати, що між давнім подовженим унаслідок занепаду зредукованого *ō* та сучасним *i* мав бути лабіалізований, звужений монофтонг *y* (що й відображено в південних текстах). Можна дискутувати про подібність/відмінність початку еволюції **o* в південно-західних українських та суміжних польських говорах, але цілком заперечувати певну спільність протікання цього процесу для обох мовних континуумів у XVI-XVII ст., мабуть, не варто, оскільки саме в цей час у переважній частині Малопольщі, ближнього Мазовшя, Куяв і Холмщини *ó* співпало з *u* [Klemensiewicz-Spławiński-Urbańczyk: 97]. Таку вимову *ó* = *u* деякі польські дослідники у південнокресовій польщизні схильні пов’язувати із „упливом староукраїнським, оскільки українське довге *ō* звучало у XVI ст. на значній українській території подібно до *u*” [Kość 1999: 44 з покликанням на В.Курашкевича та З.Штібера]. При цьому зауважимо, що спроби орфографічного протиставлення *o* – *ó* відомі в Польщі з кінця першої чверті XVI ст., вони знайшли відображення вже в орфографії Муржиновського, а згодом Кнапського, Месгнена, щоправда, послідовно розрізняювано *o* – *ó* лише в деяких друках [Клеменсевич-Сплавінський-Урбанчик: 97-98; Польщизна: 45]. Тобто вияв розмовної української риси **o > u* у творчості деяких представників літератури „Золотого Окресу” невдовзі повернувся на українські землі у вигляді друкованої норми.

Хронологічно процес витворення *i* з **o*, **e*, **ě* відбувався не в один час. Найперше українське *i* з’явилося на місці **ě*; далі, після занепаду зредукованих, в *i* поступово перетворюється **e* (за М.Жовтобрюхом – середина XIV ст. [Жовтобрюх Фонетика: 274], за Ю.Шевельовим – початок XVI ст. [Шевельов: 566]); найдовше тривав процес витворення *i* з **o*, який у різних південних українських діалектах завершився неоднаково артикуляційно і хронологічно (пор. ще у Т.Назарової „У процесі зміни *ō > i*, *ě > i* для *ě* фонетична відстань коротша, тому зміни виявів *ō* мають ряд перехідних стадій, які загалом підпорядковані єдиній тенденції – зміщенню артикуляції вперед і вгору одночасно з можливим ослабленням або втратою лабіалізації” [Назарова 1972: 19]). Показовими для підтвердження запропонованої хронології ікавізму можуть бути положеновні тексти здійснені в українських канцеляріях. Похильоне *ě* писарі із Кам’янця-Подільського (1540-1575) нерідко передають за допомогою *i*, *y*: *nima*, *nierozumim*, *abowim*, *kusznirz*, *grzychem*, *kamin*, *povyidzial*, *niewim* [Kowalska: 253], хоч у рукописній та друкованій практиці з теренів Польщі превалювала в XVI ст. літера *ě*, а в XVII ст. взагалі *e* [Klemensiewicz-Spławiński-Urbańczyk: 97-98]. Похильоне *ó*

кам'янецькі писарі відображають у текстах рідко, але тільки графемою *u*: *tuwiq̇c, pulosma, un, un sam, woskobunikem, Malzunkowi, panu^m, woiewodum* [Kowalska: 254]. У виборі саме графеми *u* нема нічого дивного: кам'янець-подільські писарі в таких позиціях, крім набутих навичок польської орфографії, чули місцеву розмовну рису.

Процеси еволюції північноукраїнських *o, *e однозначно слід ув'язувати із південнобілоруськими відповідними рефlekсами. Північна межа поліської зони реалізації *o, *e проходила, очевидно, дещо на північ від Прип'яті. Ю.Карський ізоглосу дифтонгічної вимови окреслював умовною лінією: Гродно – Ліда – на південь від Мінська – через Ігумен і Бобруйськ [Карський 1955: 132]. Епіцентром постання інновації на поліських теренах, мабуть, були говори деревлян та дреговичів. Давно стало очевидним, що на основі вимови *e*, *o* в закритих складах південнобілоруські говори становлять одну діалектну зону разом з північними українськими говорами. Зона ця почала оформлюватися ще до занепаду зредукованих, коли відбувалося подовження *o*, *e* перед складами з *ъ*, *ь* в слабкій позиції. Невідомо, якими були початкові межі цієї зони: чи це подовження охопило одразу всі діалекти на південь від Прип'яті, чи був якийсь обмежений ареал виникнення цього явища, звідки рефлекс *ě*, *ō* поширилися в сусідні терени. Однозначно, слідом за Ф.Філіним, заперечуємо думку Є.Карського, про те, що первинно дифтонгізація виникла у діалекті дреговичів і поширилась на південь. Мабуть, все відбулося навпаки [Філін: 228]. Розвиток дифтонгів на місці *o, *e П.Векслер відносить до властиво києво-поліських рис, що розпочався ще до занепаду зредукованих [Векслер: 159].

Для ареальних діахронних висновків рефlekсації *o, *e якісний чинник застосувати неможливо, оскільки і в поліських, і в південноукраїнських пам'ятках їхнє графемне представлення однакове: *o*, *e*, *y*, *ю*, спорадично *и*. Більш вірогідними в даній ситуації виявляються кількісні підрахунки. При незначній взагалі кількості інших, крім *o* та *e*, буквенних виявів на всій українській території у XVI-XVII ст., все ж таки загальну тенденцію до переважання написань із *y*, *ю* та *и* в південних українських порівняно із поліськими, не помітити неможливо. Коли в половині проаналізованих нами поліських пам'яток *y*, *ю*, вже не кажучи про *и*, не відзначено взагалі відповідно до *o, *e, при наявності поодиноких написань з *и* (<*ě), а, наприклад, у Житомирській книзі 1611 року відзначено лише 13 інших, крім *o* та *e*, накреслень на 152 аркушах оригіналу, то в документах Ставропігійського братства чи Полтавської актової книги – їх близько 100 в кожній пам'ятці.

Карта 7. Рефлекси *о..

||| – спорадичні написання у на
місці *о у новозакритих
складах

/// – часті написання у на
місці *о у новозакритих
складах

— – сучасні вияви рефлексів
*о, відмінних від і та о (yo ô,
и)

Статистика написань у < *о
у новозакритому складі:

Львів – 81 (за [Шило]);
Полтава – 32 (на 40 с. тексту);
Кролевець – 20 (за [Свашенко]);
Бориспіль – 24 (на 120 с. тексту);
Стародуб – 3 (за [Непийвода]);
Житомир – 23 (на близько 1000
с. тексту);
Овруч – 5

Володимир-Волинський – 17

Луцьк – 10

Острог – 5

Крем'янець – 3

Київ – 8

II.2.2.2. Перехід *е* в *о* після шиплячих та *й*

Перехід *е* в *о* після шиплячих та *й* властивий передовсім українській і білоруським мовам, наразі є нормою обох літературних мов. Враховуючи дані найраніших давньоруських пам'яток, які засвідчили це явище, можна припустити, що позиційний перехід *е* > *о* після шиплячих та *й* перед твердими приголосними виник спочатку в південно-західних говорах мови Київської Русі, що стали основою української мови і, вірогідно, крайніх південних та південно-західних (північніше межі по Ясельді – Прип'яті – Горині) білоруських говорів, тобто на землях волинян, деревлян, північних полян і частково, дреговичів, мабуть у IX-X ст. (після утворення повноголосся) ще до ствердіння приголосних перед *е*, *і*, а завершився після занепаду зредукованих (десь на середину XII ст.) [Півторак 1988: 104].

Пам'ятки давньо- та середньоукраїнської доби, „коли мати на оці з'ясування давності цих уодностайнень, посідають лише обмежену вартість. Традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до XIX ст. вимагав писати *е* незалежно від фактичної вимови. Тому написання з *е* не конче прозраджує вимову й може не братися до уваги. Уодностайнення безперечно відбулося в різних словах і в різних говірках нерівно. І все ж можна стверджувати наявність (а отже й припустимість) аналогічних форм із *о* принаймні від початку XV ст.” [Шевельов: 195].

В українських пам'ятках XIV ст. таких написань стає більше, порівняно із ранньою давньоукраїнською добою, але передовсім у поліських: *божой*, *божое*, *божого* та ін. [Грамоти: 150-151]; *ѡбышо(д)ших мѧ*, *вишодшому*, *ѡбладающому* [Німчук 1997: 222]. Очевидно, південно-західний український ареал аналізованою зміною в цей час ще охоплений повністю не був. У нововідкритих 4-х галицьких грамотах кінця XIV ст., де розмовна фонетика вочевидь відчутна, не зафіксовано жодного випадку переходу *е* > *о*: *лоєвичемъ*, *олеѡандовичемъ*, *жену*, *женою*, *шестоѡ*, *шестого* та ін. [Молдован: 263, 267, 270]. Не дивно, що В.Курашкевич не зафіксував жодного випадку перезвуку в грамотах XIV ст., адже за це століття з наявних у вченого досліджуваних текстів – жодного із півночі України [Kuraszkiewicz 1934: 34-35] (пор. також Ю.Шевельов у XIV ст. відзначив усього 10 випадків [Шевельов: 202]). Із найдавніших фіксацій переходу *е* в *о* після шиплячих у південнозахідних українських писемних пам'ятках відзначимо хіба дві перемишльські грамоти другої половини XIV ст., писані латинкою: *skoloszowskoy*, *w naszym*, в інших трьох, писаних кирилицею, – жодного випадку [Купчинський: 63, 64]

У XV ст. дослідники переважно наводять приклади аналізованого перезвуку з поліських пам'яток. Так, В.Курашкевич відзначив такий перехід у 14 грамотах, із яких тільки 3 вчений характеризує як південноукраїнські [Kuraszkiewicz 1934: 8] (див. також ще [Шевельов: 203; Півторак 1988: 105]). Як характерну розмовну рису виділяє аналізований перезвук у Четї 1489 р. Д.Гринчишин, зауважуючи, що прикладів з *e* після шиплячих „порівняно небагато”. Учений відзначає також численні випадки написання *o* у дієприкметниках активного стану теперішнього часу: *видАчо, написавио, проклинаючо* тощо [Гринчишин Четья: 261].

XVI-XVII століття дають картину значно повнішу, причому з'являється більше пам'яток з півдня, де такий перехід відзначено. У досліджуваних поліських пам'ятках перезвук *e>o* стає вже коли не нормою, то узусом напевно.

Коментар до виділення ілюстрацій переходу *e* в *o* після шиплячих: якщо в рядку „Збереження:”, „Аналогія:” приклади відсутні, то написання з відображенням таких рефлексів відсутні в досліджуваній пам'ятці.

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

Перехід : *доложона* 105, *нашому* 105, *нашого* 107, *въ чомъ* 107, *ничого* 108,

Збереження : *Чего* 105, *нашему* 105, *непослушенствомъ* 107, *чужеземцовъ* 109,

Аналогія : *нашою* 107, *Божою* 109,

ВК 1571

Перехід : *вжо* 129, *чолове(к)* 160, *жону* 160, *всємогучому* 160, *злучоны(и)* 161, *(з) сєпищо(м)* 162, *грошовыми* 162, *ничо(го)* 162, *жоны* 162, *жона* 163, *зшо(л)* 163, *выш(и)ого* 164, *о чому* 164, *воеводиचовое* 164, *Лємешо(в)* 165, с. **Ш***чо* 163, *ма(л)жо(н)це* 163,

Збереження : *Кошє(р)ски(и)* 160, *прирожєны(м)* 161, *ку Кошєру* 162, *бо(ж)єго* 163,

Аналогія : *лєжачое* 162, *лєпиое* 165,

ВК 1577

Перехід : *жона* 18, *ку лє(н)шому* 20, *ма(л)жо(н)це* 20, *Рогачо(в)ски(и)* 20, *с ты(м) жо брато(м)* 203, *дочо(к)* 212, *за мужо(в)* 212, *чотыро(х)* 212, *нишо(го)* 212, **ш***(т)чичо(м)* 212, *чолов³/4ко(м)* 212, **ш***(т)цо(в)ского* 213, *нишо(и)* 213, *нарушоно(и)* 213,

Збереження : *бо(ж)єго* 18, *в ма(л)жє(н)ство* 18, *мачєхою* 212,

Аналогія : *жонє* 18, *мачухи нишє* 213,

ВК 1591

Перехід : *Божой 290, нашого 290, не пуцоно 292, першого 293, вчорашнього 294, співачокъ 295, шоль 295, нашоль 296, св^{3/4}жо постреляныхъ 296, чорними 296,*

Збереження : *служба Божая вечерня 291, допущено 294,*

Аналогія :

ВК 1593

Перехід : *чого 54, чоловікомъ 55, нашого 56, хорунжого 56, чоловіка 58, Божою 58, перестережоный 58, чоловіковъ 58, Кзочовскаго 58, жону 59,*

Збереження :

Аналогія : *першое 58,*

ВК 1594

Перехід : *чотыриста 409, речоного 409, лежачого 409, убезпечонъ 409, доложено 410, зкзвалчоною 411, шостого 411, чого 413, на чомъ 414, въ дальшому 416, для чого 416, ничого 417, замужомъ 418, Евхима Осчовского 418, мишкаючого 418, допущонъ 418, чому 419, иншого 419, чотырохъ 420, ночовати 420, можнейшому 422, у владычомъ 422,*

Збереження : *челов^{3/4}ка 416,*

Аналогія : *лежачое 413,*

Єв.Тетр.

и щертеже(м) 12, и женоу 12, оув орицо(х) тут без сумніву морфологічна основа переходу 12, по жени своеи 12, бѣжюи 13, попь даль вердоунокъ широки(х) гроши тымъ моужемъ 13.

Приписки на цьому Євангелії, незважаючи на точну західнополіську локалізацію, все ж свідчать про явний південний уплив. Тут жодного явного випадку *о* на місці *е* після жиплячих.

Заг.ДЗ

Перехід: *Божого 167, городничого, чотырох 167, шолком 167, Непитущого 167, сидящого 168, прийдучого 168, иншому 168, жоною 168, шостом 168, Чорторыского 168, малжонку 169, проежчок 169, жона 170, о чом 170, жоны моее 171, чолом 172, отцовскую 173, кубочок 173, ничого 174, нашого 174, чоловіка 174, завешон 174, чорную 175, грошовой 176, тиона 177,*

Збереження: *з иншею 167, в малженстве 169, шести коней 172, предреченого 168, нашего 168, малженства 172, чиего 172, человека 173, з пашен 173, выреченый 173, з накрышечкою 173, божьей 174, на сажен 175, тиеницы 176,*

Аналогія: *покорне и унижоне 170, малжонства 172, жоне и детем 174, наименшое 174, наше 174, на черныло 176,*

Жидичин 1531

Перехід: *вжо 19, грошом 19, нашої 19 зв.,*

Жидичин 1536

Перехід: *вжо 9,*

Жидичин 1537

Перехід: *першого 25, Фалчовському 25, нашого 25,*

Жидичин 1542

Перехід: *вжо 34,*

Луцьк

ЛГ 1500, 1519

Перехід: *нашого 69, чотыри 69, Миха(и)ловичо(м) Мо(н)товтовичо(м) 70, шостую 70, на чо(м) 71, с Ки(р)шевичо(м) 71,*

Збереження: *дворище(м) 71,*

Аналогія:

ЛК 1545

Перехід : *в чомъ 64, з бочок 65, чотыре(х) 65, нашого 65, ста(р)шого 65, маршалковичовъ 66, Богушовое 66, в Чо(р)торы(и)ску 66, шоста 66, горцокъ 66, чоловікъ 66, в Чернобыли 67, ничого 67, м³/4стечокъ 68, вжо 68, кнегини Жославъско(и) 68, подчашому 69,*

Збереження : *в Золочеве 65, по шестидесять 66, большего 68, в Четвертни 69,*

Аналогія : *в Голешове 65, у Звинячои 67, чужозе(м)цовъ 68,*

ЛК 1561

Перехід : *в грабежо(х) 76, пришо(д)иши 102, ма(л)жо(н)ка 102, жо(н)ка 102 зв., чотыри 102 зв., вижо(м) 103, шостого 103, жоны 104 зв., вчора(и)него 111 зв., ничого 104 зв., доложоно 105, бчо(л) 106 зв., вышо(д)иши 106 зв., з па(н)чою 106 зв., Богушовое 107 зв., вжо 107 зв., Чо(р)торы(и)ская 109 зв., Мутишо(в) 109 зв., чого (ж) 109 зв., знашо(д)чи 110, пє(р)шого 116, и(з)шо(л) 116 зв., вжо мачоха 32,*

Збереження : *в бое(х) 76, вчєрашнего 104 зв., прише(л) 106 зв., в чє(т)вє(р)гу 110, Богушевича 115,*

Аналогія : *в Мутишови 109 зв., мачосе 31,*

ЛК 1567

Перехід : *В чомъ... нашому 107, ничого 108,*

Збереження :

Аналогія :

ЛК 1569

Перехід : *пришодчы* 13, *чоломъ* 14, *нашомъ* 14, *прирожонымъ* 15, *жона* 15, *чоломъ* 15, *ничого* 15, *Чортовъ Ставок* 16, *шостый* 16, *имене Любчо* 16, *пришоль* 17, *местцо и вера* 17, *положоны* 17, *Божого* 18,
Збереження : *челомъ* 13, *к церкви Божее* 16, *девеносто шестое* 16,
Аналогія : *для летшой* 14, *его жоне* 17,

ЛК 1572

Перехід : *Бжѣго* 116, *навѣжонъ* 116, *ѡбложоною* 116, *лежачого* 117, *порушо(н)* 117, *прирожоны(м)* 117, *утве(р)жонные* 118, *ма(л)жо(н)ка* 118, *хоружому* 119, *с Фронцомъ Крушом* 121, *ничого* 121, *бывшого* 121, *нашого* 122,
Збереження : *Божєю* 116,
Аналогія : *Бжѣе* 116, *в малжо(н)ство* 117, *ма(л)жо(н)ски(и)* 117,

ЛК 1587

Перехід : *чотырохъ* 164, *чого* 165, *на першомъ* 165, *большою* 165, *Божого* 166, *лежачого* 167, *нашому* 167, *именье нашио (два рази)* 167,
Збереження : *нашею* 167, *лежащее* 167,
Аналогія :

ЛК 1596

Перехід : *шостого* 101, *Климашовского* 102, *Проскурничовъ* 102, *Пиончича* 102, *иншого* 103, *положоные* 107, *жоноцкая* 107, *чоловека* 108, *присужоно* 108, *шолкомъ* 109, *чотыри* 109, *м³/4шокъ* 110, *чорную* 110, *нашого* 112, *фалендышовую* 113, *перемишокъ* 113, *бочок* 113, *въ чолнь* 113, *преречонные* 113, *Гринець Щотка* 118, *укрывжонные* 120,
Збереження : *пущено* 102, *нагорожены* 104, *допущено* 104, *полчетверта* 109, *навлочекъ чотыри* 109, *Станиславовичемъ* 112, *нашедши* 12,
Аналогія : *панчохи* 110 (тут не виключено запозичення в такому вигляді), *жонскихъ* 113, *Божое* 115,

КЗ

Перехід : *ѡткочоного* 24, *чотири* 24, *бочок* 24,
Збереження : *с ключем* 24, *под вежею* 24,
Аналогія : *в першои* 24

Ап. 1593

Перехід :
Збереження : *нашего* 119, *родиче(м)* /дав. мн./ 119, *прозвище(м)* 119, *нийего* 119, *нийемоу* 119,

Єв.Тяп.

Перехід : в чом 1, учоных 1, чого 1, вжо 2, тут жо 2, л^{3/4}тишого 2, мужов з жонами 2, врожона 3, выложено 3, толмачов 3, прироженшого 3, прироженым 4, ничого 5, вашому 5, вашого 5, ушоль 6,

Збереження : бжѣго 1, тисАчею 3, научениих 4,

Аналогія : болиое 2, л^{3/4}тиое 2, вашои 4,

Потій

Перехід : человекъ 983, зараженого 985, шостое 985, просящего 985, Божомъ 985, нашому 987, нашего 989, чого 993, дивнейшого 995, Божого 995, положоныхъ 997, нашомъ 999,

Збереження :

Аналогія : ваше 985, Божое 987, большое 989,

ККС

Перехід : Гневоиѣвичо^м 34, шостого 34 зв., вчора^шнего 35 зв., чотири 36, з жоною 40 зв., ничого 48,

Єв.Нег.

А.Назаревський характеризує такий перехід як дуже поширене явище.

Перехід : жолтью, жоны, шосты, пошоль, жолоба, учоны(х), нароженому, вжо [Назаревський, 51] нашего 119, узычного 119, чого 120, божого 120, навѣ(ш)шого 120, вѣрующего 121, ѡ чомъ 121, з Хорошова 124, мѣшкаючому 124,

Збереження : божее 119, за чиею 119, взбужены 120, божеею 120, бо(ж)его 124,

Аналогія : нѣое 120, скланяющее сѧ 121, з чужое 123, до лѣтнее 123,

КА

І.Огієнко характеризує цю зміну „широко знану в українській мові, особливо в її північних говірках”. У КА вона простежується дуже часто: жона, жоны, жонаты, жолчи, вчора, учоный, на чолнах, чорт, чорным, чолов^{3/4}ка, ничого, к чому, выкладачов, шол, вышол, приходши, шостый, шостаа, мачохою, дидичом, мечов, мужовою, сторожово, божого, летячого, вашому, горшому, л^{3/4}тиому, збужоный, вижон, заложон, осужон, положон, утвержон тощо [Огієнко 1930, 263-264]

Брест 1505

Перехід : чотыриста 45, мыто нашо 45, нашего 46,

Збереження : мыто наше 45,

Аналогія : нашою 46

Брест 1526

Перехід : до Варшова ... до Варшѣва 52, Слончовъское 52, чотыри 52,

Збереження :

Аналогія :

Брест 1583

Перехід : *Мойзэшовича* 193, *Коршовицкаго* 195, *бочокъ* 197, *Чорторыйская* 197, *лежачого* 197, *новоподвышное* 195,

Збереження : *Лопчевскаго* 194, *бычекъ* 197, *своего* 199, *Злочевки* 199,

Аналогія :

Брест 1589

Перехід : *малжонки* 34, *чого* 34,

Збереження : *вчашнего* 34, *гаевъ его* 34,

Аналогія :

Острог

Остр.Ілля

Перехід : *нашому* 61, *нашого* 61, *нашой* 61, *чого* 61, *нашом* 61, *чолом* 61,

Збереження : *вашей* 61,

Аналогія :

Остр.Кост.

Перехід : *урожоний* 251,

Збереження :

Аналогія : *для л^{3/4}пшои* 251,

КлючСм. 1587

Перехід : *св^{3/4}тлоцвитушой* 6, *на³начоного* 7, *го^ршого* 7, *боячогосА* 7,

чого 12, *ш чомъ* 12, *пытаючому* 12, *о чомъ* 14, *книжокъ* 15,

чортopodobную 16, *виоль* 16, *папѣжовъ* 16, *ничого* 17, *нашольсА* 17,

по^дм^{3/4}шовати 18, *бо^лшого* 23, *бжой* 25,

Збереження : *палаючєю* 15, *вашее* 15, *вашего* 15, *чернила* 21, *бо^лшее* 28,

Аналогія : *л^{3/4}пшой* 23,

Сур. О в^{3/4}р^{3/4}

Перехід : *лежащого* 239, *усопшого* 242, *чотыри* 245,

Збереження : *нашего* 236, *неутв^{3/4}рженных* 236, *челов^{3/4}к* 236,

душегубных 236, *нашедшу* 236, *отлучен* 237, *мужелюбицам* 237, *шестый*

237, *женами* 237, *жерновный* 240, *челов^{3/4}ческих* 242, *глаголющему* 241, *о*

нашем 242,

Аналогія :

Кл.Отп.

Перехід : *пришол* 254, *мучон* 254, *на чюжом* 254, *вышшого* 255, *божого*

255, *вкладаючому* 255, *чого* 255, *бошому* 255, *пастушок* 255, *прійдучом*

256, *оболочок* 257, *нал^{3/4}пшого* 257, *облеженое* 257, *лакнучого* 258, *жоною*

258, *маючого* 258, *жоны* 258, *мужбойства* 259, *дужо* 264,

Збереження : *челов^{3/4}к 254, ум^{3/4}етн^{3/4}йшему 255, божей 255, божее 255, вашего 257, малженство 257, любоженого 258, ваше 259, нашего 263,*

Аналогія : *челов^{3/4}чой 257, вашой 258, начист^{3/4}шой 259,*

Кл.Ист.

Перехід : *с Чорного 264, дужо 264, о чом 265, ничего 265, учоный 266, намилиому 266, испытующому 266, старшого 266, происол 269,*

Збереження : *плащем 264, зложен и назначен 265, божее 265, нашего 265, шестого 266, чел^{3/4}к 266, мужем 266,*

Аналогія : *нашое 266,*

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

Перехід : *ужо 465, вошол, знашол 465, человека 466, осажсон 466, чого 466, чужому 467, назначоно 467, сидящому 467,*

Збереження :

Аналогія :

Житомир

ЖК 1582-88

Перехід : *ничого 38, шио(н) 43, рыжо(г)[о] 43, жо(л)тые 44, Ко(р)чо(в)ского 45, идучого 45, бжого 45, чотыри 45, шо(л)ко(м) 46, братаничо(в) 46, пришо(л) 53, иншо(го) 47, нишому 48, ничего 48, зложоно(м) 49, с чого 49, идучого 49, спячого 50, чо(р)ного 51, Станишо(в)ского 54, грабежо(м) 54, шосто(го) 57,*

Збереження : *позыченые 46, пришедъши 56,*

Аналогія : *лешо 49,*

ЖК 1590

Перехід : *ма(л)жоно(к) 42, шосты(м) 42, Богушовое 42, хрищоно(в)ны 42, сужоны 43, чо(м) 43, езжоны 43, идучо(го) 44, жоны 44, чо(р)ною 44, жо(н)ки 44, человека 44, шля(х)тичо(в) 45, врожона 47, лежачо(м) 48, идучо(м) 48, пъчолами 48, зложоны 48, корчомъ медовы(х) 49, речоными 49, ѡбложоную 50, Прѣжо(в)ско(му) 74, ланъцушо(к) 74, шо(с)того 74, чотыри 74, вѣчоръ 75, вжо 75, жоны 75,*

Збереження : *четыри 45, речено(м) 74, ѿшею 74,*

Аналогія : *нашо(и) 42, ма(л)жо(н)це 74,*

ЖЄ

Перехід : *Чого боитес, ѿишол, пошовши, знашол, товаришом, кроме жон, выйшоль, шотая, чотыри, м^{3/4}шокъ, чорного, вашего, чого, въ ѡвечом', плащом, з жолчю, чомоу, чотырі, зав^{3/4}шон, зажогши, грабежов*

Аналогія : *вашое, мужові,*

Київ

Гольш. 1510

Перехід : *нашого 48, божому 48, иньшого 48, чольна 48, нашому 48*

Збереження :

Аналогія :

ЄК 1526

Перехід : *у чортoryи 321, оу Голуб^{3/4}евичох 321, Борищовки 321, чоботар 322* (останнє слово із пізнішої, деь середина XVI ст., приписки)

Збереження : *свят^{3/4}(и)шем 321, чєтыри 321,*

Аналогія :

КК 1584

Перехід : *Прєжо(в)ского 57, Прєжова 57, чоты(р)на(д)цато(го) 57, зложоно(м) 58, в чо(м) 58, ѡ(т)орочоны(и) 58, сужоны 58, чотыре 58, нїього 59, Прєжо(в)ку 59, Прєжово(м) 59, чоловіко(в) 59, шосты(и) 60, положоныє 60,*

Збереження :

Аналогія :

КК 1595

Перехід : *моло(д)шого 61, Дєдовичо(в) 61, лєжачого 61, со (б)чолами 62, пришо(л) 62, вчора(и)шого 63, ничого 63, нїього 63, чотыро(х) 63, чого 64, чо(р)нобы(л)скому 64, з жоною 64, в пє(р)шо(м) 65, доложоно 65, идучого 65, рєчищо(м) Глумо(в)ски(м) 65, тє(р)тєжо(в) 65, за вижо(м) 65, Фє(д)ко(м) Ду(б)ровичо(м) 65, шо(с)того 66,*

Збереження : *бо(ж)єго 60,*

Аналогія :

КК 1599

Перехід : *Мєдушовского 106, ма(л)жоньку 106, Фєдоровичо(в) 106, Гулєвичовны 106, болюю 106, чотыри 107, шостого 107, пє(р)шомь 107, припадаючого 107, прєложоны(и) 107, шля(х)тичовь 108, моло(д)шого 109, урожоного 109, припадаючого 110, рєчокь 110, вашого 111, вашо(м) 111, ѡ(т)ложового 113, Божого 114,*

Збереження : *ѡсажєныє 110,*

Аналогія : *маючое 107, у Бышовє 111,*

ВКЛ

Перехід : *чолом 121, Чорта 123, жьжог 125, чюжого 125, Оршою 125, жон 126,*

Збереження : *с вечера 119, человеком 119, жена 119, чєтырєх 119, наречєнь 120, черно 120, нашего 123, шєстое 124, божєю 125, навьишєго 126, вашєго 126, вашєю 126,*

Аналогія :

Ст.ВКЛ 1588

Перехід : *по нашому 4, чоловік 4, чоловічого 4, чого 5, чо(м) чоловік 6, укрочоныхъ 6, нашого 6, першомъ 6, навъишшому 7, всемогущого 8, помножена 8, нагороджено 8,*

Збереження :

Аналогія : *вашое 7, вашо(и) 7,*

XVII століття.

Володимир

Єв.1606

Перехід : *шостого, наясне(и)шого, нашого, ма(л)жо(н)ки,*

Збереження : *божжего,*

Аналогія :

ВК 1606

Перехід : *шостого 314, уроженого 314, шляхтичовъ 314, означене 314, малжонки 315, що в чомъ 315, чотырнадцатый 317, шостыйнадцетъ 317, Костюшковичовъ 318, Черномышъ 318, князовъ Михайловичовъ 319, положоны 319, рубаючого 324,*

Збереження : *шестый 316, сажень 321,*

Аналогія : *сажонъ 315, Момотовичови 327*

ВК 1625

Перехід : *Олиовскимъ 456, уроженое 456, Гулевичовое 456, лежачого 456, будучого 456, чотырнадцатого 457, признавающогося 457, пришоль 457, назначоное 457, ишоль 457, о чомъ 459,*

Збереження : *вашей 460, Гулевичевое 460,*

Аналогія : *ишное корене 459,*

ВК 1635

Перехід : *уроженому 301, хорунжого 301, ѡзначоном 301, де(р)жачому 301, городничому 303, ничого 303, нашого 303, ножовъ 303, грабежовъ 303,*

Збереження :

Аналогія :

ГСУж.

Перехід : *божжого 75, вашого 77, горщокъ 80, жолтый 84, нашого 93,*

Збереження : *женахъ 83, нашѣму 93, нашего 93, ножѣмъ 94,*

Аналогія : *вашое, вашои 77, ишолѣмъ 86, найѦсн³/йшое 92, нашое 93,*

Луцьк

ЛК 1601

Перехід : *малжонка 284, будучого 284, жонамъ 284, зо бчолами ... безъпчолными 284, ничого 285, належачою 285, зложонымъ 285, чотыри*

285, означеного 285, зложеное 286, иншому 287, въ чомъ 288, нашего 288, на першомъ 288,

Збереження : нашего 287, нашею 289,

Аналогія : Шмойловичови 283, будучое 286,

ЛК 1606

Перехід : лежачого 312, зъ жоною 312, пошоль 312, шостого 312, чотыри 312, жона 312, новозасаженое 313,

Збереження : моего 312, шестсотъ шостого 312, Янушевичъ 312, одышедши 313, вашей 313,

Аналогія : иное 312, лежачое 313,

ЛК 1619

Перехід : шляхтичовъ 394, уроженого 394, малжонки 394, въ чомъ 394, чотыри 395, чынишового 395, першомъ 395, пререченого 397,

Збереження :

Аналогія : лежачое 394, малжонце 394, Гулевичовне 394, Янушови 397,

ЛК 1631

Перехід : уроженный 314, о чомъ 315, нашего 315, чоломъ 315, который жо 316, Божого 317, нашою 317, шостого 317, о чомъ жо 318, чотырнадъцатый 318,

Збереження : служащее 315,

Аналогія : болюе 314, найвышнее 316, наше 316,

Дермань 1627

Перехід : бывшего 259, бывшему 260,

Збереження : Курчевич 259, чело³/₄ка 260,

Аналогія : Туровичови 260,

Дермань 1638

Перехід : Божого 261, першого 261, вышол 261, размножавати 261, найл³/₄тшому 261, уквивженое 261, Чорный 261,

Збереження : жена 261, продажем 261, нашею 261,

Аналогія : жоне 261, лепшое 261,

Лік

Перехід : чолов³/₄чій 4, в чомъ 5, переплаченный 6, оузыченный 6, чолов³/₄къ 6, могоучому 8, божого 8, приходѣчого 8, що 11, н³/₄чого иного 12,

Збереження : з мечемъ 4, моужеве 8, бжѣю 11,

Аналогія : до болюе 8,

Житомир

ЖК 1605

Перехід : урожены(и) 24, Чотыри 33, ничего 34, ночувало(м) 34, човеко(в) 35, ѿ чо(м) 25, ѿ(т)чичо(в) 25, ма(л)жо(н)ки 25, примушоны(и) 25, спложоны(м) 25, ничего 25, служачого 25,

чотыри(с)та 25, и(н)шому 25, преречоно(и) 26, позычногого 26, по(л)шосты 28, шо(л) 29, доложоно 30, Ждановичо(в) 34,

Збереження :

Аналогія : ма(л)жо(н)це 24, служачоє 25, на чолє 30,

ЖК 1609

Перехід : идучого 118, сторожомъ 118, шо(с)того 118, ма(л)жо(н)ки 118, Лемешовое 118, доложоно 119, Лвовичо(в) 119, прирощоны(м) 119, речоную 122, идучомъ 126, Кривоцоки(и) 130, станишо(в)ски(и) 130, Чо(р)тко 132,

Збереження : з Кара(б)чева 128,

Аналогія : будучо(и) 121, божое 124, лежачоє 128, ма(л)жо(н)це 128,

ЖК 1611

Перехід : шоль 30, преречоныє 31, чотыри 33, штучо(к) 33, фалє(н)дышо(м) 34, Лемешовую 39, Хо(д)кевичовны 40, на(и)вышого 40, замочокъ 40,

Збереження : попродажено 30, с Карабчева 30,

Аналогія : ма(л)жо(н)це 39,

ЖК 1635

Перехід : чоты(р)на(д)цато(го) 90, сужоны(х) 91, урожоно(го) 92, Прєжо(в)ского 95, ничого 95, ма(л)жо(н)ку 96, ѡ(з)начоны(м) 100, нинє(и)шого 100, выражоными 100, Ти(и)кевичо(в) 103, пусчоную 104, Ми(т)ковичо(в)ну 107, пє(р)шого 106, вышъречоны(х) 106, шо(с)то(го) 106,

Збереження : ма(л)жє(н)ски(и) 93, Прєжє(в)ского 94, божєю 96, Коръчевскому 105, ма(л)жє(н)ского 106,

Аналогія : малъжо(н)це 97, туюто(и)шое 100, припадаючо(и) 100, лежачо(и) 104, мал(ж)о(н)ства 106,

ЖК 1649-50.

Перехід : шляхтичовъ 183, урожоного 183, по(д)чашому 183, служачо(го) 183, Пси(с)човъ 183, Станишовка 183, Барашо(в)ка 183, Бє(р)дычовски(м) 184, малъжонъки 184, рожоное 184, Ерого Макаровича 185, божого 186, Кгижовски(и) 189, манифє(с)туючого 190, до н'ого 191, Чо(р)ноло(з) 191,

Збереження :

Аналогія : Тышкевичови 183, лежачоє 184, стегаючо(и)сє 186, належачои 191,

ОК 1679

Перехід : *Редчичомъ 93, урожоный 93, выражоную 93, о чомъ 93, навежона 93, человекъ 94, нашего 95, держачому 95, виражоныхъ 95, прошоный 95,*

Збереження : *четирдесять 95,*

Аналогія : *лежачой 94,*

ОК 1682

Перехід : *выражоную 111, о чомъ 111, человека 112, будучого 112, малжонкою 112, прирожонымъ 112, инъшому 112, жона 112, шостого 113, умеючого 113, прошоный 113,*

Збереження : *человекъ 112,*

Аналогія : *по жоне 112,*

ОК 1683

Перехід : *выражоную 109, пчоль 109, шостомъ 109, нашего 110, знашоль 110, жоны 110, жона 110, по нашомъ 110, пчолы 110, подаючого 111,*

Збереження : *Левъковичемъ 109, гляжєныхъ 109, ночеватыме 110,*

Аналогія : *лучшее 110,*

ОК 1684

Перехід : *нашого 36, сажонъ 36, чотыри 37, Чоголаевская и Черногубовская 38, п³/₄шого 40, вижованя 40, Чоботаръ 43, чововика 43, Чорный 43, Отрошомъ 44, Замочокъ 45, Овручого 45, служобъ 45,*

Збереження : *челов³/₄къ 38, Чижевичъ 38, чововика 39, Ивашевичъ 42,*

Аналогія :

ОК 1697

Перехід : *божого 78, шляхтычовъ 78, положоного 79, першого 79, чоломъ 118,*

Збереження : *иншее 117, нашего 118, нашею 118, Божего 18,*

Аналогія : *Божой 79, подаваючое 118,*

Київ

КК 1600

Перехід : *урожоного 124, моло(д)шого 124, Дєдовичовъ 124, выточоною 126, рєчокъ 126, пє(р)вшого 126, ѡсажоны 126, вашомъ 128, вашого 128, большого 130, ва(ж)нє(и)шого 130, на бчолы 132, чотыри 132, в Овручомъ 133, шостого 135, налєжачого 136, чововековъ 135, укривжоны(м) 136, дєдичо(м) 137, єсть щого 137,*

Збереження : *чє(р)ницъ 128,*

КК 1638

Перехід : *урожоное 182, ма(л)жонъка 182, Божого 183, ничого 184, бывъшому 185, выражоного 185, пєръшого 185, дєдичовъ 186,*

вы(ш)означоны(м) 188, ѡ(д)ложона 188, ѡсужона 189, Копачова 190, идучого 190, преречноє 191,
Збереження : чернѣцовѣ 191, перехожено 191, Ворониче(м) 191
Аналогія : Грузевичови 184, будучое 190, текучою 190,

ПКК 1643

Перехід : урожонѣхъ 220, Тышов-Быковѣски(х) 220, копачо(в)скими 220, ничого 220, дѣдичовѣ 221, Копачова 221, мѣстѣчокъ 221, Ерого 221, вѣчо(р) 221, чоты(р)деся(т) 223, выточное 223, копачо(в)ско(го) 223, вашо(го) 223, ѡ чо(м) 223, лепшо(го) 223, ѡ(т)рочоны(и) 224, дѣдичомъ 224, назначоны(и) 224, выражоны(и) 224, вложоною 225, присужоны(и) 226,
Збереження : Несчерова 221, стрѣви 224,
Аналогія : пѣнове Тишове 222, вѣое 222, Сремияшови 224, вѣою 225,

КК 1690

Перехід : зложономъ 57, Сидковичовѣ 57, ничого 58, Слышовѣ 58, нашомъ 58, рубежовѣ 60, Божого 61, делчого 61,
Збереження : вашей 57, скривженую 57, старую межею 60,
Аналогія : в острове Слышове 58, подающее 61,

Жит. Вл.

Перехід : чотыри 13, учонѣхъ 14, жоны 14, малжонку 15, припроважона 16, першого 16, предн³/₄ишого 16, по буричовомъ 16, зышоль 17, переложоно 17, чорнои 18, до чого 18,
Збереження : бжѣю 13, чело³/₄ка 14, выражены 15,
Аналогія : иное 16, лежащои 18,

Кизар.

Перехід : незличоного, хотячого, чотыри, вышоль, чого,
Збереження : зложеный, четырдесѣтницы, найзначн³/₄ишее, воюющему, нашии, речено, наглубиешю, нашемъ,

КПМ

Перехід : преложоныѣ 56, дла чого 58, починаючому 60, першомъ 62, ишо(го) 70, сторожѡвъ 76, щоденныхъ 76, Мессіашовогѡ 82, пришо(л) 82, Бжѡгѡ 84, чому жѣ 84, ишомъ 90
Збереження : зражены 56, выраженѡ 56, реченогѡ 62, зложенного 62, першю 64, струченный з нѣа 78, Бжѣѣ 80, болшии 84, назначеный 84, стверженый 84,
Аналогія :

Карп.Каз.

Перехід : *Ходкевичовне 2, тАжсоровъ 2, оузычного 2, пре(д)нейшою 2,*
Збереження : *Бж̑сей 2,*

СК

Перехід : *жонамъ 6, жону 6, обличоную 7, в чом 8, чотыри 8, с товаришом 10, Петр̑ Шашонок 11, Микитичовъ 16, лежачого 16, Наумом Ивановичом 18, будущому 24, рожоным 24, Леоновичом 24, дойшоль 25,*
Збереження : *лежаचे(го) 6, жене 11, нашего 11, Авхим Зенченко 11, н^{3/4} плачено 16, заплачено 16, с Томашемъ 18, бывшей 18,*
Аналогія : *жоне 6, лежащее 8, жон^{3/4} 16, бывшой 16, для леп̑шой 24,*

Борзна

Перехід : *урожного 57, Мис̑^{3/4}емъ Даниловичомъ 57, н^{3/4}чого 57, перейшоль 58, хоружого 58, нашому 58, малжонкою 58, жону 58, чого 59, про що 59, не йшоль 59, осв̑^{3/4}дчоную 59,*
Збереження : *шестого 57, нашемъ 57, плачемъ 57, нашего 57, реченнымъ 58,*
Аналогія : *жонце 57, леп̑шой 58, жонского 59, служащей 59,*

Бориспіль 1614

Перехід : *Сеновичомъ 4, з жоною 4, у щоку 4, ни в чом 5, жона 5, чого 6, нашего 6, до овечокъ 7, межи Тымошовыми Чоботаровыми 7, урожайный 8, з Барышова 8, чотыри 9, мешокъ 9, шовком 9, вижово 10*
Збереження : *для л̑^{3/4}пшей 6,*
Аналогія : *малжонце 5,*

Бориспіль 1661

Перехід : *счо 61, презв̑^{3/4}джоный 62, вашомъ 63, нашего 63, чолов̑^{3/4}ку 64, лежачомъ 64, из жоною 64, служоный 64, чотири 64, наил̑^{3/4}пшого 65,*
Збереження : *Божего 63,*
Аналогія : *для л̑^{3/4}пшой ... далшой 62, л̑^{3/4}пшое 63, Гаркушою 63, найшолемъ 63.*

Дані північноукраїнських пам'яток XVI-XVII ст. в цілому показують фактичне завершення процесу переходу *e>o* після шиплячих у мовленні поліщуків цього періоду. Причому варто відзначити, що умова лише певної якості наступного приголосного (історично твердого), як засвідчує проаналізований матеріал, не була вирішальною. Маємо численні відхилення, коли перехід відбувається в нетипових умовах – перед м'яким. Це може свідчити про те, що така зміна на поліських теренах була всеохоплюючою, яка підтримувалася не лише позиційною майже загальноукраїнською (крім деяких південно-західних говорів) тенденцією

про перехід за умови наявності відповідної якості наступного приголосного, але багато в чому розмовною поліською – збереження звука, близького до артикуляції *o* в новозакритих складах типу *жонце*, *малжонце*, *жонского*, та вирівнювання відмінювання у ряді відмінкових форм *товаришомъ*, *Гаркушою*, *бывшой*, тощо.

З усіх поліських діалектів найпослідовніше ця зміна відбувалася, очевидно, в середньополіському. На це певною мірою вказують дані актових книг – у західнополіських, при явній тенденції до наявності такого переходу, все ж таки статистично більше випадків написання зі збереженням *e*, крім того *шестое*, *шестый* фіксували ми лише в луцьких та володимирських книгах (1 раз у борзнянській). Варто відзначити й той факт, що в цілком світському (досить показовому) покрайньому записі на Євангелії другої половини XVI ст. з локалізацією – північна Волинь (Любешівський район) не відзначено жодного випадку переходу *e > o*, навіть у давній формі із закінченням *-ом* у Dat. pl. писар пише *-ем*: *попъ даль вердоунокъ широки(х) гроши тымъ моужемъ*. Так само нема жодного випадку зміни *e > o* в приписці, зробленій наприкінці XVI ст. автором, уродженцем Торчина, в списку Скорининського Апостола. Логічно припустити, що такі написання (а відповідно й факти живого мовлення) на цих (західноукраїнських) землях могли постати внаслідок припливу населення з українського півдня (Галичина, Перемишльщина, Надсянщина), яким така зміна ще до XVI ст. була не властива.

У контексті сказаного вище відзначимо іншу характерну тенденцію. У записах актових книг із Києва, Житомира трапляються справи, що явно відрізняються фонетичними та морфологічними особливостями від решти – у них наявні очевидні південноукраїнські риси. Однак в таких записах випадки переходу *e > o* за частотністю не зменшуються, навпаки деінде маємо досліджувану зміну не лише після шиплячих, але й палатального *н'* у займеннику *нього*: *присельковъ до н'ого належачыхъ: Красного, Выгнанец и Слобу(д)ки, до н'ого належачои*. У справі за 1649 рік із Житомирської книги (аркуш 191) саме так передано м'якість *н*, а також у прикметникових закінченнях: *у атамана тамо(ш)ного* 181 в цій самій книзі. Зрозуміло, що цю справу писав не поліщук з півночі Житомирщини, а найвірогідніше представник південно-східних говорів, де на той час не лише мав місце перехід *e > o* після шиплячих, а й предметно-особовий займенник у родовому відмінку однини вживався з приставним *н*, що є зовсім нехарактерним для мовлення носіїв середньополіських говірок. Натомість у деяких справах із Західного Полісся також нерідко трапляється займенникова форма з приставним *н*, однак лабіалізації не спостерігаємо: *подля него* [ВК 1606: 316].

Зовсім поодинокі написання у поліських пам'ятках, де засвідчено зміну *e > o* в кінці слова. Нами відзначено кілька випадків у слові *вжо*.

Подібні написання, вочевидь, мають білоруські витоки (пор. *ещо, оужо, вжо* тощо у пам'ятках із білоруських земель [Карский 1955: 178]). Звернімо увагу і на той факт, що у своїй практиці ми не відзначили жодного випадку переходу *е > о* в активних дієприкметниках на зразок *сльшачо*, на що вказував Д.Гринчишин, аналізуючи Четью 1489 року (див. вище). Цікаво, що подібні написання відзначено й в інших волинських пам'ятках XV ст.: *смотр^{3/4}вишо* [Гринчишин Четья: 261].

Перезвук *е > о* після шиплячих відзначено (хоч не так послідовно, як у рукописних) і в друкованих пам'ятках, виданих в Острозькій та Київській друкарнях. Послідовно вона простежується у віршах Андрія Римші, полемічних творах Клирика Острозького, багато випадків переходу відзначаємо і в полемічних трактатах Герасима Смотрицького. Значно менше випадків зміни *е>о* (відчутна тенденція до збереження традиційної орфографії) в працях Петра Могили, Василя Суразького, Філофея Кизаревича. З інших друкованих праць цього періоду, писаних на поліській лінгвальній основі, відзначимо як послідовну зміну *е>о* в передмові до Євангелія Василя Тяпинського, полемічних творах Іпатія Потія, передмові до Євангелія, видрукуваного в Заблудові.

Власне, від другої половини XVI ст. перехід *е* в *о* після шиплячих засвідчують чи не всі дослідники староукраїнських пам'яток із певним застереженням, що характерний він передовсім для північно- та південно-східноукраїнського ареалу. Так, В.Шимановський зауважує, що „після шиплячих, які вже стверділи, на місці *е* ставиться *о*” і наводить кілька (дев'ять) прикладів із „Перла многоц^{3/4}ннаго...” К.Транквіліона та „Огородка” А.Радивиловського [Шимановский, 20]; відзначає таку рису у творах західноукраїнських письменників другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. М.Лесів, щоправда, зауважуючи появу низки прикладів *малжонку, щодробливий* польським впливом [Łesiów 1965: 359]; Г.Шило перехід *е* в *о* після шиплячих констатує як досить поширений, передовсім у волинських гродських книгах, наводячи кілька десятків прикладів, при цьому зазначаючи, що „подібні випадки зустрічаються і в документах Ставропігійського братства” [Шило, 49-50]; як характерний відзначають дослідники подібний перехід у пам'ятках XVII ст. з Холмщини [Łesiów Testament: 467; Мойсієнко 2003: 559; Мойсієнко 2005: 42-44]; „широко засвідчують лабіалізацію *е* після *шиплячих* та *й* перед споконвіку твердим приголосним твори І.Галятовського”, наведено кілька десятків прикладів [Чепіга КР: 33-34]; в усіх записах Лохвицької книги фіксується перехід *е* в *о* [Лохвицька: 10]; як загальну особливість лубенських говірок відзначає І.Варченко перехід *е* в *о* після шиплячих, що засвідчений в пам'ятках кінця XVII ст. [Варченко: 50]; досить поширеною є відзначувала зміна в актах Полтавської *урожоный, нашом, нашого, бывшего, Чорнушенка, жоною, задолжон, жони, скончона* [АКП: 7-10, 19] та Пирятинської

хоронжого, щоцѣ, черноусый, шовковый, жовто-гарячий, пошоль, пришов, пожого, нѣ в чом, жонѣ, одлѣчонную [ПК: 1-5] канцелярій.

Натомість у пам'ятках закарпатських, лемківських у відзначуванні період *е* після шиплячих переважно зберігається, що, поза сумнівом, не є даниною традиційній орфографії, а відображенням живої тогочасної вимови. В актах села Одрехови І.Керницький відзначає збереження в більшості випадків *е* після шиплячих [Керницький Одрехови: 21]; вкрай рідко трапляються написання з *о* в таких випадках у Скотарському Євангелії 1588 року. Дослідник мови пам'ятки В.Німчук цієї риси не відзначає взагалі [Німчук СС: 5-17]; не виділяє як характерної особливості перехід *е* в *о* у лемківських та закарпатських пам'ятках І.Панькевич [Панькевич: 32-35].

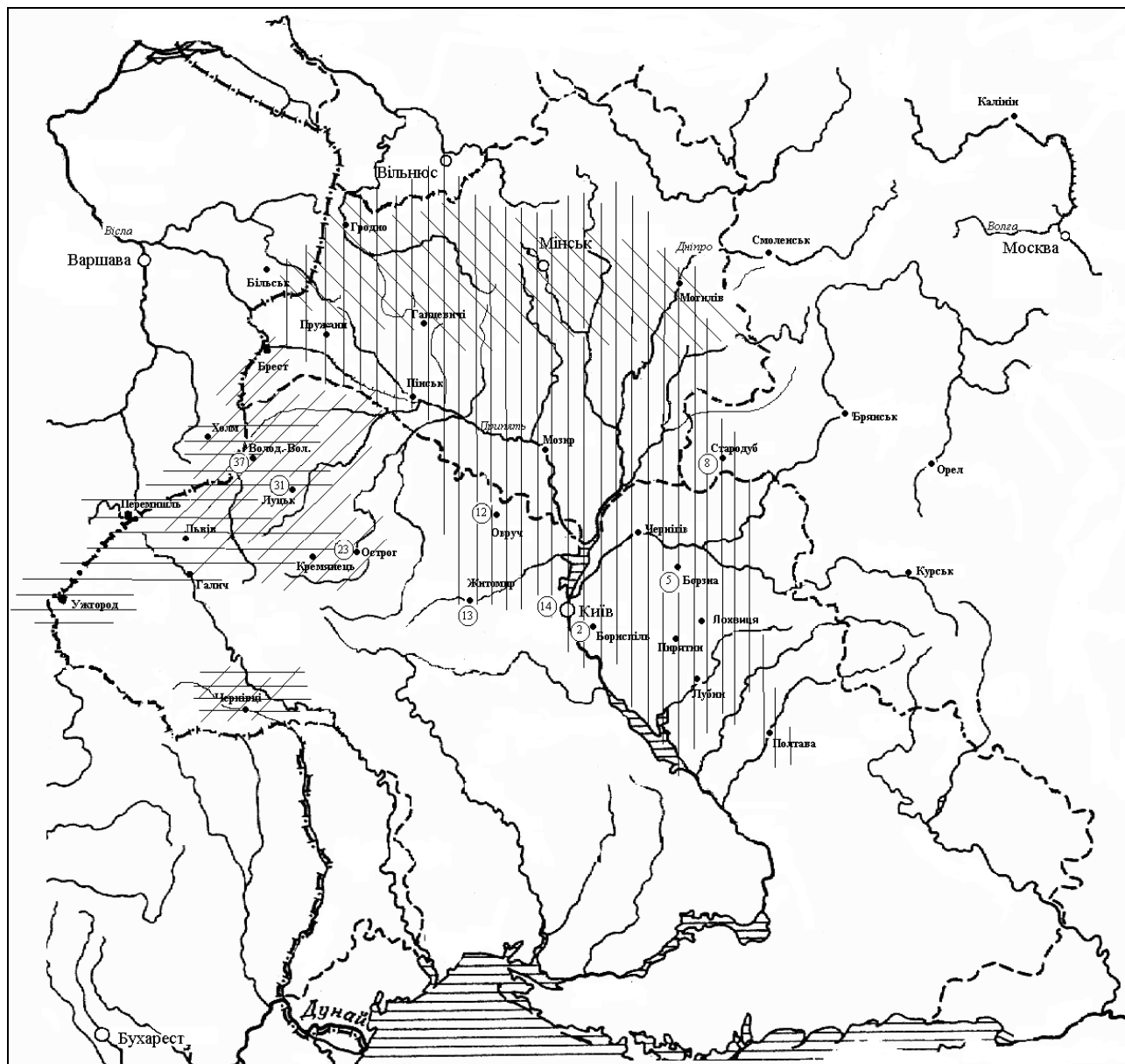
Аналізована риса була властивою для говорів, що стали основою білоруської мови. Написання зі складами *жо, шо, що, чо, цо* відомі у найдавніших білоруських пам'ятках від кінця XIII ст. [Карский 1955: 171-172].

Із сказаного можна висновувати, що у поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *е>о* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася найраніше. Поліські пам'ятки досить послідовно засвідчують такий перехід. Ця давність сягає кінця X – початку XI ст. [Жовтобрюх Фонетика: 268], тобто є однією з найраніших поліських фонетичних рис. Говори південно-східні, очевидно, набули цієї зміни під впливом північноукраїнським (унаслідок колонізаційних рухів населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). Починаючи від XVII ст., з'являються все частіші випадки *е>о* після шиплячих і в пам'ятках західноукраїнських (хіба що за деяким винятком у закарпатських). Чи не найголовнішою причиною такого поширення цього рефлексу стала певна стандартизація актової канцелярської мови в містах Правобережної України. Перехід *е>о* після шиплячих можна сміливо називати орфографічним узусом, що, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена й на південноукраїнські терени. Про узусність цієї риси можна говорити ще й тому, що вона потрапила не лише в рукописні (менш вимогливі щодо дотримання традиційної орфографії) пам'ятки, але й до друкованих. Причому авторами таких творів були не тільки поліщуки (Римша, Потій, можливо Клирик Острозький, Тяпинський), але й галичани (К.Транквіліон, П.Беринда, З.Копистенський), подоляни (батько та син Смотрицькі), виходець із Валахії П.Могила, для рідних говірок яких аналізований рефлекс був ще не зовсім характерний. Для них написання *о* після шиплячих перед історично твердим на місці *е* швидше данина новій, зароджуваній на північноукраїнських землях (де вони переважно працювали і творили), літературно-писемній нормі, яка вже виразно

пробивалася крізь церковнослов'янський орфографічний фільтр. Усе вище сказане однозначно стосується переходу *e > o* лише після шиплячих. Ми не відзначили жодного випадку такого переходу після *й*. Безперечно, тут варто зважити на складність відтворення двозвука [йо] тогочасними писарями.

Як незаперечний факт варто визнати в цей час (особливо від XVII ст.) підтримування написань з *o* у таких позиціях польським впливом. Передовсім це стосується пасивних дієприкметників на зразок *зложоний*, *речоний* тощо, а також у власне польських запозиченнях: *малжонка*, *малжонок*, *щодробливий*.

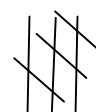
Насамкінець висловимо кілька міркувань з приводу висновків Ю.Шевельва (з якими в цілому варто погодитися) щодо хронології та меж поширення даного явища. Хоч лінгвіст і не стверджує категорично про ймовірну третю зону дистрибуції *e* та *o* – Волинь із характерним звуком *æ* (дві інші незаперечні – Полісся та Галичина), зауважуючи, що фактів, що суперечили б такому припущенню, немає – як їх немає й на його підтвердження [Шевельов: 207], все ж таки логічніше припустити на основі аналізу численних пам'яток із Західного Полісся, що в середньоукраїнську добу (принаймні, до кінця XVII ст.) третя зона ще не виділялась. Приклади з пам'яток аж надто поодинокі та непевні: □□□□□□□□ 'скерувати' [Шевельов: 686]. У своїй практиці ми відзначили лише кілька не зовсім „надійних” випадків (коли це не описки) у Володимирській книзі 1571 року: *крвю брата(p)скою* 161, *имε(н)я Кошара* при постійному *Коше(p)*, *Кошеpу* 165. Імовірно, що третя, волинська зона (коли про неї взагалі можна вести мову як про окрему), виділилася пізніше.

Карта 8. Перехід $e > o$ після шиплячих.

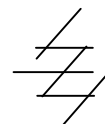
– послідовний перехід

– послідовний перехід із випадками огублення в кінці слів (*вжсо*)

– перехід фіксується рідко

– непослідовний перехід

③7

– статистика невідбиття переходу $e > o$

II.2.2.3. Написання *a* на місці ненаголошеного *o* (акання)

Незалежно від того, де й коли виникло явище акання: в середовищі нащадків дреговичів, радимичів, в'ятичів; задовго до падіння зредукованих (VII-VIII ст.) чи після (XIII ст.) [Филин: 146-147], воно ніколи не пов'язувалося з українським мовним ареалом. На крайні північноукраїнські землі цей процес був привнесений із суміжних білоруських територій [Жовтобрюх Фонетика: 287].

Південна межа акання проходить значно на північ від локалізації переважної більшості досліджуваних пам'яток (див. карту №4). Ю.Карський проводив південну межу помірного акання за умовною лінією: від Черикова до Новозибкова, далі на південь, а від останнього міста на захід південними територіями Гомельського, Бобруйського, Слуцького, Новогрудського повітів, далі на Слонім, Волковиськ і далі на північний захід до гирла р. Ротничанки. На південь від цієї межі мовлення мешканців можна назвати білорусько-поліським. Тут акання ще слабше, а на кордоні з українцями з'являється лише спорадично. Натомість тут виразно виявляються лабіалізовані стиснені *o(y)* та дифтонги [Карский 1955: 140].

В аналізованих текстах ми відзначили такі випадки: *оугажающими* *слова* 1, *харвацкихъ* 3, Єв.Тяп.; *поламали* 107, *ста(л) валати* тут 'волати' 109, *запомага(л)* 113, *Гарасима* 106, *па(н) СабѣстаА(н)* 107 зв., *СавостаАна* 107 зв., ЛК 1561; *паганства татаръ* 13, ЛК 1569; *зламань(и)* 123, ЛК 1572; *шапку аксамитную* 110, *Ивана Лазоровича* 112, *разбойниковъ* 120, ЛК 1596; *расправилися* 105, *разказали* 108, ВК 1567; *Миколаѣ(м) Сопѣгою* 161, ВК 1571; *домавя(л)се* 176 ЛК 1655; *ани панамара* 592, ВК 1591; *розмавляломъ* 457, ВК 1625; *зламавши* 391, ВК 1645; *помененому Кавалевіе* 261, *Дерманъ* 1638; *абывателями* 266 *Дерманъ* 1645; *не распача(л) ѿ, малодійю ѿ*, Лік.; *зразумѣти* 15, Кл.См.; *помнажалъ* 987, *разделяли* 993, *расколу и распры* 1001, Потій; *покармленіє, сотона* ЖЄ; *пашню похава(л)* 64, *ламаного* 79, *не вымавляючи ся* 149, ЖК 1584; *о(р)мяко(в)* 50, *раздѣливъши* 48, ЖК 1590; *выламаные* 58, ЖК 1605; *Повло* 131, *тамашиънему* 159, *не жо(л)куючи* 161, ЖК 1609; *за(ра)бѣли* 102, *акъсамитовъ, адамашокъ, атласо(в)* 108, ЖК 1611; *ѡ(т)ласу* ЖК 1635; *з аксамито(м)* 194, ЖК 1649; *Народичами, Нороди(и)кую* 62, КК 1595; *допомагаєть* 86, КПМ; *сенажатми* 58, Овруч 1552; *тагда, неоудалѣють,* *во карабли, палагахоу,* 28, *Собічин Єв.; недалека прыпадаючою* 218, *Никифору Авдакимовичу* 218, *без рохунку* 219, *Соболь* 2; *Алеско* 41, ОЗ 1545; *расказане* 79, ОК 1697; *балваны* 17, *болваны поламалъ* 18, Жит. Вл.; *Григорей Амелянович Шаравара* 9, *признал Кирила Малченко* 9,

мельникомъ Олександровым 16, Алексея 10, Марку Сираквашы 16, Асипу Явору 18, Семена Гарбача 18, Ивана Ганчара 19, Ахърему 19, Васко Скочко 24, СК, а також засланялься, Фама, Євдакимъ, по щакахъ, чаботные, власного, рочнаго, славетнаго [Непийвода: 9-10].

Із наведеного матеріалу не всі приклади показові щодо ілюстрації акання. Ми не наводили численні (чи не в усіх відомих нам пам'ятках) написання слова *монастир* (пор. зауваження щодо функціонування цієї лексеми в староукраїнських пам'ятках [Шевельов: 646; Жовтобрюх Фонетика: 288]). Ще в давньоукраїнських пам'ятках фіксовано слова, що відбивають спільнослов'янське часокількісне чергування *ламати, помагати* і не пов'язані з аканням [Жовтобрюх Фонетика: 290]. О.Назаревський, коментуючи поодинокі випадки написань *а* на місці ненаголошеного *о* (всього 10) в Євангелії Негалевського, зауважує, що в дієсловах *помагати, помагаєте, провадили, колатате, полаmano* не можна заперечувати й польський уплив пор. п. *potagać, prowadzić, kołatać, łamać* [Назаревский: 48]. Думаємо, не варто пов'язувати з аканням приклади *аксамитную, панамара, не распача(л), помнажалъ* що також трапляються в пам'ятках із Західного Полісся. Тут не можна відкидати звичайну регресивну асиміляцію або складову гармонію. Появу словоформи *не вымавляючи ся*, відзначеної в Житомирській книзі, вочевидь, слід пояснювати польським упливом п. *wymawiać* [Жовтобрюх Фонетика: 291]. Незаперечні написання, що відображають акання, наявні у текстах Стародубської книги, та в тестаменті Спиридона Соболя. Є рація в кваліфікації поодиноких прикладів саме як акання в актах Оруцької книги, а також у Собічинському Євангелії, написання якого дослідник пам'ятки Г.Крижанівський пов'язує із північною Овручиною чи південною Мозирщиною.

Як надпоправні, пов'язані з аканням, варто вважати написання: *Сопеґою, о(р)мяко(в), ѡ(т)ласу, Повло, не жо(л)куючи, без рохунку*. Однак щодо іншомовних слів може бути й інше пояснення. Крім наведених двох, відзначимо ще не зовсім певне *ѡ(п)грѣсы(и) и мо(р)ды* та всю *ѡкъспѣдыцью* 173, ЖК 1635. Можливо, тут є сенс говорити про загальнослов'янську тенденцію протидії написанням словам з початковими *а* та *е*.

Коли в цілому порівняти кількість виділених нами випадків „акання” із прикладами Ю.Карського (вся білоруська писемність) [Карский 1955: 135-139], то виявиться, що поліських прикладів не набагато менше. Може скластися враження, що поліські говірки у XVI-XVII були акаючими.

Сумнівів бути не може, що середньо- та північнобілоруські говірки у XVI ст. „акання” вже знали і, безперечно, ця розмовна риса відображалася

спорадично у пам'ятках. Але ж не однаковою мірою. Ю.Карський хронологічно подає підряд усі зафіксовані ним випадки в усіх текстах, при цьому не зауважує, що, наприклад, у Збірнику Красинських XVI ст. (1 випадок), Статуті 1529 року (3 випадки), Статуті 1588 року (2 випадки), Катехізисі 1562 року (6 випадків), Катехізисі 1585 року (3 випадки), Євангелії Тяпинського (3 випадки) ці фіксації становлять фактично всі наявні випадки акання на досить великі за обсягом тексти. А коли зважити на сумнівність прикладів: *Саломон, гаразд, помагали, ламати*, – то виявиться, що деякі внесені у перелік акаючих білоруських пам'яток насправді такими не були. Підтвердженням тому, що ці приклади в згаданих пам'ятках таки поодинокі (а не спеціально скорочені Ю.Карським з метою економії місця) можуть служити висновки інших дослідників. Так, В.М'якишев, здійснивши скрупульозні статистичні підрахунки в тексті Статуту 1588 року випадків „акання” виділяє 5 (*дарасти, назвати, насланец, старона, таго*) [Мякишев]; І.Климов у Євангелії Тяпинського називає один явний приклад: *прі нага(х)* [Клімаў: 10]; А.Фаловський у Катехізисі 1585 року виділяє 8 випадків (*катахизмъ, таго, достав^{3/4}рне, помагати, помагають', мужеже(н)ства, садомъскійи, розарваны*) [Fałowski: 36].

При цьому такі пам'ятки (з одиничними фіксаціями) білоруський учений розглядає в цілому як показові з іншими, справді типовими щодо вияву акання, білоруськими пам'ятками: Тайна тайних XVI ст. (32 випадки) [Карский 1955: 137], Збірник XVI ст. Чуд. (68 випадків з прикінцевою приміткою *та ін.*) [Карский 1955: 138]. Подібні висновки відомого білоруського славіста магічно діяли на інших істориків мови, котрі, не перевіривши їх (висновків) достовірність, приймали за очевидний факт. Так, М.Жовтобрюх, полемізуючи з Й.Дінглі (англійський лінгвіст уважав, що І.Ужевич написав граматику старобілоруської мови, але акання показовою рисою не було, бо в тогочасних пам'ятках виявлялося лише спорадично) щодо статусу мови „Граматики...” Івана Ужевича, відзначав: „акання, всупереч твердженням Й.Дінглі, насправді представлене в білоруських пам'ятках уже з кінця XIII ст., а в XVI-XVII ст. ця риса відбита дуже рясно (у Євангелії Тяпинського 1580, Біблії Скорини, Псалтирі, Познанському збірнику та ін.)” [Жовтобрюх Граматика: 173]. Підтримуючи докази М.Жовтобрюха, цю ж цитату наводить В.Статєєва [Статєєва: 152]. У такий спосіб крок за кроком Євангеліє Тяпинського „робилося” білоруською „акаючою” пам'яткою.

Викладені вище факти спонукають до висновків: 1) або не всі віднесені до білоруських Ю.Карським пам'ятки писали власне білоруси; 2) або деякі білоруські писарі свідомо не вносили своїх розмовних рис до писаних текстів.

II.2.2.4. Перехід початкового *je* в *o*

У найдавніших східнослов'янських пам'ятках превалюють написання з початковим *o*, що стали нормою й відповідних літературних мов. Переважна більшість написань саме з *o* на початку слів відзначено і в досліджуваних текстах. Разом з тим зовсім не поодинокі випадки трапляються і з початковим *je*: *одень* 392, ВК 1645, *однако* 407, *о одну* 412, ВК 1594, *одень зъ насъ* 288, ЛК 1601, *едень дворъ* 315, *одень* 316, ВК 1606, *ѡде(н)* 79, ЖК 1583, *ѡ(д)нако ж* 63, з *ѡленою* 71, ЖК 1590, *ѡ(д)ныхъ* 161, ЖК 1609, *ѡдєнь* 235, ЖК 1635, *по середъ езерада соломы* 458, *въ озерадъ поховали* 461, ВК 1625, *не поеднокротъ* 107, *Остафія* 107, ВК 1567, за *ѡленою* 129, *ѡди(н)* 17, з *ѡзєры* 162, ВК 1571, *ѡ(в)до(т)ю* 212, ВК 1577, *келєх один* 175, Заг.Д, *не поеднокротъ* 112, *зъ Остафьємъ* 115, *Аньдрея Одинца* 115, ЛК 1596, *Овдоця* 312, ЛК 1606, *одна* 313, ЛК 1606, *не поеднокротъ* 397, ЛК 1619, *Орина Болбасовна* 32, *ѡ(в)дю(х)ну* 101, *Стани(с)ла(в) ѡзє(р)ски(и)* 109, *ѡ(с)тала ѡпа(н)ча* 109, *ѡзє(р)цє* 110 зв., *ѡдно вєчнє* 115 зв., ЛК 1561, *ѡ^дно зоставляю и умо^чнѡмъ* 34 зв., *ѡ^рнокротъ* 38, *ѡмє^лѡ^л* 40 зв., ККС, *мн³/₄ єдному* 112, Остр.Рог., *ѡднаким* 86, Острог 1603, *єдинъ другого* 25, Ключ, *ѡзєги Раєвны* 50, *ѡпа(н)ча* 103, ЖК 1583, за *єдностайною* 31, ЛК 1649, *ѡсєтровъ шєсть* 37 ВК 1649, *ѡсєтро(в)* 34, ЖК 1611, *ѡдно жє* 96, ЖК 1635, *куфє(л) ѡде(н)* 193, ЖК 1649, *з єдної сторони* 265, Дермань 1645, *нє єднако* 6, Лік, *єднакъ* 167, Лямент, *єднакъ* 93, ОК 1679, *Ориною* 95, ОК 1679, *єднакъ* 56, *єднаковымъ* 56, КПМ, *ѡдно до єдиногo* 25, СК.

З наведених прикладів бачимо, що лише числівник *один* досить часто пишеться з відхиленнями від спільнослов'янської тенденції *je > o*. У власних назвах слів з початковим *je* ми не виявили взагалі (за винятком явних полонізмів, на зразок *Стани(с)ла(в) ѡзє(р)ски(и)*). Чи можна (варто) потрактовувати написання з початковим *je*, наприклад, у числівнику *ѡде(н)* у поліських пам'ятках XVI-XVII ст. польським впливом? Однозначної відповіді, певно, на це питання не буде. Річ у тім, що вже в пам'ятках української мови (південно-західне наріччя) XIV-XV ст. такі написання досить численні. Трапляються випадки й у київських текстах середини XV ст. *єден в³/₄даєть* [ССУМ, I, 344], де про польський вплив говорити годі. Водночас, починаючи від XVII ст., коли присутність польської мови в українському мовному просторі стає незаперечним фактом, припускати підтримання (не запозичення!) вимови поліщуків [йєден] польщиною цілком ймовірно. Фіксований частіше в західнополіських і зрідка в середньополіських пам'ятках варіант *одень*, можливо, є смисл коментувати як адаптація полонізму на українському

грунті. Хоч для західнополіських говірок, де зближення артикуляції *e – u* в XVII ст. стало очевидним, такі написання, мабуть, відображали швидше за все вже розмовну стихію (пор. у сучасних західнополіських говірках *оден* [Аркушин 2000 II: 8]). Зрозуміло, що впливом польської мови варто пояснювати написання в досліджуваних пам'ятках *не поеднокротъ, епа(н)ча, за едностайною, есетровъ*. Хоч українські писарі в таких словах все ж таки частіше писали *о (ω)*: *не пооднокротъ, ѡпа(н)ча, ѡнокротъ, ѡсетро(в)*. Як факт безсумнівний слід відзначити написання під впливом польщизни слова *езереда*: *езереда соломы*, яке в цьому ж тексті фіксується і з початковим *о*: *въ озередъ поховали*. Іменник *озеред / ожеред* 'скирта сіна, соломи чи хліба' досить поширене в українській та білоруській мовах, а п. *ozieród* вважається запозиченням з української [ЕСУМ, IV, 166]. Логічно припустити, що писар з Володимира володів обома мовами (у 1625 році це була швидше закономірність, ніж виняток) і цілком питома українське слово написав на польський штиб, можливо, за аналогією до *jezioro*.

II.2.3. Континуанти давнього *ę

Дослідження славістів різних епох указують на те, що в другій половині X ст. у слов'ян уже не було носових звуків [Шевельов: 185; Штібер: 26; Бернштейн 1961: 243]. У протосхіднослов'янських діалектах вони не мали фонемного статусу, а лише як реалізація груп *eN*, *aN*. Тому досить швидко втратили носовий призвук і реалізувались у звичайних голосних 'а та у. Свідчення найдавніших старокиївських пам'яток (Остромирове Євангеліє, Збірники Святослава тощо), а також записи іноземців Νεασητ < *nejęsyть, Βερούτζη < *vъrѭče 'місце, пов'язане з кип'ячою водою' дають підстави для таких висновків [Штібер: 46]. Графічне відображення давніх *ę > **А** та *o > **у** стали визначальними в східнослов'янських пам'ятках. Характерними вони були до XIV-XV ст. і в північноукраїнських та південнобілоруських (поліських) текстах. Причому континуант недієзного носового безвинятково реалізувався в звукові [у], оскільки іншого графемного передавання цього звука, крім **у**, **оу** в пам'ятках взагалі не засвідчено. Передньоязиковий носовий на письмі від XIV ст. у грамотах з теренів Полісся та Волині відображається трояко: **ѣ**, **А**, **я** в прямій залежності від наголошуваності.

З'ясуванню причин неоднакового розвитку на території українського мовного ареалу відповідників праслов'янського *ę в зв'язку з розвитком етимологічного **а** після м'яких приголосних присвячували свої дослідження як українські (І.Зілінський, Є.Тимченко, В.Ганцов, О.Курило, В.Латта, Ф.Жилко, А.Залеський, Г.Півторак) так і іноземні (Ю.Карський, В.Курашкевич, Ф.Філін) вчені.

Рефлекси давнього *ę на великому просторі поліського наріччя характеризуються зараз різноманітними виявами: під наголосом – ['а], [е], в ненаголошеній позиції – [е], [і], [и], [а] [АУМ I: к. 49-53]. Однією з найоригінальніших північноукраїнських рис у системі вокалізму є *ę > *e* в ненаголошених складах: [м'н'êсец', м'н'êсечник, пет'нанц'ет' (М), 'ловет (Ч), 'девет' (П), запре'гаї (В)]*.

Останнім часом у мовознавстві аксіоматичним стало твердження, що на східнослов'янському ґрунті носовий *ę* після втрати носового тембру перейшов у [ä], перед яким зберігається колишня м'якість приголосних, що мала місце перед голосним переднього ряду *ę* [Вступ: 81]. Процес переходу, на думку багатьох дослідників, був опосередкований: *ę* > *a* > *ä* >

---

* Приклади взято з фонотеки говорів Житомирщини (зберігається в Північноукраїнському діалектологічному центрі кафедри української мови Житомирського державного університету), записи до якої здійснювалися протягом 1996-2003 р.р. П – с. Пиріжки Малинського р-ну, Ч – смт. Чоповичі Малинського р-ну, М – с.Мелені Коростенського р-ну, В – с.Васьковичі Коростенського р-ну.

а (через стадію витворення обниженого голосного переднього ряду з поступовою втратою носового призвуку) [Півторак 1988: 121-125; Залеський 1970: 39-50; Філін: 238-239; Жилко 1964: 27-31]. Саме такий звук – нелабіалізований, низького піднесення, переднього ряду – і передавався у найдавніших давньоруських писемних пам'ятках літерою **Ѧ**. Рідше фіксується буква **я** (**Ѧ**) на місці ***ѥ**, яка згодом повністю витісняє останню. Так графічно в подальшому передавався континуант давнього ***ѥ** у пам'ятках, написаних у тій частині давньоруських діалектів, що склали в майбутньому основу південно-західного наріччя української мови та говорів російської мови. Щодо пам'яток древлянсько-сіверського ареалу (починаючи з XIV ст.), то тут маємо виразну самотність ознаку, яка чітко вирізняє їх з-поміж інших: на місці ***ѥ** у ненаголошених складах писарі з плином часу часто писали букву **ѣ**. Очевидно, дані пам'яток а також сучасної (на час написання праць) діалектології, спонукали до висновку ряду вчених (В.Ганцов, Є.Тимченко, Ф.Жилко, Ю.Шевельов) про пряму континуацію **е** < ***ѥ** в ненаголошеній позиції в говірках Полісся і протиставлення цього процесу іншим українським діалектам [Тимченко: 476; Ганцов: 18; Шевельов: 183-185]. Найґрунтовнішою в плані заперечення подібної думки є стаття А.Залеського, опублікована ще в далекому 1970 році. Учений, залучивши багатий діалектний матеріал підготованого до друку I тому АУМ, намагався довести однозначність розвитку різних континуантів ***ѥ** в українських говорах, запропонованого в свій час іще О.Шахматовим, що “на спільнослов'янському ґрунті праслов'янський **ѣ** еволюціонував через ряд проміжних стадій у голосний **ä**; всі ж інші голосні, які зустрічаються тепер в окремих діалектах східнослов'янських мов на місці давнього **ѣ** – це звуки нового, вторинного походження, наслідок змін уже власне звука **ä**” (цит. за [Залеський 1970: 41].) Проте висновки вченого базуються передовсім на даних сучасної діалектології, матеріали пам'яток при цьому або не залучалися взагалі або обмежено. Безпідставними й ненауковими вважає спроби пояснити безпосередню континуацію ***ѥ** > **е** Ф.Філін. Мовознавець схильний думати, що північноукраїнський перехід *пѣат'* – *пе'ти* не можна коментувати відірвано від східнослов'янського мовного тла. “Зміна **'а** в **е** досить рано (з XI ст.) почалася після *шиплячих*, *ц*, *ж*. Вона охопила лише деякі діалекти давньоруської мови, більша ж частина східнослов'янської території в цій позиції протиставлялась, ймовірно, **а**. Це **е** було відоме ряду давніх новгородських і псковських говорів, на території Галицько-Волинської Русі, можливо, в деяких західних областях. В XII-XIV ст. після пом'якшення напівм'яких приголосних звуження **ä** почало розвиватися в південно-західних і північних українських говорах, у деяких західних говорах південновеликоруського наріччя, деяких рязанських,

багатьох північновеликоруських і псковських говорах, можливо, і в багатьох білоруських районах. Абсолютно очевидно, що цей процес протікав у різних місцевостях як незалежні одна від другої (в територіальному плані) фонетичні зміни” [Филин: 209].

Спробуємо подивитись на проблему крізь призму відбиття колишнього *ѣ в писемних пам’ятках поліського ареалу. Найдавніших точно локалізованих поліських пам’яток небагато. Тому говорити про однозначне віднесення цих пам’яток до поліських непросто. Вирішальну роль щодо відображення лінгвальних рис у пам’ятці все ж таки відігравав писар, а не місце написання.

XIV ст.

У більшості грамот зберігається традиційне написання: **Ѧ**, очевидно, для передавання м’якості попереднього приголосного (відповідно до *ѣ та ’а) незалежно від позиції і **Ѧа** - для йотованого. Таке накреслення літер дозволяє лише зробити припущення щодо їх артикуляційного наповнення. Найдавніші написання з літерою **Ѧ** можуть лише породжувати різноманітні припущення щодо артикуляції відповідних звуків: *не блюдѣтѣсѦ* Г, 1341, *тѦгатѣсѦ* Г, 1352, *десѦт(и)* Г, 1388, *десѦтого* Г, 1302, *десѦторо* Г, 1387, *ѡ(т) кнѦзѦ* Г, 1341, *нѣ примѣшлѦти* Г, 1366 і под.

Рефлекс *ѣ > ѣ в ненаголошеній позиції: *сѣтоѣ* Богоматѣри, *сѣтого*, *хотѣчи*, *до Колодезѣковѣ*, *сѣсчнѣниками*, *сѣсчѣнѣниковѣ*, *мѣсѣца*, *деведѣсѣть*, *тысѣча*, *делѣчи* Г: 1322 з копії 1628-29 р.р.; *дѣсѣ(т)* Г: 1347, №10 з копії XIX ст.; *мѣсѣцѣ*, *нѣ чинѣчи*, *впѣмѣтанѣя*, *пѣнѣзѣй*, *пѣнѣзѣми*, *але мовѣчи*, *прѣсѣгнути*, *прѣсѣгѣти*, *сѣятѣй*, *тысѣча* Г: 1388, у різночитаннях *слѣшѣти*, *прѣсѣгою*, *сѣтоѣ*, *прѣсѣгою*, *прѣсѣгѣти*, *взѣли*, *в дѣнь сѣѣты прѣтегѣти*, *сѣѣтѣй мовѣчи*, *тысѣчного*, *при кнѣзи* (з копії 1507 року); *сѣтого*, *дѣялѣсѣ*, *ѣмѣ*, *тысѣча*, *робѣчи*, *плѣтѣчы*, *хотѣчи*, *мѣсѣца*, *склонѣющѣсѣ* Г: 1389 з копії 1547 р., *сѣтого Івана* Г: 1396-1413.

У грамотах за XIV ст. лише п’ять характеризуються досліджуванним рефлексом. Однак у двох із них такі фіксації одиничні; ще дві подані у виданні на основі пізніших копій і лише в грамоті за 1388 рік можна припустити відбиття рефлексу *ѣ > ѣ. Саме за наявності такої континуації давнього ненаголошеного ѣ і робимо висновок про належність писаря цих грамот до носіїв поліського діалекту.

XV ст.

П’ятнадцяте століття особливих змін щодо передавання *ѣ у пам’ятках не внесло. Під наголосом відзначимо єдиний рефлекс *сѣтѣкомѣ* УГ: 1407 на основі публікації В.Курашкевича. Із 22 двох грамот, які

упорядник В.Русанівський відніс до західнополіських, рефлекс *ѣ > ѣ фіксовано: църкви *Светаго* Николаѣ УГ: 1401, *видечи* УГ: 1401, 26, *посеєного* УГ: 1480-1484, *увезатисѣ, на (с)ветого, дѣвѣности* УГ: 1489, №15, *дѣсѣть* УГ: 1489 №17, *увезатисѣ на светого* □на УГ: 1489 №19, *тисѣча* чотириста *дѣвѣтдѣсѣть* осмое *мѣсѣца* Сѣнтѣбрии УГ: 1498. А також у Кам'янець-Стромилівському Євангелії 1411 року: *болещаѣ, стезатисѣ, свезавше, ко тежателем, б³/аху отегчени* [Крижанівський : 537]; у Четьї 1489 року: *светого, свѣтыни, свѣщѣники, свѣтыхъ, говорѣчо, жѣдаѣшь, досѣгнуоти, завѣзалъ, колодѣзи, любѣчи, принѣла, тисѣчника* [Гринчишин Четья: 271].

XVI ст.

Починаючи від XVI ст., можемо напевно констатувати, що розмовна поліська фонетична риса ѣ > ѣ у ненаголошеній позиції стає правописним писемним узусом, який згодом обіймає ареал значно ширший від живомовної реалізації.

Володимир

ВК 1567

свѣтое 30, *хотѣчи* 30, *взе(м)ши* 37, *увѣзати* 42, *то(г)[о]* три *тис(ѣ)ч(и)* 56, *при памѣти* 57, *доходѣчи* 65, *октебѣря* 21, *до кнегинь* 106, *хотѣчи* 107, *дворенина* 107, *дворенину* 108, *петнасты копами* 108, *тисѣча* 108, *тисѣча* 109,

ВК 1571

тисѣча 17, *зѣмени(н)* 17, *по дѣсѣти* 25, *до мѣсѣцу(ст)* 134, *помнѣчи* 161,

ВК 1577

хотѣчи 19, *нѣ прилѣгаю(т)* 19, *тисѣча* (хоч у справі я передається ѣ) 22, *увѣза(л)* 23, *во (и)мѣ бо(ж)ѣ* 23, *при памѣти* 23, *увѣза(л)* 27, *личѣчи* 170, *бачѣ(чи),... памѣтаю(чи)* 203

ВК 1578

На ятках месныхъ 106, *видѣчи* 107, *для памѣти* 107

ВК 1593

Княжѣти 54, *кнежѣти* 54, *не чинѣчи* 54, *приѣтель* 55, *дѣвѣтдѣсѣть* 58, *мѣсѣца* 58, *хотѣчи се* 59, *присѣгою* 54

ВК 1594

дѣвѣть 406, *дѣсѣть* 406, *памѣти* 408, *тисѣча* 407, *на огледане* 410, *присѣгнула* 412, *дѣятисѣ* 416, *доводѣчи* 418, *пѣтьдѣсѣть* 418, *але м³/ѣсяца* 409, *увѣзаня* 414, *бачачи* 415, *взель ... взетю* 406, *взель* 410, *присягу* 413, *отлѣглымъ* 417, *на стрѣлене* 420,

Єв.Тетр.

по(д) дѣсѣтьми 13,

Заг.ДЗ

У везенье 168, зычечи 168, светых 168, чинечи а не памятаючи 169, светое 170, жедаю 170, обовезую 172, служечи 172, але тисячу 172, Ерославу Ерославовичу 173,

Луцьк
ЛГ 1500, 1519

Всі написання з **А**: *тисАчноє* 71 тощо;

ЛК 1545

памѣти 64, трѣти(и)на(д)цѣ(т) 65, кнегини 66, по пѣ(т)десА(т) 66, по дванадъцѣти 66, хотѣчи 68, але бачачи 68, чинячи 68,

ЛК 1561

приѣха(в)ши до ѣ(ц)ука, може, ѣ(ц)ка? 75, за памѣ(ти) 100, хотѣчи 100, стоячи 100, свето(и) 100 зв., свѣтая 100 зв., увѣзѣ(н)е 100 зв., тисѣча 101; на (и)мА 102, чинА(т) 102, зѣмѣни(н) 103, ѡ(т) десАти 103, свето(го) ... свАто(го) 104, подекова(л) 104, Костѣ(н)тину 105, хотѣчи 105, увѣзати 105, на ѡгледа(н)ѣ 106, ѡгледа(л) 106, видѣчи 107, звѣза(в)ши 107 зв., врА(д)ни(к) кнегини(н)ски(и) 108, десѣ(т) 108, свето(го) 1108 зв., уходячи 109, зѣмлены(и) 111, свето(и) тро(и)цы 111 зв., просѣчи 111 зв., пѣ(т)десА(т) 113, з урАду 113, присѣгу 113, присѣ(г)нѣ(т) 113, ѡ(т)присА(г)нути 114 зв., у тисѣчи 114 зв., але притягати 115 зв., вѣзла 115 зв.,

ЛК 1569

Петромъ Хоменкомъ 13, хотѣчи 13, просѣчи 13, дворене наши 13, але оглядавши 14, бачичи 14, памѣти 14, жедала насъ 15, м³/сяца 15, видѣчи 15, дворенинь 16, девеносто 16, на име 16, сентебря 17, тисѣча пѣтьсотъ 18,

ЛК 1572

памѣтѣ(и) 116, бачѣчы 116, свѣтому 116, чинѣчы 117, але Яронимови(ч) 118, Кгрѣся Енѣвича 118, свѣсчѣ(н)никъ 122

ЛК 1575

огледавши 24, видѣчи 25, зѣмѣнина 25, тисѣча 26

ЛК 1587

Стефаномъ Кнегининскимъ 160, десѣти 161, девѣтъдѣсятомъ 162, але видячи 160, тисѣчий 161, хотячи 163, присѣглыми 160,

ЛК 1596

Вынели 108, вѣзели 109, девѣть 114, але видячи 115, увѣзаль 116, ся зналь 116, месеца 116, вѣзели 117, мститисѣ 118, хотѣчи 119, поприсягнути 119, подлегли 120, ростегаючи 120,

КЗ

Десят 24, деревеная 24, лубѣные 24

ЖМ 1531

По святом 19, взяли 19, дали ся 19,

ЖМ 1536

Дворенину 8, але розышлися 8,

ЖМ 1537

Светого 22, десетина 23, але десятина 26, ся правовати 22, крем'янецкому 25,

Потій

Робечы 987, теготу 987, носеть 1043, кнежати 1043, паметайте 1045, паметаючи 1047, самъ натекъ приймижъ 1049, не загледайже 1051, прибилсе 1051, з соломенныхъ 1051,

Крем'янець

ККС 1578

ωгледа^бши 34 зв., але бачачи 35, два^бцет^беро 36, жедати 37, се^нтебр^а 37 зв., памети 38, ωгледаючи^а 41, и^х ща^бкомъ 42, не^мсотъ 42, ωктебра 42, поведели 42 зв., хотечис^а 42 зв., Свето^у Пречистой 44 зв., просечи 44 зв., тис^чного не^мсотного 44 а зв., свето 44 а зв., для памети 46, светого Михала 46 зв., Косте^нти^н 46 зв., бачечи 46 зв., присега^м 47 зв., присегу 47 зв., то^у присязе 47 зв., ωсегну^н 48, але ня^мм^асты 52 зв., свет^е ри^мскомъ, св^ате ри^мскомъ 53, ω свето^м Михале, свет^е ри^мскомъ 53 зв., не^мсотъ 59,

Єв.Тяп.

Езыком 1, пристоело 1, дле накладоу 1, радоватисе 1, двема езыки 2, гледечи 2, видечи 2, тис^ачею 3, словенин 3, паметниками 4, памети 4, мовечи 4, просечи 5, ретунокъ 5, седече 6, услышети 6, не лекаитесе 6, тресенья 6, сто^ачую на месцы светомъ 7, мѣсець 8,

Єв.Нег.

КА

м^ѣсец, п^ѣнези, тисеча, памет, паметайте, споменул, лекался, колодезя, десетину, осегали, вытресиши, огледали, глиненый, дванедцетый, щед^ѣти, почели, светыми, звезали, походит, присегнул, бачечи, губечи, ломечи, затмилося, удалисе тощо [Огієнко, 249-251].

Брест 1505

Переважно з А: тис^ачи 45, дес^ати 45, п^а(т)сотъ 45, хоч ня(т)со(т) 45, с^аув^азати 45,

Брест 1577

Светого 11, чинечи 11, м³/₄сеца 11, о светой 11, земенинь 12, але съ челядью 12, священникъ але святого 13, видечи 13, десети але десять 13

Брест 1583

Присеги 194, ячменемъ 195, не пришлосе 194, не пришлось 197, зъ им³/₄ней волынскихъ Берестечка, Ерославичъ 196,

Брест 1589

Земенинь, на име на Грица,

Острог
Остр.Ілля

Кнегини 61,

Остр.Кост.

Видечи 251, святих 251, памяти 252, священнику 252, месеца 252

КлючСм. 1587

памѣтаєтє 8, оу бѣга лѣтъ тысяча якъ день единъ 21, глєдитъ 28, дєсєти
дновъ 30, въводєчи 33, досєгати 35

Лік.

Всі написання з А: тисАчєю 2, оувєстисА 3, свАтобливомъ 3

Кл.Отп.

Огледаєт 257, памєтаючи 261, вєзєньєм 262,

Кл.Ист.

Посвєтил 266, полєгли 277,

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

Мєсяца 464, мєсєчного 467, мєсєца 467, служєчы 467,

Житомир

ЖК 1582-88

На (и)мє 38, на зємєнина 38, звєза(в)ши 39, дєсє(т) 40, пє(т)дєся(т) 40, на
ѡ(г)лєда(н)є 42, пє(т)дєся(т) 43, за ро(з)гонє(н)є(м) 'розганянням' 43,
Сє(н)ка Рєбу(ж)ку 40, ня(т)на(д)ца(т) 44, є(р)мя(к) 44, талєро(в) ...
талєро(в) 44, выпрє(г)ла 45, дєсє(т) 45, поє(с) 45, нє принє(в)шы 49,
поприсєгнєтъ... присєгаль 49, тоє присєги 49, для памєти 49,
запамєталостъ 50, ня(т) камєни(и) 53, знєли 53, пєрєнємиши 54, и (з)
жєрє(б)ємъ 57, дєсєти 58, потєгаль 152,

ЖК 1590

дєвє^мсот^о 1, свєтомихалскиє 1, зв., пєтиста копами 2, стоечи 2, дєсє^м 2,
ѡ^бтє^жливє 2 зв., хотєчи 4, дєсєтєро 5, тисєча 5 зв., ^звєза^вши 10 зв., свєтои
10 зв., тєга^тся 14, тєга(л)ся 64, Прєжє(в)скогє 73, Прижє(в)скому 74,
є(ч)мєнєю 73, ня(т)на(д)цє(т) 74, сєнътєбра 74. Під наголосом, звичайно,
фіксації є одиничні за пє^т гроши^и 10.

ЖЄ

мовєчі, с тєжбїтом, нє присєгай ... прїєгу ѡгледаю (ѡглядаю ПЄ),
тисєчи ѡ свєтом, клєнис, по пєддєсятниц, клєнуущих, вїдєчі, молєчіся,
звєзавші, говорєчі, оуклєкаючи, смотрєчі, спомєнулї, нє помєтаєтє,
дванадєсєт, з вєзєня, мєнє глєдити, свєтый, колодєзь, оуспомєнєт 204.

Соболь

сє стало 217, тисєча 217,

Соболь 2

На памєть 218, зычєчы 218, дєсяти 218, тисєча 219, сє тычєт 219,

Овруч 1552

Земянинъ 57, обвезалися 57, десять 57, къ присязе ... ку пригледаню тое присязи 59, жаловалсе 60, тисеча 61

Київ

Гольш. 1510

Светого 48,

КК 1584

тисеча, пѣтсот 57, ѿ(к)тебра 57, Прѣжсов 58, ѿ свето(м) 58, не взяла 58, присѣ(г)нѣть 59, присези 59, небавечисѣ 59, ку присезе 59, памѣти 60, гредою 59, ѿ(т) пѣты 62, стоячи 62, принѣли 66, светое 66, ве(д)ле при(и)нѣ(т)ѣ 66,

КК 1595

с пѣты, стоячи 63, ве(д)ле при(и)нѣ(т)ѣ 66, присезли 67, тисеча пѣтѣсотъ девѣ(т)десѣтъ 68, по свето(м) 68, десѣтъ 68, домовѣ(л)се 70, кнегинѣю 70, девѣ(т)десѣ(т) 70, Кнегинѣю Волею 70, нѣ(т)ма тисѣ(ч)ми 72, принѣла 75, девѣтъдесѣтъ 97, пѣтъма тисѣчѣми 98, пѣтънадцатого.. светое памѣти 99,

КК 1599

ѿсѣгаѣте 110, десѣ(т) тисѣч(и) 110, зычѣчи 110, на кгру(н)тѣ зѣ(м)лѣномъ 114, стѣгаючи(х)ся 122,

ВКЛ

Се же проявиле 119, камену 119, Кремѣнца 124, каменым 125,

XVII столѣття.

Володимир

ВК 1606

Просѣчи 149, тисеча 149, неогледаючи 149, ся уломивши ... добытсе 150, померены 314, м³/сеца 314, тридѣтъ 315, шостыйнадѣтъ 317, почѣла се 325,

ВК 1635

тисеча 301, усправѣ(д)ливи(л)се 301, але вытя(г)ну(л) 302, хотячи 303, заховуючи 303,

ВК 1645

Тисеча 391, важилсе 391, просѣчи 393, месеца 395,

ВК 1651-53

Для памѣти 52, тисеча, месеца 107, не огледаючис 107, заетреный 'вѣд ятра' умысль 107, тисечий 108,

ГСУж.

да светиться, светисѣ (передм.), глѣжу 39, пов³/силъ се 55, м³/сеца 59, светымъ 59, тисѣчный 85 Арр.

Луцьк

ЛК 1601

На йме 282, десеть 282, памети 283, постановившисе 283, тисечей 285, се дотычеть 285, присеги 288, будечи 289, але присягу 282, присягали 282, месяца 289, стала ся 282, ся маєт 284,

ЛК 1619

Месеца 393, ечменя 394, на ечменя 395, ячменя 395, се высеваць 395, тисеча ... осмънадъцетомъ 397, але ячменя 395,

ЛК 1631

Месеца 314, просечи 315, светое памети 315, увезаль 315, огледавши 315, на йме Гришъко 316, кнегини 316, тисеча 317,

ЛК 1649-50

Тисеча 15, чотырнадъцетого 15, хочечи 16, двадцеть 16, петдесятого 25, месеца 25, мовечи 26, месяца 29, кнежати 30, осмнадцеть 35,

Дермань 1627

Памяти 259, ся в соб³/₄ маєт 259, видячи 259, десят 260,

Дермань 1638

Нема жодного вияву з є.

Житомир

ЖК 1605

Наради(в)шисе 32, находечи 32, на(д) поесо(м) 32, взяли 32, ѿ(г)леда(в)ши 33, тисеча 33, у вязе(н)є 35, на (и)ме 35, выведатисє 35, десе(т) 36, робечи 87, свеще(н)ника 87, боронечи 71, увеза(н) 99, ѿсегнули 129, почели 180, уходечи 185, памєтати 198, пєти 'п'яти' 206, светого 210, девєтьнадъцатого 219;

ЖК 1609

на дєсєт тисєчєй 3, пєтсот 38, увєзал 26, пє(ти)дєся(т) 34, пинєзєй 38, чєлєди 46; ѿ(т)рєтовали 120,

ЖК 1611

чинєчи 2, привєзавши 17, увєза(л) 44, повєзавши 42, звєза(т) 17, уходечи 16, тисєча 2, святого 46, памєти 2, не памєтаючи 16, пєтна(д)ѿа(т) 5, пє(т)дєся(т) 17, присєги 45, пєти 30, доводєчи 61, просєчи 17, ѿ(г)лєдавши 15, ѿ(г)лєдаючи 20, ѿглєда(л) 20, не мислєчи 41, мисєцу 47, кнє(ж)ны 34, на (и)мє 30, не притєгаючи 46, дєсє(т) 5, взяли 14, боронєчи 18; заєчи(н) 34,

ЖК 1618

Увѣ Олексѣ вола ребого 230,

ЖК 1635

кнежати 90, тисєча 90, ѿбѡвєзат⁷ 93, видєчи 96, уходечи 95, нє ѿлєдаючи сє 97, ѿходєчи 101, свєсчєника 110, взяли 110, чєлє⁰ 114, знєли 116, рєдъно 163, почєли 165, вєрєчи¹ 173

під наголосом: в дє(р)жєнє 104, присєгою 94;

ЖК 1649-50.

почели 9, заносечи 13, важечи 15, памети 138, кне(ж)ны 159, мѣсеца 159.

Овруч

ОК 1632

З Каменки 77, кнежны 77, тисеча 77, месеца 77, становятся 78, хочечи 78, але хотячи 84, видечи 79, огледане 79, чинечи 82, оферовалсе 83, паметное 84, бачечи 84, месеца 85

ОК 1679

Тисеча 93, месеца 93, памети 93, але памяти 94, сталосе 93, паметаючи 93, але памятаючи 94, хотячи 94, Светого Николи 94, ся тыче 94, диялосе 95,

ОК 1682

Памети 112, подлѣгаетъ хороби 112, свесченика 113, паметки 112, се спротивити 112, тисеча 113, месеца 113, але святого Николы 112,

ОК 1684

якъ куречее ейце 37, прилегла 38,

ОК 1697

Тисеча... деведесать 78, месяца 78, светотрекролскихъ 78, святому Василю 79, священнику 79, але месеца 116, на имя 117, десеты 117,

Київ

Катех. 1600

Гледит 15,

КК 1600

Сегають вгору 136, хочечи се пригледѣтъ 141, досегнути 151, присѣгами нашими 160, пѣту собе менечи 161,

КК 1638

Кгрунѣтовъ ... стегають 188, тисеча 236, границы чинѣныѣ 240, не хочечи 292;

ПКК 1643

Проте(с)товалисе 222, кося(чи) 222, тисеча 223, се стали 223, се(н)тебра 223, хочечи 223, просечи 229, але просячи 229, чинечи и провадечи 231

КК 1690

Обвезлися 57, до Каменца 59, ку пригледаню 59, тоє присяги 59,

Жит. Вл.

Гледячи 15, пригледали 15, мовечи 16, по поесь 17, принела 18,

СК

Про паметъ 6, за деветъ 6, двадцетъ 7, деелося 9, тисеча 25,

Борзна

Доходячи 57, для огледаня 58, мовячы 58, огляданя 58, святое 58, для памяти 58, тисеча 58, месеца 58, учинилося 59, до вязеня 59, просячи 59, хотячи 60, у везеню 60,

Ніжин

м³/4сяца сентября 53, приняли 53, тысячи 53, д³/4лося 53

Бориспіль 1614

Присежными 4, ся вступовати 5, про память 5, месеца 5, Ерынку 8, присяжными 6, принявши 6, чуючисе 9, чынячи 9, десет 9, пояс 9,

У Пересопницькому Євангелії писар вживає переважно букву **ѣ** як на місці ***е**, так і ***’а**, тому виділити в пам’ятці (вочевидь властиві мовленню писарів) аналізовані рефлексі не видається за можливе. Факти досліджуваного явища поодинокі: *имѣ, нѣнѣзь* [ПЄ: 506, 610]

Не зовсім зрозумілою є констатація В.Вітковським, характеризуючи мову творів Іоанікія Галятівського на тлі інших авторів XVII ст., вживання **ѣ** відповідно до ненаголошеного **е** та **’а** як нормативної риси української літературно-писемної мови того часу [Witkowski 1969: 135]. Дослідниця мови творів письменника І.Чепіга такої риси вокалізму не виділяє взагалі [Чепіга: 32-34]. Письменник букву **ѣ** писав переважно згідно з етимологією. Навряд чи виправдано буде вважати, що на місці літери **ѣ** у словах *мовѣть, молѣтьсѣ, памѣть* тощо вимовлявся автором звук *zbliżony lub identyczny* з **ѣ**. Така сама графема вживається письменником і на позначення **а(я)** *творѣ, сѣдѣчій, пропѣтаго* тощо.

Фіксуються аналізовані рефлексі й у студіях інших дослідників. В.Курашкевич у “Галицько-волинських грамотах XIV-XV ст.” наводить 6 випадків написання **ѣ** відповідно до етимологічних **а** або **ѣ**. Правда, приклади з написанням **ѣ** на місці **е** у слові **□□□□□□** (під наголосом) коментується вченим „objawem różniczej wymowy nieakcentowanego **ѣ** jak **ѣ** podobnie jak **ѣ** z nieakcentowanego **ѣ**, co dziś jest charakterystyczną cechą gwar różniczych”. [Kuraszkiewicz 1934: 80]. В.Німчук припускає, що Київський Псалтир 1397 року й Московське Євангеліє 1393 року написала одна людина, яка, найімовірніше, була носієм поліського діалекту. Одним із аргументів ученого є наявність в обох пам’ятках переголосу **’а, е > ѣ** в ненаголошеній позиції: *прозѣбати, прозѣбающею, заѣцѣмъ, мѣдѣная, внутрѣня* тощо у КП [Німчук 1997: 222]; *истѣзаю, прозѣбаѣть, гражѣнѣ, плѣсастѣ* у МЄ [Там само: 226]. Євангеліє 1581 року у перекладі Негалевського характеризується численними прикладами подібного переходу: *тисѣча, свѣтый, дѣсѣть, дѣвѣть, памѣть* тощо [Назаревский: 44-45].

Західноруські (за термінологією Карського) пам’ятки (маємо на увазі грамоти та документи, що походять з теренів Білорусі) XV-XVI ст. досить активно характеризуються вживанням **ѣ** відповідно до **ѣ, я** у ненаголошених позиціях. На місці **ѣ**: *гледѣли, памѣ^m, оуспоменоу^l, ѡсегноули, сталасѣ, не боисѣ, противитсѣ, ѡдиннадѣть, двадѣть,*

тридцети тощо; на місці **я**: *мѣденого, селене, єдовитого, шлехетне, над яслеми, моучели*. Трапляються й випадки під наголосом *побежети, гоучела, поѣщеють* [Карский Сб. XV: 291]. У литовських літописах (за списком кінця XV – початку XVI ст.) *наредиль, поменуша, кнегини, свѣтослав, паметати, месники, втегнули, священници, служечи* [Карский Летописи: 222]. Ця риса – характерна в перекладі Біблії Ф.Скориною: *паметовали, присега, місяць, выбледокъ, внучета, светыи, священник, привезали, грозѣчи, не медлѣчи, пети, десеть, тридцеть, редоваѧ, мекчеишее а також заецъ, препоесалъ* [Владимиров: 262-263]. У Катехизисі 1562 року, писаному в Несвіжі: *свѣтого, свѣщенниковъ, освѣцѣныя, паметати, упоменути, гледѣти, притегнути, тисечи, девѣтины, племеника, а також на місці а неприетелѧ, кланетисѧ, възбранеючимъ, слышели, одержели* [Карский Катех.: 191-192]. У Катехизисі 1585 року, писаному у Вільні: *свѣтаго, се...оучити, посветитель, пренасветѣиои, светитисѧ, множилосе, паметь, паметуи, присегають, светыню, истезани* тощо [Fałowski: 36]. У Євангелії Тяпинського (бл. 1570 р.) написання з **є** вже є превалюючим. Крім наведених прикладів із передмови, відзначимо, що із 320 уживаних в пам'ятці активних дієприкметників з темою **-і-** у 238 відзначено суфікс з **-єн-** *видѣчи, мовѣчи* та ін. [Клімаў: 13].

Досить активно така ж риса проступає і в південновеликоруських пам'ятках XVII ст.: *поменуть, петнадцат, десети, десетина, пети лѣт, челедница, полпета, пети сынов, светительской, кнегине, месникъ, завезав, привезали, священник, на поеснице, на светой* [Котков: 64-65]. Тут варто додати, що поряд із такими прикладами зафіксовано випадки переходу **'а > е**, зокрема після шиплячих і африкат *лошедех, рженые, гончере* тощо. У цих пам'ятках також досить широко представлене явище акання. Тому досліджувану рису С.Котков коментує в контексті акання, а саме як прояв дисимілятивного якання [Там само]. У рукописному збірнику XV ст., відомого під назвою “Літопис Авраамки”, написаному в Смоленську не пізніше 1495 року, **є** відповідно до **ѧ** та **я** знаходимо як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції: *знамєньє проявлєшє, дєржєль єси, пєчєлємъ; слышєти, новгородци послашє, почалѣ бѧшє грабїть*. Під наголосом прояв такого перезвуку Ю.Карський пов'язує з подібним у новгородських та псковських пам'ятках, без наголошення – вважає рисою західноруською [Карский Авр. : 350].

У південноукраїнських пам'ятках (галицьких, молдавських грамотах) XIV-XV ст. цей рефлекс або відсутній взагалі, або трапляється спорадично [Kuraszkiewicz 1934: 80; Ярошенко: 16]. “Випадків переходу **я** в **є** у південноруських пам'ятках не спостерігається. Такі випадки як *свєзанїє, десєтма, двадцєть* тощо пояснюються „впливом білоруського

вокалізму” [Шимановський: 24]. Жодного випадку подібного перезвуку не трапляється у пам’ятках, писаних у Холмі в XVII ст. [Łeśiów Testament: 467-471; Мойсієнко Холм: 553-563]. Характеризуючи фонетику вийтівських книг села Одрехови, І.Керницький трактує поодинокі написання *деве^m*, *мисеца* як польські запозичення [Керницький: 98]. У 10 аналізованих західноукраїнських пам’ятках XVII-XVIII ст. М.Лесів виділяє лише два випадки написання *е* відповідно до *ę*: *ohledaľ*, *ledwo se zmestyly* і вважає цю рису спільною для північних і південно-західних (за винятком лемківських, бойківських і закарпатських) говірок [Łeśiów 1965: 356]. Не відзначено перезвук *’а, ę > е* в ненаголошеній позиції і в Скотарському Євангелії 1588 року [Німчук СС: 5-17]. Поплутування літер *є з ѣ* □□□□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□, □ѣ□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□ В.Ярошенко вважає впливом середньоболгарської графіки [Ярошенко: 16]. М.Антошин схильний вважати написання *пѣт* відповідно до *пѣть*, *на имѣ* відповідно до *на имѣ* у молдавських грамотах XIV-XV ст. відображенням буковинської і покутської діалектної стихії [Антошин: 24]. У переважній більшості випадків, за даними другої половини XVII – першої половини XVIII ст. звук *’а* відповідно до давнього *ę* у ненаголошеній позиції був властивий лубенським говіркам і в минулому. Лише в записах, що стосуються деяких сіл, або в тексті писаря трапляється *е*: *паметним, девятеро надцетеро, двадцеть, десеть* [Варченко: 93].

Інша картина постає в діловому мовленні південноукраїнських канцелярій XVII ст. Так, у Лохвицькій книзі знаходимо *паметним, до десети, отприсегнул, тридцет, двадцети, памети*, які трапляються часто [Лохвицька: 10]. Нерідко фіксується *е* відповідно до давніх *’а* та *ę* в описах українських замків із теренів Середньої Наддніпрянщини: *земенинъ, полоненикъ, деревеные, деветь, Костентинъ, Шеповаль*; трапляється також *ейце, заецъ* [Тимошенко: 398]. Дослідник цю рису трактує впливом білорусько-північноукраїнської зміни ненаголошеного *а* в *е* після м’яких (стверділих) приголосних [Там само].

Представлений вище матеріал засвідчує, що в писемних пам’ятках із теренів Полісся з плином часу частотність рефлексії *ę > е* у ненаголошених складах зростає. Нема сумніву, що ця вокалічна риса була для писарів-поліщуків (вихідців із північноукраїнських чи південнобілоруських земель) настільки очевидною й у живому мовленні властивою, що досить швидко стала превалювати й на рівні графічному. Інакше важко пояснити в грамоті за 1388 рік аж п’ять написань з *е* відповідно до давнього *ę* ненаголошеного (двічі у слові *пѣнезей*); у Київському Псалтирі 1397 року – три. При повному домінуванні в інших грамотах цього періоду в таких позиціях графем *ѣ* та *я*, цей факт досить

промовистий. Виразна поліська фонетична особливість вже в XIV ст. здолала старий орфографічний церковнослов'янський узус і в XVI ст. стала фактично нормою (і не тільки для поліських писарів).

На жаль, ми не маємо більш ранніх точно локалізованих поліських писемних пам'яток, але й документи XIV ст. вже досить красномовно засвідчують сталість континуації $\epsilon > e$ (йдеться не про поодинокі випадки) в ненаголошених позиціях у мовленні поліщуків. Відзначимо, що графема **ѣ**, яку фіксовано в тих само позиціях, дуже ймовірно відбивала звук [e], а не [ʼa], оскільки з часом буква **ѣ** все частіше витісняється саме **ѣ**, а не **ѧ** (графема **ѧ** в українському скорописі з'являється значно пізніше).

Поряд з відзначенням вище процесом $\epsilon > e$ в ненаголошених позиціях, поліські пам'ятки спорадично засвідчують перехід $\text{'a} > e$: щоправда, досить часто в запозичених словах: *се^нтебѣра*, *ѡктебѣра*, *Костѣ^нти^н* ККС, *Ерославу Ерославовичу* Заг. Д.; до *Ецука* ЛК 1561; *Кзрѣся Еневича* ЛК 1572; *езыком* Єв.Тяп.; *зѣ Ерославичѣ* Брест 1583; *талеровѣ* ЖК 1584; *поѣ^с* ЖК 1590; *гѣнварѣ*, *сѣнтебѣра*, *урѣдѣ* ЖК 1635; *Костѣ(н)тинѣ*, *сѣ(н)тебѣра*, *ѣрма(к)* (про одяг) ЖК 1582-1588; *ѡ(к)тебѣровы(х)* ЖК 1649; *ейце* ОК 1684; *Ерынку* Борзна. Переважно цей рефлекс ($\epsilon < \text{'a}$) вживають писарі у прізвищі *Жѣславѣско*^{го} 52 ЖК 1590. Перезвук $\text{'a} > e$ у написаннях *дѣ(д)ки мои* (ВК, 1569, 65), *чѣлад* 77 ЖК 1582-1588, *шлѣхѣ(т)скиѣ* 72 ЖК 1582-1588 мало ймовірний, оскільки в хронологічно пізніших грамотах, коли літера **ѣ** починає вживатися рідше, буква **ѣ** в подібних випадках не фіксується.

Одиничні випадки вживання в пам'ятках із теренів Полісся $\epsilon > e$ під наголосом: *княжѣти*, *кнежѣти*, *приѣтель* ВК 1593; *деревѣная* КЗ; *взѣль* (двічі), *отлѣглымѣ*, *на стрѣленѣ* ВК 1594; *подекова(л)*, *дворѣнѣ наши* ЛК 1561; *сѣто*, *на сѣте ри(м)ско(м)* ККС, *затрѣсьѣ* (із прикладів Карського [Карский 1955: 107]), *гледѣчи*, Тяп.; *за пѣ(т)*, *де(р)жѣнѣ* ЖК 1590; *ѡ(б)те(ж)ливѣ* 45 ЖК 1605. Переважно з перезвуком $\epsilon > e$ вживається лексема *присѣга* (більшість текстів не залежно від локалізації). Іван Огієнко давнім наголошеним у цьому слові вважав префікс *при-*: *п'рисѣга* [Огієнко 1930: 251]. Навіть при таких нечисельних свідченнях уживання *e* ($< \epsilon$, 'a) під наголосом, все ж тенденція очевидна: кількість подібних написань явно збільшується географічно зі сходу на захід: за цілковитої відсутності такого переголосу в східнополіських та при трьох у житомирських справах маємо тринадцять у західнополіських. І якщо написання на зразок: *гледѣчи*, *де(р)жѣне*, *ѡ(б)те(ж)ливѣ*, *стрѣленѣ*, *дворѣне* трапляються часто також у білоруській писемності і, мабуть, цілком логічно пояснюються асимілятивним впливом іншого *e* [Карский 1955: 105-110], то у словах *взе(л)*, *отлѣглымѣ*, *подековаль*, *пѣ(т)* таке

пояснення не припустиме. Логічним буде висновок, що в західнополіських пам'ятках подібні написання (кінець XVI ст.) уже відображали живу вимову. До речі, у численних прикладах Ю.Карського слово *взела*, з типовим поліським ненаголошеним виявом відзначено неодноразово, але жодного разу під наголосом. У справі Володимирського суду воно відзначено двічі, тому говорити про описку не випадає. Нічого певного не можна сказати про написання житомирського писаря *пѣ(т)*. Про відбиття живого мовлення говорити тут годі.

Дані сучасної діалектології дозволяють окреслити досить точно ареал поширення досліджуваного явища: північноукраїнське наріччя – північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна межа поширення – течія річки Стир [АУМ I: к. 48 (*колодез'*), 49 (*месец'*), 52 (*запрежу*), 53 (*памет'*); Т.2. – К.к. 42, 44, 45, 46; АУМ. Т.3. Ч.3. -К.к. 4, 10] та південнобілоруські говірки: *ходз'ец'*, *ход'ет'* – правобережжя Горині [ЛГБГ: К. 23]; *пам'ец'*, *зайец*, *дзесець* – умовна лінія - на північ від Берези, – середня течія річки Лань – басейн Ясельди – на південь від Ганцевич – Бобруйськ – Слуцьк - на північ від Солігорська – Калинковичі – устя Сожі. – [Там само: к. 27; ДАБМ: к.19]. Ці ізоглоси цілком ув'язуються із твердженням Ю.Карського про те, що “перехід *а* в *е* насправді не відомий багатьом білоруським говорам”, це явище “особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні бачимо збіг із подібною рисою північно-малоруських говорів” [Карский Б. Беларусь II: 99, 102].

У підляських говірках *ѣ змінилося, як правило, в *е* у ненаголошеній позиції *mieseć*, *kołodeć*, *dewet'* [Kuraszkiewicz Rozwój: 127-129, 133]; *деветь*, *десеть*, *колодезь* [Łesiów 1997: 411]. На південно-східному Підляшші, а також у говірках Холмщини домінує рефлекс *'а* [Czyżewski: 139; Kuraszkiewicz Rozwój: 136, 139, 141].

Перезвук *'а, ѣ > е* відомий і в інших теренах Славії: у новгородсько-псковських говорах після споконвічно м'яких незалежно від наголосу від Х-ХІ ст.; у польських (мазовецьких та великопольських) після м'яких та й відомий з ХІV ст., проте у ХVІ ст. цієї тенденції вже не засвідчено; у чеській в ХІІ-ХІІІ ст. між м'якими приголосними та в кінці слова після м'яких, що стало літературною нормою, зрештою, в говірках південно-західного наріччя української мови під наголосом [Півторак 1988: 124-125]. Тут також варто звернути увагу на факт наявності помітної кількості випадків перезвуку *'а, ѣ > е* після м'яких та шиплячих переважно в наголошеній позиції у пам'ятці ХІІІ ст. Євсевієвому Євангелії, переписувачем якого, на думку В.Німчука, був виходець із Галича або прилеглих територій [Німчук ЄЄ: 17, 35]. Зауважимо при цьому, що з усіх східнослов'янських територіально-мовних утворень, де відомий

перезвук, лише в поліських пам'ятках (причому найдавніших точно локалізованих) ця риса відображається послідовно.

Небагато живомовних фонетичних рис у писемних пам'ятках, писаних спочатку в канцеляріях Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знайшли таке послідовне відбиття у літературно-писемній мові того часу, як рефлексія ненаголошеного $\epsilon > \text{е}$. Аналізоване явище перейшло межі реального живомовного поширення і фіксується в пам'ятках, писаних фактично на всій території Білорусі, а також у Вільно, Троках та дещо рідше – в південноукраїнських (частіше в наддніпрянських, спорадично в південно-західних). Таким чином, дані пам'яток і сучасної діалектології дозволяють виділити праареал постання іновачії $*\epsilon > \text{е}$ в ненаголошеній позиції на східнослов'янських теренах – це Полісся. Найстабільніше континуант праслов'янського ненаголошеного $\epsilon > \text{е}$ утримується саме в говірках правобережного Надприп'яття та північних районах Рівненщини, Житомирщини й Київщини, тобто серцевинних, на нашу думку, цього лінгвального явища. Очевидно, що й на поліській периферії досліджуваного рефлексу – Підляшшя, Волинь на захід від р. Стир, північно-східна Чернігівщина та суміжні білоруські й російські говірки – також у минулому ця поліська риса домінувала. Однак з часом людність згаданих територій уже в ранні історичні періоди вступала в контакт із носіями мови, що характеризувалась виразними іншими рисами. На північному сході поліський комплекс зіштовхнувся з білоруськими та російськими мовними системами, на південному заході – з карпатоукраїнськими та польськими. Безсумнівно, варто визнати (слідом за В.Курашкевичем) підляські говірки за архаїчні, як і решту поліських, однак цілком доречно припустити й той факт, що Підляшшя разом із західним Поліссям, відчутно лінгвально зазнавали змін під впливом сусідніх південно-західних українських та малопольських і мазовецьких діалектів (див. також [Шевельов: 183; Залеський 1988: 59]). Саме крізь призму таких упливів і варто пояснювати затухання ненаголошеного $\epsilon > \text{е}$ в західнополіських говірках та розмаїття рефлексів відповідно до давнього $*\epsilon$ як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях у підляських говірках. Дуже ймовірно, що поліська ізофона $\epsilon > \text{е}$ не під наголосом на сході сягала говірок сучасних Вороніжчини, Курщини, Білгородщини, де, думаємо, не зовсім виправдано вважати написання в пам'ятках *деветь* і т. ін. (слідом за С.Котковим) винятково проявом дисимілятивного акання. Чи не доречніше тут припустити взаємопроникнення фонетичних рис двох різних лінгвосистем – поліської та акаючої південновеликоруської. Затухання поліського рефлексу ненаголошеного $\epsilon > \text{е}$ чимдалі на північний схід так само очевидне, як «акання» – на південний захід. На користь поліського впливу в розвитку досліджуваного рефлексу в південновеликоруських говірках XVII ст. може слугувати і той факт, що

вже від XVI ст. документально засвідчено правобережнополіських та волинських „уходників” на сусідні з південновеликоруськими лубенські землі [Маркевич: 99-10].

Нарешті, до дискусії про безпосередність $\epsilon > \text{е}$ чи опосередкованість $\epsilon > \text{'а} > \text{е}$ континуації колишнього передньорядного носового додамо те, що попри майже цілковитий збіг давніх ϵ , $\text{'а} > \text{е}$ в ненаголошеній позиції (*памет' поyes*) у сучасних поліських говорах, все ж таки припущення вчених, прихильників безпосередньої континуації $\epsilon > \text{е}$ (В.Ганцов, Є.Тимченко, Ф.Жилко, Ю.Шевельов) – небезпідставні. Розглядаючи аналізовану рису крізь призму розвитку поліського вокалізму, який, як відомо, безпосередньо залежав від наголошеності/ненаголошеності, відзначимо, що шлях поліського е з давнього $\ast\epsilon$ не під наголосом подібний до е з $\ast\check{\epsilon}$ та, певною мірою, е з $\ast\text{е}$. Якісне протиставлення поліських континуантів давніх $\ast\check{\epsilon}$ та $\ast\epsilon$ залежно від наголосу, очевидно, намітилось ще в передісторичну епоху, коли в племінних діалектах деревлян і сіверян після занепаду в давньоруських говорах музикального політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла в цих говорах нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених [Залеський 1970: 43]. А. Залеський однозначно стверджує, що всім східнослов'янським говорам був відомий спільний континуант праслов'янського $\epsilon > /ä/$, що мав певний час статус самотійної фонemi [Залеський 1970: 44]. Однак, вважаємо, що міркування Ф.Жилка про нерозрізнення вже в племінних діалектах деревлян і сіверян фонем $/\epsilon/ < /\check{\epsilon}/$, $/\text{е}/ < /\check{\text{е}}/$ цілком слушні [Жилко 1962: 3-4]. Принаймні неспростовних контраргументів ніхто не навів. Аргументація А.Залеського (до нього О.Шахматова, пізніше – Ф.Філіна) ґрунтується на ідеї існування єдиної (чи близької) давньоруської мовної системи на східнослов'янських землях до XI-XII ст. як мінімум. Вважаємо, що в цей час (XI-XII ст.) не тільки східнослов'янський, але й український територіально-мовний простір уже був виразно здиференційований і однаковою фонологічною системою не характеризувався. Очевидно, що звук, який передавався в ранніх києворуських пам'ятках літерою **ѣ** у передісторичну епоху вже артикуляційно відрізнявся не лише в проторосійсько-білоруських та протоукраїнських, але й у південно- та північноукраїнських діалектах. Щодо звукового відповідника букви **ѣ**, то найвірогідніше, ще до деназалізації він уже був дещо обнижений [a] [пор. Бернштейн 1961: 243]. А звідси, після втрати носового призвуку на місці дієзного носового носії поліського діалекту – деревляни, сіверяни, волиняни, можливо, дреговичі – вже вимовляли неоднакові звуки: під наголосом той таки обнижений голосний переднього ряду тільки більш напружений [ä] та [e]

в ненаголошеній позиції. Можливо, до певної міри, мав рацію В.Курашкевич, який і намагався коментувати підляський (із загальними висновками щодо всього поліського) вокалізм залежно від наголосу, який мав однаковий або подібний розвиток. Не можна однозначно заперечити думку вченого щодо ймовірного розвитку під наголосом звука неоднорідної артикуляції і на місці наголошеного 'а < (є). Проте важко погодитися з висновками В.Курашкевича щодо розвою *є в 'а через стадію дифтонгів у ненаголошеній позиції. «Дифтонгічна вимова *ia* розвинулася, очевидно, і в ненаголошеній позиції, інакше незрозумілим був би розвиток 'а в ненаголошеній позиції в говорах того ж типу у словах типу *десять* і *десеть*. Пізніше, можливо в 14 ст., розпочалася редукуюча дія акценту: спрощення дифтонгів у ненаголошеній позиції. Дифтонг *ia* спрощувався до найближчих *е* та *а* *дессеть, тысяча* [Курашкевич 1985: 149]. Однак, крім підляських говірок, дифтонг *ia* під наголосом *mniaso, z'iat'a* ніде більше на Поліссі не засвідчено. А «редуюча дія акценту» на Поліссі розпочалася явно ще до XIV ст. Очевидно, що становлення поліської акцентуації не пов'язане з «ідучим з півночі і сходу (Московія) сильним експіраторним наголосом, який білоруським діалектам приніс акання, а на українській території обмежився послабленням неакцентованого вокалізму» [Kuraszkiewicz Pruszynek: 89]. У поліських пам'ятках XIV ст. перезвук *є* > *е* не під наголосом вже фіксується (не одиничні випадки). Думаємо, ніщо не суперечить припущенню про розвиток поліської системи наголошуваності з подальшим розрізненням наголошеного і ненаголошеного вокалізму ще в передісторичну епоху – IX-X ст. (коли носовий тембр голосні повністю не втратили). Цим розвитком поліське наріччя різко протиставляється решті суміжних, де доля вокалів від наголосу або не залежала взагалі, або була менш залежною. У діалектах південно-західних все ж повністю відхиляти екстралінгвальний чинник перезвуку *ä* > *е* незалежно від наголосу не можна. Це була периферія східнослов'янської людності й надто активна зона міграції та контактів як із слов'янськими (поляки, чехи, словаки) етносами, так і неслов'янськими (мадьяри, румуни), більшості з яких, до речі, такий перезвук відомий [Dejna 1973: 158-161; Spławiński-Stieber: 65-67]. Говорити про екстралінгвальний чинник у розвитку рефлексії *є* > *е* в ненаголошеній позиції, наприклад, у говірках півночі Київщини, Житомирщини та Рівненщини нема сенсу через відсутність їхніх безпосередніх контактів з діалектоносіями інших мовних систем, де такий перезвук відомий.

Основним аргументом прихильників опосередкованого розвитку *є* > *ä* > *е* в ненаголошених складах у поліських говірках є приблизний збіг ареалів поширення *є* > *е* та 'а > *е*. Проте незрозуміло, чому це має бути аргументом для заперечення думки, що розвиток цих двох процесів

пов'язаний із становленням поліського вокалізму у зв'язку з новою системою наголошуваності й проходив майже одночасно. Вважаємо, що поліський перехід 'а > е в ненаголошених складах (йейце) проходив раніше і безпосередньо не пов'язаний з південноукраїнським наголошеним (уз'еу). В XI ст., коли якість поліських голосних уже прямо залежала від наголосу й опозиція □□ε□□ - □ε□□□□, □□□□□ - □□□□□, очевидно, проявлялась (можливо, намічалася, як і □□□□□ - κ□□□ε, □□□□□ - κ□□□□□□□□), і з втратою носового тембру протиставлення □ε□□□□□ - □ε□ε□□ лягло на благодатний ґрунт. Витворення рефлексів колишнього *ε залежно від наголосу, мабуть, доцільно пов'язати із розвитком *ě в говірках окресленого ареалу. Адже континуанти цих двох фонем територіально вражаюче збігаються, при цьому особливо варто наголосити, що збігаються й ізофони регулярного ствердіння приголосних перед ненаголошеними е < ('а, е) та е < (ě) [АУМ Т.3. Ч.3. к. 4, 6, 14].

Якщо припустити, що е в ненаголошеній позиції розвинулося не безпосередньо з ε, а через стадію ä, то і ятевий континуант, логічно думати, повинен би був мати якусь проміжну стадію - ě > ? > е, що не засвідчено ні в пам'ятках, ні в сучасних говорах. Адже наслідки розвитку цих псл. фонем на поліському ґрунті різночудні. Про обидві фонemi *ě та *ε в дописемний (племінний) період знаємо тільки те, що вони були дієзні і одна з них мала носовий тембр. У подальшому наголошений континуант ě > (ie, ê) та *ε > ('а) ще більш увиразнився, ненаголошений – частково редукувався, що призвело до позиційного нерозрізнення рефлексів *ě, *ε > е. Дані поліських пам'яток та сучасної діалектології показують, що обидва континуанти під наголосом зберегли здатність палаталізувати попередні приголосні, а в ненаголошеній позиції перед ними приголосні стверділи. Ареали цих ізофон збігаються майже поговірково. Тобто, так зване вторинне пом'якшення приголосних перед е < ě, ε [Залеський 1989: 50] в ненаголошеній позиції не торкнулося поліських, передовсім серцевинних, говірок. На відміну від південноукраїнських, північні говірки зберегли давню велярність приголосних у вказаних позиціях, затримавши розвиток вторинного пом'якшення.

У пам'ятках XIV-XVII ст. випадків написання 'а > е фіксується менше, порівняно з ε > е, але щодо давності – то вони відзначаються, як правило, в одних і тих грамотах. Тобто, ця особливість як живомовна для жителів Полісся щонайменше у XII-XIII ст. вже була характерною. Зрештою, у найдавніших пам'ятках (XI-XII ст.), писаних у Києві, абсолютно превалювала буква Ѧ відповідно до ε. І підтвердити чи заперечити припущення, що вже тоді писар-поліщук цю букву прочитував по-різному залежно від наголосу, достатніх мовних аргументів нема.

Варто врахувати, що $\epsilon > \text{е}$ в ненаголошеній позиції та $\epsilon > \text{'а}$ під наголосом характеризує тільки вище окреслений ареал поліських говірок, чим протиставляється не лише решті східнослов'янських, а й слов'янських мов і діалектів узагалі. У зв'язку з чим, можливо, є сенс говорити про консервативність серцевинних поліських говірок, де так надовго затримались окремі рефлексии праслов'янських вокалів.

Полісся в часи Київської Русі, знаходячись у центрі Східної Славії, було центром східного слов'янства й архаїчною слов'янською зоною. Лісостепова Україна, центральна Білорусь, середнє і верхнє Наддесення знаходилися на периферії східнослов'янської території. Тут почали формуватися нові етно-діалектні зони, що стали основою української, білоруської та російської мов. Полісся ж стало периферією новостворених етномовних утворень [Климчук: 241].

Очевидно, думку Ф.Климчука варто визнати цілком слушною й особливо актуальною при коментуванні мовних явищ, які ніяк не ув'язуються в загальні схеми пояснення тих чи інших лінгвальних процесів крізь призму погляду на них з точки зору існування окремих східнослов'янських мов – української, білоруської, російської (а найперше міфічної єдиної давньоруської) як сформованих самостійних систем уже в період Київської Русі (IX-XII ст.). Справді, Полісся, як архаїчна зона не лише східної Славії, але й усього слов'янського світу в цей час чітко протиставлялось у мовному плані протобілоруським та проторосійським діалектам і менш виразно, але все ж виділялось і з протоукраїнських.

Наведений матеріал дозволяє зробити ряд висновків.

- 1) Поліська рефлексія ϵ залежала від наголошеності й відбувалася в передісторичний період, коли в цих говірках виникає нова просодична модель з довготою й напруженістю наголошених голосних та недовготою і ненапруженістю ненаголошених.
- 2) Перехід $\epsilon > \text{е}$ (*памет'*) в ненаголошеній позиції слід прямо пов'язувати з $\text{'а} > \text{е}$ (*пойес*) та $\text{ѣ} > \text{е}$ (*дедок*) у таких само позиціях, і проходив він не опосередковано, а безпосередньо з а після втрати носового тембру.
- 3) За даними пам'яток перезвук $\epsilon, \text{'а} > \text{е}$ найраніше й найпослідовніше відбувся в діалектах чеської мови (завершився у XIII ст.) та української (поліське наріччя – завершився найпізніше в XIV ст.) – (також варто зважати й на наведені вище факти з Євсевієвого Євангелія XIII ст. – наддністрянський діалект, де перезвук відзначено переважно під наголосом). Умови протікання в згаданих територіально-мовних утвореннях були різні: в чеській мові залежно від твердості/м'якості сусіднього приголосного (безвідносно до наголошуваності); в поліських говірках – залежно від наголосу (безвідносно до сусідства м'яких). У говірках

західнополіських, підляських, холмських, південно-західних українських, мазовецьких, частково малопольських (південно-східна Люблінщина) цей перезвук є своєрідною контамінацією рефлексів, що постали в праареалах – чеському та поліському. У цих територіально-мовних утвореннях (назвемо їх ареалами другої хвилі перзвук ϵ , $'a > e$), як правило, умови протікання поєднують і наголошеність, і сусідство приголосних (пор. дані сучасної лінгвогеографії [ОЛА : К. 42, 44]). Носії новгородсько-псковських говірок, що становлять абсолютну периферію аналізованого перезвук, очевидно, так чи інакше в минулому були пов'язані із якимось праареалом.

- 4) Аналіз пам'яткового та сучасного говіркового матеріалу дозволяє констатувати, що наявність фонетичної особливості ϵ , $'a > e$ у ненаголошеній позиції (*паметь, деветь*) не дає підстав відносити пам'ятку до білоруських, оскільки ця риса поширена переважно в зоні говірок, де повністю відсутній «білоруський комплекс» (термін В.Чекмонаса [Чекмонас: 39]. Ставши в XVI ст. літературно-писемним узусом, ця північноукраїнська риса проникає в усі без винятку писемні центри Білорусі та Литви й частково півдня України (де, зрозуміло, записи здійснювалися руською мовою).
- 5) Хоч традиційно вважається, що про артикуляційне наповнення так званих «непрозорих» фонем Ѣ , Ѧ можемо судити, враховуючи дані переважно сучасних слов'янських мов та діалектів, оскільки в писемних пам'ятках живе мовлення майже не відбивалося, все ж таки, деякі мовні особливості пам'яток дозволяють нам говорити з великою вірогідністю про їхню звукову реалізацію. Так, графічне передавання давнього $*\epsilon$ дозволяє констатувати практично повну графічно-звукову відповідність і відносити таку пам'ятку до поліських, якщо в ненаголошеній позиції маємо ϵ , а під наголосом $\square$. Це чи не єдина «гарантована» поліська риса, що знайшла відбиття в найдавніших пам'ятках. Для порівняння поліські відповідники колишнього $*\epsilon$ (графемне відображення Ѣ , ϵ (вкрай рідко $\square$) з незначним переважанням написання ϵ в ненаголошеній позиції) можна трактувати трояко: як поліський рефлекс, як давня писемна традиція, зрештою, як білоруський вплив. У випадку континуації $e < *\epsilon$ (ненаголошеного) такої неоднозначності нема.

II.2.4. Відображення давніх *і та *у

Уже в найдавніших писемних пам'ятках з південноруських (українських) теренів відзначене спорадичне помішування дієзного *і та недієзного *у. Ф.Філін не схильний вважати слідом за О.Соболевським та О.Шахматовим у написаннях *неправди, прикрива, риба, годыны, ти, бити, конь* тощо в найдавніших українських пам'ятках вплив лише болгарської орфографії. „Звичайно, вплив південнослов'янської орфографії на давньоруську не виключається, проте незрозуміло, чому в даному випадку цей вплив діяв вибірково: проявлявся у південноруських пам'ятках XI-XIII ст. і відсутній у новгородській і взагалі північній писемності того часу” [Філін: 181]. Г.Півторак робить припущення про дещо раніші початки зближення *i* та *y*, ніж XI ст., як це припускають Ф.Філін та М.Жовтобрюх, а саме від IX ст. [Півторак 1988: 102]. Наслідком зближення *i* та *y* постав ще один фонетичний процес: у результаті появи специфічного (з непевною артикуляцією) українського звука *и*, останній нерідко поплутується з *e* в ненаголошеній позиції, що є взагалі нині нормою української літературної мови. Такі ж поплутування відзначено вже в найдавніших українських писемних пам'ятках. „Зближення артикуляції ненаголошених *e* – *и* виявилось найраніше, очевидно, в ареалі давніх антських племен (південні поляни, уличі, тиверці, південні волиняни). Говори колишніх північних волинян, деревлян, північних полян і північних сіверян цього процесу, мабуть, не зазнали” [Півторак 1988: 103].

Дещо інакше розвиток давніх *і та *у характеризує Ю.Шевельов. Учений вважає, що найраніші давньоукраїнські пам'ятки (XI-XIII ст.) зберегли зовсім незначну кількість достеменних прикладів. „Почастішання випадків поплутувань *i* – *y* спостерігається від кінця XIII ст. й особливо в XIV ст. ... Скоріш за все, злиття *i* – *y* поширювалося насамперед із Буковини, Галичини (за винятком карпатських говірок) і південно-західної частини Волині” [Шевельов: 482-483]. Від XIII ст. зближення артикуляції *i* – *y* виводить Т.Лер-Сплавінський, зауважуючи, що спочатку поплутування графем □ – □ відбулося після задньоязикових *к, г, х* [Sprawski-Zwoliński-Hrabec: 24].

Середньоукраїнський період представлений значно більшою кількістю пам'яток фактично з усіх українських говіркових масивів. Ю.Шевельов висновує, що „вже в середині XV ст. зона злиття *i* та *y* в основному збігалася з нинішньою, хоча Полісся та Волинь трохи відставали порівняно з Галичиною та Поділлям” [Шевельов: 537].

У найдавніших поліських пам'ятках середньоукраїнської доби (до XVI ст.) випадки поплутування □ – □ нечисленні. Із виділених, на думку

В.Курашкевича, очевидних 50 прикладів змішування у галицько-волинських грамотах XIV-XV ст. всі 10 писарів, творців цих документів, походять із південноукраїнських земель [Kuraszkiewicz 1934: 74]. У Київському Псалтирі 1397 р. на факти поплутування можуть вказувати лише написання □ та □ після *з, к, х*: *роуки – оужики; розгы – погибнѣта* і т.д. [Німчук 1997: 224]. Те ж маємо і в Луцькому Євангелії XIV ст.: при частих написаннях □ замість □ після задньоязикових, в інших позиціях такого змішування майже (вказано лише 3 приклади) не відзначено [Бузук: 125-126] (пор. також у Я.Баньчеровського: „Знаки *ы* та *и* можуть взаємозамінюватися, особливо після *з, к, х*. Після інших приголосних така заміна трапляється значно рідше” [Баньчеровский: 25]). Проте вже в Четьї 1489 року сплутування □ – □ виділено як характерну особливість цієї пам’ятки [Гринчишин Четья: 267].

За даними сучасної діалектології, північноукраїнські говірки, за винятком західнополіських, протиставляються південним на основі виявів давніх *і та *у. Конвергенція □ – □ на Поліссі має свої особливості: витворення внаслідок злиття ^ыі>и: *жиіто, чиісти, триі, миіли, биіт*. Південна межа цього явища проходить по умовній лінії на північ від Новограда-Волинського – Коростень – говірки Іванківського району Київської області – північні говірки Чернігівщини [АУМ I: к. 18-21]. На Західному ж Поліссі, як і в деяких південно-західних говорах, витворився не залежно від наголосу артикуляційно невиразний звук и^е: *чиістиі, шиіѣа, триі, виідно, виішневиі* [АУМ II: к. 15, 16, 22]. Ізогласа зближення артикуляції ненаголошеного *и* з *е* проходить значно на південь від межі поліського наріччя: *виішневиі шиірокиі* [АУМ I: к. 17].

У пам’ятках із Полісся ми відзначили такі вияви давніх *і та *у:

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

Злиття ^ыі>и : *За тими* 105, *противни* 108,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ВК 1571

Злиття ^ыі>и : *нинѣшни(м)* 17, *Поры(ц)ка ... Пори(ц)ку* 17, *з млыны* 162, *с цы(н)шами* 162,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Кошѣ(р)ски(и)* 160, *Коши(р)ски(и)* 161, *привилиѣ* 161, *в гранѣче(н)ю* 162,

ы,и перед й : *Григорѣ(и)* 161,

початкове и : *на (и)мѣ(н)я* 161, *з ымѣнѣ(и)* 164,

ВК 1577

Злиття ^Ы_і>и : Давы(д)ковичи 202, Ивана Мы(н)ку 203, тисеча 205, Давыда 212, выкрасы (І) 102, спалыты (І) 103, на рэцэ Че(р)ниго(в)цы 203,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: мо~~ж~~е(м) ... н~~е~~ мо~~ж~~и(мъ) 205,

ВК 1591

Злиття ^Ы_і>и : Выпыхано 293, владыки 294, музики 296,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: х~~р~~естіянскихъ 292,

ВК 1593

Злиття ^Ы_і>и : запомневшы 54, вс³/₄ кондыцые 54, винни будем 55, тисеча 56, были живи 59, пришедшы 59, въ Сут³/₄сцы 59, прышли 59,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: х~~р~~естіянские 54, не преста~~в~~ать 55, Кирика Руженского 58,

ы,и перед й : Василей 58,

початкове и : на ймен³/₄е 59, зъ ыныхъ 59,

ВК 1594

Злиття ^Ы_і>и : тисеча 405, три таляры 406, апеляцыею 408, направлени 414, артикуль ... артыкуль 411, въ протестацыи 416, той невести 418, реляцыи 419, констытуцыя 421,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: чотыреста 406, Циминский 405, Цеминский 407, учененый 410, требунальскими 417, мишкаючого 418,

початкове и : зыскована 412, не йдетъ 412, не инстыккую 412, прийдетъ 414, выйскаль 417, выйгравши 418, приймовать 419,

Волод. З

Злиття ^Ы_і>и : зложыть 99, навѣжєни 99, Володымѣрского 99, у Володымѣры 102, ѡткрити 103, повинъни 104, добри суть 104, ѡтъ вєжы 104, прыпомина(л)ныє 105, Га(в)рыла 108,

Сплутування е – и:

початкове и : з ыминъя 104,

ы,и перед й : Гєнаде(и) 100, копии 100, стацѣ(и) 100, стацє(и) 101, иминє(и) 101, приви(и) 102, стацѣи 113, рєчє(и) 114, камєни(и) 114

Єв.Тетр.

Злиття ^Ы_і>и : у вини 13,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: ѡлезарь 12, ѡлишко 12,

Заг.ДЗ

Злиття ^Ы_і>и : нине 168, кривды 171, в латынской 171, от тих 172, в скрынцє 172, кривд 174, Дырки 175, одним 175, на черныло 176,

млынарство 176, способни 178, благословени, помиловани 179, Давыд 179, скрынку... скринку 180, повинни будут 182,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *амень 167, преданей церковних 172, хрестиянское 174, хрестиян 180, утрини, часы вечерни 178, Яна Бокея ... Федор Бокий 181,*

ы,и перед й : Василей 167, тысячей 167, сажней 175,

початкове и : отыйскати 173, отыскавши 180,

Потій

Злиття ^ы_і>и : *положыти 983, намавляючы 983, клирыкъ 983, учынилъ 983, менший 983, Рымского 985, повинъни 987, жытию... животе 987, прышли 987, Божымъ 987, Хрыста Бога 989, Христомъ споени 1001, лепший 991, Спирыдония 995, были и мордовали (тут упорядники побачили „опечатку” і слово были виправили на били) 993, процесыи 995, молебны 995, зъ семени порожені ... окрещени 1001, рады сердець 1049, Володымера 1049, прыкладовъ 1051, прикладовъ 1053,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Ипатей 983, во тму кромешную 987, хрестияньскими 991, церымониями 997, комедейнымъ ... въ комедияхъ 1043,*

початкове и : прыймуютъ 997,

Потій Посл.

Злиття ^ы_і>и : *певни суть 81, синодъ 82,*

Сплутування е – и:

Жидичин 1538

Злиття ^ы_і>и : *Торговици 10, границы 10 зв., до сых часов 24,*

початкове и : в ымени 11, прийдучий 25 зв.,

Луцьк

ЛГ 1500, 1519

Злиття ^ы_і>и : *Малыничі 67, зъ братею стринею, тры ставы, оны сядять 67, в лысты 70, сыножатми 70, дво(р)ни(х) ни(в) 71,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *матѣрѣзною ... матѣризни 70, исъ своимъ дворици(м) 71, по(д)ворицьны(х) 71,*

ы,и перед й : Василѣ(и) 69, жѣрѣбѣ(и) 70,

ЛК 1545

Злиття ^ы_і>и : *положыли 64, радцы 64, прымышляти 65, в нихъ 65, в Туры(и)ску 66, Мышка бѣрѣть 66, тры(д)цатое 66, прысадного ... присадного 66, в Пори(ц)ку ... Пори(ц)ки(и) 67, множымъ 67, мы о(д)ны 68, повольни быти 68, в Сѣркизовцы 68, мыта и пов³/₄щини 69,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *а большіи не надобѣ 65, у Звиняло(и) 67, у Звин³/₄городи 67, бо(л)ши(и) того не вымышляти 69,*

ы,и перед й : *Василѣи* 66,
початкове и : *на (и)мѧ* 64, *в ы(и)мѣньи* 67, *уво (И)ваничохъ* 67,

ЛК 1561

Злиття ^ы_і>и : *нинешнимъ* 32, *би(т) на послуга(х)* 74, *Чо(р)ториская* 74 зв., *половищу млына* 75 зв., *Ѡрышо(в)ского ... Ѡрышо(в)ски(и)* 75 зв., *сторо(н)ными* 76, *присила(л)* 100, *чере(з) имѣ(н)ѣ...* *Ивани* 101 зв., *Миха(и)ло Мы(и)ка* 101 зв., *ти(х) пнѣ(и)* 102 зв., *врѧ(д)нико(м) лысчи(н)ски(м)* 103 зв., *тисѧчу* 105, *кривавы(х) ... кривавая* 106, *лю(д)ми сторо(н)ными* 106 зв., *посила(л)* 106 зв., *до двора Сатыѣ(в)ского* 107 зв., *раны синѧви(х)* 107 зв., *ду(б) вирубали(и)* 110, *по(з)быва(л)* 110 зв., *товарыша* 114, *у тисѣчи* 114 зв., *Жабокрыки* 115 зв.,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Яцка Сиртика* 37, *Дми(т)рѣя* 100 зв., *хрѣстѧ(н)ско(го)* 100 зв., *апрѣлѧ* (при постійному *априлѧ*) 102 зв., *брала(в)ского и венни(ц)кого* 109, *Ѡ(с)таве(в)ши* 114 зв., *Кнѧгинѣ(н)ски(и) ... Кнѧгини(н)ски(и)* 115,

початкове и : *на ймя* 32, *зъ ыменя* 36, *з ымѣ(н)ѧ* 76 зв., *ѣго ымѧ* 76 зв., *во (и)мѣ(н)ю* 100, *на(и)нѧла* 100 зв., *на(и)мита* 107 зв., *уво (И)вана* 112, *в ы(н)ши(х)* 113, *вына(и)дую(чи)* 116,
ы,и перед й : *пенезий* 33, *дни(и)* 109 зв.,

ЛК 1569

Злиття ^ы_і>и : *пришодчы* 13, *обернуты* 15,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *бачичи* 14, *Трестянку... Трыстянкою* 16,

ЛК 1572

Злиття ^ы_і>и : *бачѣчы* 116, *будучи(м)* 116, *ро(з)мысли(в)шысѧ* 116, *Ису(с) Хрысту* 116, *з приятели моими* 116, *маючы* 117, *уживаючы* 117, *нѣ будучы повинни* 117, *з млыны* 117, *розобравшы* 118, *зостали ви(н)ни* 119, *скрыню* 119, *Давы(д)* 120, *стоячы* 120, *буду(т) пови(н)ни* 120, *молодшы(и)* 120, *тисѧча* 122,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *хрѣ(с)тиянски(и)* 116, *Макидону* 120,

початкове и : *з ы(н)шими* 118, *на(и)мѧ* 19, *з ымѣ(н)ѧ* 120, *вы(и)скати* 120, *на (и)мѣ(н)ѧ* 120, *Ѡты(и)скати* 121,

ы,и перед й :

ЛК 1575

Злиття ^ы_і>и : *до манастира ... манастира 24, в манастири 24, в манастиры 25, Романа Римѣиского... Рымѣискому 24, нинѣшним 25, наших 25, упевъныл 25, кривды 26,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *хрѣстяньского 25, зо всякими прелеглостѣми 25, початкове и : в ынѣших 25,*

ЛК 1587

Злиття ^ы_і>и : *нинейшими 160, тысячи 160, вжываньемъ 161, зъ млынами 161, конъдыцыи 164, инъшые 164, въ конъстытуцыхъ 165, Хрыста 166,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *въ обеходехъ 162, спустошели 163, початкове и : на йменю 160, зъ ыншими 161, тыхъ йменей 163, для незыщенья 165, ы,и перед й : тысячий 161,*

ЛК 1593

Злиття ^ы_і>и : *зрадывшы 60, хлопѣ Сут³/₄ские 61, казни замъковое 62,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *до Корнина ... съ Корнена 61, ы,и перед й : Григорей 60,*

ЛК 1596

Злиття ^ы_і>и : *тисеча 99, кармазыномъ 109, Конституцыи 110, добывшиися 112, обивателей 106, хибыль 115, скрыню 116, не криль (не приховував) 117, нинѣшнего 118, кривды 119, Сыкорский 120, констытуцый 120, укывжонныхъ 121,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Наливайкова ... Налевайкова 100, Межирицкихъ... Межирецькие 104, кгузиками сребнеми 116, менуючєся 116, розные интенцые 121,*

початкове и : *зъ ыными 107, зъ ыншими 116, неотыймоваль 115, на ймя 117,*

ы,и перед й : *всихъ речий 120,*

КЗ

Злиття ^ы_і>и : *хлопи 24, чотири 24, без дишля 24, ѡстрови 25, скляних 26,*

Сплутування е – и:

ы,и перед й : *конєи 24, до сѣнеи 25,*

Ап. 1593

Злиття ^ы_і>и : *литєри 118,*

Сплутування е – и: *нє клин^{3/4}тє* 118,

КА

Поплутування и – ы в пам'ятці знаходимо нечасто, – перекладник звичайно пильно тримається традиційного вживання □ – □, що свідчить про його освіту та добре знання церковно-слов'янської традиції [Огієнко 1930: 268].

Злиття ^ы_і>и : *уныжоным* 268, *правдывый* 269, *шлюбыти* 269, *переносымыи* 269, *одным разом* 269, *дяконы – дякони* 269, *перший – перший* 269

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Єв.Нег.

Дослідник пам'ятки А.Назаревський відзначає сплутування ы – и як досить часті [Лазаревський: 55].

Злиття ^ы_і>и : *выны, ѡ(д)ны(м), жы(т), блискавица, блы(с)каюча, лунатыки, лунатикомъ* 55, *працы* 119,

Гы, кы, хы: *лю(д)скы(м)* 55,

Сплутування е – и: *нє заздєли* 121,

початкове и : *при(и)ти* 120, *поды(и)мовали* 121,

Єв.Тяп.

Злиття ^ы_і>и : *их в^{3/4}ри* 2, *некоторые* 3, *тисѧчею* 3, *латынских* 3, *они...* *оздобени* 4, *в палестыне* 4, *в сыцыліи* 4, *перед которим* 6, *естосмы готови* 6, *будете ненавидени* 6, *збавени были* 6, *в съкритостѧхъ* 8,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

початкове и : *подымаючи* 1,

Брест 1505

Злиття ^ы_і>и : *на тры годы* 45, *тисѧчи* 45, *трыста* 45, *на квитацѣи* 45, *купцы* 45, *товари* 45, *три годы* 45, *мают ѡниє мыто брати* 45,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *квитацѣях ... квитацѣи* 46,

Брест 1526

Злиття ^ы_і>и : *прятѣлю* 51, *жыда* 51, *приязнь* 51, *с товаришы* 51, *хожывали* 51, *Дорогичыну* 51, *прыѣжчывали* 52, *по тры грошы* 52, *нє повинъни* 52,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Брест 1589

Злиття ^Ы_і>и : Грыневичъ, прычины, прышли,
Гы, кы, хы :
Сплутування е – и:

ККС 1578

Злиття ^Ы_і>и : з млынами 34 зв., вѣ^чними часы 34 зв., у вынѣ 37,
Бѣ^нѣды^кта ... Бѣ^нѣди^кта 37, сина мого 37 зв., дѣ^бды³на 39, заховани 39 зв.,
мѣ^тты своими 39 зв., володымѣ^рскимъ 40 зв., на^о Криницѣю 42 зв., а^ртикулу
44, пра^едывѣ 46, мовыти 46, кривду 48, сыпа^ти, млы^н 49 зв., **В**лѣ^кшого
Бѣ^лѣ^нкого, суды 54 зв., во^лни будучи **ѡ**^тдати 55 зв., нѣ присѣ^лгы 58 зв.,
Гы, кы, хы : другиѣ роки 53 зв.,
Сплутування е – и: Я^рмолѣ^нского ... Я^рмоли^нскому 39, тистамѣ^нтъ 44 зв.,
тѣ^стамѣ^нтомъ 44 зв., до трѣ^бунало^е 46, привѣ^лѣ^н 51, привили^н 53 зв., на
папѣ^рѣ писаны^н 54,
початкове и : на^н мѣ^н 39, вы^нскивати 40 зв., зы^н мѣ^ня 47 зв., вы^н мѣ^ню 55,
ы,и перед й : Григорѣ^н 34, наза^етриѣ 37 зв.,

Острог
Остр.Ілля

Злиття ^Ы_і>и : господыну 61,
Гы, кы, хы :
Сплутування е – и:

Остр.Кост.

Злиття ^Ы_і>и : Волинское 251, тисечей 251, в³/₄чными часи 251, л³/₄пишои
в³/₄ри 251, канони святых 252, без жадной переешкоди 252, на крестини
252, з велебными 252, тиждень 252, пляц волний 252, власних купленях 252,
которихъ 252,
Гы, кы, хы :
Сплутування е – и:
ы,и перед й : Василий 252,

Остр.Рог.

Злиття ^Ы_і>и : протѣ^стацыи 112, мы повинни 114, которіѣ 114,
Сплутування е – и: сѣ^ноду 113,
ы,и перед й : бѣ^рѣстишского 113, иначи 114,

КлючСм. 1587

Злиття ^Ы_і>и : нѣ были ви(н)ни 17, суть причтѣ^ни 17, собрани 21,
поставлѣ^ни 24, товары(ш)ства 25, мѣ^чъ в³/₄ри 103, рымскомъ 103, чыста
103, на^н вы^шшымъ 103, причынамъ 103, прычину 103, втори^н 103, котори^н
103
Гы, кы, хы :
Сплутування е – и:
ы,и перед й : люди(и) 16,

початкове и : не зыйдетсѧ 19,

Сур. О в^{3/4}р^{3/4}

Злиття ^ыи : испытани будут 240, змышляющыи 240, предани будете 241, усопшых ... усопшим 241, раздаси нищым 241, недоволни 242, нин^{3/4}иніє 242, до нын^{3/4} 247,

Гы, кы, хы: в^{3/4}чныя муки 236, пакы 238, многы ... многи 239, во в^{3/4}кы 239, благыми 239, погибает 239, челов^{3/4}ческих ... челов^{3/4}ческими 242,

Сплутування е – и:

Кл.Отп.

Злиття ^ыи : зычит 256, нас^{3/4}ньє доброты 257, виновни будете 261, раби 261, мужными чинит страшилих 263,

Гы, кы, хы: земских 263,

Сплутування е – и:

Кл.Ист.

Злиття ^ыи : воздвигнуты 264, одними усты, одним сердцем 264, сарацины 264, обыватели и ... епископы 267

Гы, кы, хы: морских 264, во в^{3/4}кы 264,

Сплутування е – и:

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

Злиття ^ыи : Такие николаи зо света не изходятъ 466, привары, розрывает 466,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Житомир

ЖК 1582-88

Злиття ^ыи : тисечи 39, чотыри гривны 45, цырокграфы 46, причыны 46, инъшы(х) 47, вчыньєна 47, стано(в)шы 49, Стрыбыля 39, Стрыбыля 49, ры(м)ского 58, ри(м)ского 63, диты ... нас(л)ы (худобу) 47, котори(и) 48, во(и)ть стари(и) 48, вси по(с)нулы 50, све(ч) тры 53, Фрыдри(х) 63, до (м)лина ... во млыне 64, Пострыга(ч) 65, По(с)тригачо(м) 66, чєсани три повисмє 66, дъворниковы 67, боты ... ѡдны 105, чоти(р)надцато(го) 99,

Гы, кы, хы: з многыми 58, з многими 63, въ стогы 62, погынули 65, дъругы(и) 65, на до(л)гы 79,

Сплутування е – и: раны синє ... ѡчи сини 43, пани Воронєная 46, до Чє(р)нихова 50, чи(р)воное 44, чє(р)воныхъ 59, каразыєвы(и) 44, каразєєвы(и) 60, насє(н)я цєбу(л)ного 76,

ы,и перед й : на завтрєє 100,

початкове и : в ы(с)тє(б)цє 43, ув ы(з)бє 67, в лєсє имаючи 40, по(з)ды(и)мовали 40, з ы(н)шими 103, з ымє(н)я 103,

ЖК 1590

Злиття ^Ы_і>и : *ры(м)ско(го) 42, тысяча 44, Фри(д)риха 44, яко о(д)ны татарє 44, па(н)цыри 48, з млыно(в) 49, крытую ... крыты(и) 50, хомути з набє(д)рѣками 50, тѣка(н)них 50, мене ... збыль и (з)раниль 51, чотыры ... чотыри 54, кары(х) 54, жывано 56, в дво(р)цы 56, у Студєни Воде 56, Тышинь ... Тиши(н) 57, нинє(ш)нє(м) 59, быблєю 60, золоти(и) 60, рызы и стиха(р) 60, готови(х) 63, з бояри, товаришами 63,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *солонєны 50, по(д) пича(т)ю 51,*

ы,и перед й : *Григори(и) 44, Григорє(и) 45, наза(в)трєє 49, тисячи(и) 49, Василя(и) 50, Василє(и) 51, грошє(и)... гроши(и) 53, имени(и) 54,*

початкове и : *нє примыль (тобто, не прийняв) 42, по(и)ма(в)ши 44, в ыме(н)ю 47, во (и)менъю 51, з ы(н)чими 52, и до менъя 57, нє в ы(и)ме(н)ю 57,*

ЖЄ

Злиття ^Ы_і>и : *Покрївала, роспустыт', поиты, горныцю, тысячи, пять тысяч, крычал,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *овисывся, поле крове, для завєсти, меже дв³/₄ма, истєньный*

ЄУТ

Злиття ^Ы_і>и :

Гы, кы, хы: *жидовскы(х) ... жидовски(х) 143, всякы(и) 143, з многыми 143,*

Сплутування е – и:

ОЛ 1519

Злиття ^Ы_і>и : *була колысь 11, сый некоторые 12,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ОЗ 1545

Злиття ^Ы_і>и : *Хто робыть 36, были вынны 36, ее заробыты 36, Крызнева городня 36, две дири 37, тры 38, винни 38, Нoryня ... Норини 38, млынъ 39, винен даты 40, трыдцать 40, Михайла Грычинича 41, Тышковича 41, у службе ординской 42, орѣдынская 46, Давыдковское ... Давидковичи 45, Гаврылковы 46,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Овруч 1552

Злиття ^Ы_і>и : *тое зими 57, з ными 58, по половицы 58, межи нивними 58, одъ ниви 58, въ тихъ 59, вступоваты 60, казалъ зарубаты 60,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

початкове и :

Київ

Гольш. 1510

Злиття ^Ы_і>и : *Жаловалы 48, грошы 48, иншые 48, прыложыли 48,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

початкове и :

ЄК 1526

Злиття ^Ы_і>и : *млына 321, манастыры 322,*

Гы, кы, хы: *Михайловский 321, манастырский 322, въ мнишескыи 322,*

Сплутування е – и:

початкове и : *ѡтыимати 322,*

Лист 1571

Злиття ^Ы_і>и : *констытуц³/₄и 43, обѣтницы 43,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

КК 1584

Злиття ^Ы_і>и : *злѣцы(в)ши 57, границы 57, ры(м)ского 58, ко(п)цы 60,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *у Гнилоє Руды 57, Гнѣлоє руды 59, жѣтоме(р)ски(и) 59,*

початкове и : *з ыме(н)Ѧ 58, з ыме(н) 59,*

ы,и перед й : *Григорѣ(и) 59,*

КК 1595

Злиття ^Ы_і>и : *нѣ могучы 61, ѡ(т) рѣки Норины 62, полѦ пашниѣ... нивы па(ш)ныѣ 64, дѣ(р)жа(в)цы о(в)ру(ц)кому 65, и(с) пашными нивами 65, тисѣча 65, забра(н)ю ниви 65, з села Давы(д)кови(ч) 66, апелѦцыю 67,*

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *повѣдѣли 62, по(д) трима пѣча(т)ми 64,*

початкове и : *и зыстити (тут иск) 72,*

ы,и перед й : *Василѣ(и) 61,*

КК 1599

Злиття ^Ы_і>и : *постановившиѣ 104, постановывъшиѣ ... постановывшыѣ 106, Пѣ(т)ровыча 106, по(д)коморымъ 106, давши 106, ѡ(т) Кузьми 106, межы имы 106, ма(л)жонъки его паны Дороты 106, во(л)нымы ... во(л)ными 106, росправоватыѣ 106, были припо(з)вани 106, тыѣ лысты 106, в рѣчы 106, быты 'бути' нѣ могъ 107, за и(н)тѣ(р)цызами 107, ро(з)ницы 107, черѣ(з) листи 107, юры(з)дыцыю 107, ко(н)дыцыями*

107, тисеча 107, приложыли 107, ри(м)ского 107, рымьского 108, Дедовычовъ 109, чотири 109, которымы 109, за по(з)вы моимы 109, жа(д)ное слушносты 110, на власносты 110, инымы справами 111, которие 111, не зычачы 112, границы 112, за припалими потребами 112, Трипо(л)ски(х) ... Трыпо(л)ского 115, пры собе ... людѣ(и) добрихъ 115, в чотыры 115, ѡсвѣтъчывшыся 115, имѣ(н)я Стримяти(ц)кого ... пановъ Стрымяти(ц)ки(х) 115, ко(м)позыцы(и) 115, при(з)наты того 116, ку крывдѣ 116, на границы виѣ(ж)дчаты 123,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: ѡ тѣ(р)мѣнѣ 118,

ы,и перед й :

початкове и : в ы(н)шы(и) 106,

ВКЛ

Злиття ^ы_і>и : церквеи единих 119, изимани быша 120, книгамы 122, Воротынскыи 122, Ян Заберезынскыи 123, Давыда 123, на р³/₄це Березыни 125, прировнани есте 126, яко одны 126, прировнани 126,

Гы, кы, хы: легькыи 118, безъ руки 119, рускымъ 119, за гр³/₄хы 119, литовьскыи ... русских 120, на другыи 121, на сроки ... наместники 121, Одоевьскыи, Перемышльскыи, Мезоцкии 122,

Сплутування е – и: Владимир 118, Деонисея 123, Макидоньского 125,

ы,и перед й :

Ст.ВКЛ 1588

Злиття ^ы_і>и : наяснейшыи 4, пожытокъ речы натегаючы 4, арыстотелксь 4, ѡбдарити 4, брыдечысе 5, тыранами 4, на зуфальцы 5, ѡбдарыти 7, жывотъ 5, рымьскихъ 5, сторожы 6, творыли 6,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

XVII століття.

Володимир

Єв.1606

Злиття ^ы_і>и : богородыци,

Ги, ки, хи :

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ВК 1606

Злиття ^ы_і>и : нынешнихъ 149, тисечи 150, шляхтычовъ 314, Пану Лыховскому 316, гостынѣца 326, водлугъ давныхъ 314, участницы 314, тримаєть 315, Крымна ... Крымна 315, огороды садибные 316, садыбами 320, трыдцать третый 318, чтири 319, резыкъ... резикъ 320, на тры части 324,

Гы, кы, хы: *другый* 315, *а вииркы* 315,
Сплутування е – и: *кгрунты розобране и въ ... уживане подане* 314,
Васелевской части... части Василевское 319,
ы,и перед й : *братий рожоныхъ* 314, *Василей* 315, *десеть сажний*
315,
початкове и : *по йменю* 149, *приймуючи* 314,

ВК 1625

Злиття ^ы_і>и : *тисеча* 456, *нинешними* 456, *речы* 457, *взяты* 457,
поведыти 457, *доведуючыся* 457, *въ селе Твердыняхъ ... до Твердинь* 457,
едучыхъ 458, *бывшы (бувши)* 458, *чынили* 458, *выбираючы* 458, *межы*
458, *варыящи... варияцію* 460, *выдечы* 460, *Остапа Скрынку* 460, *учынку*
461,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ы,и перед й : *безъ камней* 458,
початкове и : *зыйстьтися* 457, *ишоль* 457, *зыйти могли... розышлисмо*
ся 458, *отыскати* 459,

ВК 1635

Злиття ^ы_і>и : *Поры(ц)кого* 302, *тисеча* 302, *нине(ш)ними* 302,
треты(и) 303, *не повинни* 303,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *выбѣра(л) ... выбира(л)* 303,

ы,и перед й :

початкове и :

ВК 1645

Злиття ^ы_і>и : *тисеча* 390, *зъ нымъ* 391, *зверхный* 391, *браму выбивши,*
вуйшлы 392, *до Борысова* 393, *пултори тисечи* 393, *рыби* 393, *нинешними*
395, *отрималъ* 396

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *оберати* 391, *о почикане* 393,

ы,и перед й :

початкове и : *ишьли* 393,

ВК 1649

Злиття ^ы_і>и : *Оныска* 37, *цыны, миды* 37, *чотырыста* 38,
четирдѣсять 38, *ныхто* 38,

Сплутування е – и: *четыреста* 37,

ы,и перед й :

ВК 1651-53

Злиття ^ы_і>и : *тисеча* 50, *нинешьними* 51, *оних* 51, *подданіе* 52, *в*
пустихъ 108, *пустыхъ* 108, *тисечий* 108,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ГСУЖ.

Злиття ^Ы_і>и : *Хрысту* 4, *ангели* 9, *серафими* 9, *архангели* 74, *варачый* 77, *глубшый ... глбшый* 80, *Давыдъ* 81, *тисАчи* 81, *крычати* 89, *пановалы* 96, *Парижа ... Парыжа* 97, *пожычаю* 98, *стрычи* 105, *уши ... ушы* 108, *Христа ... Хрысту* 109,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *клиити, клиє'нА, клєє'нА* 87,

Луцьк

ЛК 1601

Злиття ^Ы_і>и : *кондыцяхъ и артикулахъ* 283, *будучи потребни* 284, *Марковичы* 284, *млынъ* 284, *зъ ловы зверинъними* 284, *меноваными и неменоваными* 284, *тисечей* 285, *заступоваты* 286, *выслаты* 286, *противъ* 287, *повинни ... повинныхъ* 287, *отъ кривдъ* 287, *констытуцый* 287, *нинейшого* 288, *заплатиты* 288, *въ артыкуле* 288, *будучи позвани* 288,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Зъ трыма ... зъ трима* 285,

и, ы перед й :

ЛК 1606

Злиття ^Ы_і>и: *тисеча* 312,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *Гриць Веретинъниковичъ* 312, *до йминъя* 313, *одъ часу одестъя* 313,

Початкое ы, и: : *зъ ыменя* 312, *одышедши* 313, *до йминъя* 313,

ЛК 1619

Злиття ^Ы_і>и : *нинешними* 393, *тисеча* 394, *рымскимъ* 394, *Васыля* 394, *сины зъ хижою заплесты ... сини* 394, *дворище прозвискомъ Микитываки* 394, *заплатыть* 394, *за Федорчыцами* 394, *чынишу* 395, *Крычъ* 395, *почынаеть* 395, *посесыи* 396, *кондыцые* 396, *се доведалы* 397, *затягнени* 397, *експедыции* 397, *прысылалъ* 398,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ЛК 1631

Злиття ^Ы_і>и : *нинешнимъ* 315, *Жыкгимонтъ* 316, *причину* 317, *тисеча* 317, *Господарини наше* 319, *Фрыдрыха* 321,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Початкове и : *на йме Гришъко* 316,

ЛК 1649-50

Злиття ^Ы_і>и : *становъшы* 15, *прыхилиячысе* 15, *нинешним* 15, *одъны* 16, *добывъшысе* 16, *на будинки* 16, *пры бытъности* 16, *прывелъ* 16, *о*

крывдах 17, позамикавышы 26, Тереньци 30, кнежсьны Изабелли 30, в шыроои протестацыи 31, поддание 31, по золотых тры 31, монасьтира 32, которых 32, выхватыти 32, с справедливосьты 32, молодых 35, чотирдесять 35, тысячи 35, на вози 35,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: вси збераня 29, монасьтера 32, Бенедекть 35,
и, ы перед й : коноплий 31,

ЛК 1653

Злиття ^ы_і>и : у Сырычка 585, нинешьнихъ 585, трыдцетъ 585,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: Брысьтъя Куявского 584,

Початкове и :

ЛК 1655

Злиття ^ы_і>и : рымьскомъ 175, нинѣ(ш)нѣму 176, в ѡдны(х) 176, ѡ
годынѣ 176,

Гы, кы, хы: великихъ 176,

Сплутування е – и:

Дермань 1627

Злиття ^ы_і>и : архимандрыт 259, чудних 259, млын ... млина 259,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Дермань 1638

Злиття ^ы_і>и : тисеча 260, працы 260, монастир 261, описаних 261,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Лік

Злиття ^ы_і>и : нин^{3/4}, тисѦча Ѣ, были положени Ѣ, ѡчи служебниц^{3/4} Ѣ,
бываемо потѦгнени Ѣ, таланти Ѣ, крыч^{3/4}тѣ Ѣ, прац^{3/4} и троу(д)ностей дї,

Гы, кы, хы: многы Ѣ,

Сплутування е – и: слезы вылевалъ Ѣ, нѣнышнего Ѣ, постѣналъ Ѣ,

и, ы перед й : великостю злостей Ѣ,

початкове и : позыщемо Ѣ,

Лямент

Злиття ^ы_і>и : въ котрих 166, будучи повинъни 168, доброты бездно
169, жыл 169, аппетыту 171, скритости 172, был щодрим 172, были
годни 173, сили (сила) 173,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

и, ы перед й : речій 166, мислій 167, всих речей 167, за дьній наших 173,

початкове и : одыймуєш 170,

Житомир
ЖК 1605

Злиття ^Ы_і>и : чотыры(с)та ... чотыри(с)та 25, нинє(ш)ни(м) 25, Нарымо(н)товича 26, ры(м)ское 26, тисєчу 26, Катєрыны 27, приятели нашими 29, зо (м)лына 29, палець сєрє(д)ны(и) 30, Сы(н)гає(в)ски(и) ... зъ Си(н)гаєви(ч) 31, тисєча 33, тины... тыны уколо двора 37, Будышє(в)ского 60, в о(д)ны(х) 62,

Гы, кы, хы: други(и) 189,

Сплутування е – и: чєєри(н)ского 65,

Початкове и : из ы(н)шими 30, ув ы(з)бє 62,

ЖК 1609

Злиття ^Ы_і>и : **W**триманы(ми) 133, тисєча 116, (з)корыкгованыє 118, чтириста 125, скрыню 125, млы(н) 129, Матиса ... Маты(с) 129, Хома Скры(н)ка ... Ку(з)ма Скри(н)ка 130, памєты целое 162, ныкому 162,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: розєбра(ли) 129,

Початкове и : з ы(н)шими 129,

ЖК 1611

Злиття ^Ы_і>и : кривдє 9, чотырыста 9, стырти 9, годыны 9, протєстацію 38, и(х) добывши, плазоваль, бы(л) 39, А(н)ны Ходкевичовни 41, сужони 50, живи буду(т) 53, таковое побы(т)є 59, тисєчи 98, товарыша 99, Давыдовичъ 101, нинє(и)ши(м) 103, скрыня(х) 109, з буди своеє 159, млыны 259, кони покрадєни 262, в ро(з)дєлє чты(р)на(д)цати(м) 263, сторони позваноє 264, трына(д)цато(го) 266, Катєрыну 273, будучы 273, лєжачыє 273, рєти, мо(р)кви 281,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: выходєли 9, выбєра(н)я 9, креминаль 47, згрєбного поло(т)на ... згрибного 56, з Ви(р)хо(в)ни 275 (тут можливий польський рефлекс),

и, ы перед й : убранє(и) 34, Василє(и) 273,

Початкове и : в ы(з)бє 9, з ы(н)шими 39, у во (и)мє(н)ю 40, на (и)мє 59, у(и)шо(л) 69, поды(с)кова(л) 236,

ЖК 1635

Злиття ^Ы_і>и : ко(н)стытуцыи 90, ш(д)ны по(з)вы 90, мєжы справами 91, Кры(с)тину Ко(н)ста(н)тынову ... Кристыны 92, и(н)шихъ 92, по(д)ру(ч)ни(х) свои(х) 95, нєжживими 97, штриманыє 105, уми(с)ла(х) 106, тисєча 107, нинє(ш)ни(х) 108, вь Хрыстусє 109, Пудыдє ... Пудиды 111, кобыли 112, ро(з)ниє 113, Тышовъ 125, юри(с)дыцы(и) 129,

жытомиръскимъ 132, ѡдынъ 132, инъшыѣ 133, справы справоваты 133, в
сти(р)тахъ 136, имъпѣдыменъты 141, иляхѣ(т)ни(х) 155,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: тыи принъцыпалови и конъпринъцыпаловѣ 154,
и, ы перед й : побранѣ рѣчи(и) 140, розъны(х) дни(и) 142, Григорѣ(и)
155, люди(и) добры(х) 155, вѣлю людѣ(и) 156, конѣ(и) ... кони(и) 157,
Початкове и : з ыме(н) 96, з ы(з)бы 139, при(и)мова(т) 139, на (и)мѣ
Са(в)ка 139,

ЖК 1649-50.

Злиття ^ы_і>и : жытоме(р)ско(м) 181, по(д)старо(с)ты(м) 181,
нинѣ(и)ны(х) 181, учынилъ 181, Во(и)славыча(х) 181, пры бы(т)ности 181,
село Хажы(н) 181, Бѣ(р)дычо(в)ски(м) 181, дѣсѣтына(ми) 181, млынами
181, Тышкевичовны 181, Жытоме(р)скомъ 186, Ко(р)чы(н)ского 186, на
роботы пошлы 187, по(с)лушни 187, Крыстины 181, Крыстыны 187,
писани(и) тими словы 190, воеводино(и) вылѣ(н)ско(и) 192, села
Старыко(в) 192, выны в нѣ(м) ѡписаныѣ 193, чоти(р)дѣся(т) 193,
чыньшовыхъ 193, тисѣчи 193, тры 193, чотыры 193, скрыня 193, у
Микиты Ту(р)чына коня рыжого 194, собѣ чыли пану 194, вѣдомымы и
знаемымы 194, указивала 195,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: ѡсеротѣлую 180, талировъ 193, чы(р)воного ...
чѣ(р)воны(и) 194,
початкове и : з Ывано(м) 192, з ы(н)шихъ 192,

Соболь 2

Злиття ^ы_і>и : Романом Козлыником 218, заседаючымы 218, на прыклад
218, будучы 219, з ласки и доброты 218, послужиты 218, до улицы 218,
Гавърыловичу 218, позъволившы 218, у небощыка 218, грошы 219, нѣ
повинни 219, большыи сын 219,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Овруч ОК 1632

Злиття ^ы_і>и : нынешнихъ 76, Мышька 76, въ акти 76, Красиловки ...
красыловское 77, дияцыи 78, передъ нами всемы 79, шукаты 79, однимъ
79, давнымъ 79, драгы хочуть 80, знаты далъ 80, ести почалы 81, мы за
ными тужъ ... илысмо 81, засталы 81, з тыми суседмы 81, Давыда ...
Давидъ 81,

Гы, кы, хы: Маркыяновичъ 78,

Сплутування е – и: людѣ добрыѣ 77,

И, ы перед й : Василей, Григорей 76, Григорий 77,

И, ы на початкове : *подышлы* 81,

ОК 1679

Злиття ^ы_і>и : *в Тройцы* 93, *объяснени* 93, *прирожонимъ* 94, *брати стриечной* 94, *повинними моими* 94, *светого Николи у манастиру* 94, *теди я* 94, *виражонихъ* 95, *жывота ... животи* 94, *ся тычытъ* 95, *вичними часи* 95, *одъ сестри* 95, *тимъ тестаментом* 95, *рукамы власними* 95,

Гы, кы, хы :

Сплутування е – и: *хрестиянского* 94, *имена и презвиска* 95,

И, ы на початку: *во ймя* 93, *одиймовати* 95,

ОК 1682

Злиття ^ы_і>и : *нинешними* 111, *каждий* 112, *покревними* 112, *жони моее* 112, *поволаты рачытъ* 112, *одправиты* 112, *спорадывши* 112, *укрывжоную* 112,

Гы, кы, хы :

Сплутування е – и:

ОК 1697

Злиття ^ы_і>и : *Ку запысаню* 78, *шляхтычовъ* 78, *приехали* 79, *церквы* 79, *Васыля* 79, *великими* 79, *мылости* 117, *Велького Васыля* 117, *Даныелемъ* 117, *з Грынемъ* 117, *в³/4даты* 117, *чоломбытъе* 117, *Грыгору* 117, *для твердосты нашего лысту* 118, *рачылы* 118, *до кныгъ нынешныхъ естъ упысанный* 118,

Гы, кы, хы : *в Кыеве* 78,

Сплутування е – и:

Київ

КК 1600

Злиття ^ы_і>и : *тисеча* 124, *ѡбухо(в)щы(з)ною* 125, *Выдубыского* 125, *Выдубицького* 128, *поставывъиисѣ* 125, *юры(с)дыщю* 125, *конътровѣ(р)сыѣ* 125, *ѡ(т) дати декрѣту* 126, *тытуло(м)* 126, *манастира ... манастыра* 128, *завыты(и)* 128, *врочыщъ ... врочищъ* 128,

Гы, кы, хы :

Сплутування е – и:

КК 1638

Злиття ^ы_і>и : *манастира* 173, *тѣперѣ(ш)ны(х)* 173, *пусти(н)ного* 174, *Пустынъско(и)* 174, *Мѣлѣ(н)ты(и)* 174, *юры(з)дищю* 174, *уближаючы* 174, *прыдалъ* 175, *нинѣшнѣмъ тисеча* 175, *Давыдовъки* 176, *прылѣгълкымъ* 176, *учыню* 176, *припо(з)ва(в)шы* 177, *ведаячы* 177, *межы собою* 178, *митрополити* 178,

Гы, кы, хы :

Сплутування е – и:

Жит. Вл.

Злиття ^Ы_і>и : до рыму 13, римская 19, над гори киевские 13, стари(и) 13, розшырит 13, которых ... которые 14, преложыли 14, до в³/₄ри 15, жыдове 15, махометани 15, обыырные артыкулы 15, выражени 15, з добримы учынками 15, благословени тыи 15, порвани 15, положыл 16, чынил 16, до гори великои 16, стари и молодыи 17, одны по поесь 17, ужываетъ 17, богородицы 18, з которых 19,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

ПКК 1643

Злиття ^Ы_і>и : Мыше(и) 235, тисеча 235, трыбуналу ... трибуна(л)ски(и) 235, Крывы(х) Озе(р) 235, юри(з)дикѣцию 235, Стари(х) ... Стары(х) 236, стрия Прокопа 236, жы(т)я 236, котори(х) 237, зославъшы 237, ужываню 238, кошыло(в)ски(и) 238, у Крывыхъ **W**зе(р) 238, межы справы 238, ши(р)шы(и) 242, позвы тры 244, урочы(с)тѣ 266, пры(и)дѣ 266, не уважы(в)шы 266,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: Грегорие(м) 235, Сѣнявскому 248, сведчѣ(л) 266, початкове и : пры(и)дѣ 266,

КПМ

Злиття ^Ы_і>и : Доброти 64, высылани 74,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Ніжин

Злиття ^Ы_і>и : за висланемъ 53, висланний, бившого 53, рознихъ 53, съ тими 53, тисячи 53, золотих 53, в³/₄чними 53, покровнихъ 53, для в³/₄ри 53, вишей 53,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

СК

Злиття ^Ы_і>и : служыть 7, дожывши 7, лежащий 7, отдалившы 8, чотыры 8, Лаврыну Гридковичу 9, до новомлынца 9, тилом 10, тылом 10 (тобто – тил), ставшы очывисто 10, приходячымы 11, его млты (тобто милосты) 11, Казымира 11, для в³/₄ри... добрих 24, для в³/₄ри 24, людех добрих 24,

Гы, кы, хы: Лукяна Могылевца 16,

Сплутування е – и:

початкове и : *приймаючи* 7,
и, ы перед й : *Григорей* 9,

Борзна

Злиття ^ы_і>и : *пры бытності* 57, *зь которыхъ* 57, *привезшы* 57, *которые* 58, *бывши* 58, *барзо избитие* 58, *въ тие слова* 58, *мовячы* 58, *синые* 58, *отъ синовъ* 58, *жалоби* 58, *ви ... зостаєте* 58, *якие ми люди злие* 58, *съ синами* 58, *жадныхъ* 58, *золотих* 58, *тисеча* 58, *таковий* 59, *причини* 59, *питаламъ* 59, *подсипьки* 59,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

Бориспіль 1614

Злиття ^ы_і>и : *Барышпольскимъ ... Барышпольскимъ* 4, *повинни* 5, *выоравшы* 6, *до скрынки* 6, *речи* 7, *давными* 7, *Тымошовыми ... Тимоша* 7, *до пятницы* 7, *ставшы* 8, *которые* 9, *иликъ лисий... крытый* 9, *не чынячи* 9, *нашедшы* 9, *золотих* 9,

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и:

и, ы перед й :

Бориспіль 1661

Злиття ^ы_і>и : *гн³/₄дий* 59, *Коломыець ... Коломийца* 60, *вынен* 61, *которий* 61, *чынили* 61, *Андр³/₄я Лисого* 61, *для подпори* 61, *упалий* 62, *для в³/₄ри* 62, *будучым* 62, *жадными людмы* 62, *была винна золотих* 62, *вишеписаного* 62

Гы, кы, хы:

Сплутування е – и: *пренялся* 62,

Майже в усіх наведених документах випадки поплутування □ – □ відзначено як нечисленні. Підставу саме так уважати дає статистика цього фонетичного явища в молдавських і поліських пам'ятках, де приблизно в однаковій (якщо не меншій у молдавських) кількості текстів, взятих для аналізу, співвідношення становить: понад 2720 – у молдавських [Жовтобрюх Фонетика: 256] та 654 – у північноукраїнських. Якщо з наведених поліських ілюстрацій забрати написання □ після *шиплячих* та *ц*, які відбивають, очевидно, не стільки процес злиття *у – і > и*, скільки ствердіння цих приголосних, то таких прикладів справді лишиться зовсім небагато (пор. також висновок І.Огієнка „поплутування *и – ы* в КА (Крехівському Апостолі – В.М.) знаходимо не часто [Огієнко 1930: 268]). Лише в справах з Лівобережного Полісся – Ніжин, Борзна, Бориспіль – маємо явну тенденцію до злиття артикуляції ^ы_і>и, причому таке поплутування на Східному Поліссі вже охопило позиції після всіх (крім задньоязикових) приголосних. Багато прикладів з незначних за обсягом

текстів переконливо це ілюструють. Підтвердженням цього є свідчення кралевецьких книг, де поплутування також численні: *тисячъ – тысячи, солонины – солонины, повтори, ковнати, встидом, на ринку, часи вѣчними, вислалисмо, абисмо, вибити* та ін. [Свашенко: 114].

Усе ж таки, попри спорадичність аналізованого фонетичного процесу, спробуємо виділити (по можливості) певні закономірності:

- послідовно (написання з $\square$ абсолютно поодинокі) поліські писарі пишуть $\square$ у словах *тисяча* та *нині*. Проте саме ці слова вчені не схильні вважати надійними прикладами злиття $\square$ – $\square$ в новий український звук [и]. Зокрема І.Огієнко зауважує, що *тисяча* й *нині* відомі з $\square$ замість $\square$ дуже часто ще з XI віку, а далі панують по різних пам'ятках. Відкидає вчений і думку А.Назаревського про те, що форми „ніне” і „тисеча” розвинулися в українських пам'ятках під білоруським впливом [Огієнко 1930: 269]; пор. також у Ю.Карського, який пояснює численні написання цих двох слів з *и* польським або чеським впливом п. *nińie* ч. *tisič* [Карский 1955: 236];

- з $\square$ переважають написання в словах *Давыдъ* та *млынъ* і похідних від них;

- відзначимо як часті написання $\square$ замість $\square$ після *шиплячих*, *ц*, а також після *р*, що характерні для більшості аналізованих пам'яток. Звичайно, подібні фіксації у поліських говорах дослідники пов'язують із відображенням писарями твердої вимови цих приголосних (див. параграф „Відображення твердості/м'якості приголосних...”). Такі написання властиві білоруській мові й відображені в найдавніших (від XIV ст.) білоруських писемних пам'ятках [Карский 1955: 223-224]. При цьому зауважимо, що в низці пам'яток (не становлять винятку й східнополіські, навіть зі Стародубської книги), маємо $\square$ замість $\square$ у словах: *которий, добрий, старий, стрий* тощо;

- досить часто в більшості аналізованих справ подибуємо форми з початковим $\square$ після прийменників *увъ, зъ* у словах *ыные, ынишого, ыменье, ызба*, та після префіксів у дієсловах, що починаються на *и-* *искати, ити* тощо. Подібні написання властиві також білоруській писемності цього періоду, які Ю.Карський не схильний пов'язувати з поплутуванням $\square$ – $\square$, а швидше вважає такими, що постали під впливом твердості попереднього приголосного [Карский Летописи: 225; Карский 1955: 223]. Наші спостереження також підтверджують ці висновки. Так, у справі Луцького суду за 1606 рік на одній сторінці маємо *зъ ыменя* і поряд *съ того жъ ыменья*. Можливо, тут є рація стверджувати, що на час написання документа в мовленні жителів Луцька та околиць ступінь велярності з та ж був різний, що й зумовлювало такі написання. Привертає увагу

написання *ы* після голосних *его ыма* 76 зв., ЛК 1561, *и ыниши(х) маєтности(и)* 94, Острог 1603;

- із передньоязикових найчастіше спостерігаємо поплутування □ – □ після *н* та *т*, причому після *н* значно більше випадків у західнополіських, а після *т* – у середньополіських пам'ятках.

Повна статистика відображення зафіксованих нами випадків злиття ^{bi}_i>*и* після губних та передньоязикових за регіонами така:

	Зах. Полісся		Серед. Полісся		Сх. Полісся
	XVI	XVII	XVI	XVII	XVII
Б	8	3	3	6	5
П	4	-	-	2	1
В	8	-	6	11	8
М	3	-	7	9	3
Д	15	9	1	12	1
Т	22	21	14	39	10
З	2	2	2	1	1
С	9	2	1	5	3
Н	64	25	15	34	10
Л	11	9	6	12	4

При підрахунках вияви давніх *і, *у в словах *тисяча*, *нині*, *млин*, *Давид* не враховано, оскільки ці лексеми досить часто вживаються й за деякими поодинокими винятками пишуться з *и* – *тисеча*, *нинѣ* та з *ы* – *млынѣ*, *Давыдѣ*.

Звичайно, ми свідомі того, що наведені кількісні показники фіксацій досліджуваного явища дещо відносні, бо, зрозуміло, не всі справи актових книг канцелярій Правобережної України ми могли опрацювати, а зі Східного Полісся пам'яток взагалі обмаль. Траплялися в нашій практиці документи, як наприклад із Житомира 1614 року, де взагалі відсутня літера *ы* [Яковенко 1993: 169]. Зрозуміло, подібні справи також промовисті щодо характеристики виявів *і, *у, але вони для Полісся абсолютно поодинокі. І все ж, думаємо, що загальну тенденцію вживання рефлексів *і та *у в поліських говірках XVI-XVII ст. наведена статистика відображає. Однозначно слід визнати, що процес злиття □ – □ в північноукраїнських говорах після передньоязикових *н* та *т* розпочався задовго до XVI ст., відповідно найдовше протиставлялися за дієзністю/недієзністю □ та □ після *з*, *с* (у нашій практиці випадки поплутувань абсолютно поодинокі), приголосні *д*, *л* у цьому ряду займають проміжне становище. Нечисленні випадки поплутувань після губних також дозволяють стверджувати про тривале (принаймні, ще на час створення досліджуваних текстів) розрізнення □ та □ в цих позиціях. Після задньоязикових (за поодинокими винятками) в усіх досліджуваних

пам'ятках зафіксовано один вияв – *и*. Така цілковита відсутність написань з *ы* відбиває загальносхіднослов'янську тенденцію зміни *гы, кы, хы* в *гі, кі, хі*, що відбулася в різних давньоруських діалектах неоднаково – у південних говорах наприкінці XI ст., в північних і східних – у другій половині XII – протягом XIII ст. [ІУМ Фонетика: 248]. Водночас не виключаємо й того, що подібні написання могли підтримуватися розмовною стихією: витворення специфічного поліського *и^і*, мабуть, найраніше відбулося саме після *г, к, х*. Підтвердженням сказаного можуть слугувати написання слів з кількома давніми *и*: коли після задньоязикових та губних зберігається графема *и*, то після інших писарі ставлять *ы* – *Микитываки* 394, ЛК 1619, в *Серкизовцы* 68, ЛК 1545, *Жабокрыки* 115 зв., ЛК 1561, *архимандрыта* 365, ВК 1593, *архимандрыту* 25 зв. Жидичин 1538, в *Дорогичыне* 51, Брест 1526.

В усіх досліджуваних пам'ятках, разом із характерним для поліських говірок відбиттям ствердіння *р* (написання *ры*), виразно спостерігаємо й протилежну тенденцію – написання *ри* < *ры*. Найчастіше це подибуємо у словах: *которий, добрий, для в^{3/4}ри* тощо. Якоїсь виразної регіональної тенденції щодо поплутування *и* – *ы* після *р* не виявлено: у західнополіських пам'ятках – 23 випадки, у середньополіських – 20, у східнополіських – 11.

Нарешті, на основі виявлених рефлексів *і та *у варто відзначити ще одну закономірність: випадки наближення *е* до *и* в ненаголошеній позиції абсолютно переважають у західнополіських пам'ятках. Усього ми відзначили 81 однозначне свідчення цього явища. Передовсім це стосується написань почергово то з *е*, то з *и* в одному слові: *Циминский – Цеминский, Бокея – Бокий, комедейного – комедийныхъ, Трестянку – Тристянку, до Корнина – с Корнена, Наливайко – Налевайкова, Вилии-реки ... реки Велии, а також ученений, Олезаръ, сребнеми, чотыреста, менуючесья, Васелевской, тощо. Примітно, що й у запозичених словах західнополіські писарі в таких позиціях звуки *е* – *и* плутали: *требуналскими, церымонея*. Спостерігаємо подібні явища й у відмінкових флексах: *свои(м) дворищи(м)*.*

У середньополіських текстах відзначено лише 23 написання, що відображають наближення *е* – *и*. Цікаво, що в пам'ятках із лівобережного Полісся зафіксовано тільки один випадок – у справі Бориспільського суду за 1661 рік: *преньлся*. Подібний стан цілком відповідає даним сучасної лінгвогеографії (пор. також висновки Г.Півторака „Вимова типу *зе^илений, ме^ине, ле^ичу, поле^и* нині властива південно-західному і південно-східному наріччям української мови, а також західнополіському говору північного наріччя, який за наближеною вимовою *е* – *и* виявляє повну єдність з південно-західним українським наріччям. На північні говори це зближення не поширилося, очевидно, через своєрідність північноукраїнської системи

вокалізму, зокрема, порівняно слабкий вияв фонем *и* і *і* дуже широке розповсюдження фонем *е*” [Півторак 1988: 103-104] та М.Жовтобрюха: „... на північні говори української мови процес зближення артикуляції ненаголошених [е] та [и] не поширився” [Жовтобрюх Фонетика: 264]). Звичайно, важко не погодитися із висновком Ю.Шевельова, що „статус ненаголошених *е* та *и*, існуючий на сьогодні в українській мові, був досягнутий ще до кінця ранньосередньоукраїнської доби” [Шевельов: 667], проте зауважимо, що весь український територіально-мовний простір (принаймні Середнє та Східне Полісся однозначно – ні) цією зміною охоплений не був. Кілька прикладів із Житомирської книги 1583 року, які вчений наводить як аргумент на користь свого висновку, зовсім не показові для висновків щодо всього поліського наріччя. Звичайно ж, хоч статистика північноукраїнських (654 випадки) пам’яток учетверо менша від молдавських (2720) щодо поплутування □ – □, все ж незаперечним фактом треба визнати, що поліські говірки переживали із рештою південноукраїнських спільний процес реалізації колишніх *у та *і. Типові тексти ж бо білоруської писемності подібної зміни не знають взагалі: Ю.Карський наводить приклади лише двох слів – *тисеча* та *нинѣ* [Карский 1955: 236], які не є показовими (див. вище) для характеристики цієї фонетичної особливості. Поодинокі випадки поплутування □ – □ (не після шиплячих) та переходу *и* в *е* в ненаголошених складах у пам’ятках білоруської мови слід кваліфікувати як українізми.

У написаннях: *Володимеръ, Житомеръ, Казимеръ, препомневши, выбераль, розберали, хрестияньскихъ* перехід *е* > *и* варто пояснювати не власне внутрішньомовними фонетичними чинниками, а найімовірніше, польським впливом та різними аналогіями, як то: *хрестияньскихъ* із *хрестъ* (пор. [Карский 1955: 226-227]). Щодо літери *е* в антропонімі *Володимир*, то Ю.Шевельов припускає можливість виведення цієї форми від давньої української (вмотивованої етимологічно) *Володим³/ръ* [Шевельов: 667].

Першовогнищем поплутання і взаємозаміни давніх *у та *і в один звук *и* зазвичай учені вважають південноукраїнські діалекти. Північним же пам’яткам XI-XII ст. така зміна майже зовсім невідома (пор. О.Савченко, Ф.Філін [Жовтобрюх Фонетика: 256]). Напрямок витворення українського [и], на думку М.Жовтобрюха, йшов від *і до *и*. „Процес розпочався від другої половини XI ст. в південній діалектній зоні давньоруської мови, але закінчився не раніше кінця XII – початку XIII ст. Пересування давнього [у] в напрямі до секундарного [и] й остаточного його злиття з цим голосним відбулося трохи пізніше, найімовірніше в XIII ст.” [Жовтобрюх Фонетика: 260]. Тут доречно навести і вже згадувану статистику із молдавських грамот XV ст., яку навела Л.Венєвцева: літера *и* замість *ѣ* трапляється більш як у 2 тис. випадків, а літера *ѣ* замість *и* –

понад 720 разів [цит. за Жовтобрюх Фонетика: 256]. Наші спостереження над виявами давніх *у та *і у поліських пам'ятках XVI – XVII ст. демонструють картину дещо інакшу: **и** замість **ы** – 232; **ы** замість **и** – 235. Однак така збалансована рівність зовсім не відбиває регіональних особливостей вживання континуантів *у та *і. На Західному Поліссі **и** замість **ы** – 127, **ы** замість **и** – 101; на Середньому **и** замість **ы** – 72, **ы** замість **и** – 127; на Східному **и** замість **ы** – 33, **ы** замість **и** – 7. В цілому правобережнополіську тенденцію відображають тексти крелевецьких книг, де „И замість етимологічного Ы з'являється в пам'ятці рідше, ніж Ы замість И” [Свашенко: 114]. Маємо очевидне протиставлення середньополіського діалекту решті північних, особливо лівобережному. Найімовірніше припустити, що таке разюче протиставлення напряму зміни у правобережнополіських текстах лівобережним навряд чи відображає давній (племінний чи ранньописемний) стан досліджуваного фонетичного явища. Вочевидь маємо справу із фактом переселення на ці (лівобережні) землі вихідців із півдня України (записи із Стародуба, Борзни датовані другою половиною XVII ст.). Щодо Ніжина та Борисполя, то писарі цих канцелярій цілком вірогідно відображали живе мовлення. Мабуть, говірки Ніжина, Борисполя, Пирятина, Лохвиці на основі виявів *у та *і в цей час уже не протиставлялися. Численну ж перевагу напряму **ы** замість **и** в середньополіських пам'ятках можна було б потрактовувати більшою активністю графеми **ы**, підтримувану численними написаннями після *шиплячих*, *ц* та *р* у давніх текстах із суміжних білоруських теренів цього часу, однак на заваді таким висновкам стоїть статистика зі східнополіських міських канцелярій: наприклад, у Стародубі мав би явно домінувати також напрямок зближення **ы** замість **и**, проте це наявними у нас даними не підтверджується.

З інших виявів *i(<ї)* відзначимо двояке написання (*u/e*) перед *й* переважно в ненаголошеній позиції: *Григорей* – 7, *Григорий* – 2; *Василей* – 9, *Василий* – 1, *Василяй* – 1; *тисячий* – 2, *тисячей* – 1; *речій* – 2, *речей* – 1; *людий* – 2, *людей* 1; *гроший* – *грошей*; *сажний* – *сажней*; *коний* – *коней*; *дний* – 3; *без каменій* – 2, *коноплий*, *привили(и)*, *иначий*, *пенезий*, *мислій*, *берестийского*, *имений*, *братий*; *жеребей*, *убраней*. Такі написання властиві й старобілоруській писемності [Карский 1955: 220-222]. Випадки написань *-ий* у формах родового відмінка множини іменників колишніх *ї*- та *ј*-основ у старополіській та старобілоруській писемності найімовірніше слід трактувати як узусні (неписана норма), бо живим мовленням, принаймні з північноукраїнських теренів, такі записи підкріплюватися не могли, оскільки „флексія *-ий* < *-їј*” розвинулася в південно-західних говорах української мови... в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [e]: *вістей*, *печей*,

коней” [Жовтобрюх Фонетика: 190;]. Проте не можна заперечувати подібні двоякі написання в північноукраїнських пам’ятках і звичайним поплутуванням *е/и*, особливо, коли зважимо, що більшість цих написань відзначено саме в пам’ятках західнополіських: 19, супроти 8 у середньополіських. У лівобережнополіських текстах флексії *-ий* у таких випадках не виявлено взагалі.

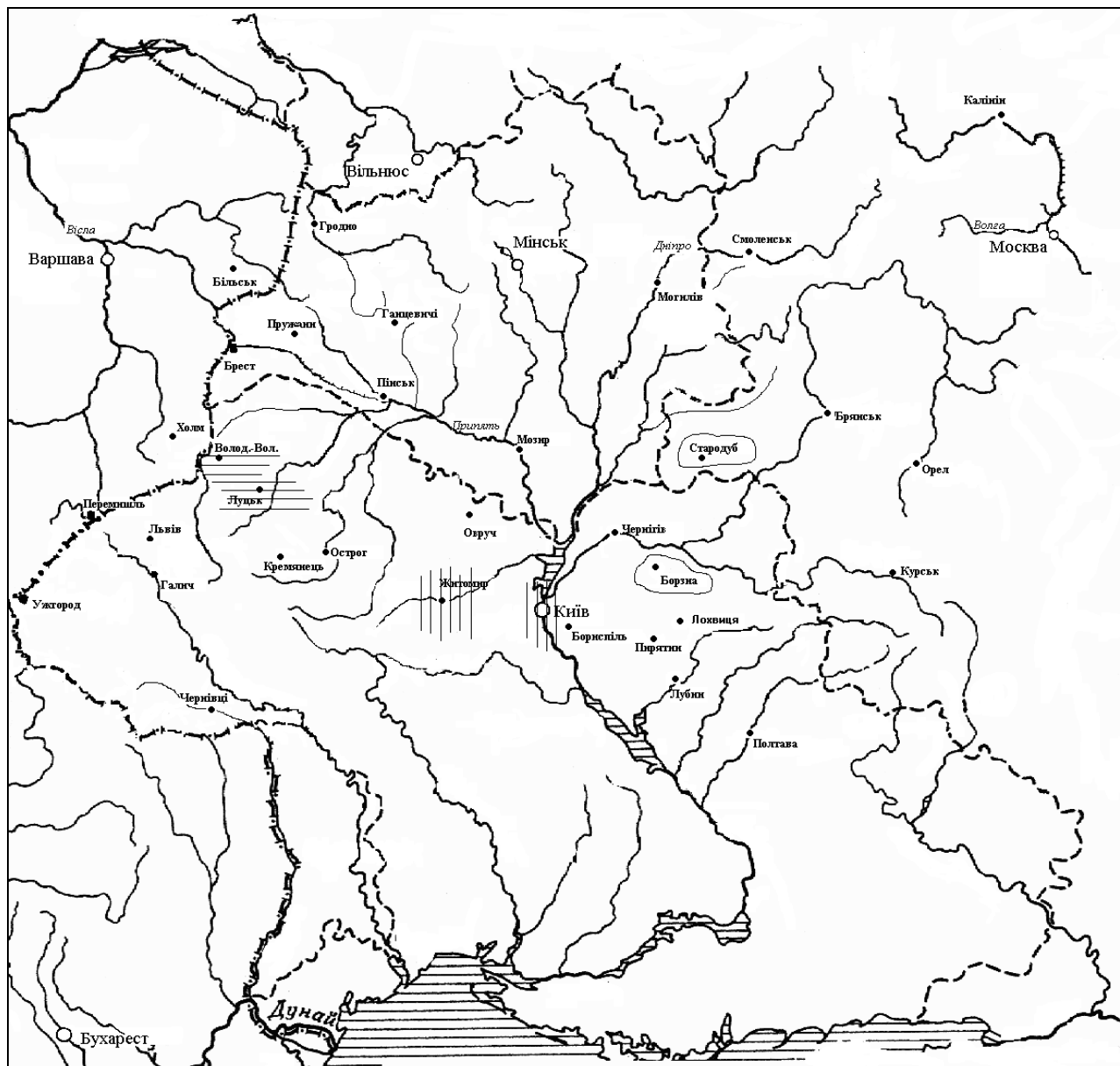
Початкове *и* в дієслові *им^{3/4}ти*, як правило, опускається: *м^{3/4}(л) мети*, в похідних від *имати* переважно переходить в *й*: *при(и)мовать*, *на(и)няла*. При витворенні нових дієслівних утворень від **jъmati* за допомогою префіксів *от-* (*од-*) / *под-* нерідко спостерігаємо випадки ускладнення префікса голосним *ы/и* на морфемному шві: *не отыймоваль*, *одиймовати*, *ытыймати*, *подыймовати*, *по(з)ды(и)мовали*, що в подальшому, через низку характерних фонетичних змін, призвело до витворення сучасних українських форм *підіймати*, *поздіймати* тощо. Також досить часто спостерігаємо перехід початкового *и>й* в словах *им^{3/4}ньє*: *на (и)мє(н)я*, *во (и)мєню*, *тых йменей*; *имѧ*: *на ймя*, *во йме*; *Иванъ*: *уво (Й)ваничохъ*, *уво Йвана*; *ити*: *не йдетъ*, *прийдучий*, *прийдетъ*, *при(и)ти*, *прыйде*; *искати*: *выйскати*, *пойскивати*, *отыйскати*, *вы(и)скати*, *вы(и)скивати*; *играти*: *выйгравши*. Рідше, але трапляються випадки переходу *и>й* всередині слів: *исъ сво(и)ми пасы(н)ки* 70, ЛГ 1519. Один раз відзначено нами повну редукцію початкового *и* в слові *имєньє*: *и до мєнья свого* 57, ЖК 1590.

Злиття *і – ы* поставило під загрозу існування м’якої відміни прикметників в українській мові [Шевельов: 836]. У пам’ятках середньоукраїнської доби форми без відображення м’якості – непоодинокі *□ε□ε□□□□*, *□□ε□□□* [Шевельов: 537]. У поліських пам’ятках такі написання досить часто трапляються: *трєтую* 86, Лік., *трєтую ча(ст)* 93, КК 1597. У Борзнянській книзі відзначено форму *синый*, що є прямим підтвердженням морфологічного вирівнювання відмінювання прикметників за твердістю/м’якістю.

В аналізованих пам’ятках зафіксовано кілька несподіваних виявів давніх *□* та *□*: *его млсты* (Стародуб), *на власноты*, *жа(д)ноє слушноты* (Київ), *для твердосты* (Овруч), *памєты целое* (Житомир), *справедливосьты* (Луцьк), *цыны*, *миды* (Володимир) та *браму выбивши*, *вуйшы* (Володимир). У говірках південних українських наріч флексія *-и* в деяких відмінкових формах іменників колишніх ї-основ є відбиттям живого мовлення (*соли*, *радости*, *вісти*) і була логічно запропонована як нормативна авторами Українського правопису 1928 року. Тому в південноукраїнських пам’ятках написання з флексією *-ы* трапляються [ІГУМ: 145]. Щодо північноукраїнських текстів середньоукраїнської доби, то подібні відмінкові закінчення – швидше виняток. Вочевидь, у даному випадку може йти мова лише в контексті загальної тенденції поплутувань

□ – □ після *т*, що було, як зазначалося вище, досить поширеним. Нема підстав стверджувати на основі таких прикладів про відбиття живого мовлення, оскільки для поліських говірок узусними (характерними) є форми із закінченням *-і*: *солі, радості*.

У слові *вуйшылы*, виявленому в справі з Володимирської книги, попри поширену думку про типовий південно-східний (Речицький та Мозирський райони) білоруський вияв [Карский 1955: 238-239] цього перезвуку, а в українських середньополіських він потрактовувався як гіперизм [Назарова 1961: 26-29], все ж варто відзначити, що найімовірнішим вогнищем його були не лише окреслені білоруські, але й властиво північні середньополіські говірки. „Цей перехід, – за спостереженнями П.Гриценка, – утворює цілісний за охопленням говірок великий за обсягом єдиний українсько-білоруський ареал; зміна охоплює не поодинокі слова, а для багатьох говірок є явищем системним” [Гриценко 1994: 106]. Такий рефлекс в українських говірках відзначено в говірках на півночі Рівненщини, Житомирщини та Київщини [АУМ II: к.18; Гриценко 1994: 105]. Зважимо й на те, що скаргу до Володимирського суду подав Адам Кисіль, виходець із овруцько-київської шляхти [Кривко: 207]. Тому реальна (не описка) наявність у справі такого рефлекса цілком допустима. Варто взяти до уваги, що подібних написань у пам’ятках північноукраїнських та білоруських дослідники не виявили. Ю.Карський першу фіксацію цього переходу датує 1886 роком, яку відзначив М.Янчук [Карский 1955: 237]. Аналізований перезвук поширений і в українських закарпатських та лемківських говірках, що й відображено в пам’тках від XVII ст.: *воур^{3/4}ка(т)сА* ’зрікатися’ із Закарпаття та в „Ключі розуміння” Іоанікія Галятовського (місце народження якого невідоме [Шевчук 2005 II: 165]) *вушовши* ’вийшовши’ [Шевельов: 848].

Карта 10. Вияви **-ий/-ей** <-ij>.

||| – **-ий** переважає над **-ей**
(людий)

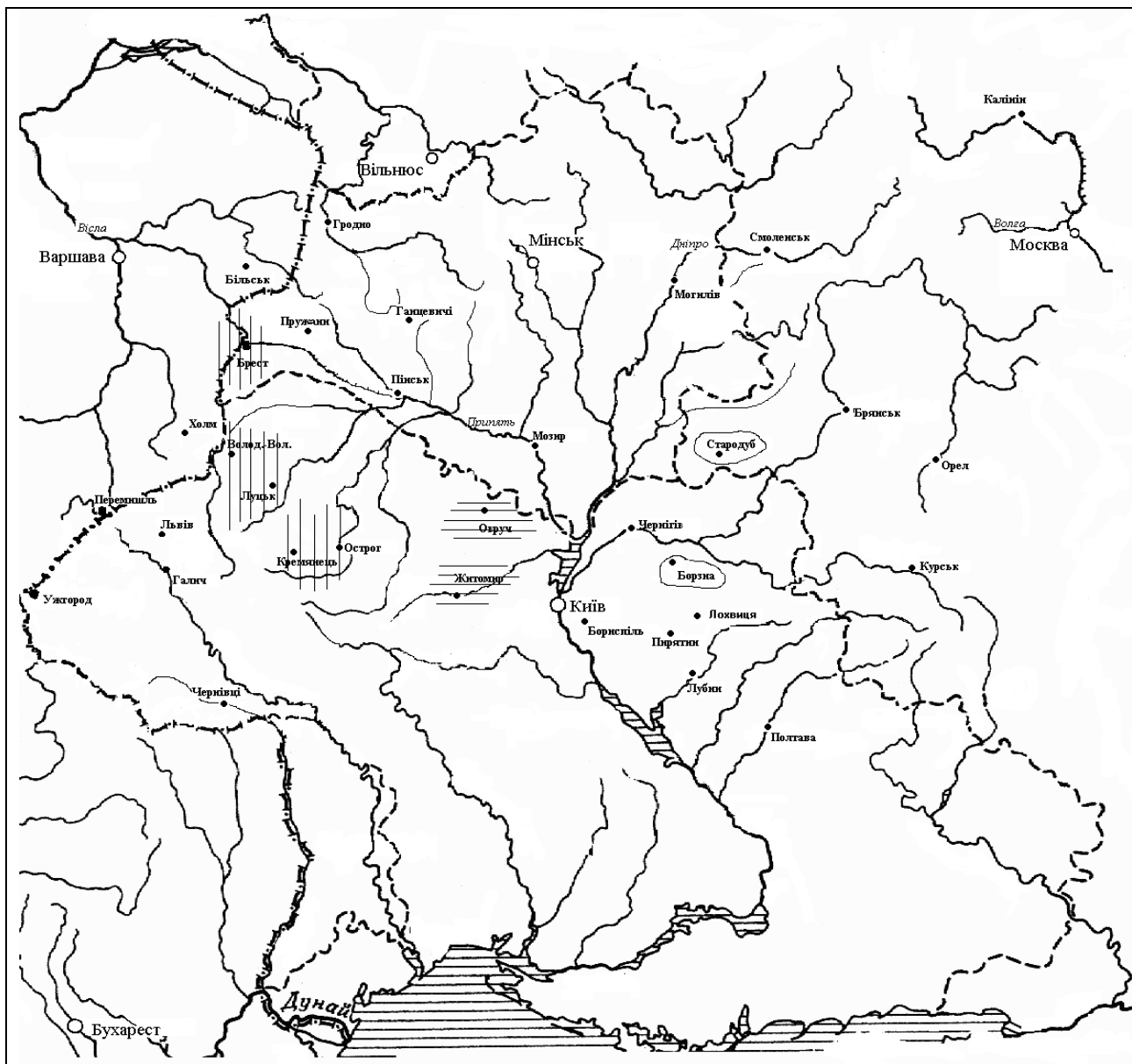
— — — – **-ей** переважає над **-ий**
(людей)

○ – відсутність написань з **-ий**

статистика написань з **-ий**:

зхпол. – 19

српол. – 8

Карта 11. Поплутування *е-и* в ненаголошеній позиції.

||| – поплутування досить часті

— — поплутування спорадичні

○ – відсутність явища

Статистика наближення *е-и*

зхпол – 81

српол – 23

II.2.5. Написання слів із графемами ъ, ь

Поява, існування та занепад двох надкоротких (єрів, зредукованих, глухих) голосних у слов'янських мовах були багато в чому визначальними для формування окремих слов'янських мов. Ф.Філін назвав усунення з системи вокалізму зредукованих ъ, ь „поворотним етапом у розвитку слов'янських мов історичного періоду” цит. за [Півторак 1998: 3]. Час після занепаду зредукованих, який у протоукраїнських діалектах розпочався, найімовірніше, в південних говорах уже в XI ст., а в північних – у XII ст. можна „умовно визнати часом завершення процесу формування фонетичної системи української мови і початком нового етапу її історії, коли вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних особливостей” [Півторак 1998: 13].

Щодо голосних, які розвинулися на місці колишніх зредукованих, то північноукраїнські говірки в цілому мають рефлекси, властиві решті українських наріч: поява *о*, *е* на місці відповідних ъ, ь у сильній позиції; ъ, ь > *и* перед *й*; розвиток *и* після сонантів *р*, *л* на місці ъ, ь, що занепали. У досліджуваній період графеми ъ, ь поліські писарі використовували переважно як данину традиції. Про жодне звукове наповнення цих літер говорити годі. Найчастіше вони писалися в кінці слів та складів, значно рідше в середині складу між приголосними. У письмі деяких писарів простежується тенденція до відображення за допомогою ъ, ь твердості/м'якості попереднього приголосного (див. параграф „Відображення твердості/м'якості приголосних...”).

II.2.5.1. Відображення на письмі зредукованих ъ, ь у сполученні з *р*, *л* та *ј*

Доля голосних ъ, ь у сполученні з плавними *р*, *л* була різною, залежала від позиції. Перед сонорними зредуковані завжди були в сильній позиції, тому вокалізувалися відповідно в *о* та *е*. Ця зміна відбулася, очевидно ще до XIII ст. [Жовтобрюх Фонетика: 181]. Зовсім небагато випадків у досліджуваних пам'ятках відзначено перехід *ъr*, *ьr*, *ъl*, *ьl* в -*оро*-, -*ере*-, -*оло*-, -*еле*-, тобто зміну їх у повноголосні сполуки : *пожєрєти*, *умєрєти* 104, Кл. См.; *оумєрєти*, *жєрєбєй* 204 ЖЄ. Це явище в мовознавчій літературі отримало назву „друге повноголосся”. Воно відоме ще в період Київської Русі, проте переважно давньоросійським діалектам, у давньоукраїнських же – відбито значно вужче [Жовтобрюх Фонетика: 182]. Деякі вчені схильні вважати написання зредукованого після сонорного *съмьрьтъ* не лише як відображення „графічних прийомів”, а як відбиття „давнього явища, яке виникло фонетично” [Жовтобрюх Фонетика: 182]. Поодинокі випадки в поліських пам'ятках звичайно

можна трактувати лише як відображення певної орфографічної традиції, в жодному випадку тут не може йтися про відбиття живої вимови: *верьхомъ* 421, ВК 1594 *черънцы* 26, *дєръманьского* 26, ЛК 1575 *смєрътію* 5, Кл. См.; *при дєръжавє* 321, ЄК 1526; *чоръная* 458, ВК 1625;

У позиції ж після сонантів зредуковані мають однакові рефлекси в українській та білоруській мовах – *ри, ли* незалежно від якості зредукованого, протиставляючись російській – *ро, ло, ре, ле*. Проте в поліських пам'ятках властивий українській мові рефлекс *ри*: *трыва(т)* 74, *крывавы(х) ... кривавы(х)* 106, ЛК 1561; *нє тривожили* 113, Остр. Рог.; *глубишый ... глибишый* 80, ГСУж.; *тривога* 44 а зв., ККС; *кривавую* 104, ЖК 1584; *крывавы(х)* 51, *ѡкрывавили* 60, ЖК 1590; *кривавую* 30, *крывавы(х)* 33, *на (х)рыбтє* 33, ЖК 1605; *трыво(г)* 160, ЖК 1609; *хрибє(т)* 9, *на хрыбтє* 59, *крывавы(х)* 236, *ѡкрывавили* 284, ЖК 1611; *(х)рыбтє* 139, *скрывавили* 155, ЖК 1635; можливо, *плот сплытиті* 322, ЄК 1526; *гримяцкиий* 7, СК нерідко поступається написанням, позначеним польським впливом: *дръжати* 21, *кре(в)ного* 160, *крю* 161, ВК 1571; *крви, трвожити, стрвожены, трвали, држе(н)є, мудрци, внутрнюю* [Назаревський, 44]; *кръви* 14, *тръвает* 7, Кл. См.; *трвожатъ* 6, Лік.; *трвалых* 169, *крававыи* 170, Лямент; *кръви* 54, ВК 1593; *кръвавѡмъ* 419, ВК 1594; *ѡкрывавили* 121, ЖК 1609; *кръвавѡхъ* 49, *крававѡ* 237, ЖК 1611; *обоеи плти* 94, ОК 1679. При цьому варто вказати, що в називному відмінку іменник кров послідовно утримує східнослов'янський рефлекс: *кровъ* 66, Кл. См.; *кровъ* 411, ВК 1594.

Абсолютно поодинокі випадки написань з *ро, ре*: *крававѡ* 85, *на хребтє* 85, ЖК 1611. Взагалі варто відзначити значну неусталеність написань наслідків колишніх поєднань сонорний+зредукований: *челядъ обое плти* 55, *търѡвалишое* 165, ЖК 1609; *окърѡвавѡвши* 9, ЖК 1611, *Коръче(в)ского* 104, ЖК 1635, де проявлявся вплив одразу трьох мовних систем: живої української та трьох писемних – церковнослов'янської, середньоболгарської і польської. Наслідком таких впливів, мабуть, треба вважати написання на зразок *ведъле* 58, *быдъло* 59, ВК 1593; *на върадє* 24, ЛК 1575; *дъля чого* 60, ЛК 1593; *не подълегли* 121, *ламълючися* 112, ЛК 1596; *стърелял* 137, *польку* 391, ВК 1645; *могъли* 288, ЛК 1601; *вълнами, оувєръгла ... оувєргла* 200 ЖЄ; ЖК 1609; *ѡтърымалъ* 186, ЖК 1649; *зємъли Києвъское* 106, КК 1599. Тобто писар ставив зредукований перед чи після будь-якого *р, л*, за наявності збігу приголосних. Взагалі при збігу трьох приголосних, навіть коли серед них не було плавного, досить часто середній „обрамлявся” двома зредукованими: *вонътъпливѡхъ* 419, ВК 1594; *єздъныхъ почътовѡхъ* 53, ЖК 1590; *завъжъды* 316, ЛК 1631, хоч частіше в таких випадках ставилася одна буква *ъ*: *Санъкгушко* 161, ВК

1571; *Чε(р)нъчи(и)ки(и)* 213, ВК 1577, *въспытали* тут 'запитали' 69, ЛГ 1590; на *съправε* 114, КК 1599; *въ опатръность* 112, ОК 1682.

У позиції перед *ј* зредуковані *ъ, ь* розвинулись у надкороткі *ї* та *ѣ*. У сильній позиції ці голосні на протоукраїнсько-білоруському мовному ґрунті вокалізувалися в *и*, що становить, оригінальну східнослов'янську ізофону. Північноукраїнські пам'ятки широко засвідчують цю зміну: *осмый* 411, ВК 1594; *в пусты(и)* 16, *злый* 18, Кл. См.; *вороны(и)* 102, ЖК 1584; *шо(с)ты(и)* и *сѣмы(и)* 60, КК 1584; *злый* 149, *шостый*, *семый*, *осмий*, *вторый* 317, *пустый* 319, ВК 1606; *други(и)* 303, ВК 1635; *перши(и)* и *вторы(и)* 87, Острог 1603; *злы(и)* 96, *злый* 289, ЛК 1601; ЖК 1635; *хромый* 8, *злый* 9, Бор.К. *по шыи* 467, Римша; *над шиєю* 175, Лямент; *другий* 392, ВК 1645. Випадків із прикметниковим закінченням *-ой* у досліджуваних текстах не виявлено взагалі.

II.2.5.2. Інші написання, пов'язані із *ъ, ь*

Літери *ъ* та *ь* у досліджуваних пам'ятках функціональне навантаження мали переважно у двох випадках: коли позначували твердість/м'якість приголосних (проте не завжди консеквентно), а також при відображенні роздільної вимови (хоч і тут про сталу послідовність говорити годі). Мабуть, слід констатувати напевне, що роздільну вимову за допомогою букви *ъ* писарі відображали, ставлячи її після префіксів перед йотованим *я, ю, є*: *въехалъ* 420, ВК 1594; *не въезжала* 170, *зъєднавши* 171, Заг. ДЗ; *розъѣждѧ(л)* 69, ЛГ 1500; *зъѣхати зъ за(м)ку* 114, ЛК 1561; *ѡбъѣжчати* 45, Брест 1505; *въ отъѣханю* 149, ВК 1606; *въѣждчаючи* 460, ВК 1625; *зъѣха(в)ши сѣ* 57, КК 1584; *объяснени* 93, ОК 1679. Вочевидь роздільну вимову варто вбачати в написаннях у середині слова, коли *ъ*, рідше *ь* стоять після *губних* та *р*, які в досліджуваних текстах переважно були твердими: *Юрьѣви(ч)* 69, ЛГ 1500; *ѡтъѧ(т)* 109, ЛК 1561; *цѣрковью* 116, ЛК 1572; *Соловъевича* 103, ЛК 1596; *бютьъ* 393, *пютьъ* 396, ВК 1645; *сафьяновыѣ* 44, ЖК 1584; *бьючи* 45, ЖК 1590. Непросто сказати однозначно, яка була вимова після передньоязыкових, що були м'якими – роздільна чи вже було наявне явище подовження: *попартья* 414, *держанья* 24, *с печатью* 24, ЛК 1575; *потканья* 60, *оповеданья* 60, ЛК 1593; на *рольи* 7, *зъ моцью* 9 Єв.Тяп.; *ульѣвъ зъ пьчолами* 48, ЖК 1590; *у(з)лѣсьѣ(м)* 62, *дѣ(р)жанья* 67, КК 1595 тощо (докладніше про це див. „Асиміляція звука *ј* (явище подовження)”. Так само нічого певного не можна сказати щодо реальної вимови про написання: *з пташьями* 162, ВК 1571.

Найчастіше й найпослідовніше літери *ъ, ь* вживали писарі на межі морфем: *дѣвѣку* 117, ЛК 1572; *съписати* 24, *вѣлможьного* 25, ЛК 1575;

обовязки 160, литовських 161, ЛК 1587; Володимирський 60, пахолькомъ 60, ЛК 1593; Браславського 105, полотна 109, зъубожоны 121, ЛК 1596; купъцы 52, участни^к 38 зв., ККС 1578; Брест 1526; доброд^злныѣ 5, въѣжджчаѣтъ 7, Кл.См.; Ба(р)тъка 39, в зъхованѣ 45, ЖК 1584; замъку 42, неприятелиски 44, ЖК 1590; звериньского 321, ЄК 1526; достаточне 314, Василевская 315, Ружинському 316, ВК 1606; отъставши 458, ВК 1625; явѣне 260, ЖК 1611; моцъно 139, ЖК 1635; росъпоряженѣ 218, матъцѣ и бабъцѣ 218, Соболя 2; добровольною 79, ОК 1632; дедичной 94, ОК 1679; в обѣлеженю 9, СК; хлопъца 7, Бор.К.

Дуже часто графеми ъ, ѣ ставилися між будь-якими двома приголосними: Игънатович 24, Олбрыхъта 25, ЛК 1575; зъ лышътвами 109, Кушънеръ 114, ЛК 1596; до ПозънанъА 52, нигдѣ 52, не єжъчывали 52, з Мазовъшиъ 52, Брест 1526; вѣтъхиѣ 35 зв., ККС 1578; єсть 6, сътерезитесе 6, милосътъ 7, сьвета 8, сьвоего 8, зъвезъды 8, Єв. Тяп.; тъка(н)них 50, Алѣкъсанъдѣръ 51, ЖК 1590; госьподара 48, мисъта 48, по шесъти 48, госьти 48, Гольш. 1510; Ивановъну 106, КК 1599; кгрунъты 314, кгрунътъ 315, ВК 1606; зо зъбожемъ 393, посълушънымъ 393, ишъли 393, ВК 1645; на вьрядѣ 38, ВК 1649; зверинъними 284, ЛК 1601; Киевъського 318, ЛК 1631; во дъни и въ ноци 169, Лямент; єжъчывали 52, важъчое 52 Брест 1526; ликъвидова(т) 94, лъжила 139, ЖК 1635; невинъны(х) 237, уфунъдованѣмъ юри(з)дикъции 237, ПКК 1643; Анъдреем 9, запълатил 9, СК.

Ми відзначили лише кілька випадків, коли літерою ѣ позначено о: при въєводѣ 321, ЄК 1526; въсточноѣ 8, Лік.; вьйско, вьзмі, осьбу 200 ЖЄ. Також небагато таких написань відзначає у білоруській писемності Євтимій Карський [Карский 1955, 163]. Значно більше випадків виділяє вчений уживання о відповідно до ѣ у кінці слів [Карский 1955: 163]. Ми ж у своїй практиці зафіксували лише один такий випадок: на Луцко Жидичин 1538.

Трапляються написання із вставленими голосними між двома кінцевими приголосними кореня, переважно сонантом л: из ветель (тут йдеться про с.Ветли Любешівського району Волинської області) 12, Єв. Тетр.; огонь 458, ВК 1625; быдель 38, ВК 1649; тых земель 24 зв., Жидичин 1538; тых земель 35, Жидичин 1542; восем 6 СК. Про те, що такі вставляння голосних були тенденцією, свідчать написання, коли епентеза о з'являється між будь-якими кінцевими приголосними кореня: плахотъ ... плахъта 163, ЖК 1635; Марокъ Гуревич 15 ЛК 1649.

II.2.6. Чергування у // в

Постання чергування у // в у південноруських діалектах дослідники прямо пов'язують із занепадом зредукованих [Шевельов: 380; Жовтобрюх Фонетика: 225]. Наразі це чергування є нормою української та білоруської мов [Півторак 1988: 214]. В українських пам'ятках цілком певні випадки аналізованого явища відзначено від XII-XIII ст. [Булаховський: 60-61; Шевельов: 380-381], у білоруських переважно від XIII-XIV ст. [Карский 1955: 243]

Поліські пам'ятки XVI-XVII ст. вже широко засвідчують це чергування.

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

На врьдѣ 106, былѣ увесѣ 107,

ВК 1571

проме(ж)ку себѣ вгodu 17, уверхѣ 132, приходи(т) вжѣ уво (в)се(и) то(и) сумѣ 134, и (в)живаючи 161, его уживати 164,

ВК 1577

...себѣ вгodu 17, и вжѣ має(м) 17, а (в) выправѣ 18, и (в)в ы(н)ши(х) 18, ув о(д)дѣлѣ 18, а чого Боже ухава(и) 20, мои(х) вживати 22, вы (и)ме(н)ю 22, у мо(и) и ув оборону 23, У волторок, зѣ олторка 103, сермягу вкралѣ 103, ме(л) у(в) о(т)дѣлѣ 203, ув Овручо(м) 205,

ВК 1591

Зѣ ... хлопчиком упустили казалѣ до замку, у дворѣ мой 291,

ВК 1593

Былѣ уписанѣ 54, для вписованя 54, оныхѣ у себе 55, у кнежатѣ 55, писатѣ умели 56, на прозбу нашу уделати 56, у вовторокѣ 58, былѣ ударилѣ ... за Божою помочью врьдникѣ мой 58

ВК 1594

Вѣ учинку 419, кгвалтѣ у имению 422, Евхима 418,

Єв.Тетр.

оув орищо(х) 12,

Заг.ДЗ

Старанье вделати ... досить уделал 174, церков в имению ... святого Ильи у Володимери 174, Маковскому вказувал 175, а вбогие 177, оббоход убогих 178,

Жидичин 1538

Взрозумели 10 зв., где ж вжѣ 23, ув отказѣ 25,

Луцьк

ЛГ 1500, 1519

Ивану вжє 69, прозбу вчини(л) 69, углАну(в)ши в лысты 70,

ЛК 1545

Вказали 64, ув У(и)мици 65, а ув Остроз^{3/4} 65, уво (И)ваничихъ 67,

ЛК 1561

Именя мого, Вгриновского 32, Матф^{3/4}евичъ Угриновскій 32, небожчика Вгриновскаго 33, оповедалъ врьднику 37, приятельскимъ а вгодливымъ 32, во вла(с)ны(и) дво(р) и в половину 74 зв., справе(д)ливо(ст) вчини(ти) 75, у дворе 76 зв., ста(в)ши у м^{3/4}стє застали есмо в дому ... 76 зв., па(н)ско(го) втє(к) 76 зв., ув оборонє 101, в Красно(м) у дворе 105 зв., я з урА(д)у 108 зв., у вочи 109 (може бути ув очи), у менє з урАду 109 зв., увошо(л) 111 зв., уво (И)вана 112, досы(т) учини(л) ... дово(д) вчинити 113, у єго 114, то(г)ды вжє 115 зв., ув о(т)дєлє 116 зв., ку праву указали 115,

ЛК 1572

Ув о(т)чизнє мое(и) у Бере(с)тєчку 116, Сємену вдєлалъ 117, и увє(с) спрАтъ 118,

ЛК 1575

У врожоного 25, в писмє навъчоныи 25,

ЛК 1593

Отъ урядника ... зрадивши, утекъ 60, у дворъ ... упровадили 60, на врьдъ 60, упросиль у пана 61, и врьдника отступятъ 61, у звонъ удариль 61, насъ у село не пустили 61, у пятницу 61, а въ субботу 61,

ЛК 1596

Тые ус^{3/4} 114, у воду подъ мостъ укинули 114, который ... зъ насъ утекъ 118, Не вчинимъ 104, въ ворку полотняномъ 109, Жупанъ одинъ взялъ ... одинъ жупанъ узялъ 116, у корчмы въ шинкарки 117,

КА

В КА заміна в – у дуже часта. І.Огієнко наводить кілька десятків прикладів: вбивається, и вдалися дорогою, вкаменовавши, и впали, лихо вчинити, в нас, у котором, неумиєтных – невмиєтных тощо [Огієнко 1930: 266-267].

Крем'янець

ККС 1578

ув о^тдєлє ѡ^т вси^х 34, врьдникo⁶ 35 зв., у суду 38, ⁶живати 40, ту^т, у суду 40, у врьАду 41 зв., имъ вчинити 43, взА⁶ши и^х ув опеку 46 зв., и^{жс} вжє жона 52, кгрo^дски^х уписа^н, 55, на вгоду 59, ув обходє^х 59,

Єв.Тяп. (передмова)

не вмєют 3,

Єв.Нег.

Водлугъ учи(н)ковъ 120, по уве(с) часъ 121, в которыхъ урости мель 121,
на ме(ст)цу божимъ усести 121, то вжѣ 123,

ВКЛ

Своихъ влусов 122, у во Ол³/₄въскои 124, и влана Мамышю... уланова сына
124, ческого и вгорьского 124, сягнули и вдарили 126, таковыи вчинок 126,

Брест 1526

З вѣку у промытѣ 52, всихъ у промытѣ 52, Псанъ у Бѣрестьи 52,

Брест 1583

За учиненьемъ 194, лежащихъ у пов³/₄т³/₄ 195, маеть у себ³/₄ 197,

Брест 1589

До враду, до книгъ владовыхъ,

Острог

Острог 1603

ѡд ус³/₄хъ 86, выкона(в)иши и учини(в)иши 87, до кни(з) вписа(в)иши 87,
мурована уся 88, мур уве(с) 88, су(т) у дворе 88, Улас Поповски(и) 97,

Остр.Ілля

Ув Острозѣ 61,

Остр.Кост.

просилъ у мене 251, далъ в селе 251, заслужилъ у насъ 251, и уволяю его 251, у
шарваркахъ уволяючи 252, лежащий у Посекахъ 252,

Остр.Рог.

В Камѣнци, в Галичу и у Вишни 112,

КлючСм. 1587

Оу православїи 8, оудоволенъ 9, нехай оу тебѣ 9, хулитсѧ оу ва(с) 11, д³/₄ль
хрѣстіански(х) оу поганѣхъ 11, оудаютьсѧ 11, а(ч) вдавати(с) 12, своихъ оу
в³/₄рѣ 12, декретъ оучинилъ ... оум³/₄ти ѡ(т)чена(ш) 12, не в таковыхъ ...
алѣ оу власны(х) 13, полнъ оувѣсь ... свѣтъ 13, ѡ(т) простаковъ вда(л)сѧ
13, ани оу Бѣга, ани в людий 15,

Кл.Отп.

Писанъ у Острогу 255, у ономъ 256, во вс³/₄хъ учинкахъ 256, повиненъ есть
вдавати 256, ввесь св³/₄т 257, до будованья впавши 257,

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

Ужо 465, чого у нихъ 466, слава у Скуминовъ 467,

Житомир

ЖК 1582-88

На (в)рочищу 39, з ураду 42, на вря(д) 42, вов покою 64, вживаль 64,

ЖК 1590

З ро(з)су(д)ку врьдогово 43, и у и(з)бѣ 44, та(к) у конѣ(х), яко и въ бы(д)лѣ
45, въ ымѣ(н)ю моемъ Шу(м)ску у по(д)даны(х) 47, тежѣ упросивъиши 52,

было усього 52, у клуни замокъ ѡ(т)би(в)шии узялъ 54, ув Остро(г) 60, въвѣ(с) 76,

ЖЄ

Вс³/ялъ, вчїнити, вжє, ѡдин зу учнкоѡ (... изъ ... ПЄ), оу воцї, по вчїнкам, бо вчил, възятї вм³/ѣтє, оув огород, навчит, оув оном

Соболь

Ест вписано 217,

Соболь 2

У небощыка 218,

Овруч 1552

делили грани того острова у вободъ 58,

Київ

ЄК 1526

Оуписали єсмо оу свѣтѡє євѣліє 321, дало оу чортѡрыи 321,

КК 1584

Присєгу вчини(л) 57, статуту вчинє(н) 58, мєжи врочищами 59, указовали ..., вказовали 62, у ву(ст)▲ рєчки 75, ув Овъручѡмъ 97,

КК 1595

Указали у лисє 62, указовали ... вказовали 62, с того мє(ст)ца управо 63, далє(и) у дуброву 63, ув о(с)тровє 66, вє(д)лє статуту всказа(л) 67,

КК 1599

На врочищу 106, ув ѡ(д)но слово и ѡб о(д)ну рє(ч) 108, давши врьдовнє 110, у вєчо(р) 113, на (з)волоку и (в)кри(в)жє(н)є 123,

XVII столїття.

Володимир

ВК 1606

Былъ уписанъ 149, которое учинилъ 149, ся кзвалтовне уломивши 150, отбивши, вломалися 150, повтекали 150, пана свого не ушановавши 150, будучи у княжати 151, ани личбы учинивши 151, до врьду 151, вдается 315, за селом въ рѡва 316, за селом у рѡва 317,

ВК 1625

у возъ 458,

ВК 1635

Таковы(и) учинокъ 302, Писа(н) у Володимєри 302,

ВК 1645

Усадившисе 391, рыби у своихъ 393,

ВК 1651-53

Неумерицкий 51, поутекали 108, не втекали 108, а кгда вже зъ вторку 108,

Луцьк
ЛК 1601

До книгъ Луцкихъ вписаный 283, у кожного права 286, або ся у во што уступовали 287, о злый всказъ 289, у того листу 289, записъ увесь ... есть уписанъ 289,

ЛК 1619

Имъ вчинили 316, насъ у причине 317,

ЛК 1631

Суддею, врьдниками 314, узавши 316, листъ уписати 316, такъ се у себе 316, у Выгове 316, у причине 317, у Выгове, у повете Киевскомъ узавшую 317, ее уживати 317, писанъ у Вилни 317,

ЛК 1649-50

През увесь 16, по ввъесь час 30,

Лямент

Ни утулити 171,

Лік.

В чолов³/₄ка вкрасти 7, не впа(л) в що оупадаю(т) є,

Дермань 1638

до уживаня 261,

Житомир
ЖК 1605

Уписа(н) ... вписати каза(л) 25, в ужива(н)є урядо(в)не 25, во(д)лу(з) уподоба(н)я 25, на врьде 26, перє(д) урядо(м) 29, палець сєре(д)ны(и) утяты(и) 30, на помочи учи(н)ку 31, уря(д)ника 31, з мє(ст)ца врьду ... перє(д) урядо(м) 33, приданы(м) з уряду 33, має(т)но(ст)и у по(д)даны(х) 33,

ЖК 1605

Уво(т)кнуло(м) 119, з уряду 121,

ЖК 1611

хрыбє(т) увє(с) 10, о(т) уряду, на врьде 10, недопущєнє ввяза(н)я 10, ув А(н)дрія 10, на вровичу 37, уво (и)мє(н)ю 40, черє(з) усє лето 60, в замку в Паволочи, у свєтлици 40, (с) пла(т)ємъ узєли 56, а у комори 59, Пули(в)чє(н)я вбитого 87, (с) хомуто(м) узятую 88,

ЖК 1635

Аутє(н)ты(ч)ны(и) 104, взяль и укравъ 112, до ула(с)ного 136, у руки 143, уси(м) приятєломъ 153, у дому своимъ 154, то усє ... екъ(с)цє(с)никами усими 155, коня у ста(и)ни 156, ув Опанаса 160, у Уласа 161,

ЖК 1649-50.

С повинности уряду 186, у шны(х) 193, У Сухоносе(н)ка 193, у Шлешка 193, ув Уласа 194, ув Шме(л)еняти 194,

Овруч

ОК 1632

У вечоръ 80, у востровъ 81, въ островъ Залесчизну увоили 81, не даючись взнать 81, з овторку на середу 80

ОК 1679

Уписанный 93, у прудкой одъмене 93,

ОК 1683

На уряде 109, въ осени у Василя 109, были у насъ въ Мошкахъ и стали собе особо у поли 110, Кузьменко узялъ 110, ехалъ у боръ 110,

ОК 1697

На уряде 78, урядникъ 79, вчынити 117, писанъ ув Овручомъ 118,

Київ

КК 1600

шзеромъ Ую(н)нымъ 128,

ПКК 1643

Суть уживають 238,

КК 1690

Уси три 58,

Жит. Вл.

У одного 14, уподобалъ в³/₄ру 15, казал вкинуть ... и утопит 16, у тебе 18,

КПМ

Коли въпасти 78, уве(с) св³/₄тъ 90,

СК

У него 6, стоячий у город³/₄ 10, пустилъ у волный шафунокъ 11, он у ее 18, сам у себе 18,

Борзна

На вряде 57, овецъ у Андрия 57, урядъ 58, узявши 59,

Бориспіль 1614

Ув огород³/₄ 5,

Наведені приклади з поліських пам'яток переконливо ілюструють, що в живому мовленні мешканців півночі України та півдня Білорусі вже остаточно було оформлене чергування *у // в*. Часте поплутування прийменників / префіксів *у – в* на письмі є підтвердженням цього. Поліські пам'ятки утримують численні варіантні (стадіальні) зразки цього процесу: *и (в)в ы(н)ши(х), вы (и)ме(н)ю, уво (И)ваничохъ, уво (И)вана, ув У(и)мици, з овторку*, проте найчастіше такі контаміновані (або два прийменники *у+в*, або прийменник *у+протетичний в* [пор. Шевельов: 383; Огієнко 1930:

267]) утворення поставали перед початковим *о*: *уво* *Ол³/въскои*, *ув* *о(д)д³/лѣ*, *ув* *оборону*, *ув* *Овручом*, *ув* *очи/у* *вочи*, *ув* *оці/у* *воці*, *ув* *устА/у* *вустА* *рѣчки*, *увошо(л)*, *ув* *о(т)чизне*, *ув* *обходеѣ(х)*, *оу* *вогород*, *оув* *оном*, *ув* *ѡдно*, *у* *водной*, *ув* *Оме(л)еняти*. Щодо потрактування прийменника *ув/уво* в таких конструкціях, то, на нашу думку, варто пристати до коментування, пропонованого Іваном Огієнком та Василем Німчуком, котрі відзначають, що написання *у вустава(х)* саме й відображають тодішню вимову з протетичним *в* [Огієнко 1930: 267] або „варіант прийменника *у/в* – *ув(ъ)* розвинувся внаслідок появи вторинного *в* – звука протетичного характеру: *ув* *одно*, *ув* *островѣ*” [Німчук 1991: 40]. Підтвердженням цього можуть слугувати написи з *ув* без характерного *в* в таких випадках винесення приголосного над рядок. Наші спостереження над рукописами житомирських, овруцьких, київських, крем’янецьких та луцьких книг підтверджують цей висновок І.Огієнка. Ю.Карський однозначно не кваліфікував кінцевий *в* у прийменнику/префіксі *ув*. Учений відзначав, що в деяких написаннях його можна потрактовувати як протезу *оу / вусте(х)*, де *в* перенесено в інший рядок; з іншого боку, про належність *в* до прийменника може вказувати написання *оуво вси(х)* [Карський 1955, 335]. Насамкінець зауважимо, що префікс *ув-* міг виступати не лише у словах з початковими *о* (рідше *у*, *а*), але й перед *ѣ*: *увѣха(н)я в маѣ(т)но(ст)* 308, ЖК 1611, що може свідчити про певну вироблювану нормативність вживання префікса *ув-* перед будь-яким голосним.

Як зазначав у свій час Ю.Шевельов, у середньоукраїнську добу це чергування було досить продуктивним, йому підпадала не лише питома лексика, але й запозичення. Причому нерідко відбувалася зміна початкового *в>у* у випадках, коли він не був префіксом. Із успадкованих слів аналізоване явище відзначимо: *ѡзѣромъ* *Ую(н)нымъ*, *рыбы и уюны*, де *в’юн* від *вити* [ЕСУМ I: 442]; із запозичених: *своих влусов*, *влана ... уланова сына, чеського и вгорьского*, *Улас*, *ув* *Уласа*, *Вгриновского*, *Угриновскій*. Усередині слова писарі, як правило, не передавали реально існуючого в мовленні чергування. У поліських пам’ятках ми відзначили лише кілька подібних написань: *Неумерицкии*, *в писме навѣчоныи*, *аутѣ(н)ты(ч)ны(и)*, *Евхима* 418 ВК 1594 (пор. у Короткому волинському літописі, писарем якого був, можливо, виходець із південної Волині: *священноинок Еуфимии* 121, ВКЛ).

Як бачимо, у наведених прикладах форми із *ув-* та *у-*, *в-* та *у-* вільно чергувалися між собою. Таке чергування з факультативним *в* (підпитуване поширеністю в цей час протези *в* перед *о*, *у*) призвело на думку Ю.Шевельова до нових змін у префіксі *уз-*, *вз-* <(вѣз-), який міг скоротитися до самого лише *з-* [Шевельов: 383], що й відображено у низці написань: *нѣ ѡ(з)мѣ(т)* 117 КК 1599; *хто его озметъ* 110 ОК 1683; *ѡ(з)му*

130 ВК 1571. Але про те, що цей процес набував у староукраїнський період всеохопності, можуть свідчити написання без початкового *в* у словах, де не було префікса *въз-* *ѡ(д)лу(г)* 105 ЖК 1590.

Звичайно, в час творення досліджуваних пам'яток годі вести мову про те, що в українській мові засади милозвучності вже були нормою. Маємо непоодинокі орфографічні приклади „амилозвучності”, коли до двох приголосних нагромаджувався третій: *взнать*, *взрозумели* або навпаки, після голосного маємо неочікуване *у*: *до ула(с)ного*. І все ж таки, попри подібні написання деякі писарі досить послідовно „правильно” застосовували поплутування *у – в*: володимирські писарі - *быль увесь*, *проме(ж)ку себѣ вгodu*, *и (в)живаючи*, *у мо(ц)и* *и ув оборону*, *у волторок зь олторка*, *сермягу вкраль*, *быль уписанъ ... для вписованя*, *оныхъ у себе*, *старанье вделати ... досить уделал*, *церков в имению ... святого Ильи у Володимери*, *Маковскому вказувал*, *а вбогие ... оббоход убогих*, *приходи(т) вжѣ уво (в)се(и) то(и) сумѣ*, луцькі - *Ивану вжѣ*, *прозбу вчини(л)*, *я з урѡ(д)у*, *ув отчизнѣ мои у Бѣрестѣчку*, *упросилъ у пана*, *насъ у село не пустили ... у пятницу ... а въ субботу*, *у воду подъ мостъ укинули*; Тяпинський - *не вмеют*; Негалевський - *на ме(ст)цѣ божимъ усѣсти*; острозькі - *ѡд ус³/хъ*, *мур увес*, *заслужил у нас*, *полнь оувесъ ... светъ*; житомирські - *та(к) у конѣ(х)*, *яко и въ бы(д)лѣ*, *бо вчил*, *възятї вм³/ѣте*, *з ме(ст)ца вряду ... перѣ(д) урядо(м)*, *(с) пла(т)ѣмъ узели*, *хрыбѣ(т) увѣ(с)*, *ку(р) два(д)ца(т) узели ... пиона полъѡ(с)ма(ч)ки взели*, *о(т) уряду*, *на врьдѣ*, *недопущѣнѣ ввяза(н)я*; київські - *присѣгу вчини(л)*, *статуту вчинѣ(н)*, *межи вровичами*, *у вѣчо(р)*, *на (з)волоку* *и (в)кри(в)жѣ(н)ѣ*; овруцькі - *въ осени у Василя*, *были у насъ въ Мошкахъ и стали собе особо у поли*, *ехалъ у боръ*, *въ островъ Залесчизну увоили*. Очевидно, виявом тенденції до милозвучності фрази слід пояснювати і деякі інші написання: *а у Брама взято* 65, ЖК 1590, де йдеться про Абрама.

Подібні написання не утворюють жодних ізоглос у досліджуваних поліських пам'ятках. Чергування *у – в* було досить поширеним у середньоукраїнську добу в усіх українських [Ярошенко: 33-34; Огієнко 1930: 265-268; Kuraszkiewicz 1934: 76-77; Шимановський: 31-32] і, очевидно, у більшості білоруських діалектів [Карский 1955: 243-245].

Префікс *въз-

Давній префікс *въз- у протоукраїнських діалектах змінився на *з-(с-)* [Крымский II: 508-509]. Перехід відбувався не безпосередньо, а через стадію різних виявів колишнього префікса: *оз-*, *уз-*. Залишки давнього префікса трапляються рідко: *вздава(т)* 102, ЖК 1635. Деякі проміжні стадії стали взагалі нормою української літературної мови, як то *уз-*. Хоч дехто вважає тенденцію до витворення *з (із)* на місці колишнього *въз- у

південно-східному наріччі („восточно-малорусском” за термінологією А.Кримського) чи не абсолютною. „Н³/4которые жалкие остатки, вроде *узвар*, *узлісся*, не подрывают общего правила, так-как они единичны” [Крымский II: 511]. Ю.Шевельов вважає, що форми з префіксом *уз-* цілковито не занепали, хоч не стали продуктивними, зазначаючи, що „в сучасній мові суперечність між *из* та *з* в основному усунено через приділення першої форми іменникам (*узлісся*, *узвіз*, *узмор’я*, *узголів’я*, але *схід*), а другої – дієсловам (*збити*, *зійти*, *стрепенутися*) [Шевельов: 383-384]. У нашій практиці зафіксовано лише один подібний „проміжний” вияв *у(з)лє(с)є(м)* 62, КК 1595.

II.2.6.1. Чергування *з/с* – *из/ис*

Наслідком занепаду зредукованих стала поява протетичного *и* в прийменнику/префіксі *з(с)*. Пам’ятки ранньої середньоукраїнської доби засвідчують такі явища досить часто [Жовтобрюх Фонетика: 199]. Подібних написань також і в поліських пам’ятках відзначено багато: *изъ зА(т)ми* 70, *из сынами* 260, Дермань 1638, *и³ суду* 42 зв., *и(з) ѡ(т)цѣмъ* 21, Ключ, *и(з) кашта(л)тико(м)* 50, *и(з) сынами*, *и(з) помо(ч)никами* 76, ЖК 1590, *са(м) и(з) челя(д)ю* 34, ЖК 1605, *ѡ(н) и(з) и(н)шими* 261, ЄК 1611, *из него* ЖЄ, *ис комо(р)никомъ* 131, КК 1600, *ис Кузмицѣю* 70, *из дворищѣ(м)* 70, *исъ сво(и)ми* 70, *ис тыми* 71, ЛГ 1519, *и(с) зѣ(м)ли* 74, ЛК 1561, *И зъ сыномъ*, *и зъ жоною* 312, ЛК 1606, *ис товаришы* 51, Брест 1526, *ис сеножатю* 321, *и с землею* 321, ЄК 1526, ... *з возо(м) и(з) хомуто(м)* 38, *из выселко(м)* 138, ЖК 1582, *измерзъ отъ студени* 294, ВК 1591.

Українські писарі ранньої середньо української доби, а особливо в період XVI-XVII ст., вже явно дотримувалися ще ніким не виписаної (нормативно) тенденції до милозвучності. Чергування (численні) *у – в*, *з – из*, а особливо *з – зи(зы)* є більш, ніж доказовими для констатації цього процесу. Писар Крем’янецького земського суду 1578 року поряд із переважаючими написаннями *з ымѣ^ня* вже пише *зы “мѣ^ня* 47 зв., де однозначно намагається усунути складне для вимови скупчення трьох приголосних *зйм* шляхом використання не вже відомого (типового для тогочасного письма) прийменника *из*, а *зы*, що звучав у його повсякденні, поза сумнівом, як *зі*.

II.3. Особливості консонантизму пам'яток північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст.

II.3.1. Відображення твердості/м'якості приголосних

Проблема твердості/м'якості приголосних (передньоязикових) перед голосними переднього ряду у протоукраїнських діалектах надскладна у славістиці. Суть суперечки „м'якісників” та „твердісників” (терміни Ю.Шевельова): чи наявна в українській мові твердість приголосних перед *e* та *u* < *i* є пізнішою власне українською інновацією, чи така твердість давня, ще передісторична. Ю.Шевельов, проаналізувавши наявний пам'ятковий та діалектний матеріал, припускає, що твердість приголосних перед рефlekсами *e*, *ę*, *ь* (у вигляді *e*) та *i* в українській мові продовжує їхній праслов'янський статус, не бувши перерваною періодом м'якшення [Шевельов: 245]. М.Жовтобрюх теж обережно робить припущення, що „напівпалаталізовані приголосні в говорах, попередниках української мови, не зазнавали перед [i], [e] повної палаталізації, отже, що тверді приголосні в такій позиції виникли в них безпосередньо з напівпалаталізованих, без проміжної стадії їх повного м'якшення” [Жовтобрюх Фонетика: 253]. Заперечував фазу набуття цілковитої м'якості напівм'якими і вже потім їх повного ствердіння в діалектах, що лягли в основу української мови, Ф.Філін, приставши до поглядів В.Богородицького, а згодом О.Савченка [Філін: 309]. Полемізуючи з авторами підручника „Історична грамати́ка української мови” (О.Безпалько, М.Бойчук, М.Жовтобрюх, С.Самійленко, З.Тараненко) 1957 року, М.Наконечний також відхиляв дату XIV-XV ст. як занадто запізнiлу для цього процесу на протоукраїнському ґрунті [Наконечний 1962: 135-144].

У найдавніших писемних пам'ятках, писарями яких були вихідці з українських земель (Архангельське Євангеліє 1092 р., Типографський устав XI-XII ст., грамота Мстислава 1130 р.), можна, певною мірою, простежити орфографічну тенденцію: *ѣ* пишеться після *л* та *н*, успадкованих як палатальні; *є* - успадкованих як напівпалатальні [Жовтобрюх Фонетика: 253].

Випадки спеціального передавання твердості/м'якості попереднього приголосного, що стояв перед *e* в аналізованих пам'ятках, простежити майже неможливо. У цей час (XVI-XVII ст.) деякі писарі вживали дві графеми для передавання звука [e] : *ε* та *є*, проте чіткої послідовності таких написань для відображення палатальності/велярності попереднього приголосного ми не виявили у жодному тексті. Хоч сам факт уживання писарями двох літер має вказувати на існування проблеми відбиття на письмі твердості/м'якості приголосних перед *e*.

У Луцькій грамоті 1519 р. є використується переважно для позначення йотованого: *приказа(н)є(м)*, *Васи(л)єви(ч)*, *єсмо*, *А(н)др³/4ємъ*, *и(з)єжчалисѦ*, *єє*, *выписує*, *єму*, але *ѡзаровское*, *с Олексие(м)*, *панєє*; *ѣ* – в решті випадків: *Василє(и)*, *сєстра*, *дєлєници*, *мєжи*, *Пєтръ*.

У Луцькій книзі 1561 р. лише іноді *є* використується в такій функції: *єсмо* 74, *Жабокри(ц)коє* 75, *єсли* 75 зв., *тєло моє лєжати* 100, *со(з)на(н)є* 101, але *києвски(и)* 74, *своею* 74, *єго*, *воеводы* 76.

У документі з Бреста 1526 р. *є* вжито навпаки для позначення нейотованого: *прятєлю*, *Мыхєлю*, *пишєшь*, *мєнє*, але *єсьмо*, *єхати*; *ѣ* – для йотованого: *Езофовичу*, *бєрєстє(и)скиє*, *прислухаетъ*, *єхати*, але *мєщанинъ*, *завєда(л)*, *тє(ж)*, *до мєнє*, *бєрєстьѦнє*.

У Володимирській книзі за 1571 р. *є* іноді для йотованого: *по(з)волянє(м)*, *ѡлєскоє* 128, *тоє* 129, *моє* 129, *кровныє* 131, *будова(н)є* 131, *єсли* 139, але при повному домінуванні *ѣ*: *панєє моєє*, *бо(ж)єго* 128.

У Житомирській книзі за 1635 р. поплутування взагалі не визначає якихось тенденцій (див. ще [Мойсієнко Акти: 7]): *Нєгрєбецько(го)* з *сєла* 110, *взєли сєна* 110, *тєпєрє(ш)нєго* 111, *правнє ... урядо(в)нє* 111, *сєбє ... вєры* 111, щоправда *ѣ* частіше використується для позначення йотованого: *шацує*, *(з)лодєє ѡписанє* 110, *єнєрала* 111, *своего* 111, *воево(д)ства* 111, *злодєє* 112, *єще* 139, але *ховає(т)* 140, *подає* 140. Є справи, де такий розподіл написань *ѣ* - *є* більш або менш послідовний. Наприклад, у справі № 47 винятки лише поодинокі: *єнєрала*, *зє(м)ли Києвъское*, *чєрє(з) усє лито ... у ста(и)ни своє(и)*, *хотєчи єго*, *которыє мєнє* 157. У контексті орфографії цієї справи написання *покаличєнє* може свідчити про відображення (з подовженням чи ні, але однозначно вже без йотації) живого мовлення писаря.

Із відомих нам пам'яток, де відносно послідовно розрізняється написання *є* та *ѣ* після приголосних, назовемо лише Крехівський Апостол: *чине(т) мовєчи*, але *кача(н)є*, *похваля(н)є(м)* [Огієнко 1930: 278].

Тричі відзначено вживання *ѣ*: в справі з тої ж таки Житомирської книги 1635 року: *Ѡчєви(с)то во(з)ны(и) єнєра(л)* 152 у Житомирському Євангелії 1570 року: *прєбываю* ЖЄ та в справі з Бреста 1526 року: *Мойзєшовича* 193. Непросто сказати, про що можуть свідчити подібні записи. В усіх трьох пам'ятках така графема більше не вживана. Нічого певного сказати не можна про випадок написання в ЖЄ, оскільки послуговуємося транслітерацією М.Трипільського. Житомирську книгу метаграфували ми, але стверджувати, що писар у такий спосіб хотів виділити велярну вимову приголосного *н*, немає підстав, бо в інших словах після *н* завжди *ѣ*: *нинєшни(х)*, *тєпєрєшнєго*, *ганєбнє* тощо. Мабуть, не помилимося в одному твердженні, що писарі цих пам'яток так чи

інакше знайомі з графікою, використовуваною в білоруській писемності, де буква э відома з XV ст. [Карский 1955: 165].

У „Ляменті...” Мелетія Смотрицького *пане* римується із змилованьє, що мало б свідчити про м'яку вимову *н* перед *є*:

Аврааму для пяти передъ л³/₄ты, пане,

Хот³/₄лесъ дати въ Содом³/₄ своє змилованьє [Лямент: 171].

Водночас у документі, створеному в Дермані 1638 року, писар, можливо, виділяв твердість приголосного *л* перед *є*: *помененому Кавалевіє* 261, відзначаючи спеціально м'якість *в*.

Про випадки написань приголосних перед *ы* – *и* див. параграф „Відображення давніх *i, *у в північноукраїнських пам'ятках ...”.

Остаточне функціональне навантаження за буквами *ъ* та *ь* – відображати твердість або м'якість попереднього приголосного, – мабуть, на час написання досліджуваних пам'яток ще не склалося: існують тексти, де наявна лише одна із цих літер; обидві графеми вживаються обмежено (писар досить активно використовує винісні літери); поплутування *ъ* – *ь* більшою або меншою мірою наявні. Але трапляються тексти вже від другої половини XVI ст., де послідовність застосування цих літер безвиняткова. В описі Ковельського замку 1590 р. писар жодного разу не „помилився” щодо використання букв *ъ* та *ь*: *подрубъ, куль, в немъ, сольные, скрынъ, для хованья, ногъ, пень, пѣчь, влѣзь, до мѣренья, швесъ, на бальках, въсход, стрельбы, с поручьемъ, столъ* 24-26 КЗ. За такої консеквентності вживання цих графем не зовсім зрозумілим є написання тільки з *ъ* дієслова *єсть*.

Щодо ареалогічних характеристик вияву палатальності/велярності, то картина членування українського мовного простору досить строката. При відчутній тенденції до протиставлення північ – південь, все ж таки виділяються й інші ареали відповідно до різних реалізацій приголосних.

Розглянемо конкретні вияви приголосних у пам'ятках.

II.3.2. Твердість/м'якість *P*

Протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови-основи твердий /r/ і м'який /r'/. Проте ще в доісторичну епоху в поліських говірках звук /r'/ утратив м'якість. Підтвердженням цього слугують написання *a*, *y* замість *я*, *ю* після *p* у давньоукраїнських рукописах XI-XII ст. [Шевельов: 250]. У ранню середньоукраїнську добу (XIV- XV ст.) прикладів із північноукраїнських пам'яток з подібними написаннями стає ще більше [Жовтобрюх Фонетика: 317; Півторак 1988: 158; Шевельов: 252; Німчук 1997: 221-222]. Відзначимо, що у волинських (західнополіських) текстах цієї пори дослідники ствердіння *p* відзначають лише спорадично або не виділяють його взагалі: *врадити*, *затраслосє*, *ратуйте* в Четьї 1489, – цілком переважають написання з м'яким *p'* [Гринчишин Четья: 261]; В.Курашкевич відзначав, аналізуючи галицькі та волинські грамоти XIV- XV ст., що сьогодення діалектна різниця між північними говорами зі стверділим *p* та південними зі збереженим м'яким *p'* чітко не простежується [Kuraszkiewicz 1934: 95]; при характеристиці фонетичних особливостей Луцького Євангелія XIV П.Бузук нічого не зазначає про написання *p* [Бузук Луцьке Єв.: 114-128].

Дані сучасної лінгвогеографії не можна звести до єдиного пасма ізоглос щодо виявів *p* перед різними голосними: наприклад, перед *u<i>i*

ізоглоса виразно протиставляє Полісся Середнє і Східне – південна межа на Середньому Поліссі дещо на південь від Коростеня, на північ від Малина; західна по межиріччю Случі та Стиру – решті території *триⁱ*, *гриⁱб*, *прⁱчиⁱна*, *риⁱбойу* [АУМ I: к.19; II: к. 15-16]; перед *a* (незалежно від походження) ті самі поліські говірки об'єднуються з волинсько-подільськими *пража*, *запражу*, *бурак* [АУМ III: к. 18, 79]. Приблизно такі ж межі поширення твердості *p* виділяє й М.Никончук *гразⁱ* - південна ізоглоса на представленій карті, яка охоплює весь південь Житомирщини, не окреслена [Никончук Атлас: к. 23]; *рабка*, *рабчиⁱк* – південна межа проходить майже по всій Житомирщині, за винятком говірок, суміжних з Вінницькою областю [Никончук Атлас: к. 71].

Зауважимо, що в абсолютній більшості випадків в усіх аналізованих текстах переважає м'яке *p'* у слові *уряд* та похідних. Ми вибрали всі випадки з твердим *p* у цьому слові. Тільки з твердим *p* відзначено написання в слові *ратувати* та похідних.

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

писари 104, господаремъ 104, господарь 105, дворанъ 106, господара 108, ноябрь, писарь 108, господаря 108, писара 109, ноябра 109

ВК 1571

гѣ(н)вара ... гѣ(н)варя 129, ро(з)ширѣти 130, на врѣ(д) 131, порѣ(д)ко(м) 133, розшира(л) 161, бря(с)ла(в)скому 161, Поря(д)ничѣ 164

ВК 1577

Ивана При(с)трѣла 203, в гу(м)нѣ спрѣтаное 213

ВК 1578

въ рынку 106

ВК 1591

на врьдъ 290

ВК 1593

теперь въ маестностяхъ 55, насъ скаръ (скарѣй) 56, Володимерьскій 57 – жодного випадку твердості; в інших справах за цей рік: теперь 58, товариствомъ 58, врьдникъ 59, на урьдъ 59, прышли 59, монастыра 365, архимандрыта 365, при дверахъ 368

ВК 1594

врьдниками 405, Шинкара 419, поверять 419, повераль 420

Єв.Тетр.

Гринь 12, рѣ(д)цкии 12, придали 13, мерыслоувци 13, оу коурѣна 13

Заг.ДЗ

животворащия 167, крымского 167, господара ... господаря 167, господару 170, господарю королю 172, господара короля 172, на враде 173, порадок 178, цвинтаром ... поза цвинтарю 175

Жидичин 1531

Дмитрь 19, з Дмитром 19 зв., з двором 19 зв.

Жидичин 1536

писаря 8, до враду 8, церъковный 8, господарьском 8, з уряду 9

Жидичин 1537

архимандрыт 22, крывды 24, архимандрите 24, декабря 25, врьднику 25, господаря 25

Жидичин 1538

ноября 23, бряславским 23, гсдря 25

Жидичин 1542

гсдрю 32, гсдрь 32, ку монастыру 33, дворянин 34, врьдовыи 35

Луцьк

ЛГ 1500, 1519

гдѣ 69, в³/₄рю 69, теперѣ 69, Григорьевы(м) 69

ЛК 1545

не примышляти 65

ЛК 1561

з урѣду 74, з ураду 74 зв., вѣдовыми 74, ѿ вра(д)ника 75, вря(д)ника 75 зв., (тут я значно частіше) з ураду 100, Пу(ш)карови 103 зв., того кухара 101 зв., до манастира 104, Жабокры(ц)кого 115 зв., Мируты ... Мирюта 114

ЛК 1569

писарѣ 15, ноябрю 15, господаря 15, господарь панѣ Олизарѣ 15, господарь 15

ЛК 1572

порѣ(д)но(м) 116, писару 116, тро(х) 117, и увѣ(с) спрѣтъ 118, вѣдо(в)не 118, писара 122, з урѣду 122

ЛК 1575

на вѣрадѣ 24, до манастира 24, порѣду 25, прѣз пастыра 25, в манастиры 25, порядок 25, в манастиру 25

ЛК 1587

урѣдомѣ 160, каленѣдара 162

ЛК 1593

отѣ урядника 60, врядника 61

ЛК 1596

в господарьскомѣ 101, Чорторійскимѣ ... Чорторыскимѣ 108, пушкаря и слюсара 112, генваря 118

Ап.1593

писара 119, генварѣ 119

Статут 1588 (Передмова)

милостивы(и) господару 4, брыдечысе 4, арыстотелкѣ 4, ѿбдарыти 5, господары 6, творили 6, обдарити 7

ВКЛ

Брянславльскаго 125, господаря 125, на Дрюцких 125, господарю 126, царю 126,

грядущаго, животворящаго 126

Потій

до цесара 985, прышли 987, вѣду 987, цѣрымоніями рымьскими 997, прывернули 999, расколу и распры 1001

Потій Посл.

пастыру наш 81, теперѣ 81, порѣду 81, манастирь 81, пастыру повѣрѣю 82, по календару 82, генваря 82

Крем'янець

ККС 1578

вр^оники 34, порядком 34 зв., г^евар^а 39, ѡтебра 39, товаришу 53 зв., за чотырыста 55, дека^бра 34 зв., с^етебр^а 37 зв., дл^а поратова^а 44 зв., дворанина 44 а зв., с тро^ама 44 а зв., декабра 46, писару 53

Єв.Тяп.

некоторые 3, которіи 4, которых 5

Єв.Нег.

поря(д)комъ 119, пор^адо(к) 119, писаремъ 120, Надзара(н)ского 128, уверя(т) 128, ся занурали 129, справили вечеру 131

КА

Численні приклади диспалаталізації. Написання ж *ря, рю* дослідник пам'ятки І.Огієнко пов'язує із боротьбою традиційного церковнослов'янського правопису з живою вимовою [Огієнко: 1930, 278-279].

Брест 1505

на тры 45, трыста 45, чотыриста 45, г(с)дръ 45, товари ихъ 45, прикажутъ 45

Брест 1526

прыятелю 51, Мозыране 52, Кобрын^а 52, прыѣжчывали 52, которы купцы 52

Брест 1589

до владу

Острог

Остр.Ілля

господарю 61

Остр.Кост.

монастыра 261

Остр.Рог.

в³/₄домо твору 112, о порядку 113, от монастыра 113

Кл.Отп.

на ратунок 255, не вдарят 260, зав³/₄рали 262, отворяєи 262, умудряет 263

Римша

сентебра 464, генуара 464, по твары 466, сподарем 466, господару 467

Кл.См. 1587

двор^аны 14, с трема 21, изр^адно 6, пор^адку 24, спра^жєную 7, потвар^аєтъ 29, пастырем 25, р^адившии 31, притр^асають 32, калєндаря 35, в³/₄р^атъ 40, л³/₄кара 41, теп^ерь 32, внутр^ь 32, о калє(н)дару, присмотруватис^а, ратовати, пастєра, кгосподара 105

Житомир
ЖК 1582-88

на врадѣ ... 38, до владу 39, ноябра 39, з ураду 42, на вря(д) 42, калѣ(н)дару 50, тро(х) 55, до вряду 58, врядникъ ... писара 62, Сѣ(н)ко з Дѣря(ж)ны 62, Пряжѣ(в)ского ... Празжо(в)ски(й) 62, ноябра 68, писа(р)у 71, сребраны(и) ... сѣребряны(х) 79, писарѣмъ 137, розширати 139, Кисорычи 139, писара ... брясла(в)ского 141

ЖК 1590

подрапаны(х) 12, гѣ(н)варя 44, до вра(д)у 44, Кухара 44, спряты 48, вря(д)ника 49, среб(б)раны(и) 60, пряжи 61, з ы(н)шими бояри, товарышами 63, ря(д) среб(б)раны(и) 71, ратуно(к) 72, гдрѣско(м) 80

ЖЄ

сталась боура, говору, прїказал мору, гдѣря, ѿрю, гдрѣ, гдѣру, вѣчѣрѣ, по мору, на вѣчѣрах, господар, вѣчѣру, назаранин, гдѣря 205

ОЛ 1519

сторонѣ трохѣ, Норуна, на горы великои 11

ОЗ 1545

тры 38, пушкари, пушкарѣ 38 (у справі переважає в кінці ѣ), пушкара 38, орутъ 39, попрятати сѣно 39, за господаря 39, трыдцать 40, государя 40, вѣпря 41, Михайла Грычинича 41, Агаранинѣ 41, Мартынѣ Корытко 43, монастиря 44

Овруч 1552

на господаря 57, при господарю 57

Собічин Єв.

порядку 21

Київ

Гольш. 1510

господара, господарѣ, которы, привозатця, прыложыли

ЄК 1526

гдрѣА 321, г(о)с(у)д(а)рѣ 321, манастиры ... разорАют ... из манастирА 322

КК 1584

вра(д)у 57, врА(д)у 58, порА(д)нѣ 58, калѣ(н)дару 58, промѣ(ж)ку ними пра шла 59

КК 1595

ГригорА 65, на (в)рАдѣ ... вradoво(м) 66, сѣ(н)тебра 84

КК 1598

уряду ... ноябра 103

КК 1599

прыбы(т) 115, *ноябра* 107, *ўжтэбра* 111, *поря(д)комъ* 113, *противо*
пѣно(м) *тро(м)* 120, *повторали* 120, *ў* *которы(и)* *пря* *иде(т)* 121,
ро(з)рываючи 123

XVII століття.

Володимир

Єв.1606

Христа, лаврина (*жодного випадку відображення твердості р, ц та*
шиплячих)

Холм 1648

распоражаает, спораженіе, писара, писарови, тром, обрядковъ, на
по(д)горю, три, чотыры 470-471

ВК 1606

на вряде 148 /*жодного випадку відображення твердості р, але в іншій*
справі за цей рік/ на вряде 314, *Одъ Крымна* 315, *на тры* 324, *Курило*
Скрыпка 325, *прадива* 337,

ВК 1625

на вряде 456, *генъвара* 456, *варыяции* 460, *Скрытъку* 460,

ВК 1645

въ порядку 391, *товарыству* 391, *заверяющимъсе* 391, *до Борисова* 393

ВК 1649

спряту 37

ВК 1651-53

ратоватис 108

ГСУж.

твору, кору, м³/₄ру, говору, гору 41, *звератами* 59

Луцьк

ЛК 1601

зъ волоками трыма 285, *на вряде* 283

ЛК 1619

Рымскимъ 324, *на вряде* 396, *урядовымъ* 397, *октября* 320

ЛК 1631

врядниками 314, *господару* 316, *писара* 317, *господаря* 318

ЛК 1649-50

прихилияючысе 15, *приселкомъ* 15, *ратуючи* 29, *октября* 29,
Жабокрыцький 30, *сентябру* 31, *прядива* 31

ЛК 1653

сентябру, октябру, ноябру, декабру 584, *Грыцько* 585, *трыдцетъ* 585

Лік.

цесара 8, *крыч³/₄тѣй, горѣчестъ* 1

Лямент

рытм 166, *пастыра* 168, *тому не в³/₄ру* 170, *урадником* 172, *на морю* 174

Дермань 1627
манастиря 259, архимандрыта 259, монастира 260
Дермань 1638

слюсара 260

Дермань 1645
урадника 266

Житомир
ЖК 1605
з вряду 33, гє(н)вара 33, Пузиря 35, ратовали 35, Борыса 56, двєры 59,
урядника и араньдара 72

ЖК 1609
гбря 115, гбрю 115, писара 115, на врядує 118, декабра 118, писара 119,
м³/сєца гє(н)варя 159, с Каря(б)чєва 160, уморяю 165

ЖК 1611
ѡ(т) уряду 35, ноябра 37, декабра 35, ѡктебря 51, ры(м)ского 53,
врядовы(х) 54, Ярошь Хряно(в)ски(и) 69, выкрыкаючи 75, ура(д) 83,
арєньда(ра) 275, Твора(н)скому 311, Храно(в)ского 313, господара 320

ЖК 1635
чотыро(х) 12, завираючи 13, ратова(т) 13, гє(н)вара 90, писара 92, ноябра
91, Кры(с)тину 92, до царя 94, калє(н)дара 100, трохъ 104, поря(д)комъ
105, чотыры 135, писара 142, Адама Цырулика 152, вєпъря ... вєпъра 160

ЖК 1649-50.
прычыны 180, прыказаль 186, Катарыны 190, урадового 195, Трыпо(л)сцы
180, порываючисє 181

Соболь
гєнваря, монастира, умораєм, в монастири, гєнваря 217

Соболь 2
роspадити ... роcьпоряжєнє 218, прыпадаючою 218, на прыклад 218

Овруч
ОК 1632
монастира 77, октобря 77, порядкомъ 82, нарядившися (тут
'порадившися') 87

ОК 1679
роspрядити 94, порядокъ 94, у манастиру 94
ОК 1682

укрывжоную 112

ОК 1697
трыдцатого 78, гєнваря 78, урадникъ 79, на уряде 117, Грыгору 117,
писару 118, прыложити 118, прытысненые 118, прынятемъ 118

Київ
Катех. 1600

дари 9, которіе 11, з натури 12, в³/рачи 12, господаремъ 14, душа трасетсе 15, смирает 15, трох 15, закрита 16, которих 16, порядного 17, спорадило 18, узрат 20, узрят 20, видять и зряют 20, част мора 21, досмотруючи 22, пастыров ... пастырев 72, в³/рат 73, добрих 74, з в³/ри 74, /жодного написання з *ры<ри/*.

КК 1600

манастира 128, надъ Днѣпрѣмъ 135, примыкають 135, пры(з)наває(т) 138, завираючи 138

КК 1638

ура(д) 174, трибуна(л)ски(и) 174, ураду 174, юри(з)дицію мою урадовъною 174, юры(з)дицію 174, уря(д) ... прыдалъ 175, манастира 175, Охримовичъ 183, прылєгъло(ст) 183, прыпозъву 188, чотыры ... три 190

ПКК 1643

бєзряди(н)ски(и) 221, прє(з) рыку Субъ пєрєшовиши 236, стрія Прокопа 236, уря(д) мо(и) 242, ура(д)никови 266

КК 1690

Жит. Вл.

до рыму 13, Жоны Игоря 14, за цесара 14, Игоря 14, царягородскии 14, до календара 18

КПМ

трохъ 64, три оурАды 92, порАдку 94, НазарАни(н) 96

СК

уряд 6, Ярѣ 10, в рынку... Гаврыла 10, чотыры 8, Лаврыну 9, пряжу 19

Борзна

декабря 57, на вряде 57, господара 58, урадовъне 59

Бориспіль 1614

шинкара 4

Бориспіль 1661

з ураду 61, в порядку 61.

Більшість досліджуваних текстів демонструють вочевидь тверду вимову *р* у повсякденному спілкуванні їх творців (авторів, переписувачів). Абсолютно превалює велярне *р* у відмінкових закінченнях: родовому - *-ра*, давальному - *-ру* та орудному - *-рох*. Найпослідовніше писарі відображають тверде *р* у давальному, де з 37 вживань іменників на *-р* лише в 7 випадках маємо *-рю*, причому 5 із них відзначено в західнополіських пам'ятках. Із написань *-ра/-ря-* всередині слів зафіксовано приблизно однакову кількість твердих і м'яких: 34 і відповідно - 41. Наведена статистика стосується передовсім ділових документів із актових книг. Щодо покрайніх записів на двох Євангеліях кінця XVI та початку XVII ст., авторами яких є, найімовірніше, вихідці із

Західного Полісся, то твердість *p* писарями не виділена взагалі. Єдиний випадок *мєрыслоувци*, мабуть, свідчить передовсім про збіг *ы* та *i > u*, а не про твердість *p*. Зауважимо також, що й у західнополіських грамотах початку XVI ст. *p* переважно позначено м'яким. Зокрема в грамоті 1500 року при передаванні роздільної вимови після *p* писар ставить *ь*: *Григорьєвы(м)*, а в інших випадках, наприклад, після *з* – *ь*: *розьєждА(л)*. Навіть у пізніших пам'ятках ділового письма трапляються тексти, де палатальність *p'* очевидна. Зокрема в справі за 1593 рік писар послідовно позначає *p'*: *теперь въ маетностяхъ, насъ скаръ* (скарай), *Володимерьській*. Щоправда, в інших писарів за цей само рік відображення *p* традиційне, поліське – з відчутною перевагою твердості цього звука. Такі раптові „перепади” при написанні окремих звуків можна прокоментувати тільки за умов, що: 1) справи писали різні писарі; 2) справа представлена в канцелярію із відповідною орфографією, яку місцевий писар не змінив, не адаптував під традиційний узус.

Значно менше відхилень від традиційної орфографії в друкованих творах. Причому, коли автор походив із Полісся, то відсоток передавання велярності *p* у пам'ятці значно вищий, як, наприклад, в І.Потія, А.Римші, водночас майже не знаходимо відображення твердості *p* в автора (набірників) „Л^{3/4}карства...”, у полемічних творах Клирика Острозького. Цікаво, що у творах Герасима Смотрицького набагато частіше знаходимо тверде *p*, ніж у його сина Мелетія. Проте ця твердість відображена передовсім у кінці слів: *рицєра, л^{3/4}кара, калєндара, кгосподара*, хоч зрідка трапляються написання і з м'яким *p'* в кінці слова: *калєндаря*. Про велярну вимову Г.Смотрицьким кінцевого *p* можуть свідчити виключні написання з *ь*: *калєндарь, тєперь, внутрь*. Зауважимо, що в досліджуваній пам'ятці графеми *ь* та *ь* передають м'якість/твердість кінцевих приголосних послідовно: *л^{3/4}каръ ... строитєль* 31. Усередині ж явно переважають написання з м'яким *p'*: *порАдку* (3 випадки), *рАдивши* (4 випадки), *в^{3/4}рАтъ* (3 випадки), *дворАны, изрАдно, спрАженую, потварАєтъ, притрАсають, оукорАють*. Поодинокі випадки ствердіння *p* у творах Петра Могили, друкованих у Києво-Печерській лаврі. Із літератури конфесійної найчастіше відображали твердість *p* писарі Житомирського Євангелія та Крехівського Апостола. Значно менше таких написань у Євангеліях В.Негалецького та Пересопницькому. Цікавий у плані відображення твердості/м'якості *p* Катехізис 1600 року. У мовленні писаря *p*, мабуть, був м'який. Не відзначено жодного випадку *ры* на місці *ри*. Написання ж, що відбивають твердість (їх не мало), напевно, слід пояснювати поліським впливом.

Північноукраїнські пам'ятки цього періоду на основі передавання на письмі твердості *p* об'єднуються із білоруськими. Хоч це явище відзначає Ю.Карський у пам'ятках з усієї території Білорусі, починаючи від XIV ст., проте сам учений зауважує, що „всі білоруські говори можуть бути розділені на дві групи: південно-західну – твердоеру та північно-східну – м'якоеру” [Карский 1955: 307]. Не виключає спільного розвитку ствердіння *p'* у північноукраїнських та білоруських говірках П.Векслер, зауважуючи, що в київсько-поліській зоні початки диспалаталізації *p'* могли сягати доісторичних часів [Векслер: 202, 203]. Переважно, не знають ствердіння *p'* перед наголошеними рефlekсами *ě*, *'a* та *i*, *u* (<*o*) західні берестейсько-пінські говірки [Климчук 1983: 100]. Таким чином, ствердіння *p'* слід уважати властиво південнобілоруською (праареалом якої були Надприп'яття та Надясельддя або племінні діалекти нащадків деревлян і дреговичів) консонантною рисою на всьому південно-західному києворуському мовному просторі, що протиставлявся м'якоерому континууму: більшість південно-західних архаїчних українських, берестейсько-пінські та м'якоері білоруські (східні райони Вітебщини, Могильовщини та деякі говірки Гомельської області) [Скопненко: 109]. Витоки цієї інновації сягають, найвірогідніше, ще передісторичної доби [Півторак 1988: 156-157]. Наразі годі запропонувати більш раціональне пояснення диспалаталізації *p'* (як, зрештою, *шиплячих* та *ц'*), аніж балтським впливом [Півторак 1988: 242]. Пробившись із теренів Полісся поодинокими написаннями в найдавніших писемних пам'ятках (XI-XII ст.), ця особливість стала домінуючою в канцелярській мові Великого князівства Литовського. Статистика відображення твердості/м'якості *p* у Статуті 1588 року майже повідсотково збігається з наведеною нами у північноукраїнських текстах: *-pa/-ря* у закінченнях: *г(с)дря* (17) – *г(с)дра* (74); *-ра/-ря-* всередині слова: *вряд* (1268) – *врад* (49), *порядок* (34) – *порадок* (25) [Мякишев: МАУ]. Ця північнополіська за постановням особливість згодом домінує в писемних текстах з усієї території Білорусі (навіть у північно-східній м'якоерій), а відтак стає літературною нормою. Така всепоглинаюча твердість *p*, очевидно, в другій половині XVI ст. в більшості регіонів Білорусі стає доконаним фактом. Зокрема, деякі писарі Мінської актової книги за 1582 рік *p* позначають виключно як тверде: *Соломерыцко́го, Старыхъ Соломерычъ, прыехал, врадника, Соломерыцкому при Меньского, прыданым, чотыры, Лазаровичем, прычын* тощо [МК: 1-12]. Така ж само послідовність щодо відбиття твердості *p* – у „Повісті про Аттілу” [Золтан: 108-199]. Подібних свідчень із північноукраїнських пам'яток ми не знаємо.

На українських теренах тверда вимова *p* спочатку значно поширилася на південь (непоодинокі написання трапляються в південноукраїнських пам'ятках), проте в процесі становлення української

літературної мови її нормою не стала, залишившись поліською діалектною (пор. ще висновки Ф.Філіна „Географічна компактність твердоерих говорів, поступове затухання твердоерості від основної зони її поширення на північ, схід та південний схід є аргументом на користь єдності походження ствердіння *р'* на східнослов'янському ґрунті. Ствердіння *р'*, очевидно, розпочалося в західних діалектах на північ від Прип'яті, звідки досить рано проникло на Правобережну Україну, а в епоху розквіту Литовсько-Руської держави стало поширюватися і в інших сусідніх областях” [Филин: 318].

Поряд із численними прикладами написань із *-ра-*, *-ру-*, *-ры-* Ю.Карський наводить не меншу кількість прикладів зворотного процесу – відбиття м'якості *р*, переважно поплутування *ры>ри*, і кілька випадків *ра>рА*, *ру>рю*. Припускаючи, що в Літописі Аврамки, писаному в Смоленську, та в перекладах Скорини це могло бути відбиттям живої вимови, проте важко припустити розвиток цієї риси в південнобілоруських – Статуті 1588 р., Катехізисі 1562 р., Євангелії Тяпинського 1580 р. (останню пам'ятку умовно відносимо до поліських на основі мовних особливостей), оскільки в живому мовленні мешканців цього краю м'якого *р* уже не було. Ю.Карський вважає, що подібні написання – явище суто орфографічне [Карский 1955: 310]. Думаємо, що в цьому випадку можна запропонувати й інше пояснення подібних написань. Зважаючи на те, що переважна більшість прикладів ілюструють саме м'якість *р'* перед *и* відповідно до етимологічного *ы* – 72 приклади супроти 12-ти перед *А*, *ю* відповідно до *а*, *у*, не можна цілком заперечувати, принаймні у тих-таки південнобілоруських текстах, звичайного поплутування *ы* – *и*, яке так само часто трапляється і в північноукраїнських пам'ятках (див. параграф „Відображення давніх **i* – **у...*”). Таке ж співвідношення наводить і дослідник Катехізісу 1585 року А.Фаловський: *которѣи, добрихъ, которыми* і лише *дарь* [Fałowski: 38]. Скрупульозні ж кількісні підрахунки написань *р* у Євангелії Тяпинського, наведені І.Климовим, взагалі ставлять під сумнів білоруськість її творця. Така кількість вживань м'якого *р'*: *-рю* – 11 разів (у досліджуваних нами північноукраїнських пам'ятках фіналь *-рю* трапляється вкрай рідко); тільки написання *трехъ четырех, отворю, ударю*; після *р* абсолютно переважає *и/і*, наприклад, у префіксі *при-* лише в дієсловах *припадывали* та *пришоломъ* відзначено твердість, але не відзначено її 486! разів [Клімаў: 14-15] – не характерна для жодної з проаналізованих північноукраїнських пам'яток. Погоджуючись із Юхимом Карським у тому, що м'якого *р'* в поліських говірках у XVI ст. вже не було, все ж таки цілком можемо припустити, що поліщуки з Пінщини чи Берестейщини знали звук [и^і], перед яким *р* не палаталізувався, чим і пояснюються такі

численні випадки $ry > ri$ у Євангелії Тяпинського, Катехізисі 1562 року тощо. Надпоправні ж написання rA , ry відомі й у північноукраїнських пам'ятках: с *Каря(б)чева* ЖК.

У південних українських діалектах картина була дещо інакшою. До XVI ст. носії більшості південно-західних українських говірок диспалаталізації *p'*, найімовірніше, ще не знали [Шевельов: 811-812]. Нечисленні приклади із текстів пізньої давньоукраїнської доби мають все ж таки спорадичний, а не системний характер (пор. у Євсевієвому Євангелії лозору *гради*, *спирю* замість *спироу* [Німчук 2001: 29]). Не відзначено жодного випадку ствердіння *p'* у п'яти галицьких грамотах, написаних у Львові протягом 1382 – 1413 рр.: □□□□□**А**□□, □□□□□□□□□□□□, □□□□□□ (хоч тут же □ε□□□, □□□□□□), □□□□□, □□□□□**А**□□□□□□, □□□□□□□ □□□ε□□, □□□□□□ε□□. Прийменник/префікс *при* вживається тільки з дієзним □ [Молдован: 263-272]; у перемишльських (1353-1395): *го(с)по(да)ра***А**, *дворане*, *узор(д)ратъ*, але *Гры(ц)ковою*, *прысудили*, *пры* [Купчинський 1986: 62-64]; у молдавських грамотах XIV-XV ст. написання *ра*, *ру* – непоодинокі: □□□□□□□□□□, □ε□□**А**□□□, □□□□□□□□□□, проте В.Ярошенко не схильний пов'язувати їх виключно з розмовною буковинською стихією. Вплив середньоболгарської орфографії – очевидний [Ярошенко: 20]. М.Антошин такі написання пояснює білоруським впливом [Антошин: 27]; не відбито твердість *p* у Кам'янець-Стромилівському Євангелії 1411 року [Крижановский Ев. 1411: 531-540].

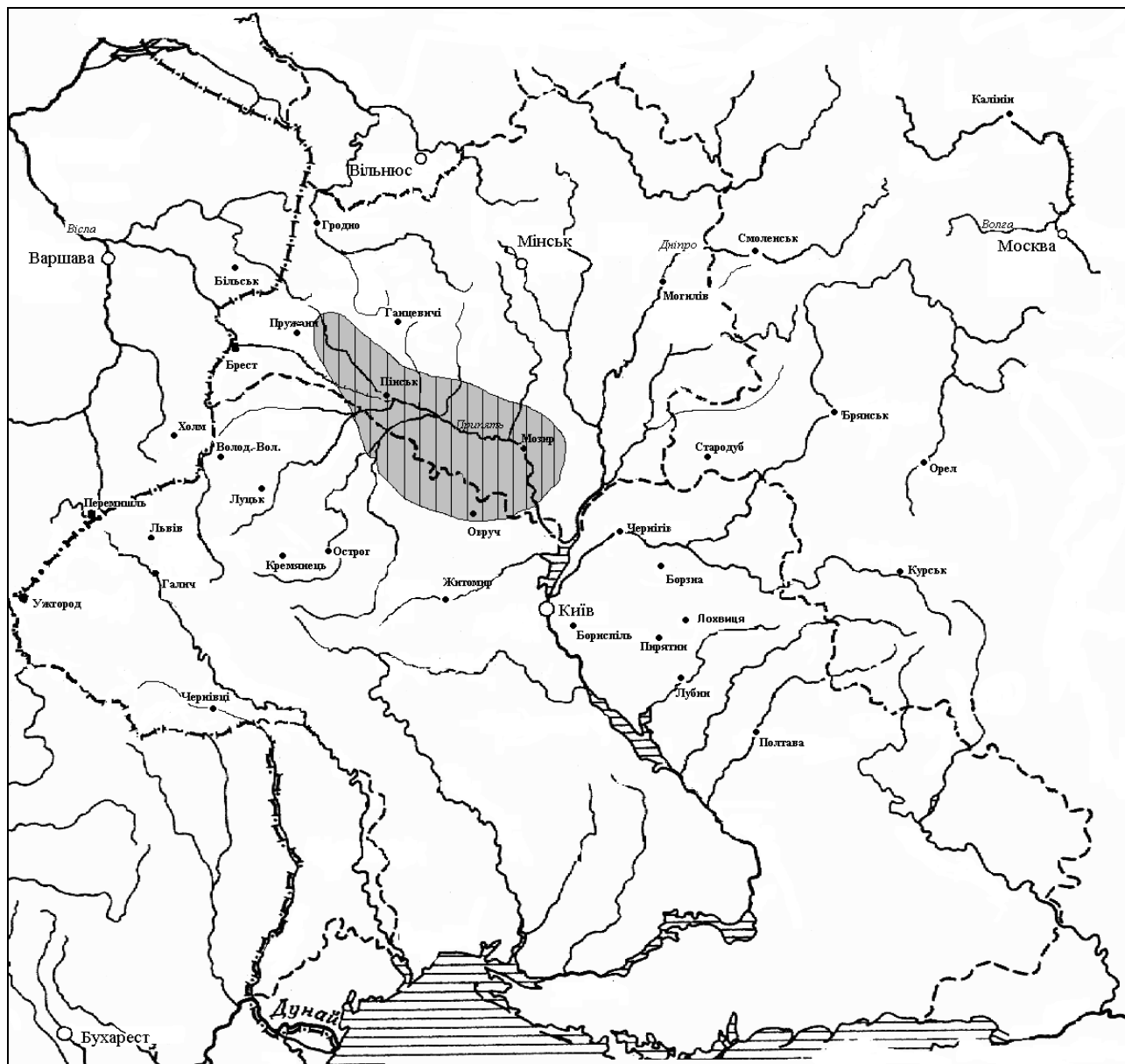
Зберігання м'якого *р'* в кінці та в середині слів відзначає в закарпатських текстах – XVI-XVII ст. І.Панькевич: *царь, теперь, гурько, из шатря, пряця* [Панькевич: 176]. У XVI – початку XVII ст. в галицьких текстах також домінують написання з м'яким *р'*. Наприклад, у документах Ставропігійського братства, як відзначає Г.Шило, тверде *р* фіксується кілька разів лише в слові *писара*, решта написань (наведено кілька десятків) відбивають м'якість *р'* [Шило: 55]. Не можна однозначно потрактовувати твердість чи м'якість *р* у пам'ятці з Півдня Холмщини 1687 р. У прийменнику/префіксі *при* послідовно пишеться *ы*, проте, зважаючи на численні поплутування *и* - *ы* після інших приголосних, а також на написання слова *порядок* (4 випадки) тільки з *я*, при лише одному – *писара*, логічно буде припустити, що такі написання *прыказаны(и)*, *пры(и)няти* відбивають не ствердіння *р*, а поплутування *и* - *ы* [Мойсієнко Slavia: 559]. Однак уже в XVII ст. у творах письменників, вихідців із Західної України (Андрія Скульського 1630, Йоанікія Волковича 1631, Памва Беринди 1616), ствердіння *р* дослідники

відзначають у всіх позиціях: *twarъ, zwěръ, pastyra, zora, wdaraj, troch, wladaru, uzru, změrjaty, pastyrja* [Łesiów 1965: 355-356]; у Транквіліона-Ставровецького: *въ мору, цесаръ, кесару, настыру, позру, узру, зв³/₄рами, косаръ, косаромъ* [Шимановський: 39].

У південно-східних пам'ятках від XVII ст. відзначається строката картина вживання *p*: з одного боку – чітке розмежування при передаванні твердості/м'якості, а з іншого – часті випадки диспалаталізації. Такі написання зафіксовано в Лохвицькій книзі [Лохвицька: 10]. У Пирятинській книзі спостерігаємо тенденцію до переважання палатальних написань *p'*, наприклад, жодного разу не відзначили ми твердість *p* у слові *уряд* (всього 28 уживань), а також показовими є приклади: *гарячий* 2, *врядовымъ* 3, *въ порядку* 4, *писарь* 430, хоч при цьому написання міста Пирятин та похідного від нього прикметника переважає із диспалаталізованим *p*: *ператинскимъ* 2, *в Ператин³/₄* 125, але *пирятинский* 429, сюди також *арандара* 2, *Хведорыха* 3, *поратую* 124 [ПК]; полтавські: *писареви* 4, *на врьд* 4, *писара* 19, *у господара* 73, *порадку* 74 [АКП]; *зо урядомъ* 54, *прясти* 55, *на врьдъ* 55, *генъвара* 56, *отъ господара* 63, *въ порадку* 64, *зъ порядку* 66 [ППС]. У наведених прикладах із полтавських книг впадає в око відсутність написань з *-ры-*. У відомих нам текстах не відзначено жодного випадку. Це може бути підтвердженням того, що в живому мовленні писарів полтавських книг *p* повністю не депалаталізувався. Цілком превалюють написання з м'яким *p'* у слові *уряд*. Наведені приклади з південно-східного ареалу, мабуть, слід пояснювати неорганічністю тут процесу диспалаталізації *p'*. Населення цього регіону у XVI-XVII ст. не було однорідним. Значний відсоток становив прийшлий елемент, певне, немалий він був і з Полісся. Справи із Лохвицької, Пирятинської та Полтавської канцелярій вочевидь відображають поліські ознаки, і велярне *p* в документах – цьому підтвердження. Проте, думаємо, що то не було відбиттям живої риси, а найочевидніше, тодішньої орфографічної традиції.

Таким чином, велярна вимова *p* від постання є північнополіською (південнобілоруською) рисою, що відображена в найдавніших писемних пам'ятках. Ця особливість стала неписаною орфографічною нормою в канцелярії Великого князівства Литовського й швидко поширювалася на суміжні землі. Від XIV ст. у пам'ятках із Полісся і власне з усієї Білорусі дослідники відзначають велярний звук [p]. Натомість у текстах з південно-західного наріччя української мови (галицьких, перемишльських, буковинських, південноволинських) м'який [p'] зберігається аж до початку XVII ст. З часом поліська консонантна риса поширюється на південь українського мовного простору і в пам'ятках XVI - XVII ст. з південних наріч стає досить часто вживаною, проте, не маючи розмовного підживлення, на українському півдні нормою так і не стала. У цілому

ствердіння *p* охопило все Полісся, однак хронологічно неоднаково. В основному погоджуючись із Ю.Шевельовим щодо запропонованої хронології веляризації *p* стосовно Східного і Середнього Полісся, Волині, Підляшшя, Поділля та Наддністрянщини [Шевельов: 812], все ж висловимо власне міркування про початки цього процесу на Західному Поліссі. Дуже ймовірно, що волинські племінні діалекти (принаймні в їх північній частині) разом з рештою протополіських – деревлянським та дреговицьким – були твердоерими у передписемну епоху. Пізніше, внаслідок потужної колонізаційної хвилі з українського півдня, разом з експансією інших південноукраїнських особливостей на західнополіський мовний простір було привнесене і м'яке *p'*. Можливо, в контексті сказаного і є сенс об'єднувати в часі ствердіння *p'* для Західного Полісся і Наддністрянщини, але датувати бл. 1600 р. [Там само] вельми непросто. Справді пам'ятки з Галичини в кінці XVI – на початку XVII ст. ще утримують м'який *p'*, але західнополіські тексти середини XVI ст. уже в більшості випадків відображають твердість *p*. Тобто, за даними писемних пам'яток, веляризація *p* на Західному Поліссі розпочалася щонайпізніше в першій половині XVI ст. Проте й ці міркування не можуть бути прийняті за остаточні, оскільки саме західнополіські тексти різночасно протиставляються на твердоері – їх абсолютна більшість, авторами яких були або люди вчені, або писарі місцевих канцелярій, та м'якоері – їх кілька (приписки на друкованих книгах), але з огляду на абсолютно точну їх локалізацію та факт постання з-під руки людей малописьменних (наявність описок і помилок), вони мають неабияке значення для висновків щодо побутування й локалізації мовного явища. У цих приписках *p'* послідовно м'яке. Тому висновки напрошуються двоякі: 1) йдучи тільки за кількісними підрахунками відображення явища у пам'ятках, час ствердіння західнополіського *p'* однозначно слід перенести на більш ранній період, як мінімум – перша половина XVI ст., а не 1600 р. (всупереч Ю.Шевельову [Шевельов: 812]); 2) цілком правдоподібним (саме в цьому випадку) видається нам припущення про певну невідповідність у кінці XVI – на початку XVII ст. переважання деяких мовних фактів у західнополіських пам'ятках їхньому реальному поширенню. Якщо писарі приписок на Євангеліях та Апостолі кінця XVI ст. справді були місцевими (Торчин, Іваничі в той час Володимирського повіту та Ратне, Ветли нині Любешівського р-ну), то треба визнати м'яку вимову *p'* тогочасними мешканцями цих населених пунктів як незаперечну. У такому випадку дата Ю.Шевельова 1600 р. для ствердіння *p'* буде навпаки надто ранньою для цього регіону.

Карта 12. Відображення
твердості/м'якості приголосних.

 – протоареал ствердіння **р'**

П.3.6. Твердість/м'якість Ц

Українська мова успадкувала давню м'якість *ц'*. В давньоукраїнську добу попри двояке передавання на письмі звука *ц*, як м'якого, так і твердого (вплив церковнослов'янської мови), все ж таки „аналіз великої масиви даних дозволяє довести більшу частотність і консеквентність уживання „йотованих” та **ь** в давньоукраїнських пам'ятках порівняно з церковнослов'янськими рукописами” [Шевельов: 789-790]. Північноукраїнське наріччя було південною периферією білоруського мовного ареалу - епіцентру цієї інновації [Півторак 1988: 167]. Про термін ствердіння [ц'] в поліських говірках існують незначні розбіжності: М.Жовтобрюх припускає, що депалаталізація в поліських говорах відбулася до XVI ст. [Жовтобрюх Фонетика: 314]; Ю.Шевельов цілковите ствердіння північноукраїнського [ц'] відносить „щонайпізніше на кінець XVI ст.” [Шевельов: 791]. У середньоукраїнський період (XIV - XV ст.) у пам'ятках із північноукраїнських земель маємо різні вияви написань твердого або м'якого *ц*. Щоправда, відображення твердості *ц* на письмі більшість дослідників схильні пояснювати або пануючою орфографією, або церковнослов'янською традицією. Так В.Курашкевич на основі написань *ц* у галицьких та волинських грамотах не виділяє жодних ареалів. За Курашкевичем і галицькі, і волинські писарі досліджуваних грамот вимовляли *ц* м'яко. „Написання ж *ца* поруч із *цѧ* варто пояснювати не як фонетичні, а графічні. Писарям не потрібно було старатися спеціально передавати м'якість *ц*, бо читали і вимовляли цю графему тільки м'яко”. Написання *стоцѹ* вчений схильний пояснювати церковнослов'янським впливом; у слові *ѡ(т)ца* твердість *ц* не зовсім показова, оскільки це очевидний церковнослов'янїзм [Kuraszkiewicz 1934: 93-94].

Відзначає написання *-ця*, *-цю* П.Бузук у Луцькому Євангелії: *виталнїця*, *овцю* [Бузук: 127] (пор. також у Я.Баньчеровського „поєднання графем *ц+а* трапляється (в Луцькому Євангелії – В.М.) дуже рідко і лише в кінці слів” [Баньчеровский: 9]. Численні приклади кінцевого м'якого *ц* відзначає у Четї 1489 року Д.Гринчишин: *бѣцю*, *дѣвицю*, *горницю*, *вѣнѣць*, *жрѣць*, *яѣць* та ін. Багато прикладів із суфіксом *-ица* *блудница*, *дѣца*, *заступница* тощо учений трактує збереженням церковнослов'янської традиції. Прикладів з твердим *ц* в суфіксі *-ець* досліджувана пам'ятка засвідчує мало *борца*, *борцомь*, *молодцы* тощо [Гринчишин Четья: 268]. У Київському Псалтирі 1397 року „величезна кількість написань йотованих голосних та $\frac{3}{4}$ після *ц* мають вказувати на збереження м'якості цього приголосного...” водночас „випадки з **ь** та відсутністю **ь**, **ь** в кінці слова

після *ц* поодинокі і не дозволяють однозначно тлумачити їх як відображення диспалаталізації” [Німчук 1997: 223].

Щодо просторового вияву, то за твердістю кінцевого *ц* *хлопец*, а також перед *а(я)*, *у(ю)* *вулиця*, *хлопця*, *вулицю*, *хлопцу* поліські (середньо- і східно-) говірки об’єднуються із наддністрянськими, подільськими, гуцульськими і покутсько-буковинськими [АУМ ІІІ: к. 16].

Приклади на *-дцять* подаємо лише у випадках м’якості *ц’*, оскільки у досліджуваних текстах абсолютно превалюють написання із твердим *ц*.

XVI століття.

Володимир

ВК 1567

Съ купцями 106, отъ справецъ 104, до державецъ 106, за границу 106, купцовъ, торговцовъ 106,

ВК 1571

З моцы 131, ѡтца 132,

ВК 1577

На Смолянци 103, На шибеницу 104, ѡ(т)ца 202,

ВК 1591

месеца 290, до столици 290, танци 291, отца 292, посланца 292, двадцятого и двадцять першого 293, въ пятницу 293, съ хлопцем 294, въ колку местцахъ 295,

ВК 1593

обещуемъ 54, Кондыцые 54, кондыцие 55, на местцахъ 55, въ Троици 55, Якуба Претвица 56, Галицького, Трёмбовелского ... Вишневецъкого ... Корсуньского, Любецького 56, / інший писар – месеца, 58, на м³/₄стцу 58, на сыновца 58, на пятницу 58, естъ выволанъцемъ 58, зъ В³/₄ницы 58, въ Сут³/₄сцы 59, звонница 368, драницями 368, у светлицы 368, на Березницы 370,

ВК 1594

Марца 405, ручницу 406, отцу 407, отца 407, отцемъ 407, на местъцу 407, местцемъ 408, за апеляцыею 408, служебница 411,

Єв.Тетр.

Мерыслоувци 12, Заставци 12, петроувьци 12,

Заг.ДЗ

Троицы 167, в дворцы Островцы 169, дворца Островца 170, У скрынци 176, звонници 174, на звонницы 175,

Жидичин 1531

Грицька 8,

Жидичин 1537

Наконецъ 23, границу 25, пятницу 25, конца 26, з отцем 26,

Жидичин 1538

Мсца 23, небожчицы 23 зв., наконецъ 23 зв., обе половици 24, у моци ... у
моцы 24 зв., при конци 25,

Луцьк

ЛГ 1500, 1519

Съ Сє(л)ца 69, ѡтцємъ ... ѡ(т)ца ... ѡтцу 69, делєници 70, Моцєницєю 70,
на Моцаници 70, ты(м) ми(ст)цо(м) 71, делєницы 71,

ЛК 1545

В Корцы 69, ув У(и)мици 65,

ЛК 1561

В половицу 74 зв., Духо(в)ницу 100, о(т)ца 101, духо(в)ницы 101, мѣца 102,
Стєцута 103 зв., на яровицу 106 зв., све(т)лицы 107, границу 109 зв.,
копцы 109 зв., Цыбу(л)ского 111 зв., на мє(с)цу 113, шє(в)ци 114,

ЛК 1569

м³/4сяца 15, Тройцы 15, рекою Лютицею 15,

ЛК 1572

Ѡтцу 116, на мєстцы ... при моцы 121, мѣца 122, светлица 122, пиєницы
123,

ЛК 1575

мѣца марца 24, справѣцу 25, троицы 25, черънцы 26, червца 26, державци
26,

ЛК 1587

Куницами 161,

ЛК 1593

За працу 61, у пятницу 61,

ЛК 1596

Месеца марца 102, до пивницы 108, злочинцы 110, стацыю 115,
екъзекуцыи 121, сєнтєнцый 121,

Ап.1593

ѡѣца 118, троици 118, м(с)ца 119,

Статут 1588 (Передмова Льва Сапіги)

на зуфальцы 5, млодєнѣцы 5, границу 6, мєстьцахъ 6, тую працу 6,

ВКЛ

Богородицю 120, Волынци 122, в солници 122, старца 123,

Потій

Страницы 985, у пятницу 995, арцыбискупства Корцырьского 997,
праца 101,

Потій Посл.

Посланца 81, о м^{3/4}сца 81, столица 81, чернцовъ 82, пъяницамъ 82, у Рожаниц^{3/4} 82

Крем'янець
ККС 1578

Тро^ицы 34, у Крем^ици 35, свѣтлицы, свѣ^тлица^х 35 зв., па^ицыро^е 35 зв., Волицу Ми^ицо^ецы 40, в Крем^ицы 41 зв., половицу 49 зв., Пашуко^ецахъ 52,

Єв.Тяп. (передмова)

Ср(д)ца 2, столицъ 5, до конца 5, конецъ 5, на месцы 7, з моцы 8

Єв.Нег.

Працы ... працы 119, працювалъ 119, тую працю 119, ѡ(т) ѡ(т)ца 120, правицею 120, зъ ѡ(т)цовъ 120, ку ко(н)цу 121, на сѣрцу ... палцемъ 123,

Брест 1505

Купцы 45,

Брест 1526

В Цѣхоновъцы 51, купъцы 52, за гъраницу 52, черъниговцы 52,

Брест 1583

Житом и пшеницею 195, зъ Ор^{3/4}ховца 196, Вишневца 198, пшеници 200, пшеница 200, зъ Дубровицы 200, поборца 201,

Острог
Остр.Ілля

Половицы 61, купцов 61,

Остр.Кост.

Троицы 252, гостинця 252,

Остр.Рог.

В Каменци 112, протѣстацыи 112, папѣжници 112, на м^{3/4}сци 113, вс^{3/4} чер^иц^{3/4} 113,

КлючСм. 1587

На м^{3/4}стца 5, птицы 5, на столици 6, таємници 8, на м^{3/4}стцы 18, и(з) ѡ(т)цѣмъ 21, свѣ^тыхъ ѡ^тцѣвъ 24, оу кузниці 25, старц^{3/4} 28, працювати 105, столицу 105, до ко(н)ца 105, ѡ(т) працы 105,

Кл.Отп.

Мою працю 255, овоцы 255, оборонци 255, працы 255, порадецю 257, граници 257, пшеници 257, творца 258, об^{3/4}тницею 258, з^{3/4}ниці 259

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

Месяца, месяцы 464, таблицы 465,

Житомир
ЖК 1582-88

Рукавици... рукавицы, све(т)лицу 50, ви(н)ницу 53, сма(л)цованого 53, пшеници 54, ру(ч)ницами 58, в ня(т)ницу 59, у Студеньца 62, с пшеницею 63, у све(т)лицы 70, мѣца 70, до Ко(р)ца 73, теслици две ... рѣзци два 76, ручницу з порохо(в)ницею 78, Дѣ(д)ковцы ... Дѣ(д)ковцами 139,

ЖК 1590

В дво(р)цы 12, з ла(н)цу(ж)ко(м) 12, Во(з)ницу 44, зра(д)цу 49, кунницами 50, з гако(в)ница(ми), з ру(ч)ницами 52, жерѣбъцовъ 54, пшеници 54, до дво(р)ца 54, мѣца 58, мѣъ 59, Трояновъцы 60, гако(в)ницу 60, лимитацию ... лимитацыи 64, А(в)ра(м)ца ... Попо(в)цы 66, в ня(т)ницу 70, цибули 74, кунницами 77,

ЖЄ

его оучѣнцы, мѣжи пшеницию, слоужѣвѣнцы, житѣнцю, вѣнотца, вѣноватѣц, в темѣнцю, к слѣнцю, напротивко скарбѣнцы, оу скарбѣнцоу, об³/₄тѣнцю, овѣцы, стѣкляѣнцю, коурѣца, жѣтѣнцю, ѿт ѿца, на оулицѣх, працуются, срдцом

ОЗ 1545

Светлица 36, старцы 36, Гоцевцовъ 36, двадцѣть ... двадцѣть 37, гаковницы 37, свинцу 38, гаковницу и ручницу 38, Тридцѣть ведеръ 39, дванадцѣти 39, по курицы 41, яловицу 41, стацыи 41, Семень Цыцаха 43,

Овруч 1552

Державца 57, половицы ... половица 58, отца 58, границами 58, до Каменца 59, до курганца 60,

Собічин Єв.

Прѣсто³/₄ Бцы 21,

Київ

Гольш. 1510

Привозатця 48, по пятнатцѣти 48,

ЄК 1526

С(вА)тых ѿт(є)ць 322,

КК 1584

Слупица 59, половица 60, с половицы 60, тыми мѣ(ст)цы копцы 60, до сѣ(л)ца 60, моцы мѣти 60, границы 60,

КК 1595

границу 62, границою 63, землицою 63, в то(м) мѣ(ст)цы 64, апѣлѣцыю 67, ѿ(т) границы 67, И(в)ницою 71, копцы 82, до И(в)ницы 82, мо(ц)ю 82, ко(н)дыця(м) 82, ро(з)ницы 82, до ко(н)ца 82, на гости(н)цу 83, мѣца 84,

КК 1598

Ивъницею 97, по половицы 102,

КК 1599

Ко(н)дыцы(и) 110, в моцы 110, Тро(и)цы 112, апеляцією 112, ко(н)дыцыями 113, реляция... реляции 114, на мѣ(ст)цу 114, уча(с)ницы 123, при(н)цыпалови 123, апеляцы(и) 123, границы 123, на мѣстѣцу 124,

XVII століття.

Володимир

Єв.1606

Богородыци, ѡ(т)цѣ(в)

ВК 1606

Принцыпалы 149, зрайци и злочинцы до скрбѣцу 150, ланцухъ 150, зрайцы 150, розбойниці 150, участницы 314, м³/₄сеца 314, Грицу 316, Грицемъ 317, до половици 316, на м³/₄стицу 317, въ мѣсцахъ 317, гостынца 326, отъ границы 327,

ВК 1625

Месеца 456, скарбѣцу 456, на мѣсцу 457, праца 459, злочынцу 459,

ВК 1645

Протестацию ... ординации ... конституцією 390, резиденціїи 391, стации 393, месеца 396,

ГСУж.

ѡ(т)ца, царица 19 зв., пророцы мученици 9,

Луцьк

ЛК 1601

Озерцы 284, констытуций 287, апеляции, дыляции 289,

ЛК 1606

У Грица 312,

ЛК 1619

експедыции 397, св³/₄тлица 394, отъ границы 394, кондычы 396,

ЛК 1631

Отца 316, месеца 318, до конца 320,

ЛК 1649-50

Подъ Пилявцами 16, Бузовсчицы 35, три мѣсеци 36,

ЛК 1653

Манифестацию 584, въ селе Волѣцы 584, у Цепоровѣца, у Стецихи 585,

Острог 1603

Юри(з)дици(и) 86, мѣца 86, и(н)тѣ(р)цызы 86, дѣклярацію 87,

Лік.

Таблицы ҃, прац³/₄ дї, служѣбниц³/₄ ѣ, прац³/₄ аї,

Лямент

Зъ отцем 167, в сердцу 167, Зъ праці 168, до конѣца 168, тасмницъ 170, улицы 170, зосталцем горкій 170, голубица 170, тасмница 171, творецъ

171, солнцу 172, о працах ... в винъници 172, хвалицу ... справцу 172, нового причинъцы 173,

Дермань 1627

Грицовском 259,

Дермань 1638

працы 260, моці 261,

Житомир

ЖК 1605

Посла(н)ца 26, кунцою 32, по(с)ла(н)ца 32, з ме(ст)ца 33, м(с)ца 33, ѡ(в)цы 33, на улицу 35, на улицы 35, ис порохо(в)ницою 36, рукавицы, ру(ч)ницу 37, хлопъца 37, до (с)ве(т)лицы 60, при посъла(н)нъцу 70,

ЖК 1609

З стрє(л)цами 120, сѣнця 123, при(н)цыпало(в) 121, стрє(л)цо(в) 121, село Ми(н)цєву Волицю 122, при(н)ципало(в) 159, з гако(в)ницами, з ручницами 161, гако(в)ници 161, на ме(с)цу 165,

ЖК 1611

И(з) лядовницами 34, рєпротєстацыю 39, у светлицы 40, в све(т)лицы 43, и(н)тє(р)цызє 48, на па(л)цу 49, сє(р)ца 61, з ручницы 68, гости(н)цє(м) 70, на гости(н)цу 70, стрє(л)цами 70, рукавица 85, Кисєлицу 85, ладо(в)ницу 89, в Роставицы 260, цибули 281, на сєлє(д)ци 281, з ручници 284, о(д) улицы 320,

ЖК 1618

Месеца 227, стациє 227, протєстацыи 230,

ЖК 1635

У Грица 13, ды(с)цыплина 13, о(и)ца 93, до побо(р)цы 94, за и(н)фо(р)мацыєю 94, з рации 94, побо(р)цу 94, Кгє(д)руця 96, на ме(ст)цу 96, в улицы 96, протє(с)тацыю и манифєстацыю 97, мѣца ма(р)ца 106, Ви(н)ницы 108, в пасєцы 109, ме(с)ца(х) 137, ѡвъцу 160, Грица 180,

ЖК 1649-50.

на за(с)таву половецы часты 190,

Соболь

мѣца, отца, отцу 217,

Соболь 2

Рацою 217, на меисцу 217, рацами 218, улицы 218, границу 218, по половецы 219,

Овруч

ОК 1632

З местца 80, Федоръ Мацука 77, з Корца 77, месеца 77,

ОК 1679

Кондиции 94, працу 94, безъ турбации 94, в тройцы 93, отца 95,

ОК 1682

На местѹ 113,

ОК 1697

Реляцией 78, месяца 78, Тростеницы... моѹ 79, Тростеницу 79, месеца 116, отѹ, отецъ 117.

ОК 1698

Київ

Катех. 1600

Працу 10, Троици 10, отца 10, столица 11, на местѹ 11, отецъ ... отцемъ 12, пред денницею 12, моѹ 12, обещаѹ 13, об³/₄тници 13, з моѹ 13, об³/₄тницахъ 14, отцевѹ 14, в моѹ 15, злостници 16, роскошници и обжирѹ 16, на м³/₄сѹх 17, з м³/₄стѹ на м³/₄стѹе 18, сердцем 20, Троица 22, три лица 23, в серѹи 72, в сердцах 72, пойманѹ 75,

КК 1600

Лукавиѹ 126, Бобриѹ 126, и(н)тѣ(р)ѹзою 126, до Бобриѹ по Гороховицу 128, ро(з)ницу 130, Лукавиѹю 131, Бобриѹю 131, дѣ(р)жавѹа 137, за Бобриѹю ... Бобриѹю 156,

КК 1638

Ко(н)курѣнѹа 173, копѹцо(в) 174, юри(з)диѹию 174, фунѹдаѹии 174, прѣпѣдиѹии 181, протѣ(с)таѹа 182, фунѹдаѹѹи 184, рѣляѹѹѹю 188, афѣкѹтаѹии 188, при(н)ѹыпало(в) 190, копѹца ... копѹцу 190,

ПКК 1643

Заносѹчую протѣстаѹию 237, в акѹѹии 237, на мѣ(ст)ѹу 238, юри(з)дикѹѹию ... ди(с)позиѹи(и) 238, копѹѹи сыпати 243, делибѣраѹию 248, апѣляѹии 249, спецификованыхъ 252, пропозиѹии 254, мѣца ма(р)ѹа 258, тѹѣ ро(з)ниѹи 260,

Жит. Вл.

В л³/₄тописѹа(х) 13, на столицѹ 14, которѹе бы ... по правиѹѹи, а которѹи по левиѹи 15, до сердца 15, на том м³/₄стѹу 17, богородиѹѹи 18, отѹов и чудотворѹовъ 18, в³/₄нѹѹи 19, концѹи 19,

КПМ

На срѣѹу 94, столицѹ 96, конца 96, для ро(з)ниѹи ... для ро(з)ниѹѹи 96, ѡ(т)ѹѣвскои 98, м³/₄стѹа 98, Бѹѹу 104, Бѹѹи 104, Бѹѹѹю 106, для моѹѹи 114, три палиѹи 114,

СК

На Троицу 9, на улиѹи 6, дванадѹят 6, половицу 7, Бѹѹи 7, от улиѹи 7, лекѹаѹѹи 7, тридѹат 8, концем 8, до новомлынѹа 9, отѹу 16, Могылевѹа 16, при Рославѹу 24,

Борзна

Под цицками 58, въ овцахъ 57, отца 57, до ручъницъ^{3/4} 59, инквизиція 59, Грициха 59, девицу 59, небожчиця 59, ручъницю 59, забойцу 59, девицы 59, информации 60, на м^{3/4}стцю 60,

Бориспіль 1614

На улицу 4, моци 5, Гринцемъ 5, при праці 6, Дробница 6, на местцу 7, до пятницы 7, на улицы 8,

Бориспіль 1661

Яцутенком 60,

У досліджуваних пам'ятках спостерігаємо повну перевагу написань із відображенням твердості *ц*. Зокрема, в закінченнях іменників чоловічого *-ець* (непрямі відмінки) та жіночого *-иця* (називний та родовий відмінки) родів домінує флексія з твердим *ц*: 207 супроти 12 випадків. Лише в Житомирському Євангелії та Катехізисі 1600 року буквосполуки *-ця*, *-цю* трапляються значно частіше. Зовсім інше співвідношення іменникових форм на *-цы/-ци*: 116 супроти 60, а в середині слів, переважно іншомовних на зразок *апеляцыи*, *протестации*, - взагалі м'яке *ц'* переважає: 42 супроти 36. Щодо подібних написань – спостерігаємо очевидну тенденцію до явного збільшення відбиття м'якості *ц'* у XVII ст. порівняно із XVI ст. Так, у західнополіських пам'ятках за XVI ст. виявлено лише один випадок *-ци-* супроти 10 *-цы-*; у XVII ст. вже 12 супроти 4. У середньополіських за XVI ст. 4 – 10; за XVII ст. 21 – 11. У східнополіських 4 супроти 1.

Українською рідко трапляються написання з кінцевим *ь* після *ц*. Ми відзначили зовсім небагато випадків, із яких 2 у Євангелії Тяпинського, 2 у „Ляменті...” М.Смотрицького, 1 у Катехізисі 1600 року і 3 у текстах ділового письма. Єдиний раз зафіксовано м'яке *ц'* у називному відмінку слова *отець*: *отець* 414, ВК 1594; і жодного у відмінкових формах родового й давального відмінків: тільки *ѡ(т)ца*, *ѡ(т)цу*. Разом з тим, в інших відмінкових формах, зокрема орудного однини та родового множини, трапляються написання з флексіями *-ем*, *-ев*. Наприклад, у луцькій грамоті 1500 року: *ѡтцѣмъ* ... *ѡ(т)ца* ... *ѡтцу*; у справі Володимирського суду за 1594 рік: *отцу*, *отца*, *отцѣмъ*. В цілому співвідношення випадків, що відображають тверду й м'яку вимову *ц* у таких відмінкових формах приблизно однакове: 15 (*-ов*, *-ом*) супроти 17 (*-ев*, *-ем*). Відзначимо тут і перевагу написань форм іменників жіночого роду орудного відмінка однини на *-ю* над *-ою*: 14 супроти 7, причому у західнополіських пам'ятках флексії *-ою* в таких іменників не виявлено взагалі. У числівниках на *-дцять* м'яке *ц'* відзначено лише 7 раз, причому тричі в одному документі – описі овруцького замку. Непросто нині сказати, хто записував оригінал люстрації. У копії ж абсолютно

домінують написання з твердим *ц*. Причому, у відмінкових закінченнях – жодного випадку, що свідчив би про м'якість цієї фонemi.

Щодо позначення м'якості/твердості за допомогою графem ь та ъ, то висновки мають бути обережні й виважені. Особливо після поширення на східнослов'янських землях Євтимієвого правопису (див. також [Шевельов: 704-705]). У низці справ ці букви вживаються абсолютно спорадично, до того ж нерідко трапляються документи, в яких писарі послуговуються лише однією з цих літер. Зрозуміло, що на такі написання ми не зважали. Проте відзначаємо кілька текстів, де такі букви однозначно функціональні. У справі Володимирського суду за 1591 рік маємо: *Галицького, Трембовелского ... Вишневецького ... Корсуньского, Любецького*. Іншого потрактування, як те, що писар хотів знаком ь помітити твердість *ц*, а ь м'якість *н* – запропонувати тут годі. В Овруцькій справі 1632 року навпаки, що, власне, є дивним і не зовсім природним для овруцьких говірок, де *ц* однозначно тверде: *каменецькое 77, до Яцька ... Мышька 76, Яцько 80, ОК 1632*.

У написах, авторами яких були люди менш учені, котрі лишали приписи на різних книгах, висновки щодо твердості/м'якості *ц* дещо дисонують із загальними. Особливо це стосується західнополіських текстів. Зокрема в приписці на Апостолі 1593 року відзначаємо єдину з усіх проаналізованих текстів фіксацію слова *місяця* із м'яким *ц'*: *мѣца, троици, м(с)ца*. Бачимо тут традиційне *мѣца* з твердим *ц*, але записи двох інших слів свідчать недвозначно про те, що у мовленні місцевого писаря *ц* – м'який.

Деякі факти, очевидно, вказують на те, що ще до початку XVI ст. на Поліссі, принаймні на Київщині та в околицях Луцька, *ц* таки вимовлялося м'яко. У невеликому за обсягом листі київського воєводи, князя Юрія Гольшанського, датованому між 1508 і 1510 рр., тричі вживано *ц* із яких у двох випадках воно м'яке: *привозатця, по пятнатцяти* і раз тверде *по дватцати*. Про випадки м'якості в луцькій грамоті 1500 року вже йшлося вище.

Абсолютне переважання написань з твердим *ц* у Крехівському Апостолі І.Огієнко пояснює даниною традиційній старослов'янській формі. Учений вважає, що доказом м'якості *ц* є форми: *чистець, отець, бодець, девицю, пшеницю, в грецьком* тощо, а також подвійні форми: *отцу – отцю, оцтове – отцеви* та ін. [Огієнко 1930: 280-281]. Можливо, дослідник має рацію, бо і в Пересопницькому Євангелії превалювання написань із твердим *ц* очевидне, наприклад, у слові *отець* не виявлено жодної форми із *-ця, -цю* у родовому та давальному відмінках [Чепіга ПЄ: Покажчики, 679]. Зрозуміло, що такі написання можна пояснювати лише традиційною церковнослов'янською орфографією, оскільки в пам'ятці

виявлено дуже багато південноукраїнських розмовних особливостей. А непрямым доказом того, що в мові писарів обох пам'яток *ц* вимовлявся м'яко є відсутність /або одиничні випадки/ буквосполучень *-цы-*. Це також відзначає і В.Шимановський в „Очерках...” [Шимановський: 45]. На думку дослідника, недієзний *ы* після *ц* може стояти лише там, де помітний вплив польської мови. Саме так пояснює В.Шимановський написання в Апокризисі: *коронацыи, фундацыи, федірацыи, кондыцый* [Шимановський: 45].

У білоруській писемності остаточне ствердіння *ц* відбулося лише в XVII ст. У пам'ятках до XVI ст. (на основі прикладів Ю.Карського) м'яке *ц'* ще переважає цілком [Карский 1955: 362].

Про те, що в мовленні жителів Середньої Наддніпрянщини *ц* був м'який, свідчать численні випадки відображення м'якості на письмі в актових книгах з Полтави, Пирятина, Лохвиці. У цих текстах, порівняно з поліськими, значно частіше трапляються поєднання літер *-ця-*, *-цю-*, як в середині слів, так і в закінченнях, дуже рідко вживається буквосполука *-цы-*: пирятинські: *на м³/4стцю* 3, *кравець* 2, *богородицы* 3, *на п'ятныцю* 3, *кравцеви* 4, *принципала* 4, *з отцем* 124, *у Харкувцях* 124, *отцу* 125, *отцевскую* 430, *половицу* 430, *граница* 430, *м³/4сяца* 430, *Енковцями* 431, *Мацюковой* 431, *концемь* 431 [ПК]; полтавські: *Б³/4лоцеркувца* 4, *на м³/4стцу* 7, *тридцяти* 8, *Гриць* 9, *турбаций* 10, *Донца* 20, *злочинца* 73 [АКП]; *челядничею* 54, *ручницу* 54, *месеця* 54, *на мешканьцу* 56, *Левенцеви* 62, *двадцять* 66, [ППС]. А в одній зі справ Лохвицької книги навіть явний полонізм *злочи(н)ьця* [Лохвиця: 25] пристосовано до місцевого мовлення, де *ц'* - м'яке. У проаналізованих нами поліських пам'ятках такі польські запозичення (*забойца, здрайца, злочинца*) послідовно пишуться з твердим *ц*, жодного випадку *ця, цю*.

При цьому необхідно відзначити й той факт, що відображення велярної вимови *ц* у кириличних пам'ятках XVI-XVII ст. не завжди могло слугувати аргументом північноукраїнського походження писаря. У цей час ми можемо виділити дуже небагато текстів, де б м'якість *ц* становила, принаймні 50% від усіх написань. Навіть у текстах із явною південноукраїнською фонетикою: *і* (<ě), поплутування *ы* – *и*, поплутування *е* – *и* в ненаголошених складах, послідовно м'яке *р'* та ін. (наприклад, в „Пересторозі”), - відсоток написань з твердим *ц* безумовно вищий від м'яких. Безперечно, подібні написання слід потрактовувати не відображенням живої вимови писаря, а передовсім впливом тогочасного літературно-писемного узусу, що склався на поліській лінгвальній основі. У некириличних текстах з південних українських теренів м'якість підкреслено послідовніше: *Nimci* 164, *w pszenyci* 166, *w hreczci* 166, *po jahnyci* 166, *od hostyncia* 167 [Кондр.]; *Kamińcia* 177, *Hryciu* 178, *paliciu* 179 [Гават.].

Таким чином, розвиток білорусько-поліської твердості *ц*, найімовірніше, відбувався майже синхронно. Явні ознаки велярності *ц* у білоруських та поліських пам'ятках стають відчутними десь від середини XVI ст., можливо, на північноукраїнських землях цей процес розпочався дещо пізніше. На користь такого припущення варто взяти до уваги те, що на теренах Білорусі у XVI ст. з'являються пам'ятки з написанням виключно твердого *ц*: наприклад, Західноруський літопис із Познанського збірника XVI ст. [Карский 1955: 362]; „Повість про Аттілу” 1580 р. [Золтан: 109-199]; справи з актової книги Мінського гродського уряду 1582 року [МК: 1-12]. Ми не знаємо жодної пам'ятки з північноукраїнських теренів, де б не траплялися написання з відображенням м'якості *ц*. Статистика ствердіння *ц* в поліських пам'ятках другої половини XVI ст. подібна до статистики вживання цієї самої літери в Статуті 1588 року, здійсненої В.М'якишевим: *апеляцыя* (35) – *апеляция* (1); *моцы* (38) – *моци* (1) [Мякишев: МАУ]. Враховуючи наведений вище матеріал, думаємо, не варто трактувати свідчення твердості *ц* у південноукраїнських пам'ятках як прояв лише церковнослов'янської традиції. У таких написаннях проявлявся поза сумнівом і полісько-білоруський уплив, що на певний час (друга половина XVI ст. – перша XVII ст.) став своєрідною неписаною фонетичною нормою на українсько-білоруських землях.

Не можна цілком відкидати при потрактовуванні написань твердого *ц* у поліських текстах (особливо від XVII ст.) польського впливу. Це стосується передовсім лексичних полонізмів на зразок: *моць* - *моцы*, *праца* - *працы*, *злочинца*, *здрайца*, *ланцух*, *ѡбѣцую*, а також запозичень з неслов'янських мов через посередництво польської *апеляцыи*, *кондыцыи* тощо. І коли з часом написання з *-цы-* поєднуються з *-ци-*, іноді з *-ци-* навіть переважають у поліських пам'ятках, що однозначно варто пояснювати не м'якістю *ц*, а витворенням поліського звуку *иⁱ* відповідно до колишніх *у, *і, то в словах *праца*, *ланцух*, *ѡбѣцую* ми не відзначили жодного випадку написань з *-ця-*, *-цю-*.

II.3.7. Реалізація шиплячих

За походженням шиплячі (середньопіднебінні) *ж*, *ч*, *ш* – виключно м'які, оскільки винikli внаслідок перехідних пом'якшень задньоязикових *з*, *к*, *х*, а пізніше свистячих *с*, *ц*. Вони не мали фонемної опозиції за твердістю/м'якістю і виступали лише як палатальні варіанти відповідних твердих фонем [Бернштейн 1961: 128; Шевельов: 700]. Українська мова м'якої вимови шиплячих не зберегла в силу низки фонетичних причин: занепаду після *ж*, *ч*, *ш* зредукованого *ь*; зміни *е* > *о*; депалаталізації приголосних перед *е*; пересунення артикуляції *і* в напрямку до *у* тощо. І хоч в різних фонетичних умовах і в різних діалектах процес диспалаталізації проходив нерівномірно, в основній масі українських говорів він завершується в XIV ст. [Жовтобрюх Фонетика: 312, 314; Жовтобрюх 1984: 37]. Щоправда, А.Залеський, не заперечуючи запропонованої дати, зауважує, що ствердіння шиплячих відбувалося позиційно: спочатку перед *е* та *и*, перед наступним твердим приголосним та в кінці слова, перед задньорядними лабіалізованими *о* та *у*, перед *а* [Залеський 1985: 16]. На думку Г.Півторака на східнослов'янському ґрунті „диспалаталізація шиплячих почалася ще в дописемний період у протобілоруському діалектному ареалі ... до початку формування кореляції приголосних за твердістю - м'якістю, тобто раніше XI ст. Не виключено, що процес диспалаталізації спочатку охопив шиплячі *ж* та *ш*, а дещо пізніше – аффрикати *ч* і *щ* та свистячий *ц*. В орбіту цього процесу, найвірогідніше, була втягнена й більшість поліських говорів, включаючи й ареал майбутнього північного наріччя української мови як складової частини єдиного етномовного ареалу в межах Полісся й суміжного південно-західного діалекту білоруської мови” [Півторак 1988: 160].

Владислав Курашкевич відзначає тенденцію до протиставлення на основі відображення/невідображення м'якості шиплячих волинських грамот галицьким, зауважуючи, що таке протиставлення стає помітним у текстах пізніших, від середини першої половини XV ст. [Kuraszkiewicz 1934: 91-93].

Оскільки випадків написань *жъ*, *чъ*, *шъ* у досліджуваних пам'ятках виявлено вкрай мало, а *жъ*, *чъ*, *шъ* превалюють, то прикладів з останніми ми не наводимо; не наводимо також приклади написань *жи*, *чи*, *ши*, які цілковито переважають

XVI століття.

Володимир

ВК 1571

Доко(н)чи(в)шы 135,

ВК 1593

У попередній справі за цей рік жодного випадку написання *ы* після шиплячих/ *Вышпекговавши 58, ставши 58, способившысе 58, пришедши 59,*

Єв.Тетр.

Жюкъ 12, бжюй 12,

Жидичин 1542

Збожся 34,

Луцьк
ЛГ 1500

ПутА(ти)чь 69, Муша(ти)чь 70,

ЛГ 1519

По(д)ворищъны(х) ... по(д)ворищны(х) 71, а (и)ньшому 71,

ЛК 1561

Личачы 32,

ЛК 1572

Будучы 116, бачечы 116, постерегаючы 116, ро(з)мысли(в)шысА 116,

ѡ(т)даючы 117, хотечы 117, молодшы(и) 120,

ЛК 1587

Вжываньемъ 161,

ЛК 1593

Выслужавшы 60, зрадившы 60,

ЛК 1596

До Межиреча 102,

Пінськ 1504

Берсѣжъчанѣ, небожъчица,

Потій

Положыти 983, намвляючы 983, меншый 983, маючи 983, очыма 983, в жытию 985, робечы 987, лепшый 991, чуда 993,

Статут 1588 (Передмова)

Наяснейшыи 4, пожытокъ речы натегаючы 4, брыдечысе 4, жывотъ чолочечи(и) 5, млоденъчыкахъ 5, межы убогимъ 5, сторожы 6, рачылись учинити 6, нанижъшыи 7,

ВКЛ

Чюжого 125,

Єв.Тяп. (передмова)

Щиріи 1, оугажаючими 1, учинити 1, бегліишими 4,

Єв.Нег.

Чыли 131,

Брест 1505

Грошъми 45, по тому жъ 45, инъиими 45,

Брест 1526

Дорогичыне 51, лежывали 51, стариш(и) 51, хожывали 52, иньшые 52, вєчыстою 52,

Кл.См.

причыны 10, причынамї 24, посве(д)чаючы 37, с³/₄дАчый 38, учАстниками 41, почювати 45

Кл.Отп.

На чюжом 254, чювство 256, бачю, ваию 262,

Рим.Хр./ Воловича // Клейноты

служєчы 467, по шыи 467,

Житомир

ЖК 1582-88

ѡ(с)ветъчы(ль)ши 49, не(р)шы(м) 49,

ЖК 1590

тисєчя 73,

ЖЄ

ножъ, чюжего,

Київ

Гольш. 1510

Прыложыли 48, грошы 48, житъла 48, иньшого 48, иньшые 48, збожа 48

КК 1598

грабєжы 97, Дєнєшы 102, ужываєтє 102, мєжы вашъмостями 103,

КК 1599

дє(н) дишє(и)шы(и) 113, Чынєчы 115, ѡсвєтъчывшыся 115, ни щымъ 115, нашыми 115,

XVII столїття.

Володимир

ВК 1625

Будучы 456, рєчы, хотєчы 457, доведуючыся 457, едучыхъ 458, злочынцою 459, бывшы 458, выкрадшы 458, обачыли 458, выбыраючы 458, чырвонымъ 458, подшытый 459, злочынъцы 459, што выдєчы 460,

ВК 1651-53

Протєстуючий 108, пошєдъшы 108, вс³/₄шы 458, чынили 458, Выбыраючы 458, злочынцою 459, освєтчившыся 459, вьєждчаючы 460,

ГСУж.

Жывымъ, ѡчы, ушы 20,

Луцьк

ЛК 1601

Сєло Марковичы 284,

ЛК 1619

За Федорчыцамі 394, чынішу, чиншового 395, взявши 395, починаяць 395,
ЛК 1649-50

Становышы 15, Малюшицкім 15, Гошчы 15, належачым 15,
злучышыся 26,

Лік.

За помочу 6,

ЖК 1609

мае(т)но(с)ти Шы(т)кова 168,

ЖК 1635

Села Забілоча 112, жытомирскім 132, Собачынскаго 133,
сознавышы 133, наехаўшы 135, наловіўшы 135, све(д)чыць 135,

ЖК 1649-50.

Жытоме(р)ско(м) 181, учыні(л) 181, Урочы(с)чачы 183, чылі, могучы 185,
не жые(т) 185, протэ(с)туючы(х) 185, учынене 186, лежачых 187,
Жытоме(р)скаго 187, Стано(в)шы 180, прычыны 180,

Соболь 2

заседаючымі, постановіўшыс 218, будучы 218, послужыты 218,
позволившы, небоўка 218, меншым 218, почавшы 219, грошы 219,
меншых два старшыё 219, положиўшы 219, пожытёков 219,

Овруч

ОК 1682

Рачыць 112,

ОК 1697

Чыню 78, речыцкім 79, ужываня 79, першых 79, нашым 117, вчыныл
117, рачылы 118,

Київ

Катех. 1600

Облича 15,

КК 1600

належы(т) 140, не ўпуцаючы 140, врочыць 128, ўбуховыцы(з)ны
пріналежацы(и) 130, пріхільваючыс 131, чинечы 131, ў(т)чы(з)ну 131,
лежачыё 131, пожы(т)кі 135, маючы 137,

КК 1638

шырэ(и) 174, продуктова(в)шы 174, зрозумеўшы ... ўбліжаючы 174,
старожытныё 177, межы собою 178, выслуха(в)шы 178,
Жытоми(р)ски(м) 180, ў(д)ложы(в)шы 189,

ПКК 1643

Тишы-Быко(в)скаго 224, старожи(т)ную 236, не(р)шы(и) 244, ужываня
244, важыльсё 248, кошыловскіё 252, межы поводи(м) 259,

Жит. Вл.

Ся розшырит 13, преложыли 14, обшырныя 15, учынками 15, чынили 16, ужываеъ 17, для жывота 18,

СК

Ставышы 6, до Жылчина 6, идучы 6, мел служыть 7, дожывши 7, за жывота 8, лежачый 8, отдалившы 8, очывисто 10, молодшым 10, нежынского 19,

Борзна

Припавшы 57, ставшы 57, мовячы 58,

Бориспіль 1614

Ставышы 4, выоравшы 6, принявши 6,

Бориспіль 1661

Товаришыл 59, чынили 61, прихилияючыс 61,

Характеризуючи відображення твердості/м'якості шиплячих, відзначимо передовсім незаперечний факт цілковитого домінування буквосполук *жа, ча, ша, жу, чу, шу, жъ, чъ, шъ*. Разом з тим не можемо не відзначити й того, що порівняно з поєднаннями *ры* та *цы*, твердість *ж, ч, ш* за допомогою *ы* передається значно рідше. Із понад 50 досліджуваних пам'яток із Західного Полісся відзначена твердість виявлена лише в 17-ти; із 32 середньополіських – у 14-ти. У східнополіських виявлено в усіх 5-ти. Проте й така статистика буде завелика для характеристики відбиття велярності шиплячих у поліських пам'ятках за допомогою *ы*, оскільки в низці текстів маємо одиничні фіксації. Навіть у справах, де кількість таких фіксацій перевищує десятки разів, не означає, що написання *жы, чы, шы* – наскрізні. Наприклад, із трьох аналізованих справ Володимирської книги за 1593 рік лише писар однієї вживав буквосполуку *шы*; у Житомирській за 1635 рік із 68 справ лише у двох шиплячі не послідовно, а лише спорадично передані твердими. І тільки в Підкоморській книзі Київського воєводства за 1643 рік писарі майже в кожній справі виділяли твердість шиплячих. Найпослідовніше, мабуть, із усіх проаналізованих поліських пам'яток велярність *ж, ш, ч* передавали писарі Стародубських книг. Логічною виглядає значна кількість написань *жы, чы, шы* у передмові до Євангелія 1588 року, написаній Львом Сапігою, а також у заповіті Спиридона Соболя, вихідця із Могилева. Хоч значну частину життя друкар пропрацював у Києві, все ж таки зберіг рідну білоруську фонетику.

Щодо літер *ь* та *ъ*, то в пам'ятках, де вони вжиті консеквентно для відображення твердості/м'якості, абсолютно превалюють написання *жъ, чъ, шъ*. Переважно в західнополіських текстах початку XVI ст. (Луцьк, Пінськ), очевидно, шиплячі у мовленні писарів вимовлялися м'яко: *ПутА(ти)чь, Муша(ти)чь* ЛГ 1500; *по(д)ворищъны(х) ... по(д)ворищны(х), а (и)нышому* ЛГ 1519. Приклади з останньої грамоти особливо промовисті: відбиття на письмі асиміляції без м'якої вимови писарем *ш* немислиме. У листі

київського воєводи князя Юрія Гольшанського 1510 року маємо фіксації, які суперечать попередньому висновку: *иньшого, иньшыє*. Справді із документа можемо висновувати, що шиплячі в мові писаря тверді - наявні численні буквосполуки *жы, шы*. Можливо, в подібних написаннях уже є сенс говорити про асиміляцію, яка не відбувається (в час творення цих текстів), а відбулася, тобто, про відгомін колишньої явної м'якості *ш'*. Однак при цьому варто пам'ятати й про неусталеність уживання *ь, ъ*. Зокрема, в пам'ятці, писаній у Володимирі 1542 року, трапляється форма *иньших* 36, ЖМ 1542, у Володимирській книзі 1594 року *сведьчить*, але *иньшие* 411 ВК 1594, також у Дозволеному листі Олександра до луцького старости..., писаному в Бересті 1505 року – *иньшими*, в Житомирській книзі 1584 року *иньшы(х)*. Лише один випадок відзначили ми, коли писар передавав (можливо помилився) м'якість *ч* у середньополіських текстах: *пульгачьныхъ* 52, ЖК 1590.

Очевидно, саме м'якість шиплячого хотів передати і писар грамоти 1504 року з Пінська: *берєжьчанє, небожьчица*. У документі вживаються обидва зредуковані і завжди відповідно до етимології. До того ж написання *васько* у цій самій грамоті не дає підстав сумніватися, яку функцію виконував знак *ь*.

Абсолютно поодинокі в досліджуваних текстах випадки відображення м'якості шиплячих за допомогою йотованих голосних *я, ю*. Ми відзначили одиничні випадки переважно в полемічних творах (Г.Смотрицький, Клирик Острозький), приписці на Євангелії (Західне Полісся) та декілька випадків у Житомирському Євангелії. З текстів ділового письма зафіксовано лише онім *ПорА(д)нича* у Володимирській книзі 1571 року та *тисяча* в Житомирській книзі 1635 року.

У словах, де, найімовірніше, відбулося подовження, послідовно шиплячі тверді: *до Межиреча* ЛК 1596, *зь Запорожа* 393, ВК 1645, *за помочу* Лікарство..., *сєла Забилоча* ЖК 1635, *облича* Катех. 1600. Лише в лексемі *збо(ж)я* м'якість іноді відзначена ЖК 1635, 225; Жидичин 1538, 5; *зо зьбожємъ* 393 ВК 1645. У творах авторів із підня України, незважаючи, що майже вся їхня діяльність проходила у Києві, трапляються м'які шиплячі, наприклад у Петра Могили: *за помочю* 56 КІМ.

У пам'ятках білоруської мови шиплячі починають відносно послідовно відображати писарі твердо в XVI ст. (у сучасній білорусистиці – О.Булика, В.Свяжинський - XVI ст. вважається періодом завершення ствердіння шиплячих [Свяжынські 1990: 46]). Хоча із прикладів, які наводить у своєму дослідженні Ю.Карський, однозначно про це сказати не можна: в одних явно переважають м'які шиплячі (Четья 1489 р.; Літописи XV-XVI ст.; Літопис Аврамки XVI ст.; Гродненська актова книга XVI ст.; Біблія Скорини XVI ст.; Катехізис 1562 р.), в інших тверді (Познанський Збірник XVI ст.; Білоруський архів тт. I-II) [Карский 1955: 378-379]. З Євангелія Тяпинського

мовознавець наводить 6 прикладів: 5, де шиплячі тверді, і лише один, непевний *ч'с'чАть* (чтут), де *ч* – м'який. Не познайомившись із першоджерелом, може скластися враження, що шиплячі у мовленні В.Тяпинського були виключно тверді, що характеризували тогочасну білоруську вимову. Однак у передмові до Євангелія ми не виявили жодного написання *жы, чы, шы*. Дослідник пам'ятки І.Климов також відзначає, що „після шиплячих регулярно і послідовно виступають *и/і*, лише у закінченнях спорадично виникає *ы*”. Учений наводить також 5 прикладів, 3 з яких – ті, що й у Карського [Клімаў: 14]. Від себе додамо, що з другої половини XVI ст. нам відомі тексти з білоруських теренів, де *шиплячі*, разом з *р* та *ц* виключно тверді. Це передовсім справи з Актової книги Мінського уряду 1582 року. У текстах, які ми аналізували, нема жодного випадку написань не те, що *жя, чя, шя*; *жю, чю, шю*, але й *жи, чи, ши*, а також *ци* та *ри* [МК: 1-12, 27]. Те ж саме можна сказати й про „Повість про Аттілу” [Золтан: 108-199]. Вочевидь, що їх писав білорус, який не міг (не хотів) на приховати особливостей рідної говірки. Тобто, пам'ятки з білоруських теренів, які писали білоруси, за твердістю *шиплячих, р* та *ц* виразно протиставляються не лише українцям, представникам південних наріч, але й, певною мірою, поліщукам. Вже в цей час (кінець XVI ст.) білоруські писарі намагалися графічно виділити особливу (надвелярну) вимову шиплячих, *р* та *ц* або за допомогою вже відомих символів *жы, ры*, або спеціальних *чэ, жэ*, як то робив писар Познанського збірника *хочэмо, прырожэне* [Карский 1955: 378] та згадуваної „Повісті про Аттілу”. Подібних написань зовсім немає в північноукраїнських, як зрештою і в південнобілоруських пам'ятках цього періоду.

Не можемо не погодитися із Юхимом Карським щодо впливу польської мови та графіки на написання *жы, чы, шы*. Ці слова, які білоруський лінгвіст відносив головню до білоруської писемності XVI ст., повною мірою стосуються й поліських пам'яток цієї доби. Передовсім такий вплив позначився на написаннях дієприслівників на *-чи, -ши, -вши*. Зауважимо, що тут не може йтися про пряме запозичення (перенесення) польських фонемосполук. Польські *szу, cзу* у кінці XVI ст., а особливо на початку XVII ст. потрапили на благодатний білорусько-північноукраїнський ґрунт, де твердість *шиплячих, р* та *ц* відбулася ще до появи польщизни.

Статистика відображення твердості/м'якості шиплячих у Статуті 1588 року, наведена В.М'якишевим, цілком збігається із типовими поліськими зразками: в коренях слів *жи* (202), *жы* (81) – *уживати* (42), *ужывати* (19); на межі кореня та суфікса *жи* (157), *жы* (39), *ши* (13), *шы* (3), *чи* (163), *чы* (79) – *положити* (17), *положыти* (2), *взрушити* (4), *взрушыти* (1), *отчизна* (56), *отчызна* (18); у прикметниках, числівниках, займенниках *ши* (554), *шы* (339) – *наших* (389), *нашых* (159); у дієприслівниках *-вши* (373), *-вышы* (343) – *вынявши* (6), *выняшы* (6); *-чи* (461), *-чы* (369) – *боронечи* (6), *боронечы* (5).

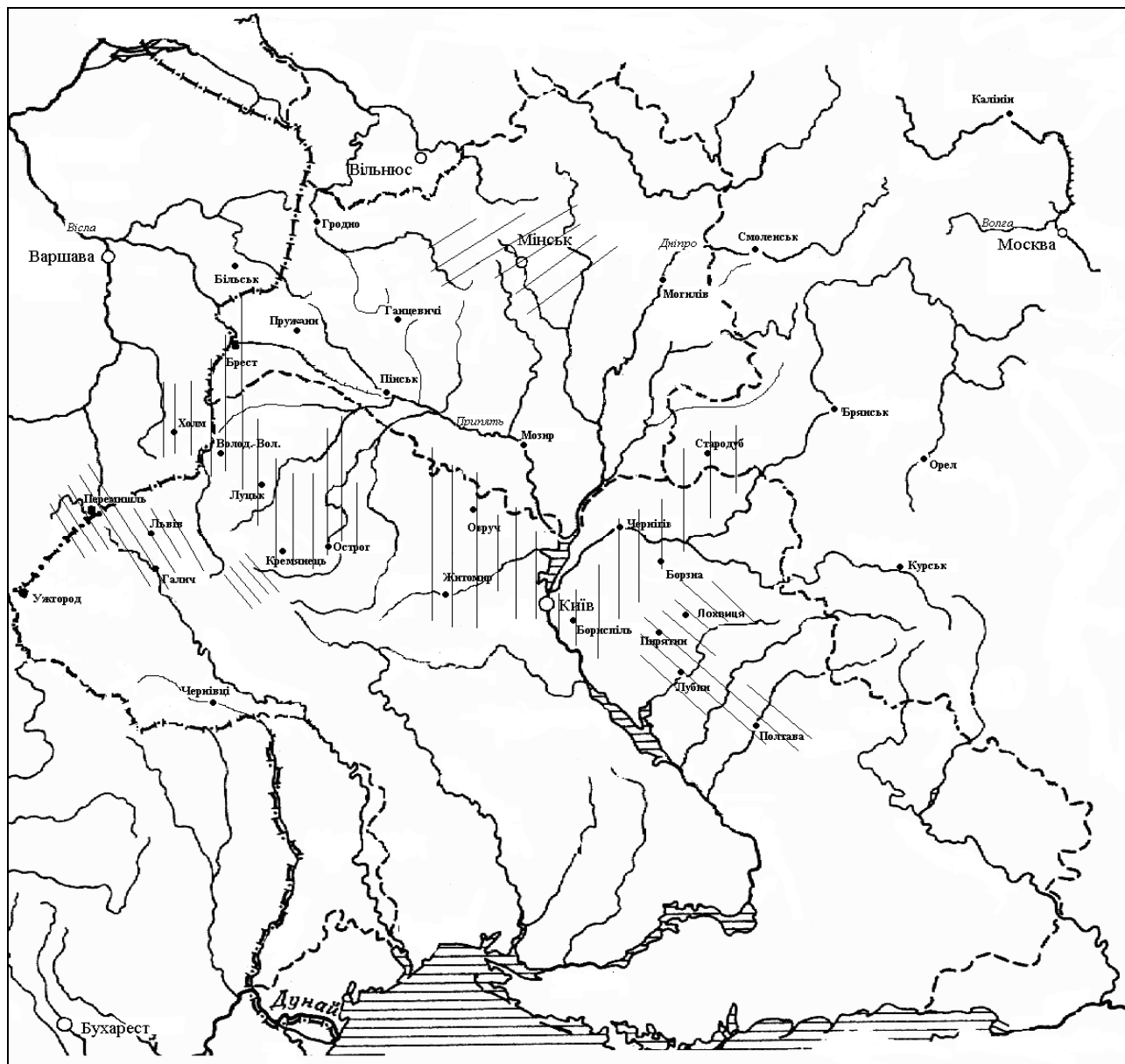

Лише у двох наведених парах слів переважають буквосполуки з *ы*: *иный* (117) – *иный* (125) та *речи* (108) – *речи* (159) [Мякишев].

Зовсім відсутні буквосполуки *жы*, *чы*, *шы* у полтавських та лохвицьких міських книгах і лише в одному акті пирятинської книги маємо: *бачылы* 3, *вчыныль* 3, *шынкарка* 3, *у дячыхы* 3.

Дуже багато таких написань у пам'ятках, що характеризують південно-західне наріччя української мови, особливо, починаючи від XVI ст. (щоправда, В.Курашкевич наводить кілька випадків *жы*, *чы*, *шы* у пізніх (кінець XVст.) галицьких або буковинських грамотах [Kuraszkiewicz 1934: 71-72]). Але якщо в пам'ятках із Закарпаття, Лемківщини подібні написання можуть бути потрактовані, як відбиття живомовної стихії (всупереч І.Панькевичу, який пояснював ствердіння шиплячих у лемківських говорах впливом польської мови [Керницький Одрехови: 23]), то в холмських, наприклад, тестаменті 1648 року з Холма та в артикулах Кособудському братству 1687 року, де буквосполуки *жы*, *чы*, *шы* взагалі є домінуючими [Łesiów Testament: 470-471; Мойсієнко Slavia: 559], відкидати польський вплив не можна.

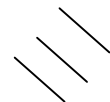
Таким чином, у північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст., головню середньо- та східнополіських, шиплячі вже були однозначно твердими. Спеціального передавання (підкреслення) диспалаталізації цих звуків писарі-поліщуки не виробили, на відміну від білоруських. Графема *ы* вживається значно рідше після *ж*, *ч*, *ш*, ніж, наприклад, після *ц* та *р*. Проте в поліських пам'ятках написання на зразок *чи* ще нічого не доводить на користь не велярної вимови звука [ч] (твердість вимови шиплячого писарі іноді намагалися підкреслювати якщо не безпосередньо, то протиставляючи подібному написанню в іншому слові, наприклад, як це робив писар із Острога: *Стасеви Туровичови* 252 Остр.Кост). Тут слід пам'ятати про злиття в цей час на українському ґрунті, яке охопило й майже всі поліські говірки, *i_ы* > *и* з тією лише різницею, що на Поліссі це злиття відбулося в звукові [и^і], який також не був дієзним у більшості поліських говірок. І все ж таки частотність написань *ы* після *шиплячих*, *р* та *ц* у досліджуваних текстах дозволяє зробити припущення про неоднаковий ступінь палатальності цих звуків у мовленні поліщуків: звуки [ц] та [р], очевидно, поліщуками вимовлялися дещо твердіше, ніж [ж], [ч], [ш]. Можливо, ще на початку XVI ст. у говірках Західного Полісся *ж*, *ч*, *ш* продовжували вимовлятися м'яко. Нічого не говорить про ствердіння шиплячих у Луцькому Євангелії XIV ст. дослідник пам'ятки П.Бузук, а в наведеному фрагменті тексту наявні написання з буквосполуками *жю*, *шю*: *помажють*, *восььявию* і жодного *жы*, *шы*, *чы* [Бузук: 115-135]. Водночас у Київському Псалтирі 1397 року при переважаючих написаннях із *жю*, *чю*, *шю* В.Німчук відзначає і *жы*: *лжы*, що може свідчити, про ствердіння шиплячого [Німчук 1997: 223-224].

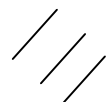
Карта 13. Відображення
твердості/м'якості
приголосних.
Ствердіння *шиплячих* та *ц*.

– *шиплячі* та *ц* переважно
тверді, поодинокі написання з
відображенням м'якості

– порівняно часті написання
із м'якими *шиплячими* та *ц*

– повне ствердіння *шиплячих*
та *ц*

II.3.7. Палатальність/велярність інших приголосних

Із інших написань, що характеризують твердість/м'якість приголосних відзначимо повне ствердіння губних у кінці слова та перед приголосним: цілковита відсутність (у текстах, показових щодо вживання зредукованих) буквосполук *бь, нь, вь, мь*. Єдиний не зовсім певний випадок *ѡпья(т)* 109, ЛК 1561. На думку Ю.Шевельова, процес завершення диспалаталізації губних в українській мові завершено на зламі XV-XVI ст. [Шевельов: 460].

Досить строката картина в досліджуваних пам'ятках відображення палатальності/велярності *л*, яка криється в самій природі цього звуку: давньоукраїнська мова успадкувала трояку його вимову – тверду (перед голосними непереднього ряду *лада, лукъ*); напівпалатальну (перед голосними переднього ряду *липа, л³/₄то*); м'яку, що розвинулася внаслідок дії *j* (*поле*) [ІУМ Фонетика: 318]. У запозичених слова спостерігаємо намагання європейське середнє *л* через посередництво польської мови відобразити переважно м'яко: *лу(н)ски(и) ... лю(н)ски(и)* 44, ЖК 1584, *жуна(н) лязуровы(и)* 32, ЖК 1605, *декляруючи* 99, *ѡбьдуцъты а и прокляматы* 153, ЖК 1635, *плацъ* 117, Кл. См. У деяких інших текстах навпаки – *л* тверде: *кашъталана* 166, *Луба(р)то(в)* 171, ЖК 1609. Непросто сказати, як вимовлявся звук [л] перед *о*, що походить із *е*, посталоого внаслідок лабіалізації. У низці пам'яток переважно із Середнього Полісся спеціально м'якість *л* не передається: *по(д)даны(и) пна Стрыбыло(в)* 56, ЖК 1584, *попалоного* 137, *ухъвалоны(х)* 154, *ѡбывателювъ ... уси(м) приятелюмъ* 153, *села Рубло(в)ки* 7, ЖК 1635, *шпиталювъ* 93, Острог 1603, *приятелювъ* 113, Остр. Рог., *Хмѣло(в)ски(и)* 248, *Василові* 266, *Василомъ* 235, ПКК. Зауважимо, що перед *о* не відзначали писарі палатальності й інших приголосних: *Догтаром* 60, Бор.К. Дуже рідко позначувано м'якість *л* і в середині слів: *польскихъ* 406, ВК 1594, *свидительствованной* 1001, *спольные* 1001, Потій, *сарнопольское ... сарнополскими* 77, *добровольною* 79, ОК 1632, *до большое злости* 3, Лік. Натомість: *неприятельски* 44, *ульѣвъ зъ пьчолами* 48, ЖК 1590. У більшості випадків *л* в кінці складу чи перед наступним приголосним (особливо в рукописних текстах) виноситься над рядок. Передовсім це стосується слів *то(л)ко, ко(л)ко, бо(л)ше, да(л)ше* тощо. Відсутність спеціальної графеми *ь* для передавання м'якості в таких написаннях не є однозначним свідченням велярної вимови надрядкового *л*. В одних випадках м'якість відображена *Львомъ* 13, ЛК 1569, а в інших – ні: *вѣ(л)вовѣ* 7, ЖК 1635. (пор. ще у Ю.Карського „давні писарі часто не позначували м'якості *л*, тому, зустрічаючи в рукописах чи стародруках *л* замість *ль*, не можна однозначно впевнено стверджувати, що *л* в таких написаннях тверде” [Карский 1955: 316]). Про неясність реальної артикуляції *л* у написаннях *по(л)ском, доброво(л)не, посе(л)ство* писав також І.Огієнко [Огієнко 1930: 282]. Проте трапляються написання, де, треба думати, писар спеціально підкреслює тверду вимову *л*: *близьким и далным* 10, СК.

Ю.Карський відзначає на більшій частині білоруської території, починаючи від крайніх південно-західних районів, поширення твердої вимови *л*. Сталося це після занепаду зредукованого, що призвело до уподібнення *л* наступному твердому приголосному [Карський 1952: 316].

Значно частіше в досліджуваних текстах відзначувано писарями тверду вимову *н*: *палець сєрє(д)ны(и)* 30, *з него знали* 32, ЖК 1605, *глинастая* 228, ЖК 1618, *променал* 10, *умолву с тобою меняти* 25, Жидичин 1538, *ровного поровнаня* 117, ЛК 1572, *въ стародавной* 55, ВК 1593, *жаденъ зверхный* 391, ВК 1645, *по-давному* 45, Брест 1505, *долные ... верхные* 88, Лік., *водлугъ стародавнего ... стародавними* 59, Овруч 1552, *стародавнего* 87, ОК 1632, *по да(в)ному* 65, *з да(в)ны(х)* 66, КК 1595, *з давны(х)* 110, КК 1599, *на Волыну ... на Волиню* 132, КК 1600, *тєпєрє(ш)ны(и)* 184, КК 1638, *з давны(х)* 238, ПКК, *стародавнии* 14, Жит. Вл., *засевом житным* 10, Бор.К. Можна припустити, що прикметники *давній, середній, верхній, житній* та ін. у досліджуваній період відмінювалися за твердим зразком. Думаємо, що припущення Ю.Шевельова про зникнення протиставлення твердого і м'якого відмінювання прикметників у XVI-XVII ст., що стало наслідком злиття *і – ы* [Шевельов: 836], цілком слушне і, найімовірніше, це явище мало загальноукраїнський характер. Подібні написання у білоруській писемності, зокрема від дієслова *ровнати*, Ю.Карський пояснює не як фонетичні, а морфологічні явища [Карський 1955: 323]. Іван Огієнко приклади з Крехівського Апостола *прировныватися, прировнываю(т), прировна(н)є, ровнаючися, подмануєм* пояснює як відтворення живого мовлення, що властиве північним та південно-західним говіркам [Огієнко 1930: 282].

Очевидно, м'яко вимовлявся *н'* перед суфіксом *-ск-*: *Корсуньського* 56, ВК 1593; *Волинського* 64, ЛК 1545, *звериньського* 321, ЄК 1526; *паньска* ГСУж.; а також у деяких інших випадках: *Костєньтиновоє* 66, ЛК 1545, *Данька Еньковича* 51, Брест 1526. Асиміляції за м'якістю в таких випадках зазнавали й інші приголосні: *сус^{3/4}дьського* 411 ВК 1594. Хоча нерідко трапляються й інші написання: *Волинського* 56, ВК 1593; *дєр'маньського* 26, ЛК 1575; *Пиньскомъ* 312, ЛК 1606; *Калєньские* 78, ОК 1632.

Коли до наведених фактів ствердіння *л, н* додати ще й інші пригосні *з, т, с*: *єго мї кн'за* 43, *в шє(р)сту гнєды(х)* 77, ЖК 1590, *узавши* 316, у повете *Киевскомъ узавишю* 317, ЛК 1631, *до тмами* (тьма) дї, : Лік., *тисача* 219, *Соболь* 2, *ѡ(с)мьдєса(т)* 57, КК 1584, *Догтаром* 60, Бор.К, то напрошується висновок про дію у поліських говорах певної тенденції до диспалаталізації приголосних взагалі. Цей висновок підтверджується й цілковитою відсутністю в арсеналі поліських писарів спеціальних графем для відображення м'якості. Ми відзначили лише три випадки: *лососиовъ сухихъ* 37, ВК 1649, *нова коліон^{3/4}я* 150, ЖК 1635, *до н'ого* 191, ЖК 1649 та один не зовсім певний *деветдєсятъ* 116 ОК 1697.

II.3.8. Доля давніх звукосполук приголосний+j

II.2.8.1. Звукосполуки *dj, *zdj

В українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки *dj: у дієслівних формах (дієслів четвертого класу), включно з віддієслівними іменниками на -ення звук – [ǰ], в інших словах – [ž] [Шевельов: 87]. Усупереч дослідникам, прихильникам гіпотези про первинний перехід dj>ž (П.Житецький, О.Соболевський, Ф.Філін), Юрій Шевельов висловлює припущення, „що в усіх українських говірках первісним рефлексом був dj>ǰ, який у пізніші часи спростився на ž” [Шевельов: 88]. Цю ж думку обстоює М.Жовтобрюх: „За це промовляє й збереження африкати [ǰ] в іменниках типу *меджа, саджа, пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів, щоправда, окремими острівцями. У дієслівних формах (*сadjу*) африката [ǰ] поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних” [Жовтобрюх Фонетика: 91]. Григорій Півторак східнослов'янський мовний простір у зв'язку з реалізацією *dj поділяє на три зони: північну, середню й південну з широкою смугою перехідних говорів. Із південної (протоукраїнської) зони (говори полян, сіверян, частково дреговичів) „найвірогідніше, ще в дописемний період стала виявлятися тенденція до заміни (переважно в іменних частинах мови) африкати [ǰ] на [ž], яка все більше посилювалась у напрямі на північний схід” [Півторак 1988: 134]. Наразі африката ǰ у дієсловах четвертого класу відома українській і білоруській літературним мовам (*сиджу, воджу - сяджу, ваджу*).

Сучасні українські говори щодо реалізації виявів *dj, *zdj поділяються на кілька зон, серед яких північна (за винятком західнополіської) із значною частиною говірок північної Наддніпрянщини протиставляється решті території обмеженим уживанням африкати ǰ у дієсловах першої особи однини: *хо| жу, во| жу си| жу* [АУМ I: к.254; АУМ II: к.235].

Північна (київсько-поліська) українська зона із рефлексом dj>ž, крім дієслів четвертого класу, виокремлюється, на думку Ю.Шевельова, від південної у IX-X ст. [Шевельов: 94]. У північноукраїнських пам'ятках давньоукраїнського та середньоукраїнського (аж до XVI ст.) періоду немає написань, що відбивали б звук [ǰ] із *dj, в той час, коли спроби відобразити *zdj>žž трапляються вже у найдавніших пам'ятках не лише з українського півдня, але й київсько-поліського регіону [Шевельов: 91-92; Жовтобрюх Фонетика: 90].

У досліджуваних текстах широко засвідчена тенденція до відображення африкати ž [žž] < zdj (форми дієслова *їздити* та іменника

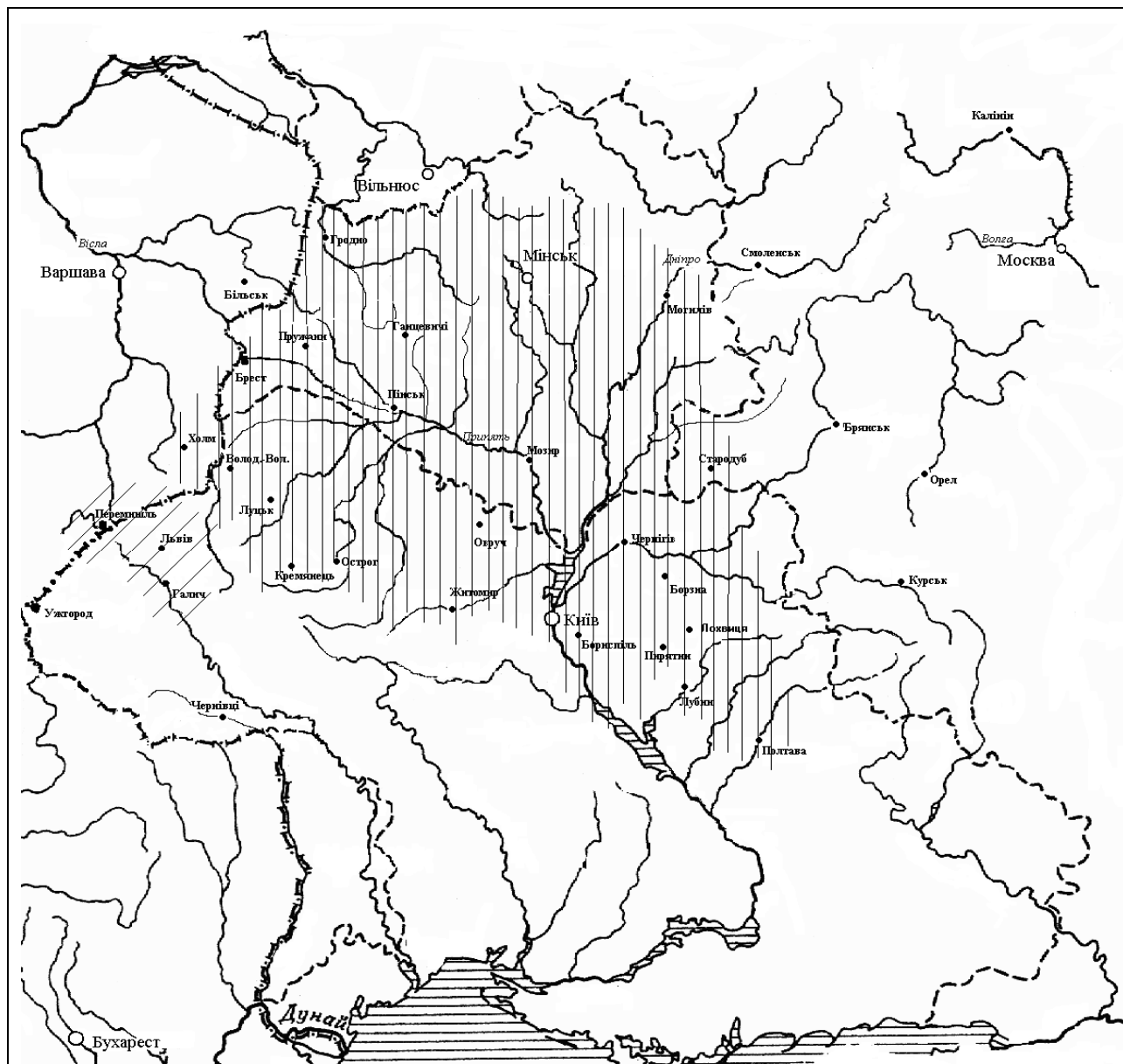
дощ) і [ž] < dj у решті написань. Спочатку наводимо приклади форм дієслова їздити: *вые(ж)ча(л)* 58, КК 1584; *(в)е(ж)чати* 72 КК 1595; *выеждА(л)* 69, *розъездА(л)* 69, ЛГ 1500; *наежджаючи* 16, *ездячы* 29, *приезджаючи* 35, *наезджаючи* 36 ЛК 1648-50; *уъежчати* 102, *вые(ж)чали* 110 зв. ЛК 1561; *приежчаютъ* 109 ВК 1567; *въездчаючи* 460 ВК 1625; *роежчаючи* 171, Заг.Д.; *приежчати* 45, Брест 1505; *выежъдывали* 52, *не ежъывали* 52, Брест 1526; *приезджати* 267, Кл.Отп.; *въезджчаютъ* 7 Кл.См.; *выеждчают* 94 Острог 1603; *е(ж)дчивала* 45, *нае(з)джаючи* 54, ЖК 1584; *нае(ж)дзаю(т)* 48, *нае(з)джаючи* 60, *по(д)еж(д)за(л)* 75, ЖК 1611; *езджене* 13, *въежъджаютъ* 13, *вые(ж)джаль* 115, *приежъджаючи* 141 ЖК 1635; *нае(з)джаючи* 204, ЖК 1650; *вые(ж)ча(л)* 58, КК 1584; *виe(ж)дчаты* 123, КК 1599; форми іменника *дощ*: *дожчь* (*дожда даеъ* ПЄ) 205 ЖЄ; *дожчь* 105 Кл.См.; *ѡ(д) до(ж)чо(в)* 40, *ѡ(т) до(ж)чу* 43, ЖК 1584.

Рефлекси *dj*: *утвержаемъ* 54, ВК 1593; *по(т)ве(р)же(н)е* 64, *потве(р)жае(м)* 76, *укривъжоно(и)* 98, КК 1595; *одежу*, *осужоны*, 205 ЖЄ; *запроважаль* 30 ЛК 1648-50; *не прѣшкожаю(т)* 67, ЛК 1545; *вамъ ражу* 100, ЛК 1596; *сажають* 24 КЗ; *нароженя* 105, *по рожеств^{3/4}* 134, ВК 1571; *на утвержение* 53, *утвержаемъ* 54, ВК 1593; *потвержаль* 457, ВК 1625; *врожоная* 3, Єв.Тяп.; *утверже(н)ю* 120, Єв.Нег.; *утвержено* 991, Потій; *нагорожаетъ* 27, *роженые* 105, *оугожати* 105, *згожаючи* 105, *вожа* 105, *роженъ* 105, *одежу* 105, Кл.См.; *нароже^ѣю* 34, *потве^ѣжаемъ* 42, *утве^ѣжоного* 44, ККС; *суже(н)я* 13, *нагороженемъ* 13, *стве(р)жаемъ* 13, ЖК 1635; *не перешкажаль* 80, ОК 1632; *ствержаю* 95 ОК 1679; *по(т)ве(р)же(н)е* 64, КК 1595; *на (з)волоку и (в)кри(в)же(н)е* 123, *спроважене* 237, ПКК; *ѡгижати* 56 КПМ. Жодного випадку із [ž] < dj не наводить Іван Огієнко у Крехівському Апостолі, зауважуючи, що „наш перекладник немовби навмисне уникає форм із *дж*, як тоді й робили в літературній мові; а що він проте знав у своїй живій вимові *дж*, свідчить форма *отѣжчали*” [Огієнко 1930: 283]. З усіх написань, які ми проаналізували, – лише єдиний виняток: *не въежала* 170, Заг.Д. та ще непевний у писаря Житомирського Євангелія з *меджі* (*межи* ПЄ) *тых* 205 ЖЄ, що непросто пов’язати з тогочасною поліською вимовою. Така подивугідна „унормованість” виявів *zđj*, *dj* справді породжує питання, яке поставив Ю.Шевельов, аналізуючи написання цих рефлексів у найдавніших українських пам’ятках: „Якщо писарі сміли пропускати *д* у звукосполучі *жд* (десятки прикладів), то чому вони не могли переставити ці букви й у такий спосіб запровадити сполуку *дж*? [Шевельов: 91]. І справді, коли поліські писарі XVI-XVII ст. відображаючи форми дієслова *їздити* та *дощ*, відтворювали рефлекс *zđj* найрізноманітнішими (іноді

навіть важко уявлюваними, не те, що вимовлюваними: *жд', жьдж, ждж, ждз, (з)дж, жч, жъч, ждч, жъдч, жджч*) поєднаннями графем, то чому вони жодного разу не „запропонували” чогось подібного щодо виявів *dj*? Відповідь може бути лише одна: полішуки на місці колишньої сполуки *dj* африкати [ʒ] в цей час уже не знали ні в іменниках, ні в дієсловах. Це припущення підтверджується й тим, що Іван Ужевич, укладаючи свою граматику, у розділі про дієслова на -жу наводить 14 дієслів (одне непоказове *кажу*) і лише в одному *єжджу* виділяє написання *ждж*: *сежу, глежу, смержу, глажу, хожу, вожу, єжджу, ражу, ражусѦ, сажу, блужу, хложу, рожу* 39, ГСУЖ. Тобто І.Ужевич розмежування *ждж* і *жс* у дієсловах увів у граматику (запропонував норму!), де протиставив [ʒ], [ʒ̣]. Зауважимо, що в ілюстраціях до своєї „Граматики...” Ужевич зовсім не цурався розмовних українських рис.

Фактор тяжіння над писарями неписаної норми [ʒʒ̣] < *zdz*, [ʒ̣] < *dj* заперечити зовсім не можна, проте він не був вирішальним. У пам'ятках, авторами яких були вихідці з південно-західного регіону, написання [ʒ̣] < *dj* від початку XVII ст., хоч не так часто, але все ж таки трапляються *zhromadžu, chodžu, меджа, потверджамъ, оулгаджєнныѦ, приводжу* [Łesiów 1965: 356; Шевельов: 802]. За цілковитої відсутності таких прикладів у поліському наріччі відповідного періоду це може бути аргументом на користь відображення/невідображення цих рефлексів як реально існуючих у живому мовленні.

Аналогічна до поліської картина поширення африкати [ʒ̣] у білоруській писемності. Найдавніші пам'ятки білоруської мови звука [ʒ̣] < *dj* не знають, зате рефлекси [ʒʒ̣] < *zdz* у словах *їздити, дощ* уживаються від XIII ст. так само активно, як і в північноукраїнських (і взагалі в українських) текстах [Карский 1955: 380-383].

Карта 14. Рефлекси *dj.

||| – наявність афrikати ʒ на
місці -zdj- і цілковита
відсутність на місці -dj-

/// – наявність афrikат на місці
обох рефлексів

П.3.8.2. Звукосполюки губний+j

Вторинний палатальний елемент після губного на межі морфем розвинувся в епентетичний [л] лише в деяких діалектах спільнослов'янської мови. Не знають його західнослов'янські, деякі південнослов'янські (наприклад, болгарська) мови. У протосхіднослов'янських діалектах епентеза [л] у таких позиціях виступає послідовно [Жовтобрюх Фонетика: 92]. Проте, як відзначає Юрій Шевельов, „скупчення губний+j у чергуванні губний : губний+l', поставши в доісторичні часи, ймовірно у VIII-XI ст., не зазнали жодних зсувів принаймні до кінця XIV ст.” [Шевельов: 97]. Із ствердінням губних відбувається розщеплення м'якості: звуки j та l' після губного стали вживатися в тій самій позиції. Хоча в українській літературній мові перемогли написання із l' в усіх випадках: *роблю, роблять, роблячи*, в діалектах нерідко виступають форми з j *л'уб'йу, 'л'уб'йат' / 'л'уб'йет* передовсім середньополіські до Случі та наддністрянські [АУМ I: к. 252-253; II: к. 238-239]. Таке поплутування Ю.Шевельов відзначає в українських пам'ятках від XVII ст. [Шевельов: 642].

Північноукраїнські пам'ятки в цілому відображають загальноукраїнську тенденцію вияву рефлексів давніх сполук губний+j:

а) особові форми дієслова: *вымовляй* ЖЄ, *трафяють* 13, ЛК 1569, *отступять* 61, ЛК 1593; *справятъ* 104, *домовлялься* 110, ЛК 1596; *домовлялся* 412, *обмовляетъ* 314, ВК 1606; *розмавляломъ* 457, ВК 1625; *ускромляли* 51, ВК 1651; *домовалися* 43 ККС; *за(ра)бяли* 102 ЖК 1611; *обмовляетъ* 57 ОК 1552; *домо(в)лАлисе* 66, КК 1595; *вымовляютъ* 117 КК 1599;

б) пасивні дієприкметники: *приспособеный* 59, ВК 1593; *справлены(и)* 118, ЛК 1572; *заставленыхъ* 164, ЛК 1587; *поставленными* 119, *робленыхъ* 109, ЛК 1596; *установленнымъ* 107, ВК 1567; *управленая* 164, ВК 1571; *для робеня ... сень рубленая* 369, ВК 1593; *направлены* 414, ВК 1594; *справеный* 314, ВК 1606; *постановенными* 1, *оздобени* 4, Єв.Тяп.; *постано(в)лены(м)* 119, Єв.Нег.; *постановленого* 171, *оздобеного* 172, Заг.Д.; *одновено, постановлено* 991, Потій; *поставленный* 255, Кл.Отп.; *оустановлены* 11, Кл.См.; *куплено* 44 ККС; *намовлень* 137, ЖК 1584; *способленого* 49, *купленого* 53, ЖК 1590; *зоставленого* 74, *спра(в)лены* 235 ЖК 1611; *покрывавены(х)* 156, *по(с)тановлены(и)* 103, ЖК 1635; *куплено* 112 ОК 1682; *справленными* 217 Соболю; *приспособлены(х)* 237, *постановенныхъ* 237 ПКК; *будучи направеный* 8 Бор.К. 1614.

в) дієприслівники теперішнього часу на *-чи*: *не сквапняючися* 172, Заг.Д.; *робечы* 987, Потій; *ѡ(т)живляючи* 40 ЖК 1611; *по(хи)бляючи* 66 КК 1595;

г) іменники, прикметники: *землены(и)* 113, ЛК 1561; *для постановенья* 25, ЛК 1575; *поправеня* 395, ЛК 1619; *место громеня* тут від 'громити' 88, ЛК 1649-51; *постановеня* 105, *земяномъ* 107 ВК 1567; *порозумлене* 25 зв., ЖМ 1538; *на справене* 261, Дермань 1638; *немовяток* 255, Кл.Отп.; *покреплєнѧ* 14, Кл.См.; *мовлє^н ѧ сво его* 53, ККС; *во(д)лу(з)* *постановенья* 47, *в Бра(с)лавю* 276 ЖК 1611; *мовеня* 57, *поступене* 57 ОК 1552; *земляне* 77 ОК 1632; *за домовє(н)ємъ* 121 КК 1599;

Наведений матеріал дозволяє дещо уточнити хронологію розповсюдження епентетичного *l'* у дієслівних формах 3-ї особи множини, започаткування яких деякі дослідники пропонували від середини XVII ст. [Шевельов: 642]. Виявлені в поліських пам'ятках приклади переконливо демонструють, що для мовлення мешканців північноукраїнських земель цей процес розпочався щонайменше від середини XVI ст. На це вказують написання з Овруча 1552 року *обмовляєть* та в Житомирському Євангелії 1571 року *вымовляй*. А в кінці XVI ст. подібні свідчення маємо з усіх регіонів Правобережного Полісся. Численні написання з наявністю/відсутністю *l'* у пасивних дієприкметниках в одних словах і в одних авторів можна потрактовувати впливом відповідних польських форм без *l'*. Іван Огієнко не схильний перебільшувати у словах без епентези польської експансії. Учений констатує, що чимало таких випадків вимови знала й „жива народня північно-українська мова”. На підтвердження своєї думки лінгвіст наводить численні випадки подвійних форм з *л* і без нього [Огієнко 1930: 286]. Щодо дієприслівників на *-чи* (*робечи*), то тут впливу польських відповідників (*robić*) убачати годі, оскільки така вимова властива поліщукам (твердість приголосного перед континуантом ненаголошеного *ę*) ще від давньоукраїнського періоду й утримується досьогодні: [*'ловет* - *'ловечи*ⁱ, *'купет* - *'купечи*ⁱ, *се'д'ат* - *'седечи*ⁱ, *'носет* - *'носечи*ⁱ] [АУМ I: к. 261 (коментар); також записи із КГЖ]. Під наголосом зазвичай епентеза *l'* наявна [*'робечи*ⁱ, але *зароб'л' айуч*ⁱ].

Надпоправні написання *порозумлене* із документів Жидичинського монастиря 1538, а також *в Бра(с)лавю* із Житомирської книги 1611 року можуть лише слугувати підтвердженням неусталеності розповсюдження *l'* та *j* у пам'ятках цього періоду.

II.3.9. Відбиття наслідків занепаду зредукованих у підсистемі приголосних

Унаслідок занепаду зредукованих у середині слова сталися відчутні зміни в підсистемі консонантизму. Різноманітні звуки, що опинилися поруч, стали впливати один на одного, що призвело в різних східнослов'янських мовах до різноманітних асиміляційно-дисиміляційних процесів. Проте такі зміни відбулися не одразу після занепаду *ъ*, *ь*. Протягом кількох століть велика кількість нових поєднань звуків функціонувала в незмінному вигляді. Нові ж правила для подібних написань одразу вироблені не були [Шевельов: 428]. Більшість написань, що відбивали такі зміни, припадає на ранньосередньокраїнський період. Значною мірою боротьба між традиційними написаннями і новою живою вимовою відображена ще в пам'ятках досліджуваного періоду.

II.3.9.1. Асиміляція звука *j* (явище подовження)

Передньоязикові палаталізовані приголосні *д'*, *т'*, *з'*, *с'*, *н'*, *л'*, *ж'*, *ч'*, *ш'*, *ц'*, опинившись після занепаду *ь* перед *j*, у південно-західному діалектному масиві киеворуського мовного простору зазнали подовження внаслідок асиміляції того ж таки наступного *j*. Губні та *р* через ствердіння такої зміни не зазнали.

Найпоплідовніше процес подовження відбувся в говірках північного та південно-східного наріччя української мови [АУМ I: к.205; II: к. 183]. Наразі подовження приголосних у позиції між голосними є нормою сучасних української і білоруської літературних мов. Найпоплідовніше подовження відбулося в іменниках середнього роду на *-а*: *знання*, *життя*, *гілля*, хоча трапляється й у жіночому *рілля*, *січчю*, *сіллю* та чоловічому *суддя*, *Ілля*.

Початки процесу прогресивної асиміляції передньоязиковими приголосними *j* Г.Півторак відносить до початку XII ст., а в писемних пам'ятках трапляються написання, які можуть непрямо свідчити про подовження, з кінця XII - початку XIII ст. у староукраїнських та старобілоруських – стає звичним [Півторак 1988: 216, 219]. Ю.Шевельов датує процес уподібнення м'якими передньоязиковими наступного *j* періодом між XIII ст. (ствердінням губних) і XV ст. (ствердінням шиплячих). Найраніше реально відбите графічно це явище Ю.Шевельов датує

XV ст. *обвезанн^{3/4}*, *потвержннє* на Покутті та Буковині [Шевельов: 629].

У досліджуваних пам'ятках відображення написань, де відзначено подовження двома літерами, поодинокі: *именне* 58, ВК 1593; *Иллиною Левковского* 95, ОК 1679. Переважно ж писарі трояко передавали наслідки

прогресивної асиміляції: виносили графему над рядок; зберігали ь; просто писали одну літеру. Наводимо спочатку приклади з оригіналів пам'яток та текстів, де при метаграфуванні всі особливості скоропису чи друку збережено: *бра(н)А* 68, *стисненьє* 68, *знищеньА* 68, ЛК 1545; *за нестанѣмъ* 74, *в сказа(н)ѣ* 74, *за становѣ(н)ѣ* 108 зв., ЛК 1561; *держа(н)А* и *вжива(н)А* 117, *нарожѣ(н)ю* 118, *су(д)и* 119 ЛК 1572; *село Перевѣ(с)ѣ*, в *гранѣчѣ(н)ю* 162, *де(р)жа(н)ѣ* 163, ВК 1571; *збавѣ(н)я* 121, Єв.Нег.; *до пол³/пше(н)А* 6, *розум³/ньє* 7, *до спротивлѣ(н)А* ді, Лік.; *длА поратова^А* *здоро⁶А* 44 зв., ККС; *поранѣ(н)ѣ*, *полупѣнѣ* 43 ЖК 1584; *ше(р)стью* 32, ЖК 1605; *сужѣ(н)я* 13, *нагорожѣнѣмъ* 13, *на при(з)нанѣ* 93 ЖК 1635; *на жада(н)ѣ* ЖК 1609; *у(з)лѣсьѣ(м)* ... *у(з)лѣ(с)ѣ(м)* 62, КК 1595. Приклади з текстів, де надрядкові не відзначені: *водлугъ подобаня* 30, ЛК 1649-51; *для хованья, без прикритя* 24 КЗ; *под подписю* 106, ВК 1567; *застановенья* 53, *печатью* 53, *пролитя* 54, ВК 1593; *судьею* 405, ВК 1594; *печатью* 148, *осветчене* 148, *въ отъеханю* 149, *тое писане* 315, *на Зал³/се* 315, ВК 1606; *порозумене* 457, *зъ веселя* 457, *на смерканю* 458, ВК 1625; *с Подоля* 302, ВК 1635; *о почикане* 393, ВК 1635; *с тыми збожи* 5, ЖМ 1538; *отдаванья* 171, Заг.Д.; *зъ веселя* 166, *ѣденѣ*, *черезъ збожя*, ЖЄ; *все стараня* 94, *каменя, коля 'тут каміння, кілля'* 38, ОК 1684.

Непросто сказати, чи мало місце подовження у живому мовленні поліщуків на час написання пам'яток. Орфографія наведених поліських текстів однозначної відповіді на це не дає. Жодного випадку подовження (написання двох графем) не відзначає у КА Іван Огієнко [Огієнко 1930: 305-308]. Відсутні приклади цього явища в пам'ятках із поліських теренів і в Ю.Шевельова [Шевельов: 629]. Можливо, вимова таких приголосних на Поліссі ще остаточного подовження не зазнала. Маємо якраз той випадок, коли традиційна орфографія на заваді не стояла. Ми відзначили численні випадки написань подвоєних голосних (див. параграф „**Явище подвоєння**”); тобто для писарів писати підряд дві літери *nn*, *ss* новиною не було. Що варто констатувати напевно, так це відсутність роздільної вимови. На це вказують в іменниках на *-ъје* паралельні написання, де графема ь в одних випадках є, а в інших – відсутня. Крім того, досить показовим є приклад римування рядків у „Ляменті...” М.Смотрицького *по желаню* (римується із) *вздыханью* 170, Лямент. Деякі випадки написання слів з однією графемою, яка не виноситься над рядок, вочевидь слід коментувати впливом польської орфографії (пор. [Карский 1955: 293]).

Випадки винесення над рядок *губних* та *р* безперечно маємо потрактовувати як такі, де передавано роздільну вимову: *кро(в)ю* 33, ЖК 1605; *Красноста(в)ѣ* 162, *Григо(р)ю* 163 ВК 1571; *на здорове* 149, ВК 1606;

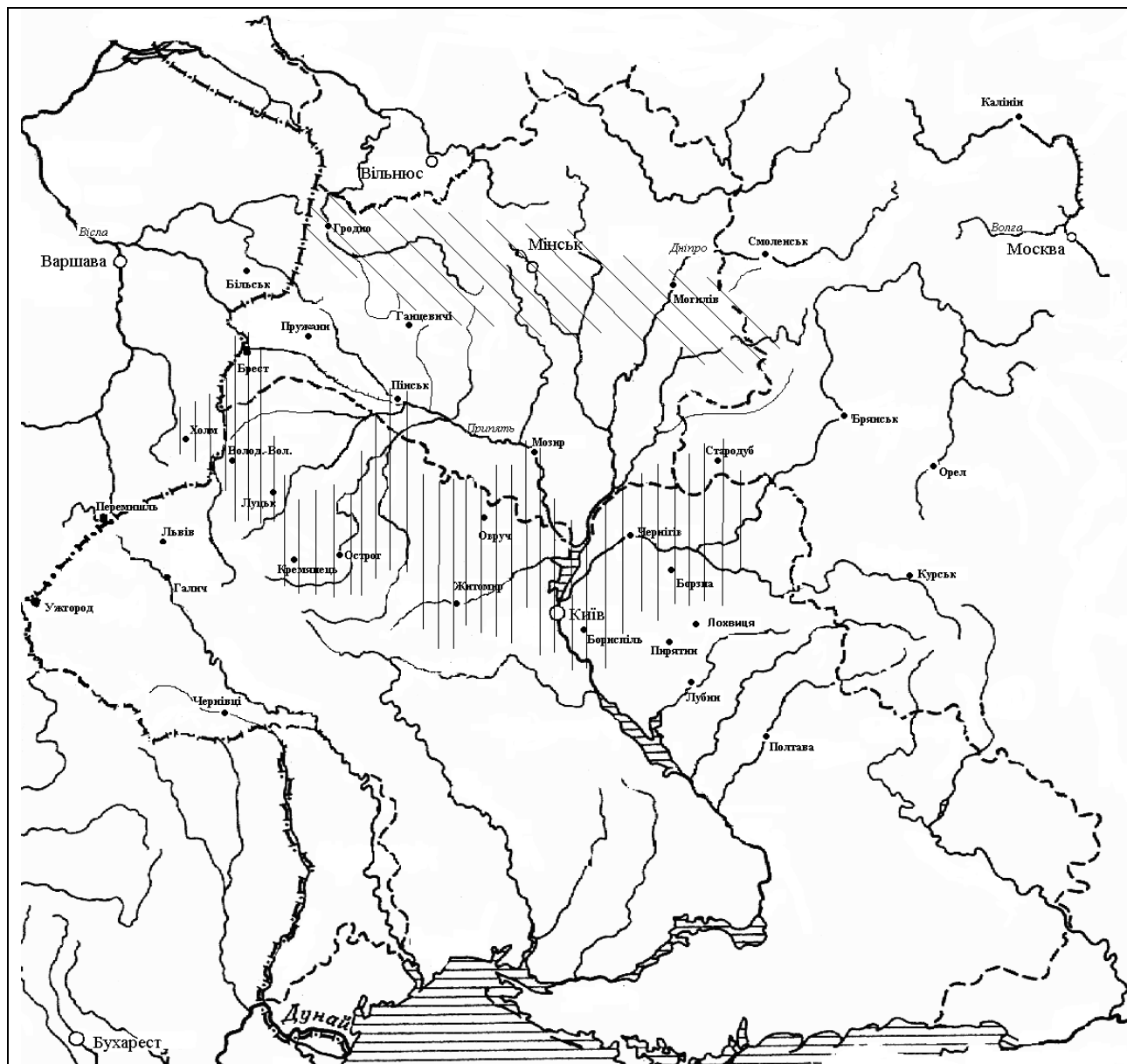
господу або подворє ЖЄ; по дєрє(в)ю по ду(б)ю 67 КК 1595. Нічого певного не можна сказати про реальну вимову імені *На(с)та(с)и* 118 ЛК 1572.

У білоруській писемності передавання асимілятивного подовження двома графемами широко засвідчено від XVI століття. Ю.Карський наводить 28 прикладів, де відзначено *чч, лл, нн, тт* [Карський 1955: 293].

В українській історичній фонетиці чомусь прийнято вважати написання *збожє, богомоле, огледанє* тощо однозначними прикладами подовження починати відлік його функціонуванню мало не від XIII ст. Але ж таке графічне передавання аналізованого рефлексу лише гіпотетично вказує на його реальне поширення. З подібною констатацією можна було б погодитися, якби не існувало вже згаданих 28 ілюстрацій, наведених Ю.Карським, очевидного відображення подовження в білоруських пам'ятках. М.Жовтобрюх відзначає лише 3 приклади із представлених 36-ти у пам'ятках до XVII ст. *осоуженню, обвезанн^{3/4}, вимовленн^{3/4}мъ* (два останніх із присяги воєводи Стефана 1462 року, про видавця якої А.Кримський зауважив, що той „вообще не понял выпренье-запутанного, витиеватого стиля этой грамоты и потому не только фразы, но и отд^{3/4}льные ц^{3/4}лые слова разд^{3/4}ляль нев^{3/4}рно» /до речі, у Кримського *вимовенн^{3/4}мъ*/ [Крымский I: 410]; взагалі в українських пам'ятках до XVII ст. А.Кримський наводить ще приклади: *печаттю, припоминання, роллѣ*, в той час коли лише в описі Мозирського замку – *палення, отношения, отношенне, з розказання* [Крымский I: 426]), але із 5-ти білоруських ілюстрацій у чотирьох – наявне подовження *нн*; те ж таки *осоуженню* з українських пам'яток наводить і Г.Півторак [Жовтобрюх Фонетика: 209; Півторак 1988: 219]. На підтвердження тези про первинне виникнення асимілятивного подовження в покутсько-буковинських говірках від XV ст. Ю.Шевельов наводить всього 4 приклади, при цьому зауважуючи, що *осоуженню* – сумнівний: *потвержинне, обвезанн^{3/4}, уосымнѧнна*, [Шевельов: 629]. Бачимо, що 2 із 4-х наведених Ю.Шевельовим ілюстрацій, згадувані й попередніми лінгвістами. Мабуть, логічно припустити, що до XVI ст. це чи не всі взагалі приклади з подовженням (переданим за допомогою двох графем) в українських пам'ятках. До середини XVII ст. Ю.Шевельов подає ще 6 прикладів і лише від другої половини XVII ст. відображення явища подовження стає очевидним фактом [Там само]. Тут зауважимо, що в українських текстах переважно з південно-західних теренів, писаних латиницею, відбиття цього процесу двома графемами не відображено й на початку XVIII ст. [Маліневська: 96]. Відзначимо, що й іноземні славісти подвоєння внаслідок поєднання приголосного з *-bj-* відносили до найдавніших властиво українських рис. Зокрема Т.Лер-Сплавінський, спорадичні прояви цієї зміни вбачав у XII ст., а від XIII-XIV подовження „поширюється в текстах на терени, які остаточно були охоплені сукупністю східно-українських говорів” [Sławiński 1956: 351]. Конкретними прикладами дослідник свої міркування не підтверджує. Хронологія поширення цього

явища в українській мові, запропонована М.Жовтобрюхом, Т.Лером-Сплавінським, Г.Півтораком, мабуть, сумнівна щодо її давності. Гарантованим висновком на основі відзначених дослідниками прикладів може бути відсутність роздільної вимови у словах *збожжє, богомоле, огледанє*; про наявність же тут подовження можемо лише здогадуватися або припускати. Можна, було б зробити припущення про наявність подовжених приголосних через спроби відобразити тогочасними писарями це явище графічно: шляхом винесення подовженої графеми над рядок. Але більшість прикладів, наведених у згаданих виданнях, у такий спосіб не відбивають досліджуваного явища – літери не винесені (зважити при цьому варто на тексти, де в одних словах писарі виносять літери, які мали б бути подовженими, в інших – ні: *ѡукраденє горє(л)ки з насєня кропи(в)ного* і *поряд протєстацѣя нєѡмєшка(н)є будє(т) подана* [Яковенко 1993: 169]). Трапляються тексти, де дві графеми писарі вживають для відображення асимілятивних процесів, а для подовження – ні. У справі Житомирського уряду за 1643 рік маємо: *Чи вжє проси(с)ся?* і *поряд за ѡ(д)прошенє(м) у нихъ* [ЖК 1643: 175]. Аргумент про обмежувальні можливості традиційної орфографії для передавання довготи приголосного, мабуть, не зовсім доречний. Логічніше припустити, що в першому випадку писар чув довге [с':], а в другому [н'] – звичайної тривалості.

Проаналізований матеріал спонукає до висновку про те, що найпослідовніше й найраніше подовжилися приголосні внаслідок асиміляції *j* у білоруських говірках, можливо, цілком незалежно в один час і в покутсько-буковинських. Поліські говірки до кінця XVI ст. випадків подовження не знали (пор. ще в П.Бузука, який, характеризуючи мову Луцького Євангелія, відзначав: „... написання з редукованим *ь* становлять етап на стадії переходу сполучень *иє, ия* та ін. до подвійних приголосних, що їх безперечно не було в мови писаря Луцького Єв., що останнє явище належить до процесів, які досить пізно поширилися на українській та на білоруській території” [Бузук: 122]). Важко відповісти, як і коли постало подовження в південно-східних говірках української мови, але з тим, що у північному наріччі воно пізніше (постало в сучасній вимові не раніше другої половини XVII ст.) і, вочевидь, привнесене з Білорусі, не погодитися неможливо (пор. ще у П.Векслера, який слідом за Л.Андрєєвою не відхиляє виникнення першовогнища цього явища на Полоччині від XII ст. з подальшим поширенням на північ і південноросійські діалекти. „Коли полоцько-рязанська зона опинилася у складі ВКЛ, інновації з Полоччини почали поширюватися на південь і південний захід, тобто на Полісся” [Векслер: 199-200]).

Карта 15. Асимілятивне подовження.

||| — відбиття явища на письмі двома графемами абсолютно поодинокі

/// — відображення явища на письмі двома графемами значно частіші

II.3.10. Асиміляція за глухістю/дзвінкістю

Надзвичайно широко й послідовно в поліських текстах представлено явище уподібнення звуків. Зазвичай поліські говірки характеризуються як такі, що опиралися знеголошенню приголосних [Шевельов: 606].

Усі ілюстрації щодо відображення боротьби дзвінкості/глухості звуків у практиці писарів-поліщуків погруповано: а) приклади написань, де традиційна орфографія домінує; б) приклади написань з одзвінченням незалежно від якості наступного приголосного; в) приклади написань з відчутною тенденцією до розрізненням дзвінкості/глухості залежно від якості наступного приголосного; г) приклади цілковитого поплутування без жодної послідовності.

Написання префікса/прийменника оть/от-

а) *о(т)да(л)* 129 ВК 1571; *отправовати* 290, ВК 1591; *отъ иныхъ* 58, ВК 1593; *в отъеханю* 149, *отбитя* 151 ВК 1606; *отъехали* 458, *отомкнуломъ* 458 ВК 1625; *отъ граду* 288, ЛК 1606; *отпущению* 178, Заг.Д.; *от Федора* 5 *в отповедях* 5 зв. ЖМ 1538; *отъ попелу и отъ комягъ* 197 Брест 1583; *неотповедне* 261, *от рук* 261 Дермань 1638; *ѡ^т того* 43, ККС; *от нас* 113, Остр.Рог.; *ѡ(т) костела* 11 Кл. См.; *о(т)порнаА* 62 КК 1595; *отрубъ* 138, *отъби(л) и [о]бобра(в)* 46, *не о(т)ходячи* 149 ЖК 1585;

б) *одъ всихъ* 314, *одъделена* 315, *одъ князя* 315, *одъделена* 315, *одъ князьевъ* 315, ВК 1606; *одъ месчанъ* 393, *одъ пульту* 392, ВК 1645; *одповеди* 108 ВК 1651-53; *ѡдступуюче* 86, *ѡд акту* 86, *ѡд собе и ѡд потомковъ* 88, але *ѡтправил* 88, *ѡт того ... под баишту* 88, *ѡт баишты* 88, Острог 1603; *ѡ(д)зывальсьє* 183 КК 1638; *од тыхъ ... одъ Гриднѣ* 57, *одпираючи* 58, *одъ долины* 60 ОЗ 1552; *одъ сестеръ* 94 ОК 1679; *Оддаю ... отдано* 112, *одказую и одписую ... з части* 112 ОК 1682; *одъезде* 110 ОК 1683; *ѡ(д)да(л)* 94, *ѡ(д)вели и ѡ(д)провадили* 136, ЖК 1635;

в) *од л³/₄са* 251, *от служб* 251 Остр.Кост.;

г) *ѡ(д)ве(з)*, *ѡ(т)провади(л)* 50, *ѡ(д)да(л)* 50, *ѡ(т)да(л)* 50, *поѡ(д)печатова(в)ши* 59 ЖК 1590; *ѡ(т)везли* 36, *о(д) пана* 50, *ѡ(т)бито* 59, *о(д) улицы* 320, *ѡ(д)правили* 282, ЖК 1611;

Написання префікса/прийменника съ/s-, bezъ/bez-, roz-

а) *с Олексие(м)* 70, ЛГ 1519; *ис Кузмицею* 70, *запис с кни(з)* 74, *и(с) зе(м)ли* 74, *не сдержали* 288 ЛК 1601; *с мѣстѣ^ткомъ* 37 ККС; *ис сеножатю* 321, *и с землею* 321 ЄК 1526; *с ни(м)* 115, КК 1599; *сбудоваль* 39 ОЗ 1545; *хто с тым* 217, *с печатю* 217 Соболев;

б) з щастья 18 Жит.Вл.; схованє, зламанє зросла, змїлованя, з недостатку, єдин з них ЖЄ; зь рукъ 105, рассказали 108, ВК 1567; розмерья зь суседми 54, ВК 1593; зшедишисе 420, ВК 1594; зкладати 393 ВК 1645; з ними 108 ВК 1651-53; зшиты 167, у звязь моцно вробити 175, з тым 180 Заг.Д.; из своеи 19, воспол з судьями 19 ЖМ 1531; зь єго бра(т)єю 70, чи з того 74 зв., з ними 102, з ыме(н)я 104, мн^{3/4} з ни(м) 104, з служе(б)никами 106, с части 113, зъеха(ти) зь за(м)ку 114 ЛК 1561; безпечности 14, ЛК 1569; з спокоиного 24, ЛК 1575; зо бчолами яко и безъпчолными 284, зь насъ 288 ЛК 1601; и зь сыномъ, и зь жоною 312, ЛК 1606; з допусьченя 25, ЛК 1649-50; зь властныхъ 195 Брест 1583; з словенского 1, зь зычливости 1, з учоных 1, з чого 1, дла розсоудкоу 2, зьпадуть 8, зь моцью 9 Єв.Тяп.; з сєлы, з присє'ками 37, з жоною 40 зв., з блискихъ 44 а ККС; кождо(з) з ни(х) 86, Острог 1603; небезпечност 113, Остр.Рог.; з своим 465, з них 466, Римша; рыцаръ з мечемъ 1, з самого 8, зрозум^{3/4}ль 8, оупадку и згибєли ġ, Лік.; зь сыно(м) 57, КК 1584; бє(з)печеньству 237, зь звыча(и)ною 237, ПКК; з которых 14, з греци з собою 16, розказуючи... з радостю 17, казалъ змуровать 17, з щастья 18 Жит.Вл.; з сынами 57, скривженую 57, з ными 58 ОК 1552; з докладом 21 Собічин. Єв.; з нымъ... з вечера з села 110 ОК 1683; з давньых 79, ОК 1697; з которых 13, для розширення 15, з радостю 16, з щастья 18, Жит.Вл.;

в) с ты(м) с чы(м) 130, з нею 164, с цы(н)шами 162, с чи (н)шами 164 ВК 1571; зь стою шляхтою 294, зь лавок съ форты 291, розказане 294, розказаль 295 ВК 1591; розмовивши, такъ зъехалъ 151, шкатулы съ пенезями 151, съ хатою 316 ВК 1606; съ Крупое ... зь Оздова 457, ВК 1625; росписавъши 393, розгостилисє 393, ВК 1645; с князем 5, с плуги с тоє земли 5 зв., з ним росправил 5 зв. ЖМ 1538; з в^{3/4}ка 69, прозбу 69, черєс тоє 69, с твои(м) 69, ЛГ 1500; росправу 74, ЛК 1561; съ тымъ... зь века 15, ЛК 1569; ис товарышы 51, з Литвы 51, с Прус ... з Великого 52, Брест 1526; за розказаннемъ, ро^ссу^дку 35 Брест 1589; з Дерманя проч пошли с тых 260, з рук 261, Дерманъ 1638; ро^ссу^дку 35 ККС; черєс то 61, Остр.Ілля; с патриархом ... з братства 113, Остр.Рог.; роспалюючи ġ, Лік.; и(с) паиными нивами 65, з да(в)ны(х) 66, с поча(т)ку с пєты 62, (з) Ласками 62, з Барано(м) 62, але з су(д)ями 66, КК 1595; з вами с позъву 102 КК 1598; при ро(с)писє ... з вами 110 КК 1599; зь кгрунтами 95, блискии 95, мои блискии 95 ОК 1679; з вдячностю 219, з милосердия 218, с тых 218, з другоє 218, з заплаченя 218, з которых 218, с подгорьєм 218, с коморою 218, с таким 219, з лежачое 219 Соболя 2; с по(д)данными... з ме(с)та ... з возо(м) и (з) хомуто(м) 38, роскидали 39, ро(з)метали 40, черє(с) с пнзми 40, з ножа(ми) и с калитою 42, зь кгузиками 44, зшарпали 78, из с теляты 105, ЖК 1582-88; з многими 28, с Кара(б)чєва 28, с

полгако(в) з ру(ч)ницъ 32, с по(л)гаку 32, зъ Си(н)гає(в) 35, ЖК 1605; розказавши 33, с клетє(и) с хи(ж) ... з убогими 55, з снєго(м) 68, з Житомира, з Нєхворощи 235, ЖК 1611; ро(с)казаль 94, бє(з)пє(ч)ны(м) 96, с чєля(д)ю 139, змо(р)доволи и скривавили 155, счю 157, с того зранєнья зшовъ 172 ЖК 1635; с пашнею 10, з одное 10, з засево 10, з братом ... с товаришом 10 СК;

г) с казалницъ 11, з варстатов 11, з добры(х) 11, и з пожитком, а с часом ... и з шкодою 13, за розказанє(м) 13, с ними и с вами 14, розширеныхъ 15, Кл.См.; ни с кимъ 80, з сыномъ ... с сыномъ 80, ОК 1632; з ро(з)су(д)ку 43, сдєлаль 49, кн̑зя Матуша Зъбаража Вороны 49, зъ кгруньто(в)... с то(го) 49, и(з) кашта(л)тико(м) сами(т)ны(м) 50, ис вси(х) 58, ЖК 1590; посбиваная ... избыта 58, Борзна.

Наведені написання, попри певну хаотичність і, зрозуміло, невнормованість, все ж таки відображають загальну тенденцію до одзвінчення *с, т* у префіксах/прийменниках **сь/s-, оть/ot-**. Послідовніше це простежується в написанні прийменника *з*. Вочевидь відчутна залежність якості *з* у префіксі *роз-* від наступного приголосного. Натомість у префіксі/прийменнику *без* ми не виявили жодного випадку оглушення *з*. Усього два випадки знеголошення *з* у прийменнику *через*. Але найпослідовніше в писемній традиції поліщуків (передовсім це стосується написання прийменника/префікса **сь/s-** та префікса **roz-**) простежується тенденція до звукової гармонії: вплив артикуляції наступного звука настільки був очевидний, що деякі писарі *з/с, роз/рос* добирали майже безпомилково. Так само консеквентно дотримувався такого розрізнення перекладач Крехівського Апостола. Дослідник пам'ятки І.Огієнко наводить кілька десятків прикладів написання *с* перед глухим, *з* перед дзвінким. При цьому вчений зауважує, що польське першоджерело з регулярним написанням *z* не завадило українському писареві відобразити живе мовлення [Огієнко 1930: 288-289]. Крізь призму саме такого пояснення можна потрактовувати написання: *по(т)старости(м)* 38, ЖК 1584; *потчаший* 16, ЛК 1569. Асиміляція за дзвінкістю/глухістю представлена і в інших словах: *св̑тчит, по пєддєсятниц* 204 ЖЄ; *свє(т)чи(л)* 153 ЖК 1635; *свє(т)ки* 66 КК 1595, але *ѡ(с)вє(д)чальсє* 238 ПКС (пор. у КА нема жодної форми із *д*, тільки *-св̑т-* [Огієнко 1930, 290]); *ихъ счадкомъ* 17, ЛК 1569; *прозбу* 14 ЖМ 1538; *за про(з)бою* 76, 107 ЛК 1561; *про(з)бу* 165, ЖК 1609; *прозбою* 118 ОК 1697; але *про̑бє* 34 зв., ККС; *при просьбе* 113 ОК 1682; *защєнки* 107 ЛК 1561; *защє(п)ку* ЖК 1611; *люцкостами* 5 Єв.Тяп.; *гроцки(м)* 76, ЛК 1561; *небощи(к)* 143, ЖК 1584; *пчоль* 75 ЖК 1605; *пчоль* 76, ОК 1632; *зъ п̑чолами* 48 ЖК 1590, але *бчо(л)* 106 зв. ЛК 1561; *зъ десятинами бчолными* 161 ЛК 1587; *б̑чо(л)* 63 ЖК

1590; на бчолы 132 КК 1600; зо бчолами 79 ОК 1697; бчолы 76, ЖК 1584. У написанні *издебка мурована* 88, Острог 1603 одзвінчення (від □□□□□□□□), певне, слід пояснювати регресивною дистактною асиміляцією. В антропонімі *Се(н)ка Рєбу(ж)ку* 40, *Се(н)ка Рєбуику* 43, ЖК 1590 потрактувати *ж/ш* однозначно не можна. Якщо прізвище походить від згрубілого *рябуга*, то оглушення *ж* цілком закономірне. Непросто уявити зворотній атиповий перехід *ш > ж*, коли мотиватором визнати очікуване *рябуха*. Можливо, тут звичайна описка.

Наведені вище приклади написань (відбиття асиміляції за дзвінкістю/глухістю) у поліських пам'ятках цілком збігаються з аналогічними явищами в білоруській писемності відповідного періоду [Карский 1955: 274-279].

П.3.11. Асиміляція за місцем і способом творення

Досить широко в досліджуваних текстах відображена асиміляція за місцем і способом творення. Найбільше випадків спостерігаємо на межі морфем, передовсім кореня й суфікса:

а) при ступенюванні: *набли(ж)ши(и)* 84 КК 1595; *дорожше* 106 ВК 1567; *вы(ш)ше* 132, *вы(ш)шого* 164 ВК 1571; *понижше(и)* 60 ЖК 1584;

б) при творенні прикметників за допомогою суфікса *-ьск-*: *запорозькие* 25, ЛК 1649-50; *музскихъ* 75, ЖК 1584; *ѡстро(з)ского* 102 зв., ЛК 1561; *помоч папєзкую* 113, Остр.Рог.; *Яна Бро(ц)кого* 120 ЖК 1635; *свєцких* 218, *доброти бозскоє* 218 Собоць 2;

в) у конструкціях з прийменников *съ*: *ни щиеє* 161 ВК 1571; *тым, щим* 25 ВК 1645; *ни щим ЖЄ*; *с пиєнищєю и жє житомъ* 63 ЖК 1584;

г) у коренях слів: *пушчаю* 95, *єшче* 95 ОК 1679; *мєщанє* 38, *мєшъсчанъ* 141, *знишчитъ* 170 ЖК 1635;

д) на межі префікса і кореня: *нешъчасное* 26, ЛК 1649-50; *ща(д)ки* 138, ЖК 1584.

Зауважимо, що поряд нерідко трапляються написання, де очікувані процеси уподібнення не відбиті: *по рєчисчє* 63, КК 1595; *ѡ(т) счєнєдєли* 108 зв. ЛК 1561; *рєчи(ц)ски(и)* 202 ВК 1571; *Василья Микулицского* 295 ВК 1591; *на знисчєне* 391, ВК 1645; *опусчоньє* 51, ВК 1651-53; ЛК 1575; *Збара^{жс}ского* 39 зв., *десятину Березскую* 5 ЖМ 1538; ККС; *овъруцского* 78 ОК 1697; *корє(ц)скими* 44 ЖК 1590; *мєсчанина* 66, ЖК 1590; *близски(х)* 143, *близъскихъ* 155 ЖК 1582-88; *ѡсчєнами* 237 ПКК.

Лише в Житомирському Євангелії та листі князя Гольшанського 1510 року відзначено асиміляцію у фіналах зворотних дієслів: *ѡсолитца*, *просв^{3/4}тітца*, *назовєтца ЖЄ*; *привозатця* 48, Гольш. 1510.

Про неусталеність подібних написань та значні складнощі, перед якими опинялися писарі, намагаючись передати на письмі особливості вже

пануючої тоді вимови, свідчать такі приклади: *скорє(ч)цкогo* 109 зв., ЛК 1561; *свидѣцтво* 16 ЛК 1569; *господарстким* 179 Заг.Д.; *дотце моей* 16, *марнотрацтва* 5 *свьедоцтво* 7 Єв.Тяп.; *слободи(ц)киє* 65, *слобоцанє* 66 ЖК 1590; *Го(ст)цкии на Го(с)чи* 301, ВК 1635; *псчоль* 38, ВК 1649; *тка(т)цъких* 123, ЛК 1572; *на має(т)ность чєрємо(ш)ску* 158, ЖК 1609; *єиъсчє* 140 ЖК 1635 (пор. також у КА *бозскою, драп^{3/4}зство, зв^{3/4}тезство, чужоложство* тощо [Огієнко 1930, 289]).

П.3.12. Дисимілятивні процеси

Широко засвідчені в північноукраїнських пам'ятках форми питально-відносних займенників, у яких уже відбулися процеси розподібнення: *що* 315 ВК 1606; *що* 59 Борзна; *що* 8, Лік; *що* 70 КПМ, але *счо* 250 ЖК 1635; *што* 250 ЖК 1590; *хто* ЖЄ; *нихто* 108 ВК 1653, *нихто* 1 Єв.Тяп., *ни(х)то* 105, ЛК 1561, *хто* 248 ЖК 1590; *хто* 90 Кл.См. Ми не виявили у досліджуваних текстах розподібнення *чи>ин*: *ру(ч)нико(в)* 46, *ручнико(в)* *вышиты(х)* 75, *ручницами* 78, ЖК 1584; *ру(ч)ницу* 316 ЖК 1611.

П.3.13. Спрощення в групах приголосних

У низці написань спостерігаємо випадіння одного приголосного зі скупчень переважно трьох. Ми виділили такі випадки:

стн > сн: *чєсного* 100 зв. ЛК 1561; *уснымъ* 284 ЛК 1601; *серодопосное* 395, ЛК 1619; *нешъчасное* 26 ЛК 1649-50; *власным* 1 Єв.Тяп.; *власными* 86, Острог 1603; *уча(с)ницы* 123 КК 1599; *наместникомъ* 117 ОК 1697; *ше(с)на(д)ца(т)* 39, ЖК 1584; але *участниками* 107, ВК 1567; *наместником* 25, *шестнадцать* 29 ЛК 1649-50; *участъниками* 40, *ѡ властъную* 40 зв. ККС; *властъны(х)* 115 КК 1599; *уча(ст)никовъ* 240 ПКК; *на у(ст)ную* 165, *уча(ст)никовъ* 38 ЖК 1611;

стц > сц: *мєсахъ* 1 Єв.Тяп.; *на мє(с)цу* 99 ЖК 1635; *въ мєсахъ*, але *м^{3/4}стцу* 317 ВК 1606; *мєстцахъ* 55 ВК 1593; *мєстца* 51 ВК 1651-53; *мє(ст)цъкиє* 60 ЖК 1590;

стс > с: *на справах мєских* 218 Соболь 2, але *книг мєстских* 217 Соболь;

стч > сч: *мєчанє* 26 ЛК 1649-50;

стл > сл: *з нє(с)ча(с)ливого* 165 ЖК 1609, *щасли(в)* [Яковенко 1993: 169], але *щастливого* 65, ЛК 1545;

лнц > лц: *сонце* 467 Римша;

скн > сн: *спусными* 284 ЛК 1601;

здн > зн: *кони єзные* 108 ВК 1651-53; *позно* 61, ЛК 1593; але *на праздники* 178 Заг.Д.;

рдц > рц: *сєрицъ людъскихъ* 3 Лік., але *въ серциу* 166 Лямент;

здр > зр: *зазростью* 2 Єв.Тяп.;

дц > ц: *пятнацатый* 317 ВК 1606; *двацать* 191 ЖК 1649.

Іноді спрощення відзначено при словотворенні прикметників, основа яких закінчувалася на два приголосних, за допомогою суфікса -ьск-: *месчаномъ Перемилскимъ* 286, ЛК 1601.

II.3.14. Перехід *л > в*

Сучасним українській і білоруській мовам властивий перехід *л > в*. У науковій лінгвістичній літературі існують різючі відмінності щодо хронології цього явища. Більшість учених традиційно пов'язують його із занепадом надкоротких *ъ* та *ь*. XIII-XIV ст. датує зміну *л > в* М.Жовтобрюх [Жовтобрюх Фонетика: 223]; одразу після занепаду зредукованих, тобто після XI-XII ст. – Г.Півторак [Півторак 1988: 208]; від часу „общей жизни русского языка” виводить цю зміну Ю.Карський [Карский 1955: 322]; від середини XV ст. – Ю.Шевельов [Шевельов: 522-523]. Інша група вчених не заперечує цілком постання переходу *л > в* до занепаду зредукованих. Зокрема П.Бузук наводить аргументоване спостереження на користь раннього (до занепаду надкоротких *ъ* та *ь*) перебігу цього явища. Учений відзначає, що у словах *голка*, *горілка* такого переходу не відбулося. Зміна сталася перед наступним приголосним. Тобто *вовк* < **vŭlkъ*, а в словах **jgŭľka*, **gorěľka*, як бачимо, після *л* стояв зредукований, тому перехід не відбувся [Бузук 1926: 426]. Поділяють цю думку Ф.Філін та Ф.Медведєв [Филин: 333]. До XII ст. датує вказаний перехід П.Векслер „Лабіалізація сполучення *ьl* (з *ьl*, *ьl*) мусила відбутися до занепаду зредукованих (у XII ст.), бо лабіалізація не відбивалася, коли після сонанта (*r*, *l*) стояв зредукований (який пізніше занепав або змінився): наприклад, блр. *палка* – д.-р. *палька*; блр. *гляк*, рос. діал. *глек* < псл. *gŭľkъ* [Векслер: 125]. Ю.Шевельов пропонує інше пояснення непереходу *л > в*, наприклад, у лексемі *гілка* < **golŭka*. Збереження *л* мовознавець тут убачає не в наявності/відсутності наступного зредукованого, а в якості попереднього голосного. Таким голосним у північних говірках був звук неоднорідної артикуляції - *ʏo*. Звідси постання після *ʏo* ще *ʏ* фактично призвело б до появи трифтонга, що було неприпустимим для наявної системи вокалізму. Лексему *голка* < **jgŭľka* вчений вважає за новопосталу на південному сході України чи Волині (перша відома фіксація у Є.Тимченка 1667 року), коли процес огублення вже завершився [Шевельов: 523]. При цьому всі дослідники відзначають неоднаковість і неодночасність зміни *л > в* у словах на зразок *вовк* < **vŭlkъ* і в дієсловах на -*ль*. Епіцентром зміни вважається північ України, більша частина Білорусі, за винятком усіх, крім південних, окраїн, та південно-західні російські території [Карский 1955: 319; Филин: 332; Шевельов: 523].

У досліджуваних поліських пам'ятках згадана зміна фіксується від початку XVI ст.: *дав єсми* ЄК 1526; *писал и присылав* 8 ЖМ 1537; *отьби(л) и [о]бобра(в)* 46, *бра(в)* 49, *гони(в)* 57 ЖК 1584; *по(в)те(и) вєпровы(х)* 56, ЖК

1590; не хоте(в) 111, взялъ и укравъ 112 ЖК 1605; вповняю(т) 159, мо(в)чати 165 ЖК 1609; То(в)ста 161, принять не хоте(в) 161, ЖК 1611; взявъ и пограбивъ 229 ЖК 1618; почавъ заразомъ куса(т) 157, пошовъ зовси(м) 161 ЖК 1635; ходивъ, не заставъ, розумивъ, почавъ, ударивъ 174 ЖК 1643; на выпо(в)не(н)е 204 ЖК 1649-50; *ѡт тебе выйшов* 206 ЖЄ; чо(в)ны 102, але во(л)ну 114 ЛК 1561; Здолбицу ... Здовбицу 14 ЛК 1569; уфатился за стовпъ 114, ЛК 1596; нахилився 24 КЗ; *ѡслободилъ* 129, сажо(в)ка 133, ВК 1571; давъ 406, ВК 1594; вдовжъ 316 ВК 1606; помыливсѦ или *ѡписавсѦ* 118, зачавсѦ 119, Ап. 1593; товкучися 1051 Потій; поползнуовсѦ *ѡ*, насм^{3/4}ѦвсѦ *ѡ* Лік.; сидевъ на колоде 84 ОК 1632; не мо⁶чала 38, ККС; конав и чистив 6, мев право 6, ездив 7 Бор.К. 1614;

надпоправні написання: *ѡ(с)ветъчы(ль)ши* 49 ЖК 1584; у во(л)торо(к) 74, (в)схо(д) со(в)нца 100 КК 1595; узя(л)ши 75, ЖК 1590.

Іноді зміна відзначена й після *о*, що не походить із *ъ*: жовъни(р)ски(х) 159, 161 ЖК 1635; по по(в)копы 205 ЖК 1649-50; повтори тисячи Ніжин; повтора золотыхъ 9 Бор.К. 1614.

Не відомі нам у поліських пам'ятках випадки переходу у запозиченні через посередництво польської мови: ко(л)дра 'ковдра' 193 ЖК 1649-50; сама колдра 109, ЛК 1596.

Цілковиту подібність перебігу зміни *л > љ* із поліськими пам'ятками засвідчують тексти білоруської писемності, де аналізоване явище відзначене від

XV ст. [Карский 1955: 322]. Юрій Шевельов узагалі *л > љ* відносить до перших із низки змін, „що постали під час спільного перебування українців і білорусів у Литовській державі, охоплюючи обидва ці народи, але зупиняючися на литовсько-польському кордоні” [Шевельов: 533].

П.3.15. Явище подвоєння

Явище подвоєння приголосних відзначаємо на межі морфем переважно при творенні прикметників та дієприкметників за допомогою суфікса *-н-*: *камѣ(н)ныѣ* *Ѣ* Лік.; *везваннымъ*, але *зебранымъ* 77, *неподбироваанныхъ*, але *неподбираныхъ* 78 ОК 1632; *повинныхъ моихъ* 94 ОК 1679; *пови(н)ни* 117, *пови(н)ности* 117, *свѣще(н)никъ* 122 ЛК 1572; *полотенныхъ* 110 ЛК 1596; *посторонними* 55, *звонница* 368 ВК 1593; *коро(н)ного* 301, *в по(с)сѣши* 301, *неви(н)ныѣ* 303 ВК 1635; *ѡсѣ(н)ного* 111, Волод.З; *повинности* 171, *звонници* 174 Заг.Д, *дворище ланное* 394 ЛК 1619, але *военными* 52 ЖК 1590; *поданные* 54, *подъданныхъ* 59 ВК 1593. Послідовно з двома *-нн-* пишеться антропонім *Га(н)ну* ВК 1571. Єдиний випадок подвоєння на межі префікса і кореня: *пописати и ссумовати* 19 ЖМ 1531.

П.3.16. Явище протези

Явище протези в поліських пам'ятках трапляється нечасто. Якщо не брати до уваги конструкції з прийменником *у*_в, де, як уже згадувалося (див. параграф „**Чергування у // в ...**”), звук *в* перед словами з початковим *о* потрактовується по-різному, то очевидні випадки приставного приголосного ми відзначили лише в кількох словах: *два я(р)мяки ... ярмаковъ* 75, *єрма(к)* 106 ЖК 1582-1588; *дєлюра я(т)ласовая* 163 ЖК 1609; *гермакъ люнский* 116 ЛК 1596; *кгермакъ аксамитный* 150 ВК 1606; *гетмана, сотниковъ, ватаманъи и всего рыцѣрства* 53 на стор. 55 ця ж фраза без протези: *мы сотники, атаманья* 54 ВК 1593; *восем* 6, СК. Не засвідчено жодного написання з протетичним приголосним *в* у Крехівському Апостолі [Огієнко 1930: 293]. У контексті вищезазначеного написання з Луцької справи 1630 року: *узломъ мѣжи уши, усъ єму урѣваль, узелъ гроши(и)* [Яковенко 1993: 171], мабуть, відображають не лише традиційну орфографію, але й відсутність протези в живому мовленні.

В одній із справ Житомирської книги зафіксовано лексему *погораное*. Подаємо ширший контекст уживання лексеми: *ро(л)и на зябли и цѣлины на проса погораное ку ужива(н)ю своему, по(т)нима(в)ши, собѣ приве(р)нулъ* 4 ЖК 1590. Скаргу (усне свідчення) до суду подавала пані Козаровська, власниця маєтності Фороща, що неподалік від Житомира. Крайня північна межа ізоглоси *горати* за даними АУМ проходить приблизно по Житомиру, з незначними вкрапленнями дещо на північ (Коростенщина, Лугинщина) [АУМ I: к.142]. Цілком припустимо вважати, що й у мовленні мешканців півдня Житомирщини міг уживатися протетичний *г*. Однак на заваді такому припущенню стає відсутність протези в інших написаннях цього ж слова в цій-таки книзі (всі справи книги записано одним почерком) *и(р)али, и(р)омыхъ* 234, 235 ЖК 1590. Можливо, у цьому написанні слід убачати явище, подібне тому, що зафіксувала на півночі Рівненщини Ярослава Закревська: початковий *о* зазвичай не закривається протетичним, але після префікса і прийменника він обов'язковий: *'острий*, але *'вигострити*, *о'рати*, але *'вигорати*, *'озеро*, але до *'гозера* [Закревська: 72].

Явище протези в білоруській писемності так, як і в поліській, трапляється дуже рідко, незважаючи на те, що приставний *в(w)* має майже загальнобілоруський (за винятком південного ареалу) характер [Карский 1955: 305; 339; 372].

Лінгвогеографічні дані дозволяють констатувати, що „протетичний *в(w)* найраніше з'явився, очевидно, у межах західної частини колишнього праслов'янського ареалу між Віслою і Горинню, який включав у себе ареал пізніших західнослов'янських мов і більшу частину майбутнього ареалу південно-західного наріччя та західну частину поліських говорів української мови” [Півторак 1988: 149]. Натомість епіцентром виникнення протези *г(h)*, мабуть, справедливо деякі вчені вважають Полісся. Це особливо

підтверджують дані сучасної лінгвогеографії [АУМ І: к.137-144; ДАБМ: к.47-49].

За спостереженнями Юрія Шевельова середньо- та східнополіські говірки відносяться до ареалу з „помірковано розвиненою протезою”. Менше від поліських протетичні приголосні поширені лише в закарпатських та лемківських. Говірки ж, де протеза розвинена найпотужніше, – наддністрянські та південноволинські [Шевельов: 582].

Існують значні розходження в студіях різних дослідників щодо постанови протетичних приголосних у східнослов'янських мовах. Григорій Півторак відносить виникнення протези $z(h)$ до VI-VII ст. [Півторак 1988: 153]. Припускав наявність $z(h)$ ще в дописемний період Г.Шило [Шило 1949, 247]. Юрій Шевельов, зауважуючи, що попри перші фіксації $v(w)$ у XIII - XIV ст., а $z(h)$ близько XVI ст., припускає, що „всі ці процеси припадають головно на середньоукраїнську добу” [Шевельов: 582].

Важко на основі викладеного матеріалу зробити висновки щодо поширення та хронології протез у поліських пам'ятках. Якщо відзначені два приклади з $z(h)$ *гермакъ* та *погораное* не є описками, то вони напрочуд показові й однозначно мали б відображати живе мовлення житомирського та луцького писарів (позивачів?). Обидва написання датуються кінцем XVI ст. Можливо, є сенс говорити про функціонування протези $z(h)$ у цей час у поліських говірках. Написання *єрма(к)* у Житомирській книзі за 1584 рік та *єдамашковий пєтрахиль* у приписці 1610 року князя Четвертинського на тетроевангелії XV-XVI ст. [Крижановский: 10] може свідчити про досить давнє запозичення/функціонування цих слів вже з протезою j перед a : *ярмакъ*, *ядамашокъ* у поліських говорах. Інакше перезвук $'a > e$, на зразок *ейце*, *Єрослав* був би немислимий. Інші ж бо запозичення з початковим a – *атаман* – хоч і трапляються у пам'ятках XV ст. з протетичними $v(w)$ [ССУМ І: 156], все ж таки не засвідчені в пам'ятках з початковим *йе*. Вочевидь, запозичення таких лексем відбулося значно пізніше, ніж *армак*, коли поліський переголос $'a > e$ уже не діяв.

II.3.17. Явище епентези

Ще рідше, ніж протеза, трапляється в пам'ятках явище епентези: *Иѡхиму* 73, ЖК 1584; *проздрѣл* (*прозрѣль* ПЄ) *проздрил* ЖЄ; *Юда* 106 ВК 1567. Можливо, слід вважати епентетичним v в антропонімі *Левуско* 95, Острог 1603. Український антропонімікон знає обидва варіанти, утворені від Лев: *Левусик* і *Леусь*, *Леусько* [Трійняк: 191]. У говірці села Мелені Коростенського району є прізвисько *Леусок*. Якщо всі ці найменування особи пов'язані з ім'ям Лев, то написання в пам'ятці є звичайним демінутивним утворенням.

П.3.18. Інші зміни, не пов'язані із занепадом зредукованих

П.3.18.1. Відображення звуків [ɣ] та [ɣ]

На підставі писемних пам'яток можна твердити, що в києворуську мовну епоху в діалектах, що лягли в основу української та білоруської мов, перехід вибухового *ɣ* в гортанний приголосний стався до XI ст. [Німчук 1990: 6]. М.Жовтобрюх відносить цю зміну на дописемний період (IX ст.), яка, насамперед, виникла на території Середньої Наддніпрянщини [Жовтобрюх Фонетика:168]. Ю.Шевельов спірантизацію *ɣ* датує кінцем XII – початком XIII ст. [Шевельов: 453]. Якихось ареалів поширення цієї зміни на основі давніх пам'яток з українських територій виділити годі. Процес мав усеукраїнський характер.

Від XIV ст. у пам'ятках української і білоруської писемностей засвідчується новий спосіб передавання на письмі проривного *ɣ* за допомогою сполучення букв *кг* [Карский 1955: 369; Німчук 1990: 8; Гринчишин 2004: 97].

У XVI ст. поліщуки в питомих словах однозначно вимовляли фрикативний *ɣ*. На це вказують численні написання, де протиставляються запозичення із диграфом *кг* українським словам із *ɣ*: *кгане(б)ны(и)* 50 ЖК 1584; *Я(д)викгу* 79, ЖК 1590; *кгузиками* 36 ЖК 1611; *кга(р)нець*, *кгвалть*, *кго(н)товоє*, *кгро(д)ски(х)*, *кгруньтъ* 221 ЖК 1635; *изъ кгузиками сребнеми* 116 ЛК 1596; *на кганок*, *кгонтами* 25 КЗ; *зъ кгузиками* 368, ВК 1593; *будучимъ дракганомъ* ВК 1645; *на рог кганку* 94 Острог 1603; *на пд^ркгамене писаны^н* 50 ККС. До того ж у досліджуваних пам'ятках трапляються непоодинокі приклади надпоправних написань, де автори, намагаючись не помилитися, накреслювали (чи навпаки опускали) у слові літеру, що не відповідало ні живій вимові, ні лексемі-донору: *кграницу* 138, ЖК 1584 при регулярному *граница*; *сє(д)ло уса(р)скоє* 125, ЖК 1611; *Го(с)цкого ... ѡского* 312 ЖК 1611; *ѡно(р)* 14 при регулярному *гонор*, *ѡриша(л)ны(и)* 104 ЖК 1635; *грабованю* 190 ЖК 1649 при регулярному *грабити*; *бачмакги* 114, ЛК 1596; *Кгрекгорови* 303 ВК 1635 при регулярному *Грегорови*; *на обликг* 217 Соболя. У написанні *не кгволи* 413 ВК 1594, мабуть, варто вбачати регресивну асиміляцію: прийменник *к* перед наступним *в* зазнавав одзвінчення *ɣ* *волі* (пор. у середньополіських говірках [*ɣ* *Розд^лву*, *ɣ* *Ве^лликод^ну*]). Коли це не описка, то наведене написання можна вважати першим на підтвердження гіпотези В.Німчука про розвиток звука [ɣ] на власній основі з іншого звука [Німчук 1990: 8].

Ю.Карський існування фрикативного („проточного”) *ɣ*=*h* відносив до X ст. У найдавніших білоруських пам'ятках розмежовуються в запозичених словах *ɣ*=*h* та *ɣ*=*g*: у першому випадку використовується графема *ɣ* або взагалі пропускається, у другому – диграф *кг*, а від XVII ст. з'являється графема *ɣ* [Карский 1955: 369].

П.3.18.2. Відображення звука [ф]

Звук [ф], на відміну від решти наявних у фонологічній системі української мови, питомим не був, а потрапив до неї разом із запозиченими словами. Він ніколи не мав у цій системі своєї фонологічної ніші. А звідси, за влучним висловлюванням Юрія Шевельова, „історія [f] в українській мові – то є по суті не його власна історія, а радше хроніка послідовних переходів від одного його замітника до другого, адже впродовж приблизно тисячолітніх марних намагань прищепити звук [f] ці замітники таки мінялися” [Шевельов: 804]. Такими замітниками виступали звуки [п], [в], [х] та власне український „винахід” [хв]. Поліські пам’ятки досить широко засвідчують усі відомі в українській писемній та друкованій практиці субституції звука [ф]: *куфлє(в)* 76, *уфалахъ сє(и)мовыхъ* 140 ЖК 1585; *катєфи(зм)* 60, ЖК 1590; *сафяновъ ... сапъяновъ* 36, *у(х)фативши* 62, *куфлє(м)* 316 ЖК 1611; *масла хвасокъ пять* 227 ЖК 1618; *Юзєпъхови, копу кожъдую рафуючи, Хведорови, у Хъѡедора, ба(р)зо зфоралы(х), по (х)ѡили* 13, *пнє(и) Кришътопъхово(и)* 143 ЖК 1635; *ѡѡоробє* 100 ЛК 1561; *до фалы* 116, ЛК 1572; *охвотъниковъ* 61, ЛК 1593; *уфаленою* 107, *уфатился за стовпъ* 114 ЛК 1596; *шафа, фортка* 24 КЗ; *пофалокъ* 105 ВК 1567; *форобою* 135, *уфаючи* 160, *до фалы* 160 ВК 1571; *хвале божьей* 174 Заг.Д; *Єхъврема* 119 Ап. 1593; *ѡнофрє(и) ... ѡнопрє(и)* 90 Острог 1603; *на футоры* 132 КК 1600; *форобою* 34, *сѡ то тра^хвило* 41 зв., *уфалєно²⁰* 44 ККС; *хваляндышомъ* 9, Бор.К. 1614; *Сапърон* 16 СК.

Неприродність артикуляції нового звука, попри досить раннє його принесення на українські землі, не дозволила (і не дозволяє) виробити єдиного стандарту для відтворення в живому мовленні. Наведені приклади переконливо ілюструють, що поліські писарі мали значні проблеми, пов’язані з передаванням [ф] на письмі.

П.3.18.3. Відбиття наслідків П-ї палаталізації задньоязикових

Послідовно в пам’ятках відображено наслідки другого перехідного пом’якшення задньоязикових: *в мошо(н)цє* 103, ЖК 1585; *слузе* 54 ЖК 1611; *на р^{3/4}чцє* 67 ЛК 1545; *о швачцє* 406, *владыцє* 407, *слузе* 417, *въ дорозе* 420, *шляхтянцє* 423, *въ припоруцє* 419 ВК 1594; *в ѡпєцє и науцє* 161 ВК 1571; *на послузе* 167, *владыц^{3/4}* 168, *в ласцє* 168, *дочцє* 173, Заг.Д; *ку потєсє* 120 Єв.Нег.; *єго в опєцє* 53 зв., *Дми^тру Булызе* 54 ККС, прикладів з усіх поліських текстів дуже багато.

П.3.18.4. Поодинокі явища в підсистемі приголосних

Випадків переставлення звуків та складів у досліджуваних пам’ятках виявлено небагато: *бу(р)на(т)ного* 53 ЖК 1590; *Матвей Талерка ... Матвей Тарелка* 42 ОЗ 1545.

Ми не зафіксували жодного випадку намагання поліськими писарями відобразити африкату [ʒ]: *въ звонъ* 58, *звонница* 368 ВК 1593; *звонници* 174 Заг.Д; *звоно(к)* ЖК 1590; *звоно(в)* 63 КЛ.См. Вочевидь, слід визнати, що її поширеність на Поліссі на час написання пам'яток була мізерною, якщо була взагалі.

В одній зі справ Житомирської книги за 1590 рік відзначено запис займенника з *ы(н)чими* 6, ЖК 1590 при регулярному *иниш(и)*. У низці середньополіських говірок така вимова поширена й дотепер, наприклад, у говірці с. Мелені Коростенського району [¹*зи́нчи*¹]. Можливо, житомирський писар і відобразив у кінці XVI ст. живе мовлення – своє чи позивача? Ю.Карський відзначає єдиний випадок у білоруській писемності (пам'ятка XVI ст.), але в слові *жал'чивый* [Карський 1955: 386].

Дуже рідко знаходимо в поліських текстах досліджуваного періоду збережене початкове *с* в іменнику *сабля*: *саблю* 77 при регулярному *шабля* ЖК 1590 (пор. у Словнику давньоруської мови І.Срезневського варіант *шабля* не фіксований узагалі, тільки *сабля*) [СДЯ ІІІ: ч.1, 238-239]. В українській лексикографії написання слова з початковим *ш* відоме від XV ст., очевидно, під впливом польської орфографії стп. *szabla* [ССУМ ІІ: 553]. Так само впливом польщизни позначене написання слова *скура*: *ску(р)* *баранихъ* 36 ЖК 1611; *на (с)ку(р)це* 119 ЖК 1635. Контамінацію, очевидно, слід убачати в слові *жолдатомъ* 391 ВК 1645 від стп. *żołnierz* та відомого більшості західноєвропейських мов (нім., гол., фр., іт.) *soldat*, а на східнослов'янських теренах поширеного від 1515 року [Фасмер ІІІ: 709-710].

Деякі писарі документів Жидичинського монастиря послідовно полонізм *сейм* (стп. *sejm*) передавали досить дивно *на съем* 26 ЖМ 1537. Убачати описку тут не випадає, оскільки це слово так фіксовано впродовж кількох років.

Непросто однозначно прокоментувати зміну *н>м* при відтворенні писарем імені *боАринь мичипоръ* 13 Єв.Тетр. Таке написання зафіксовано у приписці на Євангелії кінця XVI ст. Місце народження автора приписки, найімовірніше, – Західне Полісся. Коли це не звичайнісінька описка, то можна припустити відображення живого мовлення, викликаного розподібненням двох *-н н- > -н м-* на межі двох слів.

Єдина фіксація зміни *м>в* *ковната* 25 КЗ в описі Ковельського замку. Така зміна характерна і для сучасних правобережнополіських говірок: [¹*рѐмни*¹, *гом*¹*но*], щоправда, у слові *кімната* подібна субституція нам невідома.

Вочевидь, писарі ще не завжди могли відобразити роздільну вимову між початковим диспалаталізованим *губним* і колишніми дієзними *'е(<ь)* та *'а*: *коли не не(т), то воши бєть* 169 ЖК 1614; *в ня(т)ницю* 242 ЖК 1590; *ня(с)тю* 242 ЖК 1635; *костыри и пняницы* 176 ЛК 1655, хоча при цьому відзначимо написання: *емъ и пью* 110 Волод.3.

II.4. Впливи інших лінгвосистем на поліський мовний континуум у XVI-XVII ст.

Поліські (північноукраїнські та південнобілоруські) землі через утягнутість протягом XIV-XVII ст. до різних політико-адміністративних утворень характеризувалися непростю мовною ситуацією. Функціонування на одній території одразу кількох (і не лише генетично споріднених) мовних систем, поза сумнівом, давалися взнаки на тогочасній літературно-писемній мові, що складалася на народній основі – „руський” чи „простій”. Хоча аналізоване нами поліське наріччя в основі своїй переживало переважно загальноукраїнські лінгвальні процеси, однак, думаємо, є сенс говорити про впливи крізь призму існуючих, принаймні від XVI ст., варіантів у минулому спільної для мешканців півночі України (поліщуків) і білорусів „руської” мови. Тож на поліський варіант тогочасної літературно-писемної мови впливали: південно-західноукраїнський варіант, білоруський варіант, а також окремі польська, латина, можливо, мізерно грецька. Уплив російської мови до середини XVII ст., хоч як не намагалися його знайти в радянські часи українські та російські медієвісти, був нікчемно малий.

У лінгвоукраїністиці вкорінено думку про два різновиди „руської” мови: білоруський та український, причому нерідко поліський (північноукраїнський) безапеляційно зараховувався до білоруського і виходило, що суть білоруського впливу зводилася до констатації північноукраїнських рис (докладніше про це див. параграф **„Українсько-білоруські мовні контакти...”**). А оскільки майже одностайно-аксіоматичним був висновок більшості українських дослідників (див. параграф **„Літературні мови і жива мова на Поліссі...”**), що „староукраїнська” = „книжна” = „проста” постала на південно-західноукраїнській розмовній основі, то північноукраїнський, як окремий мовний різновид, не виокремлювався. Як наслідок, про полісько-південноукраїнські взаємовпливи періоду XVI ст. питання взагалі ніхто не ставив.

Мабуть, чи не першим у вітчизняному мовознавстві виділив „північний, поліський варіант староукраїнської літературної мови” В.Німчук [Німчук-Симонова 1981: 16]. Тобто у XVI-XVII ст. варто говорити не лише про українсько-білоруські чи білорусько-українські впливи, але й про південноукраїнсько-поліські та білорусько-поліські.

Питанню українсько-білоруських мовних взаємин присвячено окремий параграф нашого дослідження, де проаналізовано усю непросту гаму надскладних лінгвоконтактів періоду XIV-XVII ст. Наразі відзначимо взаємовпливи українських півдня і півночі. Від XIV ст. незаперечно український мовний континуум виразно членувався на дві

мовні зони: північну і південну. Досить активно виявлена у писемності XIII-XIV ст. галицько-перемишльська та покутсько-буковинська мовні області, певною мірою, знаходили відбиття й на волинсько-київських землях. Передовсім це стосується фонологічного та спорадично морфологічного рівнів. Найімовірніше, у цей час на поліських землях з'являються перші південноукраїнізми:

- поплутування *ы* – *і*, що надалі призвело до нерозрізнення *е* - *и* (особливо західнополіська територія). Для текстів із Середнього Полісся такі написання спорадичні, а для східнополіських невластиві взагалі;
- поодинокі випадки „укання” (як на місці новозакритого *о*, так і на місці будь-якого *о*);
- поодинокі випадки „ікання” на місці *ě (не залежно від позиції) та *e у новозакритому складі (новий *ѣ*);
- відображення м'якої вимови *р*, *ц* та *шиплячих*;
- поодинокі випадки написань *е* (<*є*, *'а*) під наголосом: *узель*;
- флексія *-ові* у Д. відм. одн. іменників II відміни чоловічого роду;
- поодинокі випадки написань флексії *-а(-я)* у Н. відм. одн. іменників II відміни середнього роду: *вєсѣля*;
- інфінітиви на *-ти*;
- поодинокі випадки написань форм складеного майбутнього, на зразок, *ходитьиму*;

Водночас вагомим і суттєвим виявився вплив поліського літературно-писемного узусу на південно-західноукраїнські пам'ятки:

- написання *е/а* (<*є*, *'а*) залежно від наголосу: *дєсєть* - *дєсятѡкъ*;
- поплутування графем $\frac{3}{4}$ та *ѣ*, що вже від XVI ст. для поліських писарів стає неписаним орфографічним правилом;
- тверда вимова *р*;
- переважання флексії *-у* у формах давального відмінка однини іменників чоловічого роду;
- інфінітиви на *-тъ/-ть*.

Проникнення типових поліських та західноукраїнських рис на рівні лексики та синтаксису простежити значно важче, оскільки як поліщуки, так і галичани використовували в пам'ятках передовсім спільну давньоукраїнську лексичну спадщину, а синтаксис їхніх написань ще довгий час взагалі продовжував залишатися чужим, староболгарським.

В українському мовознавстві радянської доби були спроби виявити взаємозв'язки в кінці XVI – на початку XVII ст. української та російської культур і відповідно мов: „Не дивлячись на посилювану в кінці XVI ст. польсько-католицьку агресію проти українського народу, його культури і мови, що мала на меті розірвати зв'язки українського народу з російським, зв'язки ці не лише не послаблювалися, але продовжували існувати і все

більше укріплювалися” [Белодед-Ижакевич-Франко: 81]. Таких зв’язків, зрозуміло, заперечувати не можна, оскільки обидва народи входили до окремих державних утворень, які межували. Що стосується культурного впливу, то він був вочевидь одностороннім: твори діячів української (і білоруської) культур нерідко потрапляли до Московії, де перевидавалися, перекладалися і поширювалися [Огієнко 1918: 67-71; Німчук 1980: 283-284]. Прикладом російського впливу подано переїзд (радіше втеча) І.Федорова спочатку до Білорусі, а згодом до Львова й Острога [Белодед-Ижакевич-Франко: 81]. Проте тут не може йтися про культурний, а тим більше мовний, вплив (у єдиній на всю Московію друкарні продукувалися виключно церковні книги). Шкіл там було обмаль навіть у кінці XVII ст. (пригадаймо відому скаргу Петра I до патріарха: „Священники у насъ грамот^{3/4} мало ум^{3/4}ють ... Ежели бы ихъ ... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы” [Огієнко 1918: 62]), не кажучи вже про століття XVI. Єдине, в чому контакти української (і білоруської) людності з московською виявлялися сповна, так це у численних військових походах українців, білорусів, поляків супроти москвинів і навпаки. Маємо досить свідчень зі справ актових книг про привезення до власних маєтків київською та волинською шляхтою московських полонених: „*едучи на слу(ж)бу жо(л)нє(р)скую, зостави(в) єсми мо(с)ко(в)ку свою у пана Крыштофа Вина(р)ского*” [ЖК 1590: 71]. Певне, такий спосіб поширення в той час культури і мови московської на українську був чи не найреальніший і найпродуктивніший (пор. ще у В.Свяжінського „Першими за часом імпортерами зразків і навичок московського письма у ВКЛ були московські жовніри, які потрапляли в полон під час воєн Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Великим князівством Московським” [Свяжінські 2004: 233]).

Справді реальний вплив російської мови розпочинається від кінця XVII ст. й особливо набуває розмаху у XVIII ст., коли вкорінюється в українське суспільство (передовсім серед деяких українських церковних діячів, випускників Києво-Могилянської академії, про яких дуже влучно висловився І.Франко „многopiшущі слабодухи, які несли свої услуги в Московщину” [Франко 1910: 60]) не „українська”, а „малоросійська” ідея: пристосувати Україну до Московії [Когут: 25]. Однак цей період виходить за хронологічні рамки нашого дослідження. До середини XVII ст. ми не можемо відзначити жодної розмовної московської риси, яка відбилася б у тогочасній українській літературно-писемній мові.

II.4.1. Вплив польщизни

Надзвичайно непрості взаємини відбувалися в XVI-XVII ст. на українсько-білоруських землях місцевої мови та культури з культурою і мовою польською. Уже відзначалося вище, що не всі українсько-білоруські терени протягом XIV-XVII ст. однаковою мірою взаємодіяли з польською людністю. Західноукраїнські землі, які найраніше були втягнуті до складу державного польського організму, зрозуміло, піддалися полонізації відчутніше. Полісся ж (Підляшшя, Берестейщина, Волинь, Київщина, Чернігівщина) реального ополячення (отримання дозволу заселятися на цих землях з правом обіймати посади) не знало до Люблінської унії. Нема сумніву, що польська мова була поширена (усно, в літературних зразках, перекладах Святого Письма) на північноукраїнських землях і до 1569 року, проте вона була поза міськими канцеляріями, де ще домінувала єдина офіційна мова „руська”. А судячи з того, що перші петиції-скарги української шляхти щодо відстоювання виключного права вживання у справочинстві мови „руської” припадають на постунійний період, до 1569 року явно відвертих мовних українсько-польських проблем тут не існувало. Певно, однозначно не можна відповісти, яке ставлення до „руської” мови було в самому королівському Дворі на початку XVI ст. Відомо, що за описом бібліотеки короля Сигізмунда 1510 року, у ній було 33 „руських” книги і лише 1 польська [Владимиров Скорина: 15-16, 35], а всі Ягелончики аж до Сигізмунда Августа в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали і не завжди вміли краще це зробити по-польськи [Огієнко 1930: 136 з покликанням на Самуїла Бандтке]. Проте часи мінялися і вже через два роки після Люблінської унії київська шляхта звертається до короля з домаганням збереження прав української мови, гарантованих актом 1569 року: “Нагально прохаємо Його королівську мость, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи й універсали, конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки „руськими” [Свербигуз: 10]. Подібних прохань з української сторони відомо кілька: 1576 – брацлавська шляхта, 1577 – волинська, 1606 – київське і волинське шляхетство, 1632, 1638 – Волинський та Вишенський сеймики постійно домагаються в короля про ширше впровадження „руської” мови [Там само: 10-11]. Такі документальні підтвердження відстоювання шляхтою права на свою мову можуть свідчити лише про одне: вона поступово виводилася з діловодства, що явно ускладнювало розуміння місцевим населенням державних офіційних паперів. З кінця XVI ст. можна говорити про суцільне поширення серед української шляхти й козацької старшини польської мови. Настає епоха українсько-польської двомовності.

Цей процес розцінювався в контексті функціонування української культури в різні часи по-різному. Представники російської та української науки епохи царської і радянської імперій однозначно негативно: це була польсько-католицька експансія, спрямована на розрив віковичних прагнень двох народів-братів жити разом. Після розпаду російсько-радянської імперії оцінки українських учених значно змінилися: крім ополячення, яке відбувалося на українських землях явно чи приховано, відзначався безсумнівний позитивний вплив через уведення цих земель в європейський культурний процес. Вітчизняні та зарубіжні лінгвісти й історики, що мали можливість незаангажовано оцінити українсько-польські взаємини цієї пори, також прочитували їх неоднаково. Оцінки коливалися від цілковитого позитиву до відвертого негативу цих стосунків. Проте цінні для науки вони тим, що висловлені не за наказом, не з єдиною метою - оганьбити, а в більшості випадків як цілком суб'єктивна (власна) думка. Відомі спроби ідеалізувати українсько-польські контакти: „У XVI-XVII століттях втягнення великої кількості української шляхти в орбіту культурного життя Польщі залишило твердий слід у літературній мові в плані наповнення її українізмами, які стали надійними складниками мови польської інтелігенції. Водночас посередницька роль Польщі між Руссю та Європою віддзеркалилась у численних запозиченнях з німецької, латині, французької. Зрештою, тісний зв'язок культурного життя двох народів протягом віків відбився у добу відродження української мови в XIX ст., при взоруванні тієї мови (словництво і фразеологія) на зразок польський. А звідти, нема сьогодні на всьому обширі слов'янському двох мов, які були б ближчі, ніж українська і польська. ... Ті контакти (між двома народами), зав'язані і підтримувані десятками поколінь, не зможуть швидко розладитися без каструвального втручання” [Spławiński 1928: 19-20]. У цілому як польські (за винятком хіба А.Брюкнера), так і українські мовознавці вбачали однозначно саме взаємне збагачення обох мов, починаючи головно від XVI ст. [Зілинський 1937; Kuraszkiewicz 1938: 25-26; Hrabec 1949: 11, 18-19, 37, 54, 141; Stieber 1953: 29; Zwoliński 1956: 34-35; Русанівський 1963; Minikowska 1980; Zaleski 1983: 9; Karpluk: 158-161; Łesiów 1977: 173; Łesiów 1989; Łesiów 1995; Łesiów 2003; Романова 1972; Чепіга 1989: 91; Kość 1992]. Відомі також спроби (І.Огієнко, Ю.Шевельов, А.Генсьорський, С.Урбанчик, Л.Гумецька) виявити українсько-польські мовні контакти і більш ранньої доби [Огієнко 1930: 463; Шевельов 1952; Генсьорський 1961; Urbańczyk 1963; Гумецька 1969]. Натомість Л.Булаховський, покликаючись на О.Соболевського, категорично відхиляє думку про давні українсько-польські контакти: „близькість польської мови до української обмежується фактом їх спільної належності до слов'янської мовної сім'ї, при давньому розташуванні племен якої вони безпосередніми сусідами не

були; мовне зближення їх – типове зближення пізнього часу без виразних ознак давнього сусідства з послідовним тоді охопленням мовними рисами, що виникали в певних точках території її в цілому або в великих частинах” [Булаховський: 195-196].

Залишаючи гіпотетичність доісторичних українсько-польських культурно-мовних контактів, припускаючи їх фрагментарність та переважаючий український уплив до XVI ст. [Русанівський 1963: 89], незаперечно визнаємо посилення польського впливу від середини XVI ст. Мабуть, від А.Мартеля шириться у славістиці думка про відсутність будь-яких мовних заборон щодо „руської” мови від поляків і Польської держави, відсутність актів мовного насильства, тобто перехід на польську мову відбувався цілком добровільно [Шевельов 1949: 18]. Таке припущення останнім часом підтримується українськими вченими: „Немає сумніву, що вестернізація Руси дала альтернативу її колонізації, забезпечивши православну інтелектуальну еліту самоусвідомленням власної культурної вартості. Однак надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигли селекціонуватися й нормально „перетравлюватися”, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це виявилось у сфері загальнонавчання – мовній” [Яковенко 1994: 63]. „Щодо „заборони на мову” – то тут можна тільки руками розвести, бо джерело цього „відкриття” цілком у фантазії авторів” [Яковенко 2002: 374]. „Процес „завойовування” польською мовою свого статусу в Україні проходив без будь-якого примусу, поступово, вільно і непомітно” [Лазаренко: 250]. Ще раніше польські дослідники твердили також, що: польські впливи після уведення українських земель до Польсько-Литовського державного організму від 1569 року „посилилися й іншими факторами: передовсім польським Відродженням, буйним розквітом літератури Золотого Окресу, що безперечно позначилося на привабливості польської культури” [Заремба: 3]. Престижністю та більшою виробленістю польщизни пояснювала витіснення „руської” мови Н.Непорожня: „Хоч після Люблінської унії культурне, церковне українсько-білоруське життя продовжувало свої традиції в межах ВКЛ, тяжіючи до Вільна, мовна картина православної писемності в цей час радикально міняється: теологічні дискусії вимагали оперативності, відображення життєвих реалій, і тут не могли зарадити словники в пошуках потрібної лексики для висловлення думки незграбною, штучною “руською мовою”, а “словенською” – й поготів. Польська престижніша мова увіходить до родинних маєтків стрімко католиченої шляхти. А для середнього прошарку “русинів” ВКЛ (білорусів та українців) польська мова мала ще й ту перевагу над традиційно вживаними “руською” та “словенською”, що це була жива, зрозуміла мова повсякденної

комунікації... На тлі радикального зміцнення суспільних позицій живих польської та литовської мов у Речі Посполитій традиційне вживання гібридної, штучної “руської” мови для офіційного письма, науки та публічного користування ставало дедалі більшим анахронізмом” [Непорожня 1999: 247].

Іншої думки з цього приводу був Ю.Шевельов. Учений відзначав, що причини зречення своєї мови не можна знайти лише в перевазі тогочасної польської культури, - а тільки в безпосередньому (звернення польського уряду до української шляхти не „руською” мовою, дозвіл використовувати польську мову в канцеляріях „магдебурзьких міст”, усування з обігу книжок, писаних „руською” мовою у Кракові й Львові) й посередньому (ополячення міст, насаджування полонофільських єпископів, компрометація „руської” мови як „простацької” польськими полемістами) тиску Польщі [Шевельов 1949: 22]. Мабуть, немає перебільшення в словах І.Чепіги про те, що „єзуїти насаджували польську мову на українсько-білоруських землях насильно, відкриваючи на всій території Речі Посполитої школи, навчання в яких велося польською і латинською мовами” [Чепіга 1989: 91]. Навряд чи відкриттю у Вільні 1570 року єзуїтської колегії передувало всезагальне схвалення місцевої руської шляхти.

Наскільки був цей вплив прямим чи прихованим, остаточно з’ясувати важко. Наразі науці не відомі факти існування спеціальних рішень (на зразок Валуєвського чи Емського указів в Росії) польського уряду щодо заборони чи обмежень уживання „руської мови”. Водночас не можна відхиляти припущення тих дослідників, які вважали полонізацію українських земель (особливо від 1569 року) цілеспрямованою політикою Корони. Численні студії переконливо ілюструють, що за неповних півстоліття відсоток українського елементу, що володів маєтністю та обіймав посади в керівних органах Волинської, Київської та ін. земель, невпинно зменшувався, а в деяких урядах (зокрема в Овруцькому старостві) від початку XVII ст. українців уже не було взагалі [Літвін: 25-26, 39, 135]. Таке перемішування польсько-української людності не могло не позначитися на функціонуванні мови. З кінця XVI ст. все частішають випадки складання місцевою (не прийшлою польською) шляхтою заповітів польською мовою, які, однак, до місцевих книг уписувалися й видавалися на руки зацікавленій особі, відповідно до Статуту, „руською” мовою [Мойсієнко 2004: 33-34], а ставити підпис під документами, незалежно від мови їх написання, по-польськи стало вже нормою. Наприклад, свій заповіт Іпатій Потій з 1609 р. підписав по-руськи, а два свідки – по-польськи, але вже в 1613 р. доповнений заповіт, перероблений у новій польськомовній версії, містить у кінці польські підписи як автора, так і свідків [Лазаренко: 250]. Сімнадцяте століття внесло докорінні зміни

в практику справочинства. Усе частіше до актових книг писарі вписували вже згадані заповіти польською мовою. Хоча правові відмінності формально зберігалися, й навіть продовжували звучати вимоги щодо окремої серії актових книг, практична необхідність у них паралельно з занепадом „руської” мови щодалі зменшувалася. Протягом 1600-1648 рр. процес зменшення руських записів у волинських судових актах вражав. Найвиразнішим він був у Луцьку, де за 10 років (з 1611 по 1620) 91% записів зроблено „руською” мовою, в той час як із 1641 по 1648 рр. цей відсоток знизився до 43,5% [Яковенко 1983: 64-72]. Такий стан справ призвів до закономірного клопотання Волинського сеймика 1645-1646 рр., який, зважаючи на труднощі, пов’язані з обігом руського документа в судах та інших установах Корони, доручив своїм послам клопотатися на сеймі про дозвіл робити офіційні витяги з місцевих книг у перекладі польською. Сейм погодився, і в Конституції 1647 року було оголошено, що „руська” мова перестає бути конче необхідною, коли робиться випис із давніх книг Волинського, Київського та Брацлавського воєводств [Грімстед 2002: 71-72]. А логічним наслідком подібного „розвитку” руської мови стала постанова Генеральної Варшавської Конференції 1696 року „Dekreta wszystkie Polskim językiem odtąd mają być wydane, dawniejsze akta, y inscripciones, decreta zeznania in suo robore zostawać mają” [Smułkowa: 298].

Навіть після з’ясування очевидної присутності польщизни в мовному просторі України XVI-XVII ст., усе ж залишається непростим питання про ступінь проникнення елементів польської мови в структуру української. Адже межа між полонізмом і власне українізмом не завжди чітка. На це вказували, мабуть, усі без винятку дослідники, що студіювали українсько-польські мовні взаємини XVI-XVII ст. [Житецький Нарис: 51-55; Огієнко 1930: 463; Русанівський 1963: 91; Романова 1972; Полюга 1991: 179].

Досліджувані пам’ятки з поліських теренів щодо насиченості польськими запозиченнями в цілому специфіки, порівняно з іншими українсько-білоруськими землями, не виявляють: відсоток полонізмів досить значний. В.Русанівський відзначає, що кількість запозичень переважно з польської мови або з інших мов через польське посередництво в текстах ділового стилю перевищує 10% [Русанівський 1973: 16]. Поряд із лексичними запозиченнями, що є характерним при зіткненні двох мовних систем, тогочасна „руська” мова під пером українських і білоруських писарів та авторів „підправлялася” й на інших лінгвальних рівнях. Важко погодитися із В.Шимановським, який, коментуючи глоси до слів іншомовного походження в „Апокрисісі”, стверджував, що полонізми в текстах староукраїнських книжників XVI - першої половини XVII ст. були нерідко лише прикрасою мови й доказом

знайомства письменника з „ученою літературою” [Шимановский: 93-95]. Найпотужніше й тогочасній писемній мові проявився польський синтаксис, що не є випадковістю (найбільшу кількість саме лексичних та синтаксичних полонізмів з-поміж інших виділяє в українських текстах цієї доби М.Лесів [Łesiów 2003: 19-20]). Польська структура фрази, речення майже без змін проникала в українські канцелярські книги (особливо в протоколи та есхатоли). Перекладаючи польські слова, українські писарі при цьому нерідко навіть не змінювали невластивого своїй мові порядку слів. Це саме стосується й перекладів Святого Письма з польських зразків.

Набагато складніше розрізнити полонізм лексичний від фонетичного. Таку ж проблему вбачав і польський дослідник Ю.Косць при кваліфікуванні українізмів у польських пам'ятках „сумнівну групу становлять запозичення фонетичні, оскільки не можна тут виключати й запозичень лексичних *czeresznia, wytarebić*” [Kość 1992: 104]. Можливо, лексичними полонізмами варто вважати: *моцно, обеща(л), строгости, владою поцтивє, докондъ, пельнитъ* оскільки на той час вони не мали відповідників з українським рефлексом *мочно, обеща(л), строгости* тощо. Очевидно, до фонетичних впливів слід віднести слова:

- з неповноголосними сполуками: *трє(х) кролє(в), напро(д), при ѡбронє, про(д)ка*, 31, ЖК 1590; *ѡброна, чловекъ, члонъ, сромота, сро(д) чола, мрозоваты(и), солины* 31, ЖК 1635; *бронити, вкратцѣ* 335, ВК 1571; *влостный* 58, ЖК 1584, *строна* 5, *впродъ, гродъ* 217, ЖК 1609;
- із відсутністю спрощення *dl, tl*: *упа(д)лы(х), садло* 292, *попадло(и)* 240 ЖК 1635;
- із характерним ятевим рефлексом: *не хця(л), цалы(и) рокъ, кобы(л) кгнады(х), я(д)лъ, прияхали, до приязьду, до мяста, горя(л)ки, Бялє(ц)кому, лято мя(р)*, 31, ЖК 1635; *бялый, вядомо* 27, ЖК 1609, *збляднути, прияхали, зая(з)дъ* 71, КК 1584;
- із рефлексом *ц* відповідно до українського *ч*: *но(ц)ны(и), моць, на дрова до пєцовъ, на помо(ц), лєгъцє* 31, ЖК 1635; *цудный* [Титаренко];
- із рефлексом *ш* відповідно до українського *с*: *вишакъ, вишакъ же*, [ВК],
- із відображенням носових рефлексів: *жо(л)токгоро(н)ци(и)* 31, ЖК 1635, *вунтлый, заянтренє, звонтпити, печентаръ* [Титаренко];
- із рефлексом *лу, ло* відповідно до **tьlt, tьlt*: *длугу позычоного, потьлукъли* 31, ЖК 1590; *слонце*, [Титаренко];
- із рефлексом *трв* відповідно до **trьt*: *вытравати, крававый* [Титаренко];

- із відображенням дзекання: *на услудзе, згромадзене, утвєрдзати, водзи 'віжки'* [Титаренко];
- із рефлексом *-ир-* відповідно до **-ьr-*: *чи(p)воного*, [ЖК]
- із рефлексом *-ар-* відповідно до **-ьr-*: *чарный, бартный* [Титаренко];
- інші *ω(u)ца*, [ВК].

Прикладів можна наводити дуже багато.

Подані ілюстрації звичайно вказують на польську присутність, однак більшість відзначених лексем є спільними для обох мов. Залишається лише гадати, як у документ потрапило, наприклад, слово *мяра* 'міра': як готова в мові писаря польська лексема чи підлаштований на польський зразок українізм *мира*. Справедливо зазначав С.Грабець, що для мовних висновків надважливу роль відіграють запозичення комунікативні, несвідомі, лише вони з часом призводять до зміни мовної системи [Hrabec: 137]. Очевидні докази впливу польської фонетики можна простежити на прикладі власне української лексики або в характерних українських розмовних фразах як у гумористичному описі зі справи Житомирського гродського уряду 1643 року, де йдеться про викрадення *ручъничъки* у шляхтича Івана Закусила: лексему *ручъничъка* вжито 5 раз і лише одного разу записано *ручъни(ц)ку* [ЖК 1643: 174], або в справі з Брестської книги 1583 року: *зъ Матфїєвицъ* [Брест 1583: 202]. В обох текстах представлена вочевидь промовиста розмовна українська фонетика, а субституція *ч>ц* може свідчити, мабуть, про підсвідому присутність польщизни як в усному мовленні, так і в писемній практиці житомирського та брестського писарів.

У переважній більшості випадків полонізми проникали в „руську”- „просту” мову через місцевих писарів, письменників, які вивчили польську мову в тогочасних школах – братських, єзуїтських як в Україні, так і в Польщі. Українці та білоруси студіювали польську мову вже за наявними граматиками. Зрозуміло, що в українські та білоруські „простомовні” тексти потрапляв польський стандарт, який у XVII ст. уже був добре вироблений і граматично закріплений. Під пером місцевого писаря його (стандарт) міг порушити лише вплив тогочасного „руського” літературно-писемного узусу. Діалектні польські риси в „руських” текстах – рідкість. У контексті сказаного надзвичайно цікавим і промовистим з погляду польської історичної діалектології є опис Акту поділу володінь В.-К.Острозького, записаний в Луцьку 1603 року. Наведемо приклади, що відображають найхарактерніші фонетичні особливості цього документа: *кухню дєревєную* 88, *Зданє(ц) Тка(ц)* 89, *улича пєршая ... Ниципор* 89, *улича, которая идє(т) з Луцько(и) уличє* 89, *до(м) Тємидо(в)* 89, *Дєми(т)* 89, *Ва(с)ко Ку(с)нє(р)* 90, *жидовска скола* 90, *Мо(с)ко Слово(в)ник* 90, *по рєчи(с)ко* 90, *шлюса(р)* 90, *Дубото(в)къ* 90, *Палєница* 90, *Швє(ц) ...Свє(ц)*

90, *Ще(с)ны(и)* 90, *Мосе(и)* *Дуботєвк* 91, *Косту(х)* 91, *Хвилипъ* 92, *Хвєдо(р)*, *Хве(д)ко* 92, *Иван Чарны(и)* 92, *та(р)гового* 93, *це(р)нецкого* 93, *въяздъ* 94 [Острог 1603]. Крім властивих іншим записам цієї доби польських рис: рефлексів $\dot{e} > a(я)$, $\dot{y}, \dot{y} > e$ та $\dot{y}r > ar$, маємо цілком оригінальні (локальні) - мазурення, яке вочевидь нормою тогочасної польщизни не було. Відзначені риси (поплутування шиплячих *ж, ш, ч, дж* і свистячих *з, с, ц, дз*) характеризують сучасні малопольські, мазовецькі діалекти та суміжні шльонські і великопольські говірки [Dejna 1973: 103-108, к. 5]. Писар не міг упоратися з так яскраво виявленою власною розмовною особливістю і відомими йому польською нормою та „руським” узусом, тому плував усе. Відзначимо й те, що попри поширене на північноукраїнських землях написання *e* ($< \epsilon, 'a$) залежно від наголосу, писар жодного разу не написав *тисєча*, *м^{3/4}сєцъ* тощо. Разом з тим такий рефлекс виступає у нього під наголосом: *дєрєвєную*, *Щєсный*. Наведені факти свідчать за те, що писар, найімовірніше, походив з Малопольщі.

Таким чином, перебуваючи фактично в центрі східнослов'янських територіально-мовних утворень, поліське наріччя не лише впливало на суміжні мовні системи, але і вбирало лінгвальні риси: білоруські, південно-західноукраїнські, польські. Виявити ступінь такого впливу не завжди легко. Варто розрізняти взаємопроникнення тогочасних літературно-писемних мов і народно-розмовних стихій. Значно легше виділити подібні впливи у стосунках полісько-польських, оскільки польська мова вже в XVI ст. була кодифікована, натомість про взаємовпливи варіантів – білоруського, поліського, південно-західноукраїнського – раніше спільної „руської мови” нічого певного сказати неможливо: сумнівів немає в тому, що ці варіанти протягом усього періоду функціонування „руської мови” мали спільних ознак більше, ніж відмінних.

II.5. Українсько-білоруські мовні контакти у XIV-XVII ст. Розмежування українських і білоруських пам'яток

Українсько-білоруська мовна межа за даними пам'яток від найдавніших часів була настільки нечіткою, що до XVI ст. багато хто з дослідників взагалі піддавав сумніву існування на українсько-білоруських теренах двох окремих літературно-писемних мов, хоча пам'ятки з території України відомі від XI ст., Білорусі – від XIII ст.

На сьогодні проблема розмежування українських і білоруських пам'яток та визначення статусу мови, якою вони писані, без будь-якого перебільшення є надскладною у славистиці. Слова Л.Гумецької “Питання українсько-білоруських мовних зв'язків давнього періоду, що являє особливий інтерес для істориків української і білоруської мов, неодноразово порушували у науковій літературі, проте і в даний час (1965 р. – *В.М.*) його не можна вважати достатньою мірою вивченим” [Гумецька 1965: 39] на 100% актуальні й дотепер. Узагалі в науковій літературі „загострення” цього питання могло б не відбуватися лише тоді, коли б ніхто не цікавився дослідженням української та білоруської писемності. Але оскільки такого медієвістичного „затишшя” фактично не було, то проблема існувала завжди. Щоправда, протягом останнього століття можна виділити своєрідні піки її загострення, на протилежних вершинах яких перебували: у 20-30-ті роки Ю.Карський – І.Огієнко; у 60-ті Л.Шакун, В.Аниченко – Л.Гумецька. На початку XXI ст. у низці публікацій досить гостро на захист усього написаного у пізньому Середньовіччі на території Білорусі виступив В.Свяжинський, опонував йому автор цих рядків. Бібліографія питання нараховує кілька десятків позицій, із яких найголовніші (найгостріші) [Карский Наречие; Огієнко Розмежування; Бузук 1926; Ластоўскі; Stang; Kuraszkiewicz Рецензія; Толстой 1963; Гумецька 1958; Гумецька 1965; Анічэнка 1966; Анічэнка 1969; Півторак 1978; Свяжынскі 2001; Свяжынскі 2003; Свяжынскі 2004; Німчук До проблеми; Непорожня; Мойсієнко 2003; Мойсієнко Про статус; Півторак 2005].

Зрозуміло, питання розмежування українських і білоруських пам'яток найбільше хвилює передусім українських і білоруських учених. Білоруські дослідники однозначно пам'ятки, писані на теренах Білорусі, як і їх мову, вважають білоруськими. До історії білоруської мови зараховують не лише твори, мова яких, м'яко кажучи, не послідовно старобілоруська, як Четья 1489 року [Журавський: 84], а й праці, створені українськими вченими: „Лексис...” та „Граматику ...” Лаврентія Зизанія, „Лексикон...” Памви Беринди, „Граматику ....” Мелетія Смотрицького [Там само; Козакова: 119]. Над те, іноді білоруські фахівці самі порушують „територіальний принцип” відбору пам'яток і зараховують до білоруських явно не

білоруські, створені далеко від Білорусі, зокрема „Граматику ...” Івана Ужевича, написану в Парижі (манускрипти 1643, 1645 рр.), „Буквар” Івана Федорова, надрукований у Львові 1574 р. [Яскевіч: 44]. Зрештою, у білоруській медієвістиці утвердилася думка, що офіційною мовою у ВКЛ була саме старобілоруська [Шакун: 39-40], яка (думка) з подивугідною послідовністю упроваджена чи не в усі наступні видання з білорусистики: „До 1696 р. білоруська мова виконувала роль державної у Великому князівстві Литовському. Нею були написані відомі пам’ятки громадсько-правової думки – Статути ВКЛ (1529, 1566, 1588)” [Козакова: 114-115], а також відображена у наукових статтях з проблем історії білоруської мови „на старобілоруській мові написані постанова Берестейського собору 1596 р., грамоти митрополита Рогози 1596-1598 рр. ... і 74 казання І.Потія” [Морозова: 129].

Українські вчені (лінгвісти, історики) переважно коректніше оцінювали/оцінюють мовну ситуацію, що склалася на землях ВКЛ, називаючи тогочасну літературно-писемну мову переважно українсько-білоруською, „спільним українсько-білоруським койне” [Гумецька 1965: 44; Плющ 1971: 140; Півторак 1978: 33; Німчук Походження: 224-225; Русанівський 2001: 64; Ісаєвич 2001: 195]. Хіба Іван Огієнко іноді занадто очевидно і прямолінійно називав її („руську” мову XIV-XVII ст.) „головно українською, а не білоруською” [Огієнко ІУЛМ: 98].

У наявній проблемі є об’єктивні труднощі. Зокрема, спільна історична доля українців і білорусів, які тривалий час жили в складі тих самих державних утворень: X-XIII ст. – в Київській Русі, XIV- середина XVI ст. – у Великому князівстві Литовському (крім Галичини, Буковини, Підкарпаття), з другої половини XVI до кінця XVIII ст. – у складі Речі Посполитої. Обидва народи успадкували писемну традицію Київської Русі. Усе це однозначно відбилося як на формуванні вже окремих мов – української і білоруської взагалі, так і на написанні текстів представниками цих народів у подальші часи зокрема. У період входження до складу ВКЛ та Речі Посполитої ці тексти в плані графікомовному практично не розрізнялися. Хоч, ясна річ, писар з-під Полоцька і з-під Кам’янця-Подільського читав той самий текст по-різному.

Суб’єктивні труднощі полягають у тому, що кожен дослідник, представник того чи іншого етносу, в такій ситуації намагався по-своєму трактувати кожну окремо взятую пам’ятку, акцентуючи увагу на рисах, властивих тій чи іншій мовній системі: білорус – на білоруських, українець – на українських.

Розв’язанню цієї проблеми, на жаль, кінця не видно, особливо в контексті становлення окремих держав – України та Білорусі. Проте, це зовсім не означає, що вона геть не розв’язувана. Нині ні в кого з

дослідників української та білоруської писемності сумнівів не викликають твердження:

- у ВКЛ існувала офіційна мова, яку сучасники в часи її функціонування називали “руською”;
- цією мовою послуговувалися (на письмі) предки українців, білорусів, литовців та інших народів, що проживали в державі;
- усне мовлення українців і білорусів у цей час відрізнялося від писемної “руської” мови;
- ця відмінність поглиблювалася на південь української території, де виразно проступав “український мовний комплекс”¹ (ікання, тверда вимова приголосних перед *е, и*, злиття давніх *і, ы > и* тощо) та на північ білоруської, де виступав “білоруський комплекс” (акання, дзекання, цекання тощо).

При наведенні аргументів “за” та “проти” треба не забувати ще один об’єктивний фактор – успадковані спільні українсько-білоруські мовні риси, що протиставляються решті східнослов’янських:

- доля зредукованих перед *ј* (напружених): укр. *крию, мию*, блр. *крыю, мыю*;
- рефлексія **tʲlt, tʲlt:* укр. *вовк*, блр. *воўк*;
- явище подовження: укр. *суддя*, блр. *суддзя*;
- відпадіння початкового *і*: укр. *грати*, блр. *граць*;
- злиття в одному прийменнику колишніх двох *съ, изъ > з* (*із, зо, зі*): укр. *з батьком*, блр. *з бацькам*;
- чергування прийменників *у/в* залежно від кінця одного слова й початку другого: укр. *взяла в нього і взяв у нього*;
- наявність фрикативного *г* [Булаховський: 153-160];
- явища протез *в* та рідше *г*: укр. *вуха, вус*, блр. *вуха, вус*;
- доля звукосполуки **dj*: укр. *воджу*, блр. *ваджу*.

Надскладність при ідентифікації пам’ятки як білоруської чи української полягає у виділенні розмовних властиво українських чи властиво білоруських особливостей. Усі виокремлені 10 спільних фонетичних рис у пам’ятках з українсько-білоруських теренів якнайповніше виявляються; також досить послідовно вже від середньоукраїнської доби маємо характерні південноукраїнські риси, що стали в майбутньому літературною нормою (*ікання*, злиття ^{ьі}_і > *и*, поплутування *е – и* в неголошеній позиції). Парадокс у тому, що маркуючі білоруські риси в текстах аналізованого періоду (*акання, дзекання, цекання*) повністю або майже відсутні. Протиставлення білоруської пам’ятки українській нерідко відбувається не за наявністю оригінальних

---

¹ Термін «білоруський комплекс» ужив В.Чекмонас у розумінні найоригінальніших особливостей мовної системи [Чекмонас: 39].

білоруських ознак, а за відсутністю специфічних південноукраїнських. У жодному випадку не ставимо під сумнів існування в цей час (від XIV ст.) білоруської мови як окремої системи. Констатуємо лише факт, що в тогочасні кириличні тексти потрапляли переважно спільні українсько-білоруські та оригінальні південноукраїнські і поліські риси, що далі розглянемо докладніше.

Чи не найбільше праць питанню ідентифікації та визначенню статусу мови ВКЛ присвятив відомий білоруський лінгвіст Юхим Карський. Детально зупинимось на концепції трактування мови білоруської писемності вченим, оскільки вона (концепція) була прийнята фактично без особливих застережень білоруськими істориками мови, при цьому змінилася лише термінологія: „западнорусское нар³/4чїе” стало називатися „старобілоруською мовою”. Його погляди іноді зазнавали змін, проте в цілому зводилися до того, що “народный (білоруський – В.М.) языкъ ... служитъ языкомъ администраціи и на немъ пишутся юридическіе и литературные памятники; на немъ говоритъ вся интеллигенція Литовско-русскаго государства... этотъ языкъ, ставши государственнымъ въ Литовскомъ государствѣ, распространился и въ письменности юго-западной Руси, при чемъ въ послѣдней явно началъ обнаруживать малорусскія особенности” [Карский 1921: 124]. Найважливіші положення, де характеризується ця мова та визначається її національна належність, викладені в праці “Что такое древнее западнорусское наречие?” [Карский Наречие: 253-266]. У цій праці мовознавець шляхом зіставлення рис, що трапляються в пам’ятках, із даними сучасної (для часу Ю.Карського) білоруської діалектології намагається продемонструвати очевидність твердження про превалювання в західноруському наріччі особливостей білоруських говорів, а як наслідок називати його варто білоруським. До таких особливостей учений відносить: 1) появу нескладового у(у̇) на місці у та в; 2) ствердіння р; 3) наявність написань *жч* та варіантів; 4) акання; 5) наявність щілинного г; 6) збереження наслідків другого перехідного пом’якшення задньоязикових; 7) збереження складів *ый-ій* відповідно до великоруських *ой-ей*; 8) явище подовження; 9) дзекання, цекання.

Ю.Карський зазначає, що риси 1, 3, 5, 6, 8 характерні й для пам’яток української мови, а «выдающаяся» (акання) та «самая характерная» (дзекання, цекання) риси білоруських говорів – у пам’ятках західноруського наріччя трапляються рідко [Карский Наречие: 255-257]. Зауважимо, що 7 риса є також характерною для українського живого мовлення: *восьмий, іній*; риса ж 2 властива й дотепер жителям Полісся: *бурак, раби*¹. У різних працях Ю.Карський до визначальних рис західноруської (=старобілоруської) мови також відносив:

- сплутування **ѣ** та *е*: *поедѣтъ, поедеть, къ рецѣ* [Карський Летописи: 224];
- перехід *е* > *о* після стверділих шиплящих, *ц* та *р*: *пошоль, съжогъ, чотыри* [Карський Летописи: 222-223];
- поява *е* на місці ненаголошеного *е, *а: *упоменути, гледѣти, тисечи* [Карський Катех.: 191].

Таким чином, за Ю.Карським, до пам'яток, писаних „західноруським наріччям”, слід відносити тексти, в яких «выдающаяся» та «самая характерная» білоруські риси можуть і не виявлятися.

Надзвичайно важливі й донині актуальні висновки з окресленої проблеми наводить Хр.Станг у вже згаданій праці “Західноруська канцелярська мова ВКЛ” та особливо В.Курашкевич у рецензії на працю норвезького лінгвіста. Із висновків Хр.Станга (їх приймає В.Курашкевич) бачимо, що лише написання **ѣ** дає відносно послідовну тріальну картину щодо походження писаря: збереження **ѣ** незалежно від наголосу – писар з півдня України; під наголосом **ѣ**, у ненаголошеній позиції **ѣ** – з півдня Білорусі чи півночі України; поплутування **ѣ** з **ѣ** – з півночі Білорусі. У решті 15-ти виділюваних особливостей (фонетичних, граматичних і графічних) південноукраїнські (галицькі та молдавські) грамоти протиставляються волинським і білоруським (спочатку подаємо приклад із південноукраїнських грамот, потім із північноукраїнських та білоруських):

- із орфографічних - літера **ѣ** – **ы**;
- із фонетичних - заміна **ѣ** > **и** у галицьких та відсутність її у волинсько-білоруських;
- на місці *е в новозакритому складі знаходимо **ѣ**, □, □, натомість у волинських ця заміна трапляється рідко, а в білоруських геть відсутня;
- це стосується написань □ відповідно до давнього *о в цій самої позиції;
- □□, □□ – □□, □□, □□;
- змішування **ы**, **и** – відсутність змішування;
- у словозміні утримування флексії **-ѣ** в ім. gen. sg. □□□□**ѣ** – **-и** □□□□□;
- закінчення **-ии** □□□□□ – **-єи** □□□□□;
- в dat . sg. ім. чол. роду флексія **-у**, **-ови** – лише **-у**;
- в nom. pl. □□**ѣ**□□□, □□□**ѣ**□□□□ – □□□□□□, □□□**ѣ**□□□□;
- наявність у цій же формі закінчення **-ове** – **-у**, (**-ове** лише як явний полонізм);

- в gen. sg. займенників і прикметників **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** – **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**;
- займенникові форми **ѣ**, **ѣ** – **ѣ**, **ѣ**;
- закінчення 1 ос. мн. дієсл. *мъ, мо, мы* – переважно *мъ*, лише **ѣ** [Kuraszkiewicz Рецензія: 277-279].

В.Курашкевич вважає за річ неможливу виокремити писарів, вихідців із півночі України, від південнобілоруських на основі аналізованих грамот. Хоча чимдалі на південь виявляються українські риси: ствердіння приголосних перед **i* та **e*; м'якість *ц'*; дифтонг *уо* розвивався в напрямку до *i*; вимова займенників *що, шо, вуон, вона*; відсутність оглушення *дуб, бабка*, а відповідно на північ – білоруські: *цекання, дзекання, акання*; велярність *ц*; відсутність розвитку дифтонга *уо* в напрямку до *i*; вимова займенників *што, йуон, йана*; оглушення *дуп, банка*, все ж таки вони в пам'ятках XIV-XV ст. ще відображення не знайшли. У зв'язку з цим цілий терен поміж Луцьком і Мінськом (на основі писемної мови) В.Курашкевич вважає наріччям серединним (проміжним) між південноукраїнським та північнобілоруським [Там само: 284-285]. Зрештою, звернемо увагу на важливий висновок Хр.Станга, який відзначає також В.Курашкевич: "... грамоти третьої групи, північнобілоруської, крім змішування **ѣ** з *e* незалежно від наголосу, жодною рисою не протиставляються другій (серединній) групі" [Там само: 288]. Загальний прикінцевий висновок Хр.Станга і В.Курашкевича: "...традицію білоруської канцелярської мови зачинають галицькі писарі Казимира Великого і Владислава Ягелли, значний внесок належить волинянам Свидригайла. Натомість у канцелярії Казимира Ягелончика і подальших королів працювали вже переважно писарі-білоруси, але, крім поплутування **ѣ** з *e*, не внесли до цієї мови жодної характерної властивості" (підкреслення наше – В.М.) [Там само: 290-291]. Таким чином, норвезький та польський мовознавці констатували, що з оригінальних розмовних рис, які були внесені писарями до тогочасної мови Двору, власне білоруською можна вважати одну.

У подальших студіях переважно ці та деякі інші лінгвальні особливості виділяють історики мови у своїх студіях, доводячи білоруськість або українськість пам'ятки.

В.Аниченко маркуючими білоруськими рисами, що відрізняють пам'ятку від української, вважає:

- 1) поплутування **ѣ** та *e*;
- 2) твердість *ц*: *конецъ, палець*;
- 3) змішування *ч-ц*: *поцекать, оцищать*;

- 4) наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення
-ие: малые, великие, первые;
- 5) вживання у дієсловах I ос. закінчення *-м: носимъ, напишемъ;*
- 6) складений майбутній із допоміжним словом *бути: буду чытать, буду писать;*
- 7) інфінітиви на *-ть: писать, казать* [Аниченко 1969: 22].
Водночас учений виділяє значну кількість рис у XIV-XV ст., спільних для пам'яток українських і білоруських:
  - 1) відпадіння ненаголошеного *и* на початку слова: *шоль, маеть, здавна, ма;*
  - 2) наявність протез *в, г: вѣтъ мѣртвыхъ, Вольга, оув озерищехъ, вовса;*
  - 3) давні *ы, и*, що постали з *ъ, ь* перед *ј* дали *и (ы): шию, второй, долгий;*
  - 4) ствердіння шиплячих: *старшый, речъ, чы, тожъ, нашъ, чтучы, вѣчысто;*
  - 5) перехід *-л* у *-в (ѵ)* переважно в суфіксах дієслів: *замешкавъ, Вовчъкевичъ, видивъ, хотѣвъ;*
  - 6) змішування *в-у: у чомъ, у новину, оусхочеть, с уладыкою;*
  - 7) менш поширений перехід у в *ѵ: вряду, вчинити, вжитки, вкажетъ;*
  - 8) рефлекс *дж < dj* у відповідних пам'ятках, тільки у слові *їздити* і його похідних: *пріѣздживаль, приездчали;*
  - 9) вимова фрикативного *г: кгвалты, фикгимикгдалы, никды, жикгимонтъ, скиркгаило;*
  - 10) відсутність початкового *г: осподаръ, шсподарю;*
  - 11) ствердіння *р: писаръ, по старынѣ, мунастыръ, грывень;*
  - 12) зміна *г, к, х* на *з', ц', с': в Ризѣ, руцѣ, на речце, слузѣ, пса(н) в троце(х);*
  - 13) паралельні закінчення *-а, -у* в іменниках чоловічого роду родового відмінка однини: *своего роду, року одного, w(т) броду, около дому;*
  - 14) у поєднанні з числівниками *два, три, чотири* закінчення *-и: два гроши, четыре звонь, два фунты, три паробъки;*
  - 15) вживання закінчення *-и* в давальному, місцевому відмінках, усіх трьох родів однини: *у клети, у литовскои земли, на томъ мѣстци, по ... воли, у галичи, в граде Житомири;*
  - 16) відмінкові форми займенника *той*, а також *хто, що, ніщо* з голосним *и(ы): тимъ, тяхъ, кимъ, чимъ, никимъ;*
  - 17) форми означального займенника *вси: всихъ, всимъ, вси.* Тут білоруське *и*, як українське, аналогічне, а нині нормативне;
  - 18) відсутність *-ть* у дієслівних формах III особи однини: *не мае, дае, буде, може;*

19) дієприкметники і дієприслівники на *-учи, -ачи*: *будучи, не дбаючи, рахуючи, мовячи*;

20) вживання прийменника-префікса *зь*: *зь болоты, з братомъ, збудовати, зъ гаи, згинуль*;

21) вживання прийменника *до*: *до земли, до него, до нас, до земли*.

Ці самі риси, на думку вченого, продовжують домінувати в документах української та білоруської писемності і в XVI ст. ще виразніше [Там само: 49-69].

Приблизно такі ж самі визначальні білоруські особливості наводить А.Журавський, характеризуючи Книгу маршалківського суду 1510-1517 рр. На думку вченого, дозволяють кваліфікувати пам'ятку як білоруську:

1) ять (**ѣ**) переважно передається літерою *е*: *вено, дель, лесъ, сено*. Графема **ѣ** вельми обмежена;

2) перехід початкового *у* в *ѣ*: *вживати, вказовати, вмовити, вчинити, втопити*;

3) передавання ненаголошеного **ѧ** як *е*: *деветъ, десетъ, заецъ, память*. Ця риса являє відмінну орфографічну особливість білоруської писемності порівняно з українською, де заміна **ѧ** на *е* має місце лише як ознака білоруського орфографічного впливу.

Так само виразно виступають білоруські особливості й на граматичному рівні:

1) закінчення *-у* в іменниках II відміни родового відмінка однини: *бору, бою, году, доводу, дому, замку*;

2) закінчення *-у* в давальному відмінку однини іменників назв істот: *брату, войту, гостю*;

3) форми іменників жіночого роду в орудному відмінку однини: *волостью, данью, частью*;

4) форми місцевого відмінка іменників *ѡ-основи* із закінченням *-у*: *в белску, у бору, в долгу, в меху, на торгу*;

5) іменники чоловічого роду множини мають закінчення *-и/-ы*, у іменників кінцеві приголосні основи *г, к, х* не змінювалися у свистячі: *будники, вѣдники, ездоки, коморники, мытники*.

Перераховані й подібні іменники повністю відображають стан цих форм у живій народній (білоруській – М.В.) мові того часу [Жураўскі 1967: 42-44]. Суттєвою „новацією” А.Журавського, порівняно з В.Аниченком, стало витлумачення як властиво білоруської особливості написання в пам'ятках *е* відповідно до ненаголошених **ѣ* та **'а*, на зразок: *память, тисеча, поесь*. Проте саме ця ізофона є суто поліською, що зовсім не виходить за межі поширення поліських говірок як на півдні, так і на півночі (див. докладніше параграф „**Континуанти *ѣ у північноукраїнських пам'ятках...**”, карту № 9).

У низці праць питанню розмежування українських та білоруських пам'яток приділив увагу відомий український учений Іван Огієнко [Огієнко Розмежування; Огієнко 1930: 229-236; Огієнко ІУЛМ: 97-98]. Дослідник не поділяє точки зору, що у ВКЛ панувала сама тільки білоруська мова, опонуючи Є.Болховитинову, О.Соболевському, Ю.Карському [Огієнко Розмежування: 176]. І.Огієнко стверджує, що відсоток українських писарів у великокняжій канцелярії був немалий. Покликаючись на працю польського історика Оскара Галецького “Litwa, Ruś, żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego”, відзначає, що ВКЛ складалося із так званої стислої Литви та анексів. До стислої Литви належали цілком території Віленського, Троцького воєвідств, а також Підляшшя, Берестейська земля, Чорна Русь із Гродном, Новогрудком, Полісся та Менськ, тобто складалася, крім правдивих литовців, також із білорусів та українців, що були раніше прилучені до Литви [Там само: 174] (пор. також у Л.Гумецької „До ядра Литовської держави, власне Литовської землі, входили не лише споконвічні території литовського племені, але також і сусідні руські – Чорна Русь з Новогрудком та Гродном, Підляшшя (Берестейщина), Полісся – землі, захоплені Литвою в XIII ст., тобто територія нинішніх південнобілоруських та північноукраїнських говорів” [Гумецька 1965: 42].

Полемізуючи з Ю.Карським, Іван Огієнко справедливо зазначає, що білоруський учений якоїсь єдиної виробленої методи розмежування пам'яток білоруських та українських не мав. Головна його засада при цьому – вважати пам'ятку білоруською, якщо в ній нема виразних українізмів [Карский 1921: 16]. Проте нерідко об'єктом аналізу вченого ставали пам'ятки цілком українські, як то Учительне Євангеліє 1616 року (видруковане в Єв'ї), яке переклав Мелетій Смотрицький. Цю пам'ятку Юхим Карський відносить до “самыхъ чистыхъ западнорусскихъ” і на основі її досліджував білоруський наголос [Карский Белорусы II: 522]. Однак сумнівно, щоб подолянин Смотрицький у своїй праці використовував характерне для тієї пори білоруське наголошування. Виходить, що Ю.Ф. Карський студіював білоруський наголос на основі діакритики, яку проставив український автор.

І.Огієнко схильний убачати непорозуміння між дослідниками з приводу віднесеності пам'ятки до власне українських чи білоруських у тому, що більшість білоруських і російських учених (а далі – й з інших країн) основним критерієм належності твору до білоруської мови називають дві риси: 1) поплутування *ѣ* з *е*, 2) написання *е* відповідно до *а* < (*а, *е) в ненаголошеній позиції. Проте український лінгвіст не поділяє цієї думки, оскільки такі риси поширені й у північному наріччі української мови. Територія північноукраїнських говорів у XV-XVII ст. була значно ширша, тому ці особливості для писарів канцелярій з північноукраїнських

земель були типовими [Огієнко Розмежування: 176]. На думку професора Івана Огієнка, стосовно згаданих цих двох рис варто враховувати:

- поплутування **Ѣ** – *е*, *я* – *е* не можна вважати тільки за білоруську ознаку, бо й північно- й західноукраїнські говори знають це завжди;
- наявність такого поплутування в українських (не північноукраїнських) пам'ятках є головно традиційна правописна риса, а не ознака їх належності до білоруських;
- поплутування **Ѣ** – *е* в пам'ятках українських ніколи не проводиться так часто, як у білоруських;
- в українських пам'ятках, що вживають традиційного правописного *е* замість **Ѣ**, завжди багато випадків з *і(u)* замість **Ѣ**, чого не знають білоруські пам'ятки;
- пам'ятки, що знають поплутування **Ѣ** – *е*, *я* – *е*, але при тім знають також поплутування **Ѣ** з *і*, треба вважати українськими [Там само: 185].

І.Огієнко пропонує такі методологічні засади для розмежування українських і білоруських писемних пам'яток:

- 1) найпершою і найважливішою ознакою є національність автора;
- 2) мовний принцип, який застосовується тоді, коли авторство і місце написання невідомі;
- 3) територіальний принцип;
- 4) де б автор не написав чи видрукував свою пам'ятку, вона все-таки лишається пам'яткою мови тієї нації, до якої належить автор. Нація ж, що на її території створено пам'ятку, може зараховувати її тільки до пам'яток, що збільшували її культуру, але не до пам'яток мови.
- 5) Анонімові твори з діалектно невиразною мовою можна зараховувати до тієї національності, що на її землі вони створені.
- 6) Анонімні твори з діалектно невиразною мовою, що місце постання їх невідоме, тимчасово можуть приписуватися і білорусам, і українцям.
- 7) Передрукована за межами рідного краю пам'ятка позостається пам'яткою нації, до якої належить автор.
- 8) Коли автор походить із перехідної українсько-білоруської межі, тоді про національність пам'ятки найбільше свідчить мова, а при невиразності її вона позостається спільною для обох народів [Там само: 184].

Бачимо, що Іван Огієнко чи не першим у славістиці звернув увагу на те, що вся доказова сила білоруськості пам'ятки ґрунтується переважно на двох рисах: поплутуванні **Ѣ** – *ε* та написанні *ε* відповідно до **Ѧ**, *я* в

ненаголошеній позиції. Проте ці риси, на думку вченого, не можуть однозначно свідчити на користь білоруського походження писаря, бо й для північного українського наріччя такі написання були властиві.

Суто практична мета спонукала укладачів історичних словників української мови Євгена Тимченка та Лукію Гумецьку виробити підхід до розмежування українських і білоруських пам'яток. Є.Тимченко підійшов до розв'язання проблеми, виходячи з територіального принципу, все ж таки зауважуючи, "поки що відмежуємося тільки територіально, хоч само собою не абсолютно, бо деякі пам'ятки, несумнівно до української мови належні, писалися або друкувалися в Білорусі" [Цит. за Огієнко Розмежування: 179]. Такий підхід сповідували й автори Історичного словника білоруської мови: "Основним тут є врахування того, де і в якому середовищі створювано пам'ятку, на задоволення чийх інтересів її орієнтовано, де і хто її читав. Логічний розвиток цієї тези приводить до визнання територіального критерію як основного при розмежуванні пам'яток" [Цит. за Німчук До проблеми: 172].

Інакше підходили до проблеми укладачі "Словника староукраїнської мови XIV-XV ст." під керівництвом Л.Л.Гумецької. В основу було покладено мовний принцип. Сама дослідниця неодноразово виступала з програмовими статтями щодо розмежування пам'яток. Професор Л.Гумецька виділяє мову "західноруську" як спільну для українців і білорусів, на основі якої згодом все виразніше проступають власне українські та білоруські особливості. "Західноруською" літературно-писемною мовою XV-XVII ст. треба вважати мову таких пам'яток, які не можна зарахувати ні до виключно білоруських, ні до українських, де не відбиті як специфічні українські, так і білоруські риси. Західноруською мовою написані пам'ятки: Вислицький статут XV ст., три Литовські статuti 1529, 1566, 1588 тощо. Але, оскільки в період XV-XVII ст. виникають уже й пам'ятки з суто українськими або суто білоруськими мовними рисами, вільні від специфічних рис іншої мови, мову таких пам'яток слід називати старобілоруською і староукраїнською» [Гумецька 1958: 334]. Л.Л. Гумецька не погоджується з В.В. Аниченком щодо зарахування пам'ятки до білоруської на основі кількох рис (йдеться знову ж таки про поплутування *ѣ* - *е* та *я* - *е*), оскільки ці особливості також характерні для говірок північного наріччя української мови [Гумецька 1965: 42].

Лукія Гумецька слідом за Огієнком також вважала, що вже згадувані вище дві риси не є доказовими для по трактування пам'ятки як білоруської, але при цьому твердо стояла на позиціях існування спільної для українців і білорусів „західноруської” мови. Зважаючи на твердження дослідниці про те, що від XV ст. виникають суто українські чи суто білоруські пам'ятки, вільні від специфічних рис іншої мови, все ж таки

залишається незрозумілим, до якої мови віднести тексти, написані на Поліссі (друковані твори І.Потія, Г.Смотрицького, А.Римші, переклад Євангелія В.Тяпинського, В.Негалецького, рукописні Ф.Євлашевського, вже не кажучи про тисячі справ із актових книг повітових канцелярій), де немає специфічних південноукраїнських та білоруських рис, але всі характеризуються поплутуванням *ѣ* – *е*, *я* – *е* та іншими поліськими розмовними особливостями.

Останнім часом досліджувана проблема все частіше стає об'єктом наукових студій і, що приємно, не лише українців та білорусів [Мякишев 1999; Мякишев 2000; Мозер 2002]. Щоправда, обидва вчені шукають еталон (Володимир М'якишев „руської”, Михаль Мозер „простої”) мови, намагаючись довести їхню (хоч певною мірою) нормативність. Виділивши видання Статуту 1588 року як близьке до еталону “руської мови”, В.М'якишев через кількісні підрахунки фонетико- і морфолого-графічних явищ намагається показати розхитування з часом цього еталону переважно в український бік: “факт належності аналізованих текстів – статуту й актів – до білоруського різновиду “руської мови” набуває додаткову значимість саме під кінець XVI ст., коли канцелярська мова, як і в цілому літературна мова князівства, розрізняючи білоруський та український варіанти, стоїть напередодні пересування мовної основи в напрямку південно-західного наріччя” [Мякишев 1999: 59]. Конкретних прикладів рис еталонної мови дослідник наводить мало: ствердіння *шиплячих*, *р*, *ц*; перехід *е* в *о*; *я* в *е*; зміни в групах приголосних, розвиток плавних, позиційне розмежування *Ѧ* і *ѧ*, *Ѣ* і *ѣ* [Там само: 59]. Названі риси чомусь зараховуються до білоруської системності, яка „до кінця століття слабне, відхиляючись у сторону “простомовних” нормативів українського письма” [Там само: 61]. Тобто, мовна білоруськість Статуту 1588 року, за М'якишевим, базується передовсім як на спільних українсько-білоруських, так і на властиво поліських рисах.

Михаель Мозер проблему розмежування пам'яток у статті “Что такое «простая мова»?” безпосередньо не порушує. Даючи відповідь на питання, поставлене в назві статті, вчений, зокрема, відзначає, що “поняття “український” та “білоруський” у XVI-XVII ст. ще не утвердилися для назв відповідних земель, або ж мали зовсім інше значення. Разом з тим, із сучасної перспективи назви “староукраїнська” та “старобілоруська” мова стосовно “простої мови” абсолютно прийнятні, оскільки вона являє етап у розвитку саме української та білоруської літературних мов” [Мозер 2002: 224]. Для дослідника факт очевидний, що старобілоруська та староукраїнська мови в період ВКЛ та РП існували, причому “руська ділова мова спочатку виявляла більше північних елементів, тобто білоруських, але з плином часу в ньому, як і в “простій мові”, починають

домінувати південні, тобто українські риси” [Там само: 229]. Взагалі М.Мозер “руську” а слідом і “просту” мову вважав спільною для українців та білорусів, яка однак могла функціонувати в певних варіантах: «проста мова» являє літературно опрацьований, надрегіональний різновид білоруської й української мов середнього періоду, що постав на ґрунті спільної «руської» (= українсько-білоруської) ділової мови, яка, навіть виявляючи деякі риси народної української та білоруської мов, зазнавала настільки потужного впливу польської мови та польських текстових зразків, що дослідники нерідко піддавали сумніву її «білоруськість» чи «українськість» [Там само: 221]. При ідентифікації цієї мови до певної нації виникають труднощі передовсім тому, що „проста мова”, по суті, не є ні виключно староукраїнським, ні старобілоруським надбанням; йдеться швидше про „староукраїнську і старобілоруську літературну мову” (у зв’язку з чим і безапеляційне віднесення багатьох пам’яток до білоруських і українських видається неможливим). Учений не погоджується із Журавським, що „тэрмін жа „беларуская мова”, увядзёны ў навуковы ўжытак яшчэ ў пачатку ХІХ ст., найбольш удала адлюстроўвае структурную і матэрыяльную характарыстыку гэтай мовы” [Там само 223].

Багато уваги питанню статусу офіційної мови ВКЛ у своїх працях приділяє відомий білоруський історик мови В.Свяжінський [Свяжінські 1981; Свяжінські 2001; Свяжінські 2003; Свяжінські 2004]. Учений належить до кола тих лінгвістів, які однозначно вважають, що пам’ятки з теренів Білорусі писані старобілоруською мовою. Дослідник без будь-яких застережень ототожнює стосовно періоду ВКЛ поняття „руська” мова із „старобілоруською”. Тому для Володимира Свяжінського литовська знать після Люблінської унії вдалася до заміни білоруської офіційної мови латиною, а литовський історик Михалон Литвин у нотатках 1550 року виступив проти офіційної білоруської мови [Свяжінські 2001: 112]. Хоча, зрозуміло, що й литовська знать, і Михалон Литвин виступали проти мови „руської”. Для В.Свяжінського й норвезький дослідник Хр.Станг був дослідником мови старобілоруської ділової писемності [Там само: 135]. Станг досліджував мову великокняжої канцелярії, але ж то була не лише білоруська мова. А як би сприймалася автором констатація: «Норвезький дослідник Хр.Станг був дослідником мови староукраїнської ділової писемності». А він таки її досліджував разом із білоруською. У статті “Праблема ідэнтэфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага» ґрунтовно подано історію питання, представлено нерідко полярні думки різних учених. Білоруський дослідник поділяє всіх учених на „близьких до істини”, хто визнає факт, що офіційною мовою ВКЛ була білоруська (Л.Владимировас, А.Антонович, М.Закар’ян, Е.Смулкова), і навпаки, очевидно, за

Свяжинським, „далеких від істини”, хто не визнає такого факту (З.Зінкявічус, К.Яблонскіс, Й.Пальоніс, А.Дубоніс, М.Лідке) [Там само: 113-118]. У цій праці, власне, не йдеться про проблему розмежування українських і білоруських пам’яток, писаних у часи ВКЛ та РП, для В.Свяжинського вона (проблема) вже розв’язана. Дарма, що в перекладі В.Тяпинського виявлено лише один випадок „акання”, а інших визначальних білоруських (які б не були властиві північноукраїнському наріччю) рис немає, все одно Василь Тяпинський „паралельно із церковнослов’янським текстом поміщує власний білоруський переклад” [Там само: 124]; „однозначно „руською”, тобто білоруською мовою, називається ділова мова в артикулах Статуту ВКЛ II і III редакцій” [Там само: 130]. Подібних тверджень із статті можна наводити багато, оскільки білоруські спеціалісти з історії мови (Л.Шакун і А.Журавський) уже між собою погодилися вживати для визначення офіційної мови ВКЛ термін „старобілоруська літературно-писемна мова” [Там само: 110].

Далі В.Свяжинський відзначає, що всі основні специфічні особливості, які виокремлюють білоруську мову, знаходимо вже в грамоті полоцького єпископа 1300 року:

- написання *e* на місці *ѣ* (*ехати, тобе*);
  - відпадиння голосного *и* на початку слова (*иоль*);
  - перехід *e* в *o* після шиплячих (*бочокъ, хочомъ*);
  - перехід суфіксального *л* у *в* в формах дієслів минулого часу чоловічого роду (*оубоявся*);
  - заміна *в* на *у* перед приголосними (*у чомъ*);
  - чергування *г, к, х* із *з, ц, с* (*в Різѣ*);
  - чокання (*доконцанъ*);
- із морфологічних рис
- закінчення *-у (-ю)* в іменниках чоловічого роду, родового відмінка, однини (*воску*);
  - поєднання іменників чоловічого роду з числівниками два, три, чотири у формі множини з флексією *-и(ы)* (*берковескы копи*);
  - форми на *и* в іменника третьої відміни (*у клети*);
  - відмінкові форми неособових займенників з кореневими *ы, и* (*тымъ, чимъ*) [Свяжынскі 2001: 130-131].

Тут варто лише зауважити, що саме в грамоті полоцького єпископа Якова близько 1300 р. (за публікацією у „Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы”) особливостей, які наводить В.Свяжинський не відзначено [Хрэстаматыя: 42-43]. Згадувані білоруським лінгвістом специфічні білоруські риси трапляються в інших текстах цього періоду, наприклад, грамоті рижан до вітебського князя Михайла [Там само: 43-45], але із указаних ознак лише чокання не властиве тогочасним українським пам’яткам.

В іншій праці “Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага”, цілком присвяченій розмежуванню українських і білоруських давніх текстів, Володимир Свяжинський наводить численні ілюстрації, як власні, так і попередників, що, на його думку, є доказовими для білоруської чи української національності пам’ятки. Правда, й тут власними ремарками вчений категорично підкреслює тільки білоруськість західноруської мови. “На думку Курашкевіча, праца гэтага даследчыка (Станга – В.М.) вельмі каштоўная і выкананая на шырокай аснове, дае падрабязны вобраз афіцыйнай заходнерускай (г. зн. беларускай – У.С.) мовы на працягу двух стагоддзяў: XV і XVI” [Свяжынскі 2003: 133]. Проте ні Хр.Станг, ні В.Курашкевич у згаданих працях ніде категорично не стверджують, що офіційною мовою ВКЛ була власне білоруська. Справді, як зауважує В.Свяжинський, В.Курашкевич не об’єднує волинських і білоруських грамот [Там само: 134], але із 17-ти наведених диференційних ознак, за якими протиставляються південноукраїнські (галицькі та молдавські) грамоти волинським (північноукраїнським) і білоруським, лише одна – поплутування **ѣ**-**е** – дозволяє виокремити білоруські від волинських (про що вже йшлося вище). Білоруський мовознавець наводить низку прикладів, покликаючись на праці В.Аниченка, які демонструють не лише мовну окремішність, але й графічну:

- на місці давнього *ѣ у білоруських текстах частіше відзначається **е**, в українських **ѣ**;
- у старобілоруському письмі переважало написання **з** **и** перед голосним, в українському – **і**;
- для позначення **й** короткого білоруські писарі користувалися паєриком, українські нерідко писали **и**, (**й**);
- відмінність у написанні **о** та **ω**;
- літера **□** – в білоруських, **□□**, **ѣ**, **ж** – в українських;
- буква **а** після м’яких у білоруській традиції передавалася **ѣ**, в українській – **ѣ**;
- у білоруських для позначення нейотованого **е** часто вживали **□**, в українських – **ε**;
- літера **□** – у білоруських, **ѣ** – в українських пам’ятках; в білоруських переважно для позначення числа 6;
- диграф **кѣ** – в білоруських, **г** – в українських;
- вживання букв **ѣ** та **ѣ** в кінці слів у білоруських текстах переважно етимологічно виправдане, в українських переважає написання **ѣ**.

Таким чином, коли існувала ціла низка принципових відмінностей між українським і білоруським письмом, і українські риси легко виявляються в білоруських текстах, у яких вони мають місце..., чи

свідчить це про тотожність старобілоруської і староукраїнської мов? [Там само: 136-140] – запитує білоруський мовознавець. Звичайно ні. Живі мови відрізнялися значно. Про що й свідчать записи білоруських та українських текстів некириличним письмом [Антонович 1968; Карский 1921: 212-240; Кондр.; Liryka; Miscellanea; Гават.; Німчук 1980: 38-39]. Та коментуючи ці риси як доказові окремішності української і білоруської графіко-орфографічних систем, варто відзначити, що неважко знайти десятки українських пам'яток, у яких такі відмінності не виявлятимуться. У Житомирських, Овруцьких, Крем'янецьких, Луцьких актових книгах абсолютно превалює написання з паєрком замість *-и(й)* (□□□□'□□□'). Таке ж написання послідовне в кириличних пам'ятках із Холмщини, наприклад в “Артыкулахъ бра^тству Косопудьскому» (□□□□'); у “Ключі царства небесного” Г.Смотрицького в кінці слова *ь* та *ъ* вживано переважно згідно з етимологією; у Пересопницькому Євангелії паєрок, як правило, вживається на місці *ь* та *ъ*: □□□□', □□□□□'□□; диграф *кз* взагалі є явно домінуючим в українських пам'ятках з усіх теренів порівняно з *г*. Навпаки, у типовій «західноруській» пам'ятці “Катехизисі” 1585 року, друкованому у Вільні, маємо характерні (За Свяжинським) українські графічні ознаки: наявність графем *ѣ*, *ѡ*, *ѣ*: □□□□□□□□□ѣ □ѡ□□, □□□ѣ□□□, написання з □ перед голосним *-□□*, *-□□*: □□□□□□□□□□, □□□□□□, замість паєрка вживання □, □: □□□□□□□□, □□□□□□□□□□ тощо [Fałowski 2003: репродукція оригіналу]. До того ж, слід пам'ятати, що легко виділити певні тенденції в манері письма вихідців з Житомира, порівняно з луцькими (що й відзначав відомий український палеограф І.Каманін) [Каманін: 18], вже годі й говорити про значні відмінності між графіко-орфографічними системами пам'яток з Овруча (Полісся) і села Одрехови (Лемківщина). Справді, за В.Свяжинським, однозначні правки робилися відповідно до правил письма, які мали місцеве походження, справді білоруські тексти правилися в Україні, а українські в Білорусі тому, що місцевий читач говорив не так, як писали в сусідньому краї, але ніяк не можна погодитися з тим, що при читанні текстів, написаних білоруськими писарями, в українського читача могли виникнути проблеми з їх розумінням і що то було не копіювання, а переклади з мови на мову [Свяжынскі 2003: 141]. Коли прийняти думку, що «Діаріуш» Филиповича (оригінал) і його український варіант або списки «Лексикону» П.Беринди, творені в Україні і в Білорусі, є перекладом з мови на мову (білоруської на українську), то й список Житомирського Євангелія 1571 року порівняно з Пересопницьким значно відрізняється в напрямку живомовних рис, причому в Житомирському Євангелії досить часто спостерігаємо поплутування *ѣ* з *е* та *я* з *е*: *не хотел, летшое, повести, не присегай, тисечи, споменулі*

[Мойсієнко ЖЄ: 191, 194], чого майже нема в Пересопницькому рукописі. Невже й тут є сенс говорити про переклад? Тоді з якої на яку мову? Звичайно, коли білоруси хочуть вживати стосовно державної мови ВКЛ назву білоруська, то їм цього ніхто не заборонить. Проте як бути з очевидним фактом, що лише одиничні пам'ятки, які білоруські вчені однозначно відносять до білоруськомовних, характеризуються аканням (нерідко сумнівним: пор. *поламати, помагати, выганяти*), а дзекання та цекання практично взагалі відсутні. Усі ж доказові риси білоруськості пам'ятки, які наводять Ю.Карський, В. Аниченко, А.Журавський, В.Свяжинський, характеризують і північноукраїнське наріччя. І висновки на кшталт «незбігання *ы* та *і*, ствердіння шиплячих та *ц* виокремлюють звукову систему Євангелія Тяпинського від українських діалектів» [Клімаў: 10], – не зовсім науково виважені. Адже постає питання – від яких діалектів? Середньонаддніпрянського, галицького, подільського? Так! Але ж не від поліського.

У передмові до недавно опублікованого (2004) тексту Статуту 1529 року С.Лазутка стверджує, що „кодіфікатори Першого Статуту написали його офіційною, що вживалася в державних закладах ВКЛ, старобілоруською мовою” [Лазутка-Валиконите-Гудавичюс: 63]. Полемізуючи з литовськими (передовсім) та українськими дослідниками, учений не підтверджує свою думку лінгвістичним фактажем. Основним аргументом С.Лазутки є логічність такого припущення: „назва цієї мови – старобілоруська виправдана бодай етнологічно, як назви мови, що прийшла з території сучасної Білорусі” [Лазутка-Валиконите-Гудавичюс: 65] та авторитет лауреата Нобелівської премії Чеслава Мілоша, який поділяє цю точку зору. Хоча С.Лазутка і намагається дещо пом'якшити однозначність запропонованої дефініції „офіційною мовою була старобілоруська (не білоруська!)” [Лазутка-Валиконите-Гудавичюс: 68], все ж таки, як би не обмежував ремарками дослідник цієї тотожності (старобілоруська = білоруська), для будь-якого читача старобілоруська мова постає як мовна система, де превалюють, зрозуміло, не литовські, не українські тощо, а саме білоруські мовні риси, чого дотепер іще ніхто переконливо не довів. Лише логіки й авторитету (навіть лауреата Нобелівської премії) замало, щоб переконати лінгвістів, чому за відсутності у текстах усіх Статутів оригінальних білоруських мовних особливостей та наявності поліських мову цих кодексів варто визнати старобілоруською.

Дослідники, намагаючись внести ясність до проблеми, ще більше її заганняють у глухий кут, коли називають офіційну мову ВКЛ староукраїнською (І.Огієнко), старобілоруською (всі білоруські мовознавці). Чомусь за еталонні (характерні) українські лінгвальні риси беруться лише південноукраїнські: ікання (в пам'ятках – збереження

букви **ѣ**, явище “*нового ятя*”, *и* на місці *е* в новозакритому складі (□□□□□), *у* на місці *о* в новозакритому складі (□□□□□), збіг давніх □, □ > *и* (□□□□□) тощо. Так, це справді маркуючі особливості української мови, які на фонологічному рівні виділяють її з-поміж усіх слов’янських. Більшість цих рис стали нормою сучасної літературної мови. Маркуючими ж білоруськими називаються риси, які також властиві одному з територіально-мовних утворень іншої держави – північноукраїнському. Йдучи за логікою виділення білоруських давніх текстів, межу південнобілоруських говірок слід опустити до умовної лінії дещо на північ від Києва – Житомира – Рівного – Луцька. При цьому особливості, які справді є визначальними білоруськими (*акання*, *дзекаання*, *цекання*, послідовне відбиття *ствердіння*, лабіалізація *е* в кінці слова, займенникові форми *гэты*, *йон* т.ін.) і в подальшому стали літературною нормою, в кириличних пам’ятках вживаються спорадично або відсутні взагалі.

Передовсім територіальний принцип при визначенні статусу пам’ятки застосовують польські вчені.

Еліжбета Смулкова вживає термін „старобілоруське письменство і мова” як стосовно мови канцелярії ВКЛ, так і до письменства світського та релігійного, яке походить з північної частини ВКЛ, що характеризується мовними рисами, властивими мові білоруській відповідно до нинішнього узусу. Початок того окресу сягає кінця XIV ст. (унія Кревська 1385), а його апогеєм стала друга половина XVI ст. (унія Люблінська 1569) [Смулкова: 296]. Аргументи традиційні: найперше – поплутування **ѣ** – *е* та *я* – *е*. Надалі подібне нерозрізнення призводить до відвертих непорозумінь. Польська дослідниця зауважує, що в 1696 році вийшла постанова Генеральної Варшавської Конференції про те, що урядові документи повинні були писані по-польськи, а не по-білоруськи і наводить цитату: «*Dekreta wszystkie Polskim językiem odtąd mają być wydane, dawniejsze akta, y inscripciones, decreta zeznania in suo robore zostawać mają*» [Там само: 298]. Із констатації Е.Смулкової випливає, що Конференція Генеральна Варшавська виділяла білоруську мову із «руської» і лише для неї (білоруської) ввела такі обмеження. А на «руську мову» з українських теренів ця постанова не поширювалася?

Однозначно в «Катехизисі» 1585 року, писаному у Вільні, живі білоруські риси (на думку дослідника пам’ятки А.Фаловського), на фоні церковнослов’янських, проступають виразно: „З-поміж історичних рис варто звернути особливу увагу на відображення в пам’ятці явищ, які властиві живій західноруській (білоруській) мові” [Fałowski: 40]. Які ж ознаки “білоруськості” пам’ятки наводить учений? Адам Фаловський білоруські риси поділяє на ті, що виявляються активно і зрідка. До

активних належать: збіг **ѣ** та *е*; перехід *е* в *о* після шиплячих; втрата початкового *і*; написання *ги, ки, хи*; диспалаталізація *шиплячих, ы, р*. До зрідка вживаних: *акання*; перехід *у* - *в*; розвиток *ръ* в *ри*; диспалаталізація губних у кінці слова; спрощення в групах приголосних; диспалаталізація *л'*; дисиміляція в групі *кт*; подовження [Там само: 40]. Серед восьми прикладів акання три прямо на це явище не вказують □□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□' [Там само: 36]. Останні ж два, що досить часто фігурують доказами білоруськості пам'ятки, фіксуються вже в найдавніших текстах з українських теренів і в подальшому стали нормою української літературної мови. Певна річ, що дослідник, особливо не вникаючи в суть непростих українсько-білоруських мовних взаємин, виділяв ці особливості на основі традиційних (хрестоматійних) положень білоруських істориків мови. Коли зважити, що жодна з відзначених А.Фаловським ознак не протиставляється поліським (північноукраїнським), а в деяких (значних за обсягом, приблизно рівних аналізованому Катехізму) північноукраїнських пам'ятках випадків акання трапляється навіть більше (враховуючи написання на зразок *ламати, помагати, монастир, гаразд, карабль* тощо), то логічним виявиться питання, до якої писемності зараховувати такі тексти? До того ж, на жаль, при загалом досить скрупульозному лінгвальному аналізі пам'ятки поза увагою дослідника опинилась очевидна фонетична риса – поплутування **и** – **ы**: *нев^{3/4}рній вси* 122, *ѡкрѣцѣни суть* 122, *ѡтлучѣни* 122, *будучи готови* 126, *оутвѣржѣни* 127. *ѡборонѣни были* 127, *стыѡ елисавети* 129, *пови(н)ни* 136, *которіи* 136, *жони* 138, *котрими* 160, *тиї* 162, *блжѣни* 162 тощо (цит. за [Fałowski]). Диспалаталізація *р, шиплячих* та *ы* виявлена лише спорадично (5 випадків написання *ы* після *шиплячих*; 10 після *ы* та 13 після *р* відповідно до давнього **-ri-* на 113 сторінках тексту) [Fałowski: 37]. У нашій практиці траплялися поліські тексти (див. параграф „Відображення твердості/м'якості ...”), де статистика диспалаталізації значно вища. Крім справедливо відзначеної як превалюючої тенденції до поплутування ^{3/4} - *ѣ*, не можна не помітити й іншої: літера ^{3/4} значно частіше вживається під наголосом, до того ж непоодинокі в пам'ятці написання *невѣрній* 122, *о вѣре* 123, *на свѣте* 127, *правовѣрныѣ* 140, *по вѣре* 160, які недвозначно свідчать про вплив поліської писемної традиції. Наведений матеріал дозволяє зробити припущення, що якби поява Катехісису 1585 року за якихось обставин була пов'язана не з Вільном, а з будь-яким поліським містом, скажімо Житомиром чи Луцьком, в історичній діалектології висновки щодо білоруськомовності цього тексту були б значно обережніші.

Як білоруську кваліфікує урядову мову ВКЛ Софія Курцова. На зламі XV-XVI ст. білоруська мова розширилася по Литві в різних суспільних функціях: як урядова мова великокняжчої канцелярії, мова літургії східної церкви а разом і мова двору, і можновладних верств, а потім щоразу ширших верств середнього рицарства литовського аж до стану боярського. Білоруська стала щоденною, поточною мовою, рідною для литовських можновладців середньої руки [Kurzowa 1993: 33]. Таке твердження польської дослідниці щонайменше непослідовне вже тільки тому, що не можна зовсім відхиляти поширеність на землях ВКЛ литовської мови в її усному вияві. У науці відомі спроби довести, що „усний варіант литовської мови став однією з мов дипломатії в Східній і частині Центральної Європи” [Дубоніс: 209]. Те, що різні верстви ВКЛ у щоденному мовленні могли послуговуватися мовою з явними білоруськими ознаками (включаючи й риси «білоруського комплексу»), сумнівів не викликає, однак виключно ця жива мова урядовою (писемною) у великокняжій канцелярії не була. Цю функцію виконувала мова «руська», що не те саме.

У студіях польських лінгвістів для характеристики польщизни XV-XVI ст. на теренах ВКЛ використовуються терміни «північнокресовий діалект» (терени Білорусі) та «південнокресовий діалект» (терени України), причому межу між ними дослідники нерідко проводять по сучасному українсько-білоруському кордоні. Наслідком подібних студій є висновки про те, що говірки, наприклад берестейсько-пинські, внесли живомовний білоруський елемент у північнокресовий діалект, ратнівські, ковельські відповідно – у південнокресовий. Тому й не дивина, що для характеристики білоруського впливу на польщизну північнокресову іноді наводяться ілюстрації, м'яко кажучи, не зовсім білоруські: *Nieświżu, na świecę* (1635) *srybra* (1695), *z zasiwkim* (1641), *nilza było* (1669); *kopijek* (1794), *po wielky nicy* (1632), *dopiro* (1615), *cztyry, siekira* (1665) [Там само: 67-68]. У коментарі наведеного явища С.Курцова не вказує, звідки це ікання (для дослідниці, вочевидь, зрозуміло, що білоруське).

Досить цікаво бачать мовну ситуацію на землях ВКЛ С.Вархол та Ф.Чижевський. На теренах поміж Влодавою та Брестом ліворуч від Буга, що входили до Брестсько-Литовського воєводства, принаймні до 1569 року, міська, а особливо сільська людність мовила говіркою північноукраїнською. Урядовою ж мовою аж до часу Люблінської унії, подібно як і в усьому ВКЛ, була мова старобілоруська [Чижевський-Вархол: XII]. Польські вчені, очевидно, не припускають думки, що, йдучи за логікою їхнього висновку, до білоруськомовних варто відносити справи, писані, наприклад, у Житомирському, Овруцькому, Київському, Луцькому гродських судах, оскільки ці міста входили до складу ВКЛ.

На складність проблеми розмежування українських та білоруських пам'яток при виявленні запозичень з мови “руської” вказувала Галина Турська. Вона відзначала, що польські дослідники (А.Брюкнер, З.Клеменсевич) звертали увагу на запозичення руські взагалі, без звуження до білоруських чи українських, хоч справа то є для історії мови і культури польської не проста [Турська 1970: 77]. Серед кількох причин боязні мовознавців вказати, то українське чи білоруське запозичення, дослідниця відзначає основну: маса виразів, запозичених на півночі з білоруського джерела, а на півдні з українського, ні практично, ні теоретично розрізнити не можна на предмет первинної їх належності до однієї з мов: *blahu, chata, hulać, hultaj, klacza, kniaź, krynica, puha, prynuka, raby* ‘рябий’ [Там само: 78].

Українські вчені на білоруську, часом неприховану, однозначність у вирішенні непростой проблеми відповідали переважно поміркованіше. Іноді така поміркованість межувала з неприхованим виявом прихильності, можливо, відвертої симпатії. Зокрема Ю.Шевельов, аналізуючи приклади акання в українських пам'ятках, зауважив: „Значно частіше такі варіанти написання трапляються в пам'ятках, що є в ґрунті речі білоруські й містять тільки окремі українські риси, як Четья 1489 (*багатыми, паганин, карабль, арамати*), Крех. Ап. 1572 (*гарачий, гараздъ, корабля, дастамент, масядзу*)” [Шевельов: 646]. Якщо тут не йдеться про якусь видавничу недоречність, то з подання знаного славіста з'являється ще одна „проблемна” в українсько-білоруських мовних взаєминах XVI ст. пам'ятка, яка ніде, ніколи і ніким до білоруської писемності не зараховувалася, – Крехівський Апостол. Текст КА за рівнем відбиття українських розмовних рис можна порівняти хіба що з Пересопницьким Євангелієм. У більшості українських енциклопедичних видань відзначено, що мова пам'ятки „тогочасна жива народна українська з рисами північного і частково південно-західного наріч” [ЕУМ: 281] відображає „форми народнорозмовної мови” [УЛЕ 3: 54].

Віталій Русанівський, зауважуючи, що південно-західноруська літературна мова під впливом української і білоруської народнорозмовних мов невпинно змінюється, все ж відзначав при цьому найменшу виразність протягом тривалого часу білоруського варіанту цієї мови. „Можливо, це пояснюється тим, – зауважував учений, – що він був поширений серед багатомовного населення (власне білорусів, українців, литовців, латишів, поляків та ін.), що зумовило суворе дотримання усталених у ньому норм. У XVI ст. в лексиці білоруського варіанта можна знайти лише окремі утворення, що не були відомі в Росії й обмежено вживалися в Україні. Це *дѣцкиий, свирѣна, свирон* (приміщення для зерна), *паренина* (неоране на зиму поле), допустовий сполучник *ач хотя*” [Русанівський 1985: 71]. Характеризуючи тенденції розвитку білоруської

мови цього періоду, мовознавець хоч і стверджує, що вона запроваджується в конфесійні тексти, літописанні, все ж виділяє лише деякі оригінальні риси (покликаючись на Ю.Карського), які виявилися в тогочасних білоруських писемних пам'ятках. У прикінцевому висновку В.Русанівського відзначено: „Усі рівні білоруської донаціональної мови засвідчують її велику спільність з українською. Виникає питання, чи не слід було б вважати староукраїнську і старобілоруську мови варіантами єдиної літературної мови і на другу половину XVII ст.? Підстав є багато: і незначні, до того ж лише спорадично засвідчувані відмінності на всіх рівнях, і ототожнення цих мов у XVI-XVII ст. як самими користувачами, так і їх найближчими сусідами. Проте стосовно джерел розвитку обидва варіанти виявляли неоднакові тенденції. На українських землях давня спільна літературна мова ... у зв'язку з більшою стилістичною диференційованістю ширше користувалася народними морфологічними і синтаксичними формами. Традиційна мовна оболонка дедалі більше руйнувалася і під тиском діалектних форм, чого майже не помітно на території Білорусії.” [Русанівський 1985: 103-106].

К.Симонова, полемізуючи з білоруським істориком мови А.Журавським, який, аналізуючи мову „Четы” 1489 р., зазначив, що в плані відбиття окремих мовних особливостей, які лягли в основу формування білоруської літературної мови, пам'ятка становить виняток, оскільки вирішальну роль у становленні норм старобілоруської писемності, як відомо, відігравали північні білоруські діалекти, а пам'ятка, на думку вченого, ілюструє особливості південно-західного білоруського наріччя [Журавський 1967: 87], справедливо запитує: „Чи не тому пам'ятка становить виняток у старобілоруській писемності, що ті риси, на які вказує учений, притаманні не стільки південно-західним білоруським говорам, скільки північноукраїнським, що межували і, безумовно, контактували між собою?” [Симонова: 79].

Василь Німчук, заперечуючи твердження Н.Мачковської, ніби „проста мова” як літературна у ВКЛ „складалася на основі білоруських говорів навколо Вільна”, справедливо відзначає, що його (твердження – В.М.) ніхто досі не довів на фактичному матеріалі [Німчук До проблеми: 170]. Натомість український історик мови констатує, що є всі підстави говорити про північноукраїнську (поліську) основу текстів, створених на українських етнічних теренах. Немала роль у цьому належала місту Луцьку, що був столицею удільного князівства за князів Любарта і Свидригайла, та Києву, розташованому в зоні, близькій до північноукраїнської [Там само]. Спільною, на думку В.Німчука, можна вважати писемно-літературну мову лише в межах ВКЛ до Люблінської унії, адже в Галичині, на Буковині, Закарпатті, а також у канцеляріях Молдавського князівства, які ніколи не входили до складу цієї держави,

функціонувала яскраво виражена українська літературна мова, що ґрунтувалася на київських та галицько-волинських традиціях і мала українську основу. Характерні ж спільні елементи з писемно-літературною мовою білоруських земель мав лише північний (поліський) варіант староукраїнської літературної мови. Про окрему українську писемно-літературну мову у двох варіантах – південному і північному (поліському) – можна говорити від XIII-XVI ст. [Там само: 172-173]. В цілому підтримуючи запропоновану В.Німчуком модель розвитку літературно-писемних мов на українсько-білоруських теренах протягом XIII-XVI ст., навряд чи можна обґрунтовано підтвердити чи заперечити факт виділення поліського варіанту літературної мови від XIII ст. Гіпотетично, звичайно, таке припущення можливе, оскільки в XIV ст. вже наявні численні точно локалізовані пам'ятки з північноукраїнських теренів, з-поміж яких значні за обсягом – Київський Псалтир та Луцьке Євангеліє.

Одна з останніх публікацій з питання розмежування українських і білоруських пам'яток належить українському мовознавцю Григорію Півторакові. У короткому огляді останньої літератури вчений песимістично оцінює наявні здобутки: „Нині, як і раніше, серед білоруських і українських дослідників триває „перетягування ковдри” на свій бік і не зменшуються прагнення оголосити якомога більше пам'яток своїми, висуваючи при цьому часто поверхові, а іноді й тенденційні аргументи” [Півторак 2005: 81]. Звернення до історичних даних, на думку мовознавця, дає відповідь на питання, якою була початково мова великокняжої канцелярії. Зважаючи на те, що до Литовської держави не пізніше 40-х років XIII ст. увійшла й частина білоруських надніманських земель, у середині XIII ст. владу литовських князів визнала Полоцька земля, а від тієї таки середини XIII ст. діловий стиль старокиївської (давньоруської) літературної мови на білоруських землях мав виразні фонетичні й лексичні особливості, то зі структурного і функціонального погляду державною мовою у ВКЛ (своїї ж бо писемної мови на той час литовці не мали) була білоруська. Із приєднанням нових білоруських, а згодом (від XIV ст.) українських територій мовна ситуація на державному рівні почала змінюватися. Формується спільний для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль, який у науковій літературі дістав назву „українсько-білоруська літературна мова XIV-XV ст.” Розквіт цієї мови припадає на XV-XVI ст. Але цей термін „українсько-білоруська писемно-літературна мова XIV-XV ст.” може стосуватися тільки ділової писемності. Поширювати його на мову літописів і хронік, а також на мову художньої і конфесійної літератури немає підстав [Там само: 81-82].

Таку схему розвитку офіційної ділової мови на теренах ВКЛ пропонує Г.Півторак. Заперечити чи підтвердити думку про первинність

старобілоруської (від середини XIII ст.) як офіційної мови ВКЛ аргументовано неможливо. Логічно припустити, що якби маркуючі білоруські риси проявилися в грамотах перших писарів Двору, то і в подальшому, під час поширення на південь, цей (білоруський) стандарт мав би якимось чином бути представлений. Принаймні, поряд зі спільними українсько-білоруськими рисами, які виділяються у перших білоруських грамотах, є одна виразно білоруська діалектна – чокання. Але ні вона, ні інші визначальні білоруські (у перших текстах білоруської писемності ствердіння *шиплячих* та *ц* не відзначене [Карский 1955: 362, 378]) до грамот канцелярії не потрапили. Не зовсім можна погодитися із твердженням Г.Півторака про використання терміна „українсько-білоруська писемно-літературна мова” до ділової писемності XV-XVI ст. Перемишльські та галицькі грамоти (вже не кажучи про лемківські, наприклад, із с.Одрехови) вочевидь протиставляються поліським. Інша справа, що поліські (волинські) тексти, за винятком однієї ознаки – поплутування $\frac{3}{4}$ - ε, – неможливо відрізнити від білоруських, що відзначали у свій час Хр.Станг та В.Курашкевич. Що ж стосується XVI ст., то маємо непоодинокі писемні свідчення з актових книг українських та білоруських канцелярій, де фонетика недвозначно вказує на місцеве походження писаря. Наприклад, у більшості справ Мінського гродського суду другої половини XVI ст. диспалаталізація *шиплячих*, *ц* та *р* відображена так послідовно, що справляє враження писарської норми. Наведемо фрагмент однієї із справ: „Року пѣ (1582) мѣа Апреля вѣ (2) дня. Прышодшы до вряду гдрьского кгородского, до замку Менскаго, до мене Яна Войны Епимаха, подстаростего Менского, возный повету Менскаго Офанас Мончак очевисте ку записаню до книг кгородских Менских сознал и квит сознаня своего пры книгах zostавил, писаный тыми словы: Я Офанас Мончакъ, возный повету Менскаго, ознаймую то сею моею цедулою, иж року тепер идучого от нарожєня Сына Божєго тисєча пѣтсот осмѣдєсят второго, мѣа Генвара шостого дня, в суботу, кгдам яхал в потребах гдрских из замку гдрского Менского до Радошкович, трафило ми се захат на ноч до стодолы городской в ымену еє мл. велможное пни еє мл. кнегини Ивановое Соломерыцкой, каштеляновой и старостины Мстиславской и Радомской, княгини Ганѣны Яновны Глебовичовны, воеводянки Виленской, до арендара еє мл. Лазара Есковича; то пак скором до тое стодолы прѣехал есми, то арандар Лазар оповедал мне: пане возный! Кгдаж трафил прыбыти до мене, оповедаюся тебе, иж яко дня нинєшнего некий гост незнаюмый, который себе менит имєм Еско Юркевич, прѣехавшы тут до стодолы моей, аранды моей, слугами своими едучы з Радошкович на Менєскъ, казал шинкару моему себе напиток давати – мѣду, пива, горелки; тот шынкар мой Иван давал

ему напитку ведлуг розказаня его и потом тот шынкар мой Иван за тот напиток почалсе ему упоминати дву золотых. Он му отказал, иж дей я слуга королевский, жолнер, коли буду от короля грошы мети, тогда заплачу” [МК 1582: 1-2]. У трьох справах за 1582 рік на 93 показових випадки вживання *р* у 86 – відображена твердість і лише 7 – м’якість; на 38 *ц* – жодного із відбиттям м’якості; на 70 *шиплячих* 61 – твердість, 9 – м’якість [МК 1582: 1-5]. У жодній з проаналізованих поліських справ такої статистики твердості згаданих приголосних ми не відзначили. У кількісних підрахунках твердості/м’якості *шиплячих*, *ц* та *р* Статуту 1588 року, здійснених В.М’якишевим (див. параграф „**Відображення твердості/м’якості приголосних ...**”), відбиття твердості цих приголосних у жодному наведеному прикладі не становить навіть половини від усіх зафіксованих випадків. Коли до такої напрочуд показової статистики Мінської справи додати відсутність літери $\frac{3}{4}$, написання *о* після шиплячих в кінці слів, а також написання *міоду*, *тагды*, то сумнівів ні в кого не може викликати висновок, що писарем її був білорус, який не в усьому дотримувався поширеного в тодішніх канцеляріях поліського правописного узусу, свідомо/несвідомо вносячи в текст свої говіркові розмовні риси.

Думаємо, що при розгляді питання статусу офіційної мови в Литовсько-Польській державі та розмежування українських і білоруських пам’яток, несправедливо нівельоване велике (за площею) й важливе в Східній Славії територіально-мовне утворення – Полісся.

Наразі суперечок щодо меж Полісся фактично не існує. Воно чітко окреслене й межі лінгвістичні переважно збігаються з межами фізико-географічними (див. параграфи „**Географічно-територіальне виділення Полісся**” та „**Виділення Полісся на лінгвальному рівні**”). Етномовна основа Полісся формувалася переважно на ґрунті слов’янських культур (див. параграф „**Етнічна основа Полісся**”).

Ця територія відіграла надважливу роль у процесі не лише східнослов’янських, але й слов’янських етногенних процесів у цілому. Недарма чимало вчених-славістів, говорячи про прабатьківщину слов’янства, поряд з іншими регіонами називають район басейну Прип’яті [Бірінбаум: 46; Осовський; Гімбутас: 131; Филин: 11; Бернштейн: 65 та ін.].

Як бачимо, ще й дотепер Полісся становить помітне етнокультурне, багато в чому єдине утворення. Його межі (лінгвальні) й нині до кінця не стерті часом. Коли нині українсько-білоруська перехідність опускається на південь, наближаючись до державного кордону, то в минулому вона починалася однозначно по лівому берегові Прип’яті. Переносити сучасний діалектний стан українсько-білоруського суміжжя на 5-6 століть назад неможливо. Південноукраїнські мовні риси (“український

комплекс”) з власне білоруськими (“білоруським комплексом”) безпосередньо не межував. Між ними була значна (в кілька сот кілометрів) буферна зона у вигляді цілком самостійного територіально-мовного утворення – Полісся. Йдучи за логікою висновків більшості дослідників, які виділяли українсько-білоруську мовну перехідність у часи ВКЛ, необхідно пам’ятати, що південна поліська межа безсумнівно проходила значно на південь від теперішньої. Оскільки поліські риси нерідко мовознавці безапеляційно зараховують до білоруських, то перехідні українсько-білоруські говірки слід визначати від умовної лінії Київ – Житомир – Рівне – Луцьк. Але ж це, мабуть, трохи не так!?

Протоукраїнські землі, що входили до Київської Русі, як уже зазначалося вище, у плані лінгвальному виразно поділялися на дві зони: північну і південну. Основні поліські риси на час розпаду Київської Русі (XII-XIII ст.) вже склалися:

- залежність від наголошування рефlekсації давніх *о, *е, *ě (під наголосом переважно звуки неординарної артикуляції або звужені закриті *ô, ê, é*, в ненаголошеній позиції відповідно – *о, е, е*);
- залежність від наголошування рефlekсації давніх *’а та *ę (під наголосом – *’а (я) (ячни)*, в ненаголошеній позиції – *е (єчмень)*);
- витворення у більшості поліських (крім крайніх північних, суміжних із білоруськими) оригінального поліського новотвору [*u’*];
- зміна *ръ, лъ > ри, ли*;
- перехід *е* в *о* після шиплячих;
- чергування *у з в (вчинили - учинили)*;
- ствердіння *р (порадок)*;
- наявність щілинного *г*;
- відсутність диспалаталізації передньоязикових *ð, т, з, с, ц, н, л* перед давніми дієзними *і, е* (південна межа – північні київські, житомирські та рівненські говірки);
- наявність флексії *-у* у формах іменників чоловічого роду родового відмінка однини (*воску*);
- абсолютне домінування флексії *-у* (лише спорадично *-ові*) в іменниках чоловічого роду давального відмінка однини (*брату*);
- флексія *-иє* у формах називного відмінка множини прикметників, числівників та неособових займенників (*тиє, зелениє*);
- закінчення *-и* прикметників чоловічого роду називного відмінка однини (*молоди*);
- відсутність афrikати *дж (<*dj)* у дієслівних формах першої особи однини (*хожу*);

- переважання фіналі *-ть/-т* в інфінітивах (*копать*)² тощо.

Пол Векслер відносить до властиво поліських за походженням риси: перехід *ъл > оу*; перехід ненаголошеного *є > е*; дифтонги, що розвинулися з *о, е* у новозакритих складах; перехід слабких *ъ, ь > и* після *р, л*; ствердіння *р'*, – що з часом стали виявлятися в білоруській писемності, а згодом були запроваджені як нормативні в білоруській мові [Векслер: 240-241].

Більшість цих ознак послідовно виявляють себе вже в перших грамотах із великокняжої канцелярії, а з часом стають визначальними в офіційній мові не лише Двору, а й на значних просторах нового величезного державного утворення. Поліський правописний узус досить швидко поширився не лише на північ, де особливого спротиву не відчув (як бачимо, такими ж лінгвальними особливостями білоруські вчені характеризують білоруські пам'ятки, хоч маркуючі білоруські риси – *акання, дзекання, цекання* - на той час уже існували), але й на південь, де зіткнувшись із виразно іншою фонетикою, нерідко долав і її (полутування *е – ѣ* та *я – е* знаходимо й у південноукраїнських пам'ятках). Зрозуміло, що не всі вони (риси) проявлялися в пам'ятках однаково. Зберігався ще значний вплив церковнослов'янщини. Проте деякі з них (вочевидь виразні) пробивалися крізь церковнослов'янський фільтр. Передовсім це стосується долі **'а* та **є* залежно від наголошуваності. Небагато живомовних фонетичних рис у писемних пам'ятках, писаних спочатку в канцеляріях Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знайшли таке послідовне відбиття в писемній мові того часу, як рефлексія ненаголошених *'а, є > е* (див. параграф „Континуанти праслов'янського **є ...*”).

Найстабільніше континуант праслов'янського ненаголошеного *є > е* утримується саме в говірках правобережного Надприп'яття та північних районах Рівненщини, Житомирщини й Київщини, тобто серцевинних, на нашу думку, цього лінгвального явища. Аналізований перезвук перейшов межі реального живомовного поширення й фіксується в пам'ятках, писаних фактично на всій території Білорусі, а також у Вільно, Троках та дещо рідше – в південноукраїнських (частіше в наддніпрянських, спорадично в південно-західних).

Досить часто написання *ε, ѣ* відповідно до ненаголошеного *'а < *є* у пам'ятках з теренів Білорусі та півночі України у жодному разі не ватро пов'язувати з непрямыми проявами якання, як це робить О.Булика [Булика 1968: 350]. Написання на кшталт □□□□□□, □□□□□□ відображали вже в перших грамотах (друга половина XIV ст.) періоду

² Приклади подано на основі АУМ. – Т.1. – К., 1984; Климчук Ф.Д., Кривицкий А.А., Никончук Н.В. Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков // Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С. 56-64 та на основі власних зписів під час польових експедицій.

ВКЛ з північноукраїнських та південнобілоруських земель одну з найхарактерніших поліських розмовних фонетичних рис.

Певна тенденція до розмежування в написанні під наголосом **ѣ**, без наголосу *е* (за В.Курашкевичем) у найдавніших грамотах часу ВКЛ з північноукраїнських та південнобілоруських земель з часом нівелюється. Усе частішають написання з *е* та *и*, що, очевидно, стало наслідком упливу білоруської та південноукраїнської мовних стихій. При цьому слід враховувати, що складачі грамот у всіх українських і білоруських землях користувалися одним правописом: вживалися літери, артикуляційне наповнення яких взагалі було відсутнім (□, □) або писарям було не зовсім зрозумілим (**ѣ**, **ѡ**, **ѣ**). Звідси й поплутування в типових українських (перемишльських, галицьких) грамотах, що ніяк не відбивають тогочасної живомовної фонетики: *печѣрскии*, *зѣмли*, *вѣлѣли* [Жовтобрюх 1976: 64].

Переходячи до розгляду впливів білоруських на українську мову, маємо визнати, що білоруська мовна система, очевидно, під кінець XIII – на початок XIV ст. уже склалася, хоч маркуючі її риси в кириличні пам'ятки й не потрапляли. Усі визначальні білоруські особливості – *акання*, *дзекання*, *цекання*, цілковите ствердіння *шиплячих*, *р* та *ц*, вживання специфічних займенникових утворень *гэты*, *йон*, *яна* та ін. відображені у некириличних писемних пам'ятках, найімовірніше, від кінця XVI [Антонович: 261]. Нині відмовляти в присутності білоруської мови в часи ВКЛ, як і не визнавати, що були кириличні тексти, писані старобілоруською, – виявити власну лінгвістичну не лише некоректність, але й безграмотність. Одне ми принципово не погоджуємося з підходом, коли бажане видається за дійсне, коли авторитетні мовознавчі тексти, відверто нейтральні щодо тих чи інших (українських або білоруських) національних ознак, „наповнюють” цілком відсутнім іканням, аканням тощо і роблять їх „своїми”, прикриваючись традиційною орфографією, що перешкоджала вияву місцевої мовної специфіки. Вагомим контраргументом проти подібних висновків має стати, по-перше, факт (абсолютної) відсутності норми тогочасної офіційної „руської мови” у ВКЛ. Граматик цієї мови на сьогодні ще ніхто не виявив. Тому страх щодо можливості допустити помилку в писаря фактично був відсутній. Зрештою, якби існувала хоч якась орфографічна цензура, то в овруцьких книгах не з'явилися б відверто „ікаючі”, а в мінських відверто „твердоері” та „твердошиплячі” тексти. По-друге, „традиційна орфографія”, якою б консервативною не була, все ж таки давала збої перед відвертим тиском розмовної стихії. Кінець кінцем, існують приклади передавання кирилицею надзвичайно непростих польських звуків: *едѣ(н) за друкгикго речонѣ*; *по(д) бра(к) кгда(н)ски(и) стави(ѣ) и пода(ѣ) вѣ Кгда(н)ску на прышлы(и) ... в ты(м) року па(н)ски(м) шѣсѣдзѣсонть дзѣво(н)ты(м)...*; *а рахую(н)ѣ сумо тѣды за попѣ(л) и за древо взялисмы ѡ(т) екго мл. пана*

Кэравскэжго спо(л)но рэ(н)ко злоты(х) дзевэ(н)ць тисэ(н)цы чэрыста чэридзэ(с)ци... [Торунь: 129-130], як це робив писар із Торуні. По-третє, не може бути важливим аргументом на користь білоруськості чи українськості пам'ятки графічна система відображення тексту. Аргументи В.Аниченка, які підтримує В.Свяжинський (про що йшлося вище), легко спростовуються десятками пам'яток уже з однієї етнічної території, де відзначена вченими послідовність стає досить хисткою. Зрештою, не всі графічні засоби відтворення тексту однаково важливі для характеристики мовної системи. Справді аргументом є наявність/відсутність у пам'ятці літери $\frac{3}{4}$, э, можливо, А, але що дає для визначення мовного статусу пам'ятки наявність/відсутність паєрка, виносних букв, написання ь чи ъ у кінці слова?

Білоруський вплив на тогочасну літературно-писемну мову у ВКЛ та РП не слід вигадувати чи домислювати, він реально (можливо, не так, як це декому хотілося) виявлявся.

Передовсім маємо підкреслити те, що білоруський вплив на весь український мовний континуум ніколи не поширювався. На півдні білоруські лінгвальні ознаки проявлялися на поліському варіанті тогочасної української літературно-писемної мови. Серед очевидних вкажемо такі:

- 1) Акання. Хоч ця риса виявлялася досить спорадично в самих білоруських текстах, проте нечисленні приклади в поліських пам'ятках пояснити інакше, як північною експансією, не можна.
- 2) Відображення твердої вимови *шиплячих* та *ц*. Указана особливість у писемних пам'ятках як білоруських, так і поліських виявляється майже в один час (поодинокі написання від XIV ст.), але послідовність її відображення, винайдення білоруськими писарями специфічного засобу (літера э) для підкреслення велярності, зрештою, дані сучасної лінгвогеографії не залишають сумнівів, звідки йшов цей процес.
- 3) Вживання *о* (<е) в кінці слів після *шиплячих* та *ц*: *вжо, м $\frac{3}{4}$ сцо*.
- 4) Оглушення дзвінких перед глухими та в кінці слова: *четверкъ, витепского*.
- 5) Явище подвоєння приголосних внаслідок асиміляції *ј* (всупереч трактування українськими істориками мови його як питомого, інтралінгвального у північноукраїнських говорах) все ж таки дані білоруської та української писемності (див. параграф „Асиміляція звука *ј*...”) свідчать на користь північних, білоруських витоків цієї риси.
- 6) Поплутування на письмі $\frac{3}{4}$ - э. Цілковите змішування писарями цих літер або відсутність $\frac{3}{4}$, безумовно, має свідчити на користь білоруськості творця тексту. Проте оперувати цією особливістю

потрібно зважено і, щонайголовніше, не викидаючи її (рису) із загального контексту пам'ятки. Відсутність графеми $\frac{3}{4}$ (поряд із комплексом інших визначальних місцевих особливостей) у Мінській книзі є однозначним доказом білоруськості, але жодним аргументом така відсутність не може бути, наприклад, у друкованих полемічних творах І.Потія, де, крім цієї ознаки, ніякої іншої білоруської не виявлено. Не можна не зважати й на факт вияву давнього *ѣ в поліських говорах залежно від наголосу: у ненаголошеній позиції на місці *ѣ поліщук вимовляв і вимовляє звичайний голосний [e]. „Ученість” більшості тогочасних писарів не завжди дозволяла до тонкощів розібратися із (у принципі існуючою) тенденцією: під наголосом писати $\frac{3}{4}$, а в ненаголошеній позиції є.

Ми спеціально не виділяємо локальні (найвиразніші білоруські) мовні особливості – *цекання* та *дзекаання*, оскільки в кириличних текстах, на жаль, вони зовсім не проявились. Звичайно, наявність цих двох рис у пам'ятці незаперечно свідчить про білоруське походження її автора (писаря).

Говорячи про розмежування українських і білоруських пам'яток, однозначно головним слід визнати мовний критерій. Для історика мови не повинно стояти питання про розмежування білоруських і південноукраїнських текстів. Різниця очевидна. У більшості випадків суть проблеми зводиться до того, що на основі двох фонетичних рис – поплутування $\frac{3}{4}$ - є та я - є – до білоруських зараховуються властиво північноукраїнські тексти.

Отже, на основі мовних ознак до білоруських варто відносити пам'ятки, в яких системно виявлені 6 вище названих особливостей, а також інші спільні українсько-білоруські. Із наведених шести рис ми виділили б три маркуючі – *акання*, кінцеве *o(<e)* після *шиплячих* і *ц* та *ствердіння*, причому у типово білоруських текстах відсоток випадків вияву диспалаталізації сягає понад 50% від загальної кількості. Водночас лише послідовне виділення твердості *шиплячих*, *ц* та *р* не може стати доказом того, що пам'ятку писав білорус. Наприклад, деякі тексти із Холмщини демонструють абсолютну перевагу написань *жы, чы, шы, цы, ры* [Мойсієнко *Slavia*: 554-557], але тут йдеться не про білоруський, а, найімовірніше, вплив польської орфографії, оскільки слово *порядокъ* (вжито 5 раз) написано тільки з *я*. Сплутування $\frac{3}{4}$ - є можна вважати особливістю допоміжною, яка поряд із трьома маркуючими стає незаперечним доказом білоруськості пам'ятки. Наявність тільки змішування $\frac{3}{4}$ - є не може бути аргументом на користь віднесеності пам'ятки до білоруської. Разом з тим варто зауважити, що й при вияві у пам'ятці вочевидь поліської тенденції щодо рефлексії *ѣ – $\frac{3}{4}$ під

наголосом, *ε* в ненаголошеній позиції – такий текст беззастережно поліським назвати не можна. Зокрема в „Повісті про Аттілу”, на 134 випадки уживання ятевих континуантів (перші п’ять сторінок тексту) під наголосом літера $\frac{3}{4}$ написана 49 раз, у ненаголошеній позиції – 6; *ε* відповідно 22 та 61 [Золтан: 108-115]. Однак при цьому в пам’ятці системно проступають інші маркуючі білоруські особливості. Тобто відображення на письмі північноукраїнської тенденції в деяких текстах може свідчити не стільки про поліське походження писаря, скільки про узусність подібних написань. Ознака подовження властива віддавна й покутсько-буковинським говорам, тому як доказова може бути лише в контексті з іншими трьома.

Поплутування *я - ε* (*память*) взагалі не може бути доказовим щодо білоруськості пам’ятки, оскільки за походженням є властиво поліською і привнесена у канцелярську мову ВКЛ вихідцями із Полісся. Це ж стосується й диспалаталізації *р*. Процес цей розпочався, найімовірніше, на півночі Полісся, можливо, в ранньописемний (або й передписемний) період і поширився згодом на північ (див. параграф „Відображення твердості/м’якості *р*...”). Тому випадки відображення твердості *р* без наявності в тексті інших, особливо двох маркуючих ознак, не доводять належності його до білоруського.

До поліських варто відносити пам’ятки, де передовсім виявлено поплутування *я - ε*, але, зважаючи на те, що ця північноукраїнська ознака стала своєрідним неписаною нормою в тогочасній літературно-писемній мові, наявність лише її не може свідчити, що пам’ятку писав саме поліщук. Поліськість пам’ятки має бути „підкріплена” також комплексом особливостей: наявність тенденції до вживання $\frac{3}{4}$ під наголосом та *ε* в ненаголошеній позиції (хоч від XVII ст. особливо в середньо- та східнополіських текстах ця тенденція майже не виявлялася); помірний вияв диспалаталізації (не більше 50%) *шиплячих*, *р* та *ц*; наявність у текстах ознак (бодай поодиноких) південноукраїнського впливу – *ікання*, *укання*, поплутування *ы – и*, поплутування *е – и* в ненаголошених складах.

У цілому, певна річ, що, крім фонетичних особливостей, варто зважати й на інші мовні рівні – морфологічний, синтаксичний, лексичний. Проте виразних граматичних (лише білоруських, які були б відмінні від українських, особливо поліських) у білоруській писемності практично не виявлено. Надзвичайно проблемним є питання про відмінність лексичної спадщини двох народів. Тому фонетика для розрізнення пам’яток є основним мовним критерієм.

Ми свідомі того, що текстів, які б ідеально підійшли під запропоновані схеми, не так уже й багато. Значна кількість пам’яток виявляє своєрідну надетнічність, надваріантність тогочасної літературно-писемної мови. Але нерідко історик мови зіштовхується з відвертим

непорозумінням чи небажанням розуміти очевидний факт: крім того, що пам'ятка знайдена на теренах Білорусі, можливо, її творцем був білорус, проте написана вона мовою, яка не дає жодних підстав називати її старобілоруською. Так, вважаємо цілком помилковим відносити переклад Євангелія Тяпинського, Катехізис 1585 року, Літопис Красинських до білоруськомовних текстів. Ці пам'ятки написані якщо і не вихідцями з Полісся, то поліським варіантом тогочасної літературної мови. Згадані пам'ятки досить рідко фігурують у переліках Ю.Карського для ілюстрації прикладів маркуючих білоруських рис. Натомість існують тексти, наприклад, справи Мінської (див. вище), Вітебської книг кінця XVI початку XVI ст., [Віт.К], зб. XVI ст. Чуд. (за Карським), де справді білоруська мовна стихія проявилася незаперечно: лише випадків акання в останній пам'ятці Ю.Карський наводить понад 60! [Карский 1955: 138]. А в текстах обох книг при відсутності букви **Ѣ** диспалаталізація *р, ц* та *шиплячих* – суцільна. Хіба можуть бути в когось сумніви щодо мови цих текстів?

Низку пам'яток, мабуть, лінгвісти взагалі „не поділять”, бо вони неділимі. До таких слід віднести всі три Статути ВКЛ (виняток хіба може становити на користь білоруськості список Статуту 1566 р., уривки із якого публікуються у „Хрестаматії па гісторыі беларускай мовы”). Якщо виділити в текстах Статутів поліські риси, то властиво білоруських там майже не залишиться. Відсутність, наприклад, у тексті Статуту 1529 року літери $\frac{3}{4}$ не доводить білоруськості цієї пам'ятки, оскільки відсутні інші маркуючі білоруські риси. Не можна з достатньою певністю віднести лише до білоруських деякі „хрестоматійні” художні твори. Системно не простежується білоруськість у „Повісті про трьох королів-вохвів”, „Покутах Христа”, „Житті Олексія, Божої людини” з рукопису кінця XV ст. Хоча й стверджує Г.Півторак, що на основі мовного аналізу ці „найдавніші білоруські конфесійні твори не можна сплутати з відповідними українськими пам'ятками” [Півторак 2005: 82], все ж, за винятком переважання літери *є* відповідно до *ě незалежно від наголосу, інші характерні білоруські риси (відмінні від українських) у названих пам'ятках фактично відсутні. Якщо у „Повісті...” кілька випадків акання відзначено *заказыва(л) 2, се кахали 5*, надпоправні написання *ѡбразово 5, ѡстрономии 6* та форму питально-відносного займенника *ещо 3* [Перетц 1903], *фоундоментъ 83, з старадавна 84, датѡтка своеѡ 89*, [Повість], то в інших двох поплутування **Ѣ** - *є* – справді єдина білоруська риса. У всіх трьох текстах відсутнє характерне для білоруської писемності відображення велярності *р, ц* та *шиплячих*, натомість літера **Ѣ** хоч уживана обмежено, але переважно під наголосом: у „Повісті...” на 45 випадків (від початку тексту) 43 під наголосом; у „Покутах...” всі 8 під наголосом; у „Житті...” на 34 – 32 (кількісні підрахунки подані за виданнями [СХ;

ЖО]). Зрештою, варто зважити й на інші українізми: *тыц три королеве* 1, *полетцли* 3, *тыц книги* 5, *поднесѣнье* 6, *дванадце(т)* 7, *к вѣре* 92, *стрелци хитри* 102, *вѣрне* 103, *которыи ... оуже гниты гинули* 103, *оу винници ... виннице* 103 [Перетц 1903], *накрита* 83, *щдны ясли* 87, *вырива(л)* 87, *на свѣте* 88, *тыц пастухове* 88, *чере(с) щельки альбо дири* 89, [Повість]; *поисовыи* 93, *оуси которыи* 96 [ЖО]; *пребѣдне* 78, *тыц оуси* 79, *каторіе* 79, *сины человеце* 80, *на кресте* 79, *терпяти* 81 [СХ]. Справді, з південноукраїнськими пам'ятками ці тексти сплутати годі, але з поліськими – цілком можливо. У „Записках” білоруса з Ляхович Ф.Євлашовського на користь білоруськомовності може свідчити хіба що відсутність букви *ѣ* та вживання *э*, проте цілковито відсутнє акання, низький відсоток відображення велярності. Але очевидно білоруськомовною (всупереч В.Статєєвій [Статєєва: 157]) треба визнати „Повість про Аттілу”, де відображення диспалаталізації *шиплячих*, *р* та *ц* проведене білоруським писарем майже без винятків, а зваживши на цілком довільне вживання $\frac{3}{4}$ та *ѣ*, написання *о(<е)* в кінці слів після *шиплячих* та *ц*, наявність графеми *э*, сумніви про етнічну належність писаря і самої пам'ятки можна відкинути. Це ж стосується і „Повісті про Тристана” із цього само рукописного збірника.

Таким чином, у період входження українських і білоруських земель до складу ВКЛ, а згодом РП (до середини XVII ст.) місцева людність використовувала одну з літературно-писемних мов, яку самі сучасники називали „руською” або „простою”. У цій мові вже від XIV ст. виразно виділявся південно-західноукраїнський варіант, що протиставлявся іншому (до XVI ст. практично неподільному) полісько-білоруському. Від XVI ст. з'являються пам'ятки, в яких усе частіше проявляються локальні білоруські риси, що дає підставу для виділення зі спільного полісько-білоруського власне білоруського різновиду „руської мови” тобто старобілоруської. Наявність низки пам'яток дозволяє стверджувати, що в певний проміжок часу (можливо, від початку XVI ст.) на українсько-білоруських землях існувало дві самостійні мовні системи – староукраїнська і старобілоруська з тією лише різницею, що староукраїнська виявлялася в трьох різновидах: південноукраїнському, закарпатському і поліському, а старобілоруська в одному – властиво білоруському. Однозначно, ці різновиди ніколи не були послідовно виразні. Як безсумнівний факт варто визнати, що поліський варіант староукраїнської писемно-літературної мови та тогочасна старобілоруська літературна мова протиставлялися досить слабо, над ними весь час тяжів той-таки спільний „руський”, який умовно можна назвати реальним п'ятим різновидом, але з обмеженням (територіально, а не жанрово) поширенням. Тобто від самого початку впровадження офіційної літературно-писемної мови в канцелярії ВКЛ „руської” вона ніколи не

була спільною для білорусів і всіх українців. Спільною вона була лише для поліщуків і білорусів. Як поліський та білоруський варіанти літературно-писемної мови, так і спільний „руський” поширювалися на всі тогочасні жанри та стилі. Непросто уявити нам, наприклад, Іпатія Потія, що розмірковує напередодні впровадження унії, якою мовою (поліським, білоруським різновидом чи такою, як написаний Статут 1588 року) писати лист київському митрополитові Рогозі.

III. ВИСНОВКИ

III.1. Поліський територіально-мовний простір, який уже в києворуську мовну (історичну) епоху низкою лінгвальних рис виразно контрастував українському півдню, у XVI-XVII ст. мав чіткі ознаки цілком завершеного територіально-мовного утворення. Від XVI до кінця XIX ст., коли було зроблено перші спроби членування українського та білоруського мовних континуумів, межі поліського наріччя в напрямку скорочення території його поширення не зазнали кардинальних змін як із півдня, так із півночі (див. карти № 1-3). Пришвидшене нівелювання поліського мовного комплексу розпочалося з установленням у 20-х роках XX ст. адміністративного кордону між Українською РСР і Білоруською РСР (див. карту № 4). Остаточо „знищено” цілісність поліського наріччя з виходом двох національних атласів – АУМ та ДАБМ, – у яких північні та південні пасма ізоглос проходять переважно по державному кордону, що в жодному випадку не відображало (на час укладання атласів) і не відображає нині реальної мовної ситуації на українсько-білоруському пограниччі.

III.2. На основі даних пам'яток досліджуваного періоду (немає сумнівів, що і раніше) можна визначити низку рис як властиво поліських.

1) Рефлексация ϵ та $'a$ залежно від акцентуації.

Поліська рефлексация ϵ залежала від наголошеності і відбувалася в передісторичний період, коли в цих говірках виникла нова просодична модель із довготою і напруженістю наголошених голосних та недовготою і ненапруженістю ненаголошених. Перехід $\epsilon > e$ (*памет'*) в ненаголошеній позиції слід прямо пов'язувати з $'a > e$ (*пойес*) та $\check{e} > e$ (*дедок*) у таких самих позиціях, і проходив він не опосередковано, а безпосередньо з a після втрати носового тембру. Найдавніші фіксації явища в пам'ятках із Полісся відомі з другої половини XIV ст. У текстах XV, особливо XVI ст. ця риса стає неписаною нормою в тогочасній літературно-писемній мові на українських та білоруських землях і поширюється далеко за межі праареалу виникнення.

2) Рефлексация $\check{e}$ залежно від позиції.

Однозначно в другій половині XIII ст. у мовленні поліщуків якість ятевого рефлекса прямо залежала від наголосу; встановити відносно точно артикуляційне наповнення наголошеного континуанта не видається можливим. Можна лише припускати, що в цей час це ще навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами, а швидше звужений, напружений, закритий монофтонг $\check{e}$, можливо, не зовсім чітко артикульований сонант $\dot{e}$. Нема жодних фіксацій у поліських пам'ятках, що вказували б на якусь специфічну вимову рефлекса $\check{e}$ (порівняймо наявні свідчення істориків мови про використання у таких випадках

спеціальних діакритичних знаків писарями із південноукраїнських територій, наприклад, дві крапки над $\frac{3}{4} = \text{й}+i$). У цей час жителі Полісся залежно від наголосу на місці *ѣ вимовляли артикуляційно різні звуки, що знайшло відображення вже у пам'ятках XIV ст. Водночас матеріал досліджуваних текстів показав, що артикуляційна відмінність наголошеного і ненаголошеного ятевого рефлексів в мовленні поліщуків, принаймні у XIV ст., не була різною: маємо непоодинокі написання під наголосом букви *ѣ*. У подальшому (XV, XVI і особливо XVII ст.) наголошений вияв *ѣ, передовсім у середньополіських говірках, остаточно набув артикуляції, близької до тієї, яку відзначали неодноразово дослідники цих говірок – напружений, закритий, звужений монофтонг *ě*, який овруцькі, житомирські, київські, можливо, й східнополіські (Стародуб, Борзна) писарі все частіше починають передавати на письмі буквою *ѣ*, буквою, що традиційно використовувалася для відображення звука дещо подібного, звичайного [e]. Тому не вбачаємо достатніх і серйозних підстав потрактовувати в написаннях з *ѣ* відповідно до *ѣ у XVI-XVII ст. однозначно білоруського впливу. Відображення рефлексів *ѣ залежно від позиції – під наголосом **ѣ** (*лѣсъ*), у ненаголошеній позиції *ѣ* (*лѣсный*) – має географічну та хронологічну особливість: написання **ѣ** – *ѣ* залежно від наголосу більш послідовно простежується до середини XVII ст. передовсім у західнополіських текстах, щодо середньо- та східнополіських, то від кінця XVI ст. превалує у всіх позиціях *ѣ*.

Таким чином, про дифтонгічний характер поліських рефлексів *ѣ прямо свідчать лише дані сучасної діалектології, але й тут маємо відзначити, що очевидні дифтонги виразніше виявлені в східнополіських та підляських (частково берестейсько-пінських), тобто периферійних поліських говірках. Північноукраїнські пам'ятки дозволяють констатувати лише про незбігання континуантів *ѣ залежно від наголосу. Отже, дифтонгічна вимова як архетип етимологічної фонемі /ě/, звичайно, може гіпотетично прийматися, але, мабуть, не для всього поліського мовного простору, адже при цьому дуже непросто прокоментувати функціонування у більшості середньополіських говірок ще в кінці XX ст. напруженого, закритого звука на місці наголошеного *ѣ – [ě]. Білоруським упливом пояснювати його в говірках, наприклад, Коростенщини – навряд чи виправдано. Можливо, є сенс говорити про найраніше розхитування найдавнішого вияву *ě* у периферійних і ще тривале його збереження у серцевинних поліських говірках. А звідси, не збереження довготи під наголосом пояснює відсутність монофтонгізації найдавнішого дифтонгічного вияву *ѣ в берестейсько-пінських говірках, а найімовірніше, розхитування в напрямку до звука неоднорідної артикуляції колишнього напруженого, закритого [ě] під упливом

екстралінгвальних чинників – контактів із носіями інших мовних систем, які вочевидь проявлялися у мешканців цього ареалу.

Низка мовних особливостей була спільною для білорусько-поліського мовного простору, протиставляючись південноукраїнському.

1) Перезвук *e* – *o* після шиплячих.

У поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *e* > *o* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася найраніше. Поліські пам'ятки досить послідовно засвідчують такий перехід. Ця давність сягає кінця X – початку XI ст., тобто є однією з найраніших поліських фонетичних рис. Говори південно-східні, очевидно, набули цієї зміни під впливом північноукраїнським (внаслідок колонізаційних рухів населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). Починаючи від XVII ст., з'являються все частіші випадки зміни *e* > *o* після шиплячих і в пам'ятках західноукраїнських (хіба за деяким винятком у закарпатських). Чи не найголовнішою причиною такого поширення цього рефлексу стала певна стандартизація актової канцелярської мови у містах Правобережної України. Перехід *e* > *o* після шиплячих можна сміливо називати орфографічним узусом, що, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена і на південноукраїнські терени.

2) Ствердіння *r*'.

Велярна вимова *r* є від постання північнополіською (південнобілоруською) рисою, що відображена у найдавніших писемних пам'ятках окресленого ареалу. Ця особливість стала неписаною орфографічною нормою у канцелярії Великого князівства Литовського і швидко поширювалася на суміжні землі. Від XIV ст. у пам'ятках із Полісся і власне з усієї Білорусі дослідники відзначають велярний звук [r]. Натомість у текстах із південно-західного наріччя (галицьких, перемишльських, буковинських, південноволинських) української мови м'який [r'] зберігається аж до початку XVII ст. З часом північнополіська консонантна риса поширюється на південь українського мовного простору і в пам'ятках XVI - XVII ст. з південних нарічч стає досить часто вживаною. Проте, не маючи розмовного підживлення, на українському півдні нормою так і не стала. В цілому ствердіння *r* охопило все Полісся, однак хронологічно неоднаково.

3) Ствердіння *ц*'.

Розвиток білорусько-поліської твердості *ц*, найімовірніше, відбувався майже синхронно. Явні ознаки велярності *ц* у білоруських та поліських пам'ятках стають відчутними десь від середини XVI ст., можливо, на північноукраїнських землях цей процес розпочався дещо пізніше. На користь такого припущення варто взяти до уваги те, що на теренах Білорусі у XVI ст. з'являються пам'ятки з написанням виключно

твердого *ц*: наприклад, Західноруський літопис із Познанського збірника XVI ст.; „Повість про Аттілу” 1580 р.; справи з актової книги Мінського гродського уряду 1582 року. Ми не виявили жодної пам’ятки із північноукраїнських теренів, де б не траплялися написання з відображенням м’якості *ц*. Статистика ствердіння *ц* в поліських пам’ятках другої половини XVI ст. подібна до статистики вживання цієї ж літери у Статуті 1529 року. Не варто трактувати свідчення твердості *ц* у південноукраїнських пам’ятках як вияв лише церковнослов’янської традиції. У таких написаннях проявлявся, поза сумнівом, і полісько-білоруський уплив, що на певний час (друга половина XVI ст. – перша XVII ст.) став своєрідною неписаною фонетичною нормою на українсько-білоруських землях.

4) Ствердіння *шиплячих*.

У північноукраїнських пам’ятках XVI-XVII ст., головню середньо- та східнополіських, шиплячі вже були однозначно твердими. Спеціального передавання (підкреслення) диспалаталізації цих звуків писарі-поліщуки не виробили, на відміну від білоруських. Графема *ы* вживається значно рідше після *ж*, *ч*, *ш*, ніж, наприклад, після *ц* та *р*. Проте в поліських пам’ятках написання на зразок *чи* ще нічого не доводить на користь невеличкої вимови звука [ч] (твердість вимови шиплячого писарі іноді намагалися підкреслювати якщо не безпосередньо, то протиставляючи подібному написанню в іншому слові, наприклад, як це робив писар з Острога. Тут слід пам’ятати про злиття ⁱ*ы* > *и* в цей час на українському ґрунті, яке охопило й майже всі поліські говірки, з тією лише різницею, що на Поліссі це злиття відбулося в звукові [иⁱ], який також не був дієзним у більшості поліських говірок. І все ж таки частотність написань *ы* після *шиплячих*, *р* та *ц* у досліджуваних текстах дозволяє зробити припущення про неоднаковий ступінь палатальності цих звуків у мовленні поліщуків: звуки [ц] та [р], очевидно, поліщуки вимовляли дещо твердіше, ніж [ж], [ч], [ш]. Можливо, ще на початку XVI ст. у говірках Західного Полісся *ж*, *ч*, *ш* продовжували вимовлятися м’яко.

5) Перехід *л* > *ў*.

Цілковиту подібність перебігу зміни *л* > *ў* із поліськими пам’ятками засвідчують тексти білоруської писемності, де аналізоване явище відзначене від XV ст. Досліджувані тексти дають підставу стверджувати про завершення процесу огублення *л* > *ў* у мовленні поліщуків XVI-XVII ст.

III.3. Вокалізм поліського наріччя у XVI-XVII ст. послідовно розрізнявся залежно від наголосу і, можливо, західнополіський протиставлявся середньо- та східнополіському. Наголошений вокалізм, очевидно, був семифонемний:

$\hat{e}$		y
u^i		$\hat{o}$
e		o
	a	

Ненаголошений – п'ятифонемний:

		y
u^i		
e		o
	a	

Для підсистеми приголосних, очевидно, були характерними такі ознаки:

- тенденція до ствердіння *p, ц* та *шиплячих* була досить відчутною, однак не всеохоплюючою (випадків написань з відображенням депалаталізації цих звуків значно більше в поліських, ніж у південноукраїнських пам'ятках, але суттєво менше, порівняно з північнобілоруськими);
- приголосні перед давніми **i, *y*, вірогідно, не були ані твердими, ані м'якими. Сучасна вимова, властива для більшості поліських говірок: *риба, жи́то, ми́ло, ти́хо*, – дуже ймовірно, відбиває й вимову XVI-XVII ст.;
- цілковита відсутність аффрикати *ǰ* (<*dj) □□□□ та наявність *її* у виявах із (*zdj) □□□□□□□□;
- у XVI-XVII ст. поліщуки, можливо, вимовляли як подовжені приголосні внаслідок асимілятивних процесів на межі морфем (*проси́ся*), але не знали таких подовжених унаслідок йотової асиміляції (*приказа́ем*);
- звук [ф] у XVI-XVII ст. ще залишався звуком з неприродньою для поліщуків артикуляцією і переважно передавався на письмі графемами та диграфами *x, хв, п, хф*.

III.4. Дані поліських писемних пам'яток у порівнянні із суміжними дають можливість дещо уточнити процес витворення українського *i* („ікавізму”) відповідно до давніх **o, *e, *ě*. Спираючись на реальні, а не допустимі (явище повинне було б мати місце, але його ніхто не зафіксував) факти синхронної та діакронної діалектології, слід відзначити, що в розвитку українського „ікавізму” (південноукраїнський мовний масив) у писемний період, найімовірніше, дифтонгічної стадії не було. Вірогідно, генетичного зв'язку між рефлексцією **o, *e* в північному і південному масиві українських говорів ще до втрати зредукованих уже не було. Дуже правдоподібним видається припущення, що між давнім подовженим унаслідок занепаду зредукованого *ō* та сучасним *i* мав бути лабіалізований, звужений монофтонг *y* (що і відображено досить часто у південноукраїнських пам'ятках). Хронологічно процес витворення *i* з **o*,

*е, *ѣ відбувався не в один час. Найперше українське *і* з'явилося на місці *ѣ (можливо, у XII ст.); далі, після занепаду зредукованих, в *і* поступово перетворюється *е (можливо, кінець XIII ст.); найдовше тривав процес витворення *і* з *о (перші очевидні фіксації відомі від кінця XVI ст.), який у різних південних українських діалектах завершився неоднаково артикуляційно і хронологічно.

Процеси еволюції північноукраїнських *о, *е безсумнівно слід ув'язувати із південнобілоруськими відповідними рефlekсами.

III.5. Порівняння фактологічного матеріалу поліських пам'яток із суміжними говорами дозволяє уточнити деякі висновки щодо хронології низки лінгвальних явищ.

1) Проаналізований матеріал дозволяє припустити, що найпоспідовніше і найраніше подовжилися приголосні внаслідок асиміляції *j* у білоруських говірках, можливо, цілком незалежно в один час і в покутсько-буковинських. Поліські говірки до кінця XVI ст. випадків подовження не знали (із проаналізованих близько 200 пам'яток виявлено лише 2 випадки передавання подовжених звуків двома літерами). Важко відповісти, як і коли постало подовження у південно-східних говірках української мови, але що у північному наріччі воно пізніше (постало в сучасній вимові не раніше кінця XVII ст.) і, можливо, привнесене з Білорусі, – не погодитися важко.

2) Статистика виявів давнього *dj дає підстави недвозначно констатувати: поліщуки на місці колишньої сполуки *dj* африкати [ʤ] в XVI-XVII ст. уже не знали ні в іменниках, ні в дієсловах. Африката [ʤ] була відома лише на місці *zdj.

3) Проаналізований матеріал дозволяє дещо уточнити хронологію розповсюдження епентетичного *l'* у дієслівних формах 3 особи множини, започаткування яких дехто із дослідників пропонував від середини XVII ст. [Шевельов: 642]. Виявлені у поліських пам'ятках приклади переконливо демонструють, що для мовлення мешканців північноукраїнських земель цей процес розпочався щонайменше від середини XVI ст.

III.6. Поліське наріччя у XVI-XVII ст. не було монолітним, неподільним. Низкою лінгвальних рис (поплутування *ε* – *и* в ненаголошеній позиції, написання *ε* на місці *ę та 'а під наголосом, збереження більш виразної тенденції до написання *ѣ* під наголосом та *ε* в ненаголошеній позиції, помітна тенденція до збереження написання *ε* після шиплячих, збереження м'якої вимови *p'* – виділені риси наведені на основі: а) кількісних підрахунків у всіх аналізованих текстах; б) пам'яток, у яких виразно виявлені розмовні риси) протиставлялася його західна частина решті мовного континууму. Важко сказати, чи протиставлялося в цей час Лівобережне Полісся Середньому. З цієї території наразі нам

невідомі писемні пам'ятки до середини XVII ст., які б засвідчували протиставлення цих говірок правобережнополіським. Єдина фонетична особливість, що відрізняє тексти зі Стародубщини (друга половина XVII ст.) від пам'яток із Правобережного Полісся – „акання”.

Говірка Борисполя у XVII ст., найімовірніше, вже була перехідною. За наявності низки поліських рис: тверда вимова шиплячих, р та ц, інфінітивних фіналь -ть, -ть, все ж таки випадків „ікання” на місці *ѣ та „укання” на місці *о значно більше, порівняно із овруцькими, житомирськими, київськими, стародубськими текстами.

III.7. Функціонування на українсько-білоруських землях літературно-писемної мови мало низку особливостей, які можна звести до таких положень:

1) „руська мова” як офіційна у ВКЛ – не новостворена. Вона постала на ґрунті літературно-писемної мови Київської Русі – давньоруської;

2) „руська мова” не постала на ґрунті живих рис виключно одного з народів – білоруського чи українського, а ввібрала ознаки як української, так і білоруської мов. Проте в період становлення „руської мови” як офіційної у ВКЛ із живомовних рис вона передовсім увібрала найбільшу кількість поліських (власне західнополіських). Цим і зумовлена певна наддіалектність „руської мови” (початковий етап функціонування) стосовно української (у її північному різновиді) та білоруської, які однозначно в живому мовленні вже виявлялися у своїх маркуючих особливостях;

3) у тогочасній писемно-літературній мові вже від XIV ст. виразно виділявся південно-західноукраїнський варіант, що протиставлявся іншому (до XVI ст. неподільному) полісько-білоруському;

4) від XVI ст. з'являються пам'ятки, в яких усе частіше проявляються локальні білоруські риси, що дає підставу для виділення зі спільного полісько-білоруського білоруського різновиду „руської мови” – власне старобілоруської літературно-писемної мови;

5) аналіз пам'яток з різних регіонів України та Білорусі дозволяє стверджувати, що в певний проміжок часу (можливо, від початку XVI ст.) на цих землях існувало три типи староукраїнської літературної мови: південноукраїнський, закарпатський, поліський та старобілоруська. Ці різновиди ніколи не були послідовно виразні;

6) як безсумнівний факт варто визнати, що поліський варіант староукраїнської та старобілоруська мова протиставлялися досить слабо, над ними весь час тяжів той-таки спільний „руський”, який умовно можна назвати реальним п'ятим різновидом, але з обмеженим (ареально) поширенням;

7) від самого початку впровадження офіційної літературно-писемної мови у канцелярії ВКЛ „руської” вона ніколи не була спільною для

білорусів і всіх українців. Спільною вона була лише для поліщуків і білорусів. Як поліський різновид староукраїнської та старобілоруська літературно-писемна мова, так і спільний „руський” тип поширювалися на всі тогочасні жанри та стилі.

III.8. Для протиставлення у XVI ст. термінів „руська”, „проста”, „книжна”, мова достатніх підстав нема. Усі вони є абсолютними синонімами до назви „староукраїнська” чи відповідно „старобілоруська мова”. Вважаємо безпідставними спроби протиставити поняття „руська” як позалітературна, що використовувалася лише в діловій писемності, та „проста” як повноцінна літературна мова. Ми не поділяємо погляду, що, наприклад, справи Житомирської книги 1590 року і „Л³/₄карство на оспалый умысель...” 1606 року написані різними мовами. До того ж в уяві сучасників-писарів, про що вже йшлося вище, словами „□□□□□” та „□□□□□□□” позначалася одна мова. Різними їх зробили сьогочасні науковці. Також термін „проста” мова цілком логічно застосовувати і до білоруської писемності. Штучною видається нам назва „книжна українська мова” (до речі, у білоруській лінгвістичній термінології вона відсутня): виходить, що відомі на сьогодні покрайні записи на полях друкованих чи рукописних книг, написані якоюсь іншою мовою.

Для називання літературно-писемних мов на українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст. пропонуємо такі терміни:

- „руська” або спільна „полісько-білоруська” – мова на північноукраїнсько-білоруських землях ВКЛ переважно до XVI ст.;

- „руська”, „проста” або „староукраїнська” – мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено й на білоруській), у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси (в тому числі й „українського комплексу” – „ікання”, поплутування *i* – *ы*, відображення диспалаталізації приголосних). Окремі зразки від XIV ст.;

- „руська”, „проста” або „старобілоруська” – мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено й на українській), у яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) риси (в тому числі й „білоруського комплексу” – „акання”, „дзекання”, „цекання”, повне „ствердіння *шиплячих, р, ц*”). Окремі зразки від XIV ст.;

- „словенороська”, „словенська”, „церковнослов’янська” – староболгарська за походженням, опрацьована українськими і білоруськими редакторами.

III.9. „Полісся в часи Київської Русі, знаходячись у центрі Східної Славії, було центром східного слов’янства і архаїчною слов’янською зоною. Лісостепова Україна, центральна Білорусь, середнє і верхнє Подесення знаходилися на периферії східнослов’янської території. Тут почали формуватися нові етно-діалектні зони, що стали основою української, білоруської та російської мов. Полісся ж стало периферією

новостворених етно-мовних утворень” [Климчук: 241]. Очевидно, думку Ф.Климчука варто визнати цілком слушною й особливо актуальною при коментуванні мовних явищ, які не ув’язуються в загальні схеми пояснення тих чи інших лінгвальних процесів крізь призму погляду на них з точки зору існування окремих східнослов’янських мов – української, білоруської, російської (а найперше міфічної єдиної давньоруської) як сформованих самостійних систем уже в період Київської Русі (IX-XII ст.). Справді, Полісся як архаїчна зона не лише східної Славії, але й всього слов’янського світу в цей час чітко протиставлялось у мовному плані протобілоруським та проторосійським діалектам і менш виразно, але все ж виділялось і з протоукраїнських.

III.10. Вивчення поліського (південно-західного білоруського і північноукраїнського, генетична спільність яких підтверджується також даними гідронімії та археології [Півторак 1988: 68]) територіально-мовного простору на основі виявлених мовних особливостей у писемних пам’ятках та сучасних діалектах все ж таки не дає підстав стверджувати про його цілковиту окремішність і протиставлення решті українського мовного континууму. Комплекс мовних рис показує, що терени, окреслені північною межею поліського наріччя української мови (див. карти № 3, 4), переживали (з деякими особливостями) однакові або подібні мовні зміни з іншими українськими говорами: розвиток **o*, **e*, **ě*; доля давніх **i*, **y*: повне злиття ^{ьl}*i* > *u* у південноукраїнських та недозавершеність процесу ^{ьl}*i* > *u*ⁱ у поліських; послідовне фонологічне розрізнення наголошеного і ненаголошеного *o*; низка граматичних рис: стягнені прикметникові форми *зелена*, *гарне*; відсутність дієслівної фіналі *-ть* у формах III-ї особи однини *несе* та ін. Таким чином, протодіалектна основа північного і південного українських наріч була спільною, хоч лінгвальне протиставлення українських півдня і півночі намітилося, мабуть, ще задовго до утворення Київської Русі.

ДЖЕРЕЛА

- Акти Одрехови - Акти села Одрехови. Упор. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. – К., 1970.
- Акти ЮЗР - Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. 1863-1867. Т. 1-3;
- АЗР - Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные Археографической комиссией. СПб, 1846-1853;
- АЮЗР - Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов... К., 1859-1914. Ч. 1-8;
- Акти ВК - Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1849,. – Т.1-2.
- Акти ЛМ - Акты Литовской метрики / Собр. Ф.И. Леонтович. – Варшава, 1896-97. – Т.1, вып. 1-2.
- Акти ЛРГ - Акты Литовско-русского государства (1390-1529). Изданные М.Довнаром-Запольским. М., 1900. – Вып. 1.
- АКП - Актовые книги Полтавского городского уряда. Редакция и прим³/чанія В.Л. Модзалевскаго. -Чернигов, 1912.
- Александрія - Книга глаголомая Александр³/я Александеръ сынъ бога Гамона й Олімпії царицы жони Филиповы // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV ст. За ред. проф. Василя Яременка. В двох книгах. 2 книга. – К., 2002. – С. 656-738.
- Ап 1593 - № 151. Апостоль, копия перевода Франциска Скорины, 1593 // Перетц В.Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русской филології въ Житомиръ. – К., 1911. – С.118-119.
- Артикули або закони Великого кн. Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – Рукопис зберігається в НБ імені В.Стефаника. - Ф. 9, № 15, арк. 1-133.
- БК – Протокол Борзенской ратушной книги // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. – Харьков, 1898. – С.57-61.
- Брест 1505 – Дозволений лист Олександра до луцького старости кн. Семена Гольшанського... (Писаний у Бересті) // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.45-46.
- Брест 1526 – Лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича з інформацією ... // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.51-52.

- Брест 1577, Брест 1582 – Акты брестского градского суда. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.ІІІ. – Вильна, 1870. – С.10-17
- Брест 1583 – Витяги з реєстраційної книги Берестейської митниці про митні збори ... // Торгівля на Україні ХІV – середина ХVІІ ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.193-204.
- Брест 1589 - Акты Брестского градского суда. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.VI. – Вильна, 1872. – С.25.
- Брест 1629 - Акты брестского градского суда. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.ІІІ. – Вильна, 1870. – С.30-35
- Брест 1665, 1676 - Акты Брестского градского суда. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.IV. – Вильна, 1870. – С. 13, 177-181.
- Бор.К - Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 г.г. С предисловием Стороженка А.В. – К., 1892.
- Будн. – Прадмова С.Буднага да „Катахізіса” // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.135-141.
- ВИАС - Волынский историко-археографический сборник. – Почаев, Житомир, 1896. – Вып. 1; Житомир, 1900. – Вып. 2.
- Вітеб.К - Выпіска з актавай кнігі віцебскага земскага суда за 1601 г. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.319-321.
- Волод.З - Ревізія Володимирського замку // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.97-117.
- ВК 1567 - Книга владимирская градская 1567 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собр. И изд. Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868.
- ВК 1571 - Волинські грамоти ХVІ ст. Упоряд. В.Задорожний, А.Матвієнко – К., 1995. – С.17; 127-165.
- ВК 1577 – Волинські грамоти ХVІ ст. Упоряд. В.Задорожний, А.Матвієнко – К., 1995. – С.17-20; 202-205; 212-213.
- ВК 1577 (І) – Книга градская владимирская 1577 // Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 102-104.

- ВК 1578 - Книга гродская владимирская 1578 // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. - С. 106-107.
- ВК 1591 - Книга гродская владимирская 1591 // АЮЗР. – Ч.І. – Т. 1. – К., 1859. - С. 290-296.
- ВК 1593 - Книга гродская владимирская 1593 // АЮЗР. – Ч.І. – Т. 1. – К., 1859. - С.365-371.
- ВК 1593 - Книга гродская владимирская 1593 // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. - С. 53-59.
- ВК 1594 – Судебное пр³/₄ние пана Циминскаго съ Кирилломъ Терлецкимъ по д³/₄лу объ изнасиловании д³/₄вици Палажки 594 г. // АЮЗР. – Ч.І. – Т. 1. – К., 1859. - С. 405-426.
- ВК 1606 - Книга гродская владимирская 1606 // АЮЗР. – Ч. ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. - С. 148-151.
- ВК 1606 - Книга гродская владимирская 1606 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. - С. 313-337.
- ВК 1625 - Книга гродская владимирская 1625 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. - С. 456-461.
- ВК 1635 – Справи із Володимирської книги за 1635 рік // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.301-304.
- ВК 1645 - Книга гродская владимирская 1645 // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. - С. 390-396.
- ВК 1649 - Справи із книг Володимирського суду – Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 36-39.
- ВК 1653 - Справи із книг Володимирського суду – Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 50-52, 107-109.
- ВКЛ – Вольнская краткая летопись // ПСРЛ. – Том тридцать пятый. Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 118-127.
- ВСРВ - Відділі стародруків та рідкісних видань ЦНБ ім. В.Вернадського.
- Г – Грамоти XIV ст. Упорядник М.М. Пещак. – К., 1974. – 255 с.
- ГІБоги - Галятовський Іоанікій. Боги поганські в болванахъ мешкаючи... Року ā x ꙗс. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім.. В.Вернадського. Шифр Кир 797.
- Гават. – Інтермедії Якуба Гаватовича // Кримський А., Шахматов О. Нариси з історії української мови. Хрестоматія з пам'яток XI- XVIII вв. – К., 1924. – С.48-49, 177-179.
- ГК - Выпіска з актавай кнігі Гродзенскага земскага суда за 1612 г. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка,

П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.327-335.

Гольш. – Визнаний лист київського воєводи кн. Юрія Гольшанського на право Київського домініканського монастиря збирати помірне ... (між 1508 і 1510 рр.) // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.48.

ГСУж. – Грамматика слов'янська І.Ужевича. Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. - К., 1970. Приклади подаються за паризьким перекладом.

Дермань 1627 - Апробация, дання Іезекіилемъ Курцевичемъ Епископомъ Володимирскимъ, архимандритомъ Дерманскимъ Ивашк^{3/4} Куцковичу на мельницу въ с. Дермани 1627 г. // Волинский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – Вып. 1-2 – С.259-260.

Дермань 1638 - Актъ выкупа и передачи по насл^{3/4}дственному праву Воску Ковалю усадьбы и сада ... въ Дерман^{3/4}... 1638 г. // Волинский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – Вып. 1-2 – С.260-261.

Дермань 1645 - Декрет монастирскаго суда по д^{3/4}лу между п. Стефаном Негребецким и насл^{3/4}дниками крестьянина дерманскаго Войтка Люблянина... 1645 г. // Волинский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – Вып. 1-2 – С.263-266.

ДФ – „Дыярыуш” А.Філіповіча // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.419-425.

Євлаш. - Свяжынскі У. „Гістарычныя запіскі» Ф.Еулашоускага. – Мінск, 1990. – С.90-105.

ЄУТ – Тригірське учительне Євангеліє XVI ст. // Перетц В.Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русской филології въ Житомиръ. – К., 1911. – С.142-144.

ЄУ – Учительне Євангеліє XVI ст. // Перетц В.Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русской филології въ Житомиръ. – К., 1911. – С.145-146.

Єв.Тетр. - Євангеліє-тетрѣ. Полууставъ 16-17 в. со сл^{3/4}дами болгаро-молд. Орфографії // Перетц В.Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русской филології въ Житомиръ 21-26 октября 1910 года. – К., 1911. - С.12-13.

Єв. 1600 - Євангеліє 1600, Вильно. Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.Вернадського. Шифр Кир.759. (Приписки).

- Єв. 1606 - Евангелие 1600, Вильно. Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.Вернадського. Шифр Кир.770. (Приписки).
- ЄК 1526 – Євангеліє. Близько 1526. Київ // Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С.319-322. (Приписки).
- ЄвНег. - Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В.Негалева. – К., 1911.
- Єв.Тяп. – П.Владимиров. Предмова Василен Тяпинскіи зацной монархии словенской... // Киевская старина. – Т. XXIV. Приложенія. – 1889. - С. 1-9.
- Єрлич – Возняк М. Українські пісні й польські вірші з „Літописця” Єрлича // ЗНТШ. – Т.151. – 1931. – С.195-205.
- ЖМ – Из связки подлинных документов Жидичинского монастыря, хранящихся в Комиссии, №№ 1-17. Зберігаються в НБУ ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – Ф.П, спр. 22613. – Копії другої половини ХІХ ст.
- ЖМ 1531 – Єднальний лист приятельських суддів у справі жидичинського архімандрита о.Арсенія з братами Підгаєцькими про напади їхніх селян на монастирські землі. // Из связки ... № 15. – Арк. 19 – 19 зв.
- ЖМ 1536 – Навпоминальний лист з луцького старостинського уряду на ім'я кн. І.В. Васальського про заборону користуватися Рудлевською землею // Из связки ... № 8. – Арк. 8 – 9 зв.
- ЖМ 1537 – Судовий лист луцького старости у справі між архімандритом о. Варсофієм та кн.. Б.Корецьким про Рудлевську землю та про монастирську десятину з маєтків кн.. Б.Корецького. // Из связки ... № 29. – Публікується за АЮЗР. – Ч. I, т. 6. – К., 1883. – С.22-26.
- ЖМ 1538 – Кілька справ за 1538 рік // Из связки ... № 10 – арк. 10-11; № 18 – арк. 23-26; № 4 – арк. 5 – 5 зв.
- ЖМ 1542 – Судовий лист старости володимирського у справі жидичинського архімандрита о. Варсофія з кн. Іваном Масальським про захоплення церковної землі Рудлевської і затримання десятини // Из связки ... № 11. – Публікується за АЮЗР. – Ч. I, т. 6. – К., 1883. – С.32-36.
- Жит.Вл. – П.Владимиров. Южнорусское Житіє Св. Владимира ХVІІ ст. // Киевская старина. – Т. XXIV. Приложенія. – 1889. - С. 10-19.
- ЖЄ - Трипольский Н. Волынское рукописное Евангелие ХVІ в. // Волинь-Житомирщина. - №11. – 2003. – С. 73-187. Приклади мовних особливостей пам'ятки подаємо за публікацією: Віктор Мойсієнко. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. - №11. – 2003. – С. 187-203.
- Жит.З – Ревізія Житомирського замку // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К.,

2005.

С.237-257.

- ЖК 1582-88 – Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. Підгот. до вид. М.Бойчук – К., 1965.
- ЖК 1590 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- ЖК 1605 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року. Підгот. до вид. В.В. Німчук. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С.24-113.
- ЖК 1609 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 року. Підгот. до вид. К.С. Симонова, В.Ю. Франчук // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 113-180.
- ЖК 1611 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. – Житомир, 2001.
- ЖК 1614 - Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. Випуск 2. – К., 1993. – С.169.
- ЖК 1618 – Книга гродская Киевская въ Житомир^{3/4}, 1617 года // АЮЗР. Ч. III, т. 1. – К., 1863. – С.226-230.
- ЖК 1621 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1590-1640 рр. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 11, оп. 1, спр. 2;
- ЖК 1635 - Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 90-197.
- ЖК 1643 - Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. Випуск 2. – К., 1993. – С.173-175.
- ЖК 1649-50 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1649-1650 рр. Підгот. до вид. В.М. Русанівський // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 180-220.
- ЖО - Жыццё Аляксея // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.91-98.
- Заг.ДЗ – Василь Загоровський. Духовное зав^{3/4}щаніе // Українська література. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 167-184.
- ІКА - Zoltan A. Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lenguel és fehérórosz fordítása. – Niregyhazi, 2004.
- Катех. 1600 - Голубев С. Южнорусский православный катехизис 1600 года // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. Приложенія. – С.1-81.

- Карп.Каз. - Леонтій Карьповичъ. Казанье двоє... Евью, 1615. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань ЦНБ ім.. В.Вернадського. Кир. 4479 п.
- КА - Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року. – Варшава, 1930. – С.150-161.
- КГЖ – Матеріали картотеки говорів Житомирщини. Зберігається в рукописному й електронному вигляді на кафедрі української мови Житомирського державного університету.
- КЗ - Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII ст. Додаток. Інвентар Ковельського староства 1590 р. ... Замокъ. // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. Замосцько-волинські музейні зошити. Т.П. – Zamość, 2004. – С.24-26.
- Кизар. - Предисловие къ акафисту 1625 г. Иеромонаха Филофея Кизаревича... // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С.□□□-□□□.
- КК 1584 - Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.57-60.
- КК 1595 - Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.60-68.
- КК 1599 - Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.106-122.
- КК 1600 - Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С. 124-162, 167-172.
- КК 1638 - Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С. 173-191.
- Кл.Отп. – Клірик Острозький. Опис на лист в боз³/₄ велебного отца Ипатія // Українська література. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 254-264.
- Кл.Ист. - Клірик Острозький. Історія о Листрикійском, то есть о разбойническом Ферарском, або Флоренском синоде // Українська література. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 264-279.
- КлючСм. - Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.
- Кл.Раз. - Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння. Підгот. до вид. І.П.Чепіга. – К.: Наук думка, 1985. – 442 с.

- ККС – Книга Крем'янецького суду 1578 року. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 22, оп. 1, спр. 2;
- Крем.З - Ревізія Кременецького замку // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.191-211.
- КЗ 1552 - Описаніє Кремянецкого замка // АЮЗР, ч.7, т.2. – К., 1890. – С. 23-28.
- Книга Глухівського різницького цеху 1710. (Чернігівський істор. музей, 441);
- Книга Троцкого подкоморского суда 1585-1613 г.г. Изд. Виленской комиссией для разбора древних актов. Т.ХХХ. – Вильна, 1904.
- Кондр. - Із збірника Кондрацького кінця 17 в. Подав М.Возяк. // Записки НТШ. – 1927. – Т.146. – С. 155-179.
- КПД - Евсеев И.Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1902. – Кн. 3. – С. 127-164
- КПМ – Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 року. Упорядкував Арк. Жуковський. – Київ-Париж, 1996.
- Крымскій І – Крымскій А. Украинская граматика. Научно практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской р³/₄чи, осв³/₄щенный указаними на важн³/₄йшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI в³/₄ка, особенно изъ истории нар³/₄чия восточно-малорускаго (л³/₄тописнаго киево-чернигово-перяславскаго). – М., 1907. – Т. 1.
- Крымскій ІІ – Крымскій А. Украинская граматика. Научно практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской р³/₄чи, осв³/₄щенный указаними на важн³/₄йшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI в³/₄ка, особенно изъ истории нар³/₄чия восточно-малорускаго (л³/₄тописнаго киево-чернигово-перяславскаго). – М., 1907. – Т. 2.
- Кролевецъ - Свашенко А.О. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду XVI-XVII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харків. універ. № 7, серія філол. Вип.1. – 1965. – С.108-115.
- Лавр. – Виленский список. Л³/₄топись Авраамки // ПСРЛ. Т. 17. – СПб., 1907. – С. 192-199.
- ЛП - Лікувальний порадник 1534 рокує Зберігається у ЦНБ Харківського університету. - 1591 с.

- Лист - Лист сеймика київської шляхти до короля 1571 р. // Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. – К., - Львів, 1912. – С. 43.
- Лохвицька - Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986.
- ЛГ 1500, 1519 - Німчук В.В., Яковенко Н.М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. – 1989. - № 1. – С. 63-71.
- ЛЄ XIV – Бузук П. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – т. 1. – К., 1931. – С.111-135.
- Liryka - М. Возняк. Огляд: Polska liryka mieszczańska. Opracował Dr. Karol Badecki. Львів, 1936 // Бібліографія. Записки НТШ. – 1937. – Т.155. – С. 250-259.
- ЛЗ - Ревізія Луцького замку // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.117-191.
- ЛК 1545 – Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита... // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.64-70.
- ЛК 1561 – Актова книга луцького гродського суду 1561 року. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 74-77, 100-117 зв.
- ЛК 1561 - Книга гродская Луцкая 1561 // АЮЗР. – Ч.VI. – Т. 1. – К., 1876. - С. 31-33.
- ЛК 1569 – Книга гродская луцкая, поточная, 1569 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собр. И изд. Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868.
- ЛК 1569 – Книга гродская Луцкая 1569 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собр. И изд. Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – С.13-18.
- ЛК 1572 – Тестамент Андрія Русина Берестецького. За публікацією Демченко Л. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна XVI ст. // Архіви України. - № 1-2. – 2004. – С. 116-122.
- ЛК 1575 – Скарга Михайла Джуси з Дерманя у Луцькому гродському суді на київського воєводу князя Василя-Костянтина Острозького за звільнення його з посади управителя монастиря в Дермані та призначення на це місце Івана Федорова // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні /Упоряд. Я.Ісаєвич, О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 24-26.

- ЛК 1587 - Книга гродская Луцкая 1587 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 160-166.
- ЛК 1593 - Книга гродская Луцкая 1593 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 57-62.
- ЛК 1596 - Книга гродская Луцкая 1596 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 99-126.
- ЛК 1601 - Книга гродская Луцкая 1601 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 283-289.
- ЛК 1606 - Книга гродская Луцкая 1606 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 312-313.
- ЛК 1619 - Книга гродская Луцкая 1619 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 393-399.
- ЛК 1630 - Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. Випуск 2. – К., 1993. – С.170-171.
- ЛК 1631 - Книга гродская Луцкая 1631 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 314-320.
- ЛК 1649-50 - Справи із книг Луцького суду – Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С.15-17, 30-31, 34-36,
- ЛК 1653 - Книга гродская Луцкая 1653 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 584-586.
- ЛК 1655 - Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. Випуск 2. – К., 1993. – С.175-176.
- ЛКрас. – Спiсокъ графа Красинскаго // ПСРЛ. Т. 17. – СПб., 1907. – С. 228-240.
- Лік. - Лѣкарство на оспалый умысль чоловѣчій. – Острог, 1607. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.Вернадського. Шифр Кир. 794.
- Лямент – Мелетій Смотрицький. Лямент у св³/₄та убогих... // Українська поезія кінець XVI – початок XVII ст. Упорядники В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К., 1978. – С. 166-178.
- Miscellanea - а) З неznаної польської рукописи 17 в., под. Др. В Щурат; б) Польські пісні записані Українцем при кінці 17 ст., под. Др. В.Перетц; в) Кінцеві записки в староруських рукописах, под. Др. І.Франко // Записки НТШ. – 1906. – Т.74. – Кн. 6. – С.129-149.
- МК – Акты Минскаго гродскаго суда 1582-1590 гг. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т.XXXVI. – Вильна, 1912. – С.1-12, 27, 361.
- Мог.К – Виписки з актавай кнігі Магілеўскага магістрата за 1578 г. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка,

П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.156-160.

Ніжин – Удосто́в³рєннє н³⁄₄жинскаго полковаго судьи кролевецкому сотнику ...1656 г. // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутowych судах. – Харьков, 1898. – С.53.

НМ - Акты Нежинского магистрата. Отрывки из нежинских магистрских книг 1657-1674 г. – Чернигов, 1887.

ОДВ 1601 - Обязательство дворянъ Волынскихъ защищать Люблинское Православное Братство отъ всякихъ обидъ. 1601. Книги трибунала Люблинского воеводства Волынского 1603 года, справа 530 в Главномъ Архиве Царства Польскаго. АЮЗР. Ч 2, т.1. 1861. – С.35-37.

ОЛ 1519 – Люстрация Овруча. По новейшей копии съ древней, написаной на бумаг³⁄₄, съ обрывкомъ печати, и принадлежавшей сначала В.А. Стороженку, а потомъ проф. Станиславскому // АЮЗР, ч.7, т.2. – К., 1890. – С. 11-12.

ОК 1678 – актова книга Овруцького гродського уряду. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 15, оп. 1, спр. 1;

ОК 1632 – Выпись изъ книгъ гродских Овруцкихъ // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С.75-88.

ОК 1679 – Книга овруцкая гродская 1678-1680 // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С.93-96.

ОК 1682 – Книга овруцкая гродская 1681-1682 // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С.111-113.

ОЗ 1545 – Опис Овруцького замку 1545 р., переписано з Литовської Метрики спочатку на вимогу шляхетного Станіслава Крижана у 1617 році, а потім із списку ревізії 1617 р. до книги гродської овруцької 1683-1684 // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С.34-49.

Овруч 1552 – Решение овруцкаго старосты, Иосифа Халецкаго о розд³⁄₄л³⁄₄ земель... 1552 г., записане до Київської гродської книги 1690 р. // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С.56-61.

ОК 1697 – Книга овруцкая гродская 1697 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собр. И изд. Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – С.78-79, 116-118.

Остр.Кост. - Презента, выданная кн. К.К. Острожскимъ Василю Вороновичу 1594 г. Презента, выданная кн. К.К. Острожскимъ священнику Дерманскому Василю Вороновичу 1598 г. // Волынский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – Вып. 1-2 – С. 250-252.

Остр.Ілля – Лист кн. Іллі Острозького до кн. Кузьми Заславського з вимогою не затримувати в Заславлі купців ...1533 р. // Торгівля на

- Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.61.
- Остр.Рог. - Лист Юрія Рогатин ця до Львівського Успенського братства про справи братства та про свою роботу в острозькій друкарні (1596 р.) // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні /Упоряд. Я.Ісаєвич, О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 112-114.
- Острог 1603 – Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами 1603 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Упоряд. В.Атаманенко. – Київ – Острог - Нью-Йорк, 2004. – С. 86-103.
- Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. Видав Кирило Студинський. – Львів, 1906.
- ППЛ - Памятники полемической литературы в западной Руси // Русская историческая библиотека. - Пб., 1882. т. 7. - Кн. 2.; 1903. Кн. 3; СПб, 1878, Т. 4.
- Пересторога – Историко-полемическое исследование о начал³/₄ и распространении Унии в Литв³/₄ и Западной Руси..., сочиненное н³/₄которымъ Львовскимъ священникомъ... // АЗР. – Т.4. – СПб., 1851. – С. 203-236.
- ПКК 1643 – Підкоморська книга Київського воєводства 1643 р. Підгот. Т.К.Черторизька. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 220-268.
- ППС - Из протоколов Полтавского полкового суда (1674-1690) // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутowych судах. – Харьков, 1898. – С.54-57.
- Пінськ 1504 – Książ Fedor Iwanowicz Jarosławicz rozstrzyga spór między popem Jurjem Jurjewskim a swymi ludźmi Bereżczanami o pole, łąkę i las za jeziorem Libowlem // Kuraszkiewicz W. Gramorz galicko-wołyńskie XIV-XV wieku. – Kraków 1934. – С.137.
- Писцовая книга Пинского и Клецкого княжества ... сост. Пинским старостою С.Хваличевским в 1552-1555 г.г. – Вильна, 1884
- ПК - Пирятинські актові книги // Стороженки, фамильный архив Т.6. – К., 1908.
- Повість – Аповесць аб трох каралях-валхвах // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.82-91.
- Потій – Листь Іпатія Потія къ князю К.К. Острожскому 3 июня 1598 г. // Русская историческая библиотека. Пам'ятники полемической литературы. Т. 19. Кн. 3. – СПб., 1903. – С. 985-1040; Німчук В.В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. //

- Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. – С.1-17.
- Потій Отв. – Отв^{3/4}ть Ипатія Потея Клирику Острожскому 1598-99 гг. // Русская историческая библиотека. Пам'ятники полемической литературы. Т. 19. Кн. 3. – СПб., 1903. – С.1041-1054.
- Потій Посл. – Посланіє Владимирскаго и Брестскаго єпископа Ипатія Пот^{3/4}я Кіевскому митрополиту Михайлу Рогоз^{3/4} // АЗР. – Т.4. – СПб., 1851 –С.81-82.
- Потій Остр. – Посланіє Владимирскаго и Брестскаго єпископа Ипатія Кіевскому воевод^{3/4} князю Константину Острожскому // АЗР. – Т.4. – СПб., 1851 –С.88-90.
- Радивилівський Антоній “Вінець” (1688. ЦНБ АН України, П 560 П);
- Радивилівський Антоній „Огородокъ Маріи Бцы иеромонаха Антоніа Радивилівскаго 1691”. Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань ЦНБ ім. В.Вернадського. Шифр Кир. 692.
- Рим.Хр. – Римша Андрій. Хронологія // Українська література XIV – XVI ст. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 464-467.
- Рим.Кл. - Римша Андрій. На преславные а старовечные клейноты // Українська література XIV – XVI ст. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 466т.
- Рудниц.Д. - Мих. Возняк. Із співаника Домініка Рудницького // Записки НТШ. – 1929. – Т.150. – С. 243-252.
- Сак.Вірші - Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 1-10.
- СБОРЯС - Сборникъ Отделения русского языка и словесности. – СПб., 1888. Т. 44;
- СК – Модзалевский В. Отрывки из Стародубовской м^{3/4}ской книги за 1664-1673 г. – Чернигов, 1911.
- Собічин Єв. - Приписки від 1695 року на Любанському (Собічинському) Тетроевангеліє XVI ст. (сс. Собічин та Давидгородок відповідно Овруцького та Мозирського повітів) // Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Волынского епархиального древнехранилища // Волынский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – Вып. 1-2 – С.21-23.
- Соболь - Підтвердження ігумена монастиря в Кутеїні Йоїля Труцевича, дане в могилівському міському уряді друкареві Спиридонові Соболеві, про отримання від нього грошей 1645 р. // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні /Упоряд. Я.Ісаєвич, О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 217.

- Соболь 2 - Духівниця друкаря Спиридона Соболя, подана для впису до книги могиливіського міського уряду 1645 р. // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні /Упоряд. Я.Ісаєвич, О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 217-220.
- Ст.ВКЛ 1566 - Літоўскі Статут 1566 г. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.141-
- Ст.ВКЛ 1588 - Передмова Льва Сапегі до Статуту ВКЛ 1588 року. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань ЦНБ ім. В.Вернадського. Шифр Кир.768. – С.4-8.
- СПБ – Статут Полоцького братства 1650 р. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.Вернадського. Шифр 542 п/ 1749.
- СХ - Страсці Хрыстовы // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.77-82
- Тайна - Тайна тайных // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.276-280.
- Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.
- Тристан - Аповесць аб Трыстане // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Складальнікі У.Анічэнка, П.Вярхоў, А.Жураўскі, Я.Рамановіч. Частка першая. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – С.173-181.
- ТУ - Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990.
- УГ – Українські грамоти XV ст. Підгот. до вид. В.М. Русанівський. – К., 1965.
- УЛ - Українська література XIV – XVI ст. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 236-248.
- УП - Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. К., 1978.
- Холм 1648- Michał Łesiów. Język testamentu pisanego w Chełmie z 1648 roku // Slawia orientalis. Rocz. XII. – 1963. - №3. – С. 470-471.
- WAP – Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie. – Akta sądu biskupiego grecko-katolickiego chełmskiego i bełzkiego 1684-1705. – Sugn. jedn. 29.

ЛІТЕРАТУРА

- Абросимова – Абросимова С.В. Литовська метрика як центральний архів (архів канцелярії) Великого князівства Литовського // Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавничий дім КМ Академія, 2002. – С.51-57.
- Аванесов – Аванесов Р.И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестн. Моск. ун-та. – 1947. – № 9. – С. 109-158.
- Алексеева – Алексеева Т.И. Этногенез славянских народов по данным антропологии. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 330 с.
- Агапкина – Агапкина Т.А. Очерки весенней обрядности Полесья // Славянский и балканский фольклор 1995. – М., 1995. – С.21-107.
- Ажнюк – Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996. – 18 с.
- Одрехови – Акти села Одрехови. Упоряд. Керницький І.М., Купчинський О.А. – К., 1970. – 252 с.
- Андреш – Андреш Й.Ф. До питання про чесько-українські мовні зв'язки найдавнішої доби // Слово і труд. – К., 1976. – С. 59-66.
- Андрияшев 1887 – Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887. – 360 с.
- Андрияшев – Андрияшев О.М. Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів // Центральний Архів Стародавніх Актів у Києві. Збірник статтів за ред. В.О.Романовського. – К., 1929. – С.33-124.
- Анічэнка Хрэстаматыя – Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Анічэнка У. ды інш. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – Ч.1. – 539 с.
- Анічэнка 1966 – Анічэнка У.В. Кніжна-царкоўнаславянскія традыцыі ва ўкраінскай і беларускай перакладной пісьменнасці XVI-XVII ст. // Slavia, 1966. – №1. – С.65-72.
- Анічэнка – Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мінск, 1969. – 293 с.
- Антонович – Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян. – Материалы по археологии России. Вып. 11. – СПб., 1893. – С.46-68.
- Антонович 1961 – Антонович А.К. Графика и орфография судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566-1567 гг. // Известия высших учебных заведений Литовской ССР. Т.3. Языкознание. – 1961. – С.207-219.
- Антонович 1968 – Антонович А.К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье. Москва: Наука, 1968. – 256-299.
- Антошин – Антошин Н.С. Язык молдавских грамот XIV-XVI веков. АДД. – Л., 1961. – 34 с.
- Аркушин 1996 – Аркушин Г. Силенська гуторка. – Луцьк, 1996. – 167 с.

- Аркушин 2000 – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У двох томах. – Луцьк: Вежа, 2000.
- Аркушин Григорій. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – 764 с.
- АУМ – Атлас української мови. У 3-х т. –К.: Наук. думка, Т. I. – 1984. – 498 с., Т. II. – 1988. – 520 с., Т. III. – 2002. –
- Баньчеровский – Баньчеровский Я. О языке Луцкого евангелия XIV в. – Будапешт: Издательство Академии наук Венгрии, 1971. – 44 с.
- Бандарчык – Бандарчык В.К. Агульныя рысы і рэгіянальныя асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры насельніцтва беларуска-ўкраінскага Палесся. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 23 с.
- Бондарчик-Матейко – Бондарчик В.К., Матейко Е.И. Полесье в историографических исследованиях и источниках // Полесье. Материальная культура. – К.: Наук. думка, 1988. – С.8-28.
- Бевзенко 1965 – Бевзенко С.П. Вступ до української діалектології. Конспект лекцій для студентів. – Одеса, 1965. – 67 с.
- Бевзенко 1980–Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 244 с.
- Бевзенко 1985–Бевзенко С.Ф. К вопросу о критериях разграничения украинско-белорусских порубежных говоров // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения. – Гомель, 1985. – С. 10-12.
- Белей – Белей Любомир, Белей Олег. Старослов'янсько-український словник. – Львів, 2001.- 312 с.
- Белявец – Белявец Вадим. Беловежская пуца и ятвяги – к проблеме балто-славянских контактов // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С.212-217
- Бернштейн – Бернштейн С. Предисловие // Полесье. Под ред. В.Мартынова, Н.Толстого. – М., 1968. – С. 3-4.
- Бернштейн 1961 – Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
- Бескровный – Бескровный А. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *ō* в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии // Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского. – Ленинград: Изд-во. АН СССР, 1928. – С.148-153.
- Біла – Біла О. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 144-151.
- Белодед-Ижакевич-Франко – Белодед И.К., Ижакевич Г.П., Франко З.Т. Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI –

- XVIII вв. // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – М., 1962. – С.80-89.
- Білодід 1965 – Білодід І.К. О.О. Потебня про рефлексацию ё в українській мові // З історії української та інших слов'янських мов. – К., 1965. – С.80-98.
- Білодід 1969 – Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI-XVII ст. // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С.20-31.
- Білодід-Кудрицький – Білодід І.К., Кудрицький Є.М. Іван Ужевич і його граматики // Граматика слов'янська І. Ужевича. – К.: Наук. думка, 1970. – С.VII-XXVI.
- Білоусенко – Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – Київ: КДПІ, 1993. – 214 с.
- Білоусенко-Німчук – Білоусенко П., Німчук В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця). – К.-Запоріжжя, 2002. – 205 с.
- Бирнбаум – Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы // ВЯ. – №5. – 1988. – С.35-49.
- БСЕ – Большая советская энциклопедия. Тт. 1-50. – М.: БСЭ, 1954-1955.
- Борисенко – Борисенко В. Повсякденна їжа та ритуальні страви // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 215-222.
- Брайчевський – Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – 244 с.
- Брокгауз-Ефрон – Энциклопедический словарь. Вып. Акц. изд. обществомъ Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефронъ. – Т. 1-82. – СПб., 1891-1904.
- Бузук 1926 – Бузук П. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами // Зап. історико-філол. відділу УАН. – 1926. – Кн. 7-8. – С.421-426.
- Бузук 1927 – Бузук П.О. Про мову найдавнішої української євангелії // Зап. історико-філол. відділу УАН. – 1927. – Кн. 12. – С. 3-11.
- Бузук Спроба – Бузук П. Спроба гісторії дагістарычнай эпохі славянскай фанэтыкі // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы філёлёгіі. Інстытут беларускай культуры. Т.1. Кн.2. – Мінск, 1928. – С.1-44.
- Бузук 1928 – Бузук П. Нарис історії української мови. – Київ, 1928. – 96 с.
- Бузук – Бузук П. Говірка Луцької євангелії XIV ст. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – т. 1. – К., 1931. – С.111-135.
- Булаховський 1946 – Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення // Наук. зап. Київ. ун-ту. – К., 1946. – №5. – Вип. 1. – С. 100-128.
- Булаховський 1954 – Булаховський Л.А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятках XII-XIV ст. // Праці Київського державного університету. Т.1. Гуманітарні науки. – К., 1954. – С. 133-146.
- Булаховський – Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.

- Булгакова – Булгакова Л. Народний одяг населення Київського Полісся // Полісся України. Вип. 1. Київське Полісся – Львів, 1997. – С. 123-147.
- Булгакова 1999 – Булгакова Л. Поліський рушник ХХ ст. // Полісся України. Вип. 2. Овруччина 1995 – Львів, 1999. – С. 329-340.
- Булыка – Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII ст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
- Булыка 1997 – Булыка А. Лексіка Ф. Скарыны ў адносінах слоўнікавага складу старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы // Велике лядо. Збірник статей, присвячений 60-річчю професора М.Никончука. – Житомир, 1997 – С.49-53.
- Варченко – Варченко І.О. Лубенські говірки і їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 252 с.
- Васильев – Васильев Л.Л. К истории звука $\frac{3}{4}$ в московском говоре в XIV-XVII веках // Изв. ОРЯС 1905 г. – СПб., 1905. – Т.10. Кн. 2. – С. 177-227.
- Васильев 1905 – Васильев Л.Л. Несколько данных о звуковом качестве буквы $\frac{3}{4}$ // Изв. ОРЯС 1905 г. – СПб., 1910. – Т.15. Кн. 3. – С.188-219.
- Веренич – Веренич В.Л. Об этническом и языковом членении Полесья // Этногенез белорусов. – Минск, 1973. – С. 159-165.
- Векслер – Векслер Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. – Мінск, 2004. – 254 с.
- Виноградов – Виноградов В.В. Различия между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпохи. V Международный съезд славистов. Оттиск. – М., 1963. – 42 с.
- Владимиров – Владимиров П.В. Обзор Южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в ист. О-ве Нестора летописца. – 1880. – Кн. 4. – С. 101-142.
- Владимиров Скорина – Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина. – СПб., 1888. – 360 с.
- Владимиров Предисловіє – Владимиров П. Предисловіє Василя Тяпинскаго к печатному Євангелію, изданного в Западной Россіи ок. 1579 г. // Кієвская Старина. – Т. XXIV. – 1889. – Приложенія. – С.1-9.
- Власова – Власова Т.П. О некоторых языковых особенностях белорусских списков Первого Литовского Статута (1529) // Первый Литовский Статут 1529 года. – Вильнюс, 1982. – С. 59-64.
- Вовк – Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 335 с.
- Воейков – Воейков А.И. Полѣсье // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза, И.Ефрона. – Т. 24. – СПб., 1898. – С.456-457.
- Воейков 1899 – Климат Полесья // Очерки работ Западной экспедиции по осушению болот. – СПб., 1899. – С. 46-74.

- Возняк – Возняк М. Українські пісні й польські вірші з «Літописця» Єрлича // ЗНТШ. – Т. 151. – С.195-205.
- Вступ – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 595 с.
- Грамоти – Грамоти XIV ст. Упорядник М.М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
- ГВЛ – Галицько-Волинський літопис. Відп. за вип. Р.Федорів. – Львів: Червона калина, 1994. – 252 с.
- Галкина – Галкина Г.С. Язык рязанских деловых документов XVII – XVIII вв. (фонетика и морфология). АКД. – Тула, 1961. – 20 с.
- Ганцов – Ганцов Всеволод. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К.: Вид-во Української АН, 1923. – 67 с.
- Ганцов 1923 – Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку // Записи істор.-філол. відділу УАН. – Кн. 2-3. – 1923. – С. 116-144.
- Ганцов 1926 – Всеволод Ганцов. До історії звуків в українській мові // Записки історико-філологічного відділу УАН. Кн. 7-8. – К., 1926. – С. 74-85.
- Генсьорський 1961 – Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – 283 с.
- Герман – Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини. – Чернівці: Рута, 1995. – 391 с.
- Гимбутас – Гимбутас Марія. Славяне. Сыны Перуна. – М., 2003. – 217 с.
- Глушко – Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. – Львів, 2003. – 444 с.
- Гнатюк – Гнатюк І., Кара-Васильєва Т. Народний одяг українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Родовід, 1997. – С. 177-214.
- Говори – Говори української мови / Збірник текстів. – К.: Наук. думка, 1977. – 589 с.
- Голубев Катехизис – Голубев С. Южнорусский православный катехизис 1600 года // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. Приложенія. – С.1-81.
- Голубев – Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т.1. – К., 1883. – Т.2. – К., 1898.
- Горбачевский – Горбачевский Н.И. Словарь древняго актовaго языка Сѣверо-Западнаго края и Царства польскаго. – Вильна, 1874. – 398 с.
- Горбач 1990 – Горбач О. Три українські православні катихизми 17-го віку // Праці Богословського факультету Українського Католицького Університету ім. Св.Климента Папи. Том 71. – Рим, 1990. – С.12-22.

- Горбач 1993 – Горбач О. Чи копія частини невіднайденого катизизму Степана Зизанія // Олекса Горбач. Зібрані статті II. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен, 1993. – С.189-204.
- Горленко – Горленко Володимир. До проблеми вивчення етнографічної групи українців «литвини» // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С.194-200.
- Горобець – Горобець В.Й. Варіантність і мовна норма в актовій писемності XVIII ст. // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст. – К., 1995. – С. 172-179.
- Готун – Готун Ігор, Коваленко Володимир, Моця Олександр. Середньовічне поліське село (за матеріалами дослідження Автуницького комплексу) // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С.220-227.
- Гримашевич – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
- Гримашевич 2002 – Назви одягу та взуття середньополіських говірок. Дис. канд. філол. наук. – Житомир, 2003. – 532 с.
- Гринчишин 1983 – Гринчишин Д.Г. Спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XIV-XVIII ст. // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 14-15.
- Гринчишин 1995 – Гринчишин Д.Г. Кременецькі актові книги – джерело для дослідження історичної лексикології // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст. – К., 1995. – С. 138-140.
- Гринчишин Четя – Гринчишин Д. Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // ЗНТШ. – 1995. – Т. 229. – С. 251-271.
- Гринчишин 2004 – Гринчишин Д. Слова з літерою г в українських пам'ятках XIV-XVIII ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.І. – К.-Львів, 2004. – С.95-118.
- Гриценко 1994 – Гриценко П.Ю. Простір і час у лінгвістичній географії // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – 102-110.
- Гриценко – Гриценко П.Ю. Лінгвістична географія і дослідження історії східнослов'янських мов // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 357-369.
- Гриценко – Гриценко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 208 с.
- Грімстед – Грімстед Кеннеді. Руська серія Коронної метрики // Руська (Волинська) метрика. – К., 2002. – С.19-139.
- Грімстед 1989 – Кеннеді Грімстед П. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569-1673 р.р.) // УІЖ. – 1989. – № 5. – С.52-62.
- Грінченко – Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко: У 4-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959.

- Груша – Груша Алесь. Службовы склад і структура канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // *Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. 1. – Мінск, 2001. – С.11-45.
- Грушевський 1912 – Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні у XVI-XVII віці. – К.-Львів, 1912. – 386 с.
- Грушевський 1913 – Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ – Львів, 1913. – 524 с.
- Грушевський – Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка, 1991 – 1998.
- Гумецька 1952 – Гумецька Л.Л. Нариси з історії української мови. Із спостережень над мовою найдавніших українських драматичних сцен // *Мовознавство*. – 1952. – Кн. X. – С.110-119.
- Гумецька 1958 – Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XV ст. // *Питання слов'янського мовознавства*. Кн. 5. – Львів, 1958. – С. 164-172.
- Гумецька Нариси – Гумецька Л.Л. Нариси словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. К., 1958. – 298 с.
- Гумецька 1958 – Гумецька Л.Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV-XVII ст. – “західноруська”, “староукраїнська” і “старобілоруська” – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? // *Філологічний збірник*. – К., 1958. – С. 332-336.
- Гумецька 1964 – Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV-XVII ст. // *Дослідження з української і російської мов*. – К., 1964. – С. 252-258.
- Гумецькая 1965 – Гумецькая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // *ВЯ*, 1965, № 2. – С.39-46.
- Гумецька 1967 – Гумецька Л.Л. Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот? // *Мовознавство*. – №4. – 1967. – С.92-96.
- Гумецька 1968 – Гумецька Л.Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби (Доповіді радянської делегації на VI Міжнародному з'їзді славістів). – К., 1968. – С.3-14.
- Гумецька 1969 – Гумецькая Л.Л. К истории украинско-польских языковых связей // *Исследования по польскому языку*. – М., 1969. – С. 219-228.
- Гумецька 1976 – Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови // *Слово і труд*. – К., 1976. – С. 88-92.
- Гусева – Гусева Н.Р. Славяне и арьи. Путь богов и слов. – М.: Издательство Торговый дом Гранд, 2002. – 327 с.
- Давидюк – Давидюк В. Культ вовка на Поліссі у контексті історії фольклору // *Древляни*. Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 167- 183.
- Данилюк 1991 – Данилюк А.Г. Українська хата. – К., 1991. – С. 27.

- Данилюк 1996 – Данилюк А. Українське Полісся як своєрідний заповідник реліктових форм будівництва часів Київської Русі // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 313-319.
- Данилюк – Данилюк А. Давні народні будівельні традиції на Українському Поліссі // Древяни. Вип. 1. – Львів, 1996. – С.97-105.
- Дашкевич – Дашкевич Ярослав. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 3. – С.65-75.
- Дейвіс – Дейвіс Норман. Європа. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.
- Деже – Деже Ласло. Очерки по истории закарпатских говоров. – 1967. – 306 с.
- Дзендзелівський 1970 – Дзендзелівський Й.О. Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – 28-34.
- Дзендзелівський – Дзендзелівський Й.О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – №1. – 1981. – С.47-53.
- Дзендзелівський 2002 – Дзендзелівський Й.О. Спроба реконструкції закарпатського діалекту станом на кінець XIV ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 1999. Мовознавство. К., 2002 – С. 90-97.
- ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт / Пад рэд. Р.І. Аванесавы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 970 с.
- Довнар-Запольскій – Довнаръ-Запольскій М.В. Иссл³/дованія и статьи. Т. I. Етнографія и соціологія, обычное право, статистика, б³/лорусская письменность. –К., 1909. – С.404-424.
- Драй-Хмара – Драй-Хмара Михайло. Фрагменти Менського пергаменового апракоса XIV в. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – т. 1. – К., 1931. – С.140-238.
- Дубоніс – Дубоніс Артурас. Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім // Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. III. – Мінск, 2004. – С.205-219.
- Дурново – Дурново Н. К украинской диалектологии // Slavia. – Рос. 4. – Ses. 1. – 1925. – С. 149-160.
- Єдлінська – Єдлінська У.Я. До питання про взаємодію книжних та народних елементів в українськей літературній мові XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т.4. – С. 52-65.
- Евсеев – Евсеев И.Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1902. – Кн. 3. – С. 127-164
- Полісся ЕУ – Жарський Е., Кубійович В., Сидорук-Паульс І. Полісся // Енциклопедія українознавства. Т.6. – Львів. 1996. – С.2161-2182.

- Жилко 1962 – Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – Вип 9. – 1962. – С.3-14.
- Жилко Особенности – Жилко Ф.Т. Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – М., 1962. – С.102-109.
- Жилко 1964 – Особенности диалектных групп украинского языка // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964. – С.27-31.
- Жилко Нариси – Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966. – 307 с.
- Жилко 1970 – Жилко Ф.Т. Походження південно-західних діалектів української мови (у світлі даних лінгвістичної географії) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 3-14.
- Жилко 1990 – Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – 18-27.
- Житецький Нарис – Житецький П. Нарис літературної історії української мови // П.Г. Житецький. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С.19-139.
- Житецкий 1905 – Житецкий П. О переводах Евангелия на малорусский язык // Известия Отд. русск. языка и словесн. Имп. Акад. Наук. 1905. – т.Х. – кн. 4. – С.6-27.
- Житецький – Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. // Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С.287-301.
- ІГУМ – Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична грамматика української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 319 с.
- Жовтобрюх 1976 – Жовтобрюх М.А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки української мови // Мовознавство. – 1976. – №4. – С.62-70.
- Жовтобрюх Грамматика – Жовтобрюх М.А. “Граматыка словенская” Івана Ужевича – пам'ятка староукраїнської літературної мови // Слово і труд. – К., 1976. – С.167-179.
- Жовтобрюх 1957 – Жовтобрюх М.А. З морфології “Актив Бориспільського міського уряду XVII ст.” // Наукові записки Черкаського педінституту. Т.Х. Вип. III. – Черкаси, 1957. – С. 109-125.
- Жовтобрюх 1960 – Жовтобрюх М.А. З морфології “Актив Бориспільського міського уряду XVII ст.” // Наукові записки Черкаського педінституту. Т.ХV. Вип. V. – Черкаси, 1960. – С. 147-177.
- Жовтобрюх Фонетика – Жовтобрюх М.А. Фонетика. // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С.65-329.
- Жовтобрюх 1984 – Жовтобрюх М.А. До питання про депалаталізацію шиплячих в українській мові // Українське мовознавство. – 1984. – Вип. 12. – С.32-40.
- Журавльов 1965 – Журавльов В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1965. – № 4. – С. 32-43.

- Журавльов – Журавльов В.К. Діахроніческа фонулогія – М.: Наука, 1986. – 232 с.
- Жураўскі 1966 – Жураўскі А.І. Некаторыя пытанні беларуска-ўкраінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду // Весці АН БССР: серыя грамадскіх навук. – 1966. – № 2. – С.77-87.
- Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 372 с.
- Журавський 1967а – Журавський А.І. Про білоруський варіант церковнослов'янської мови. – Мовознавство. – № 4. – 1967. – С. 21-26.
- Жураўскі 1968 – Жураўскі А.І. Лексічныя паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці пазнейшага перыяду // Беларуская лексікалогія і этымалогія. – Мінск, 1968. – С.44-55.
- Жураўскі Заўвагі – Жураўскі А.І. Заўвагі аб моўных асаблівасцях «Дзенніка» Ф.Єўлашоўскага // *Slavia orientalis*. – 1968. – № 3. – С.467-472.
- Жураўскі-Крамко – Жураўскі А.І., Крамко І.І. Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. Мінск, 1973. – 40 с.
- Закревська – Закревська Я.В. Явище протези в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т.IV. – С.66-73.
- Залеський – Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – № 5. – 1968. – С. 25-34.
- Залеський 1970 – Залеський А. Континуанти праслов'янських *ę* та *'а* в українській мові // Мовознавство. – № 3. – 1970. – С. 39-55.
- Залеський Про конвергенцію – Залеський А.М. Про конвергенцію давніх *ы, *і в південно-західних говорах української мови // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1970. – 34-52.
- Залеський 1982 – Залеський А. Причини ствердіння шиплячих в українській мові // Мовознавство. – № 5. – 1982. – С. 48-58.
- Залеський 1985 – Залеський А.М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови // Структурні рівні українських говорів / Відп. ред. І.Г.Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1985. – С.52-75.
- Залеський Реконструкція – Залеський А.М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові // Українське мовознавство. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1985. – Вип. 13. – С.10-17.
- Залеський 1988а – Залеський А.М. Структурна і ареальна диференціація говорів Волині // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. та повідомл. II-ї Волинської історико-краєзнавчої конф. (26-28 травня 1988 р.). – Ч.ІІ. – Луцьк, 1988. – С. 190-193.

- Залеський 1988 – Залеський А.М. Замінне подовження голосних в українській мові // Мовознавство. – №2. – 1988. – С. 59-64.
- Залеський 1989 – Залеський А. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К.: Наук. думка, 1989. – С. 41-76.
- Залізняк – Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 124 с.
- Залізняк 1996 – Залізняк Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 182-188.
- Запаско – Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – 478 с.
- Початки – Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. – Львів, 2000. – 221 с.
- Зволінський – Зволінський Пшемислав. Погляди європейських граматистів XV-XIX ст. на українську та білоруську мови // Мовознавство – 1969 – №4. – С.57-61.
- Зв'язки – Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами XVI-XIX ст.: Зб. присв. Міжнар. з'їзду славістів. – К., 1963. – 52 с.
- Зелінська – Зелінська Оксана. Польський вплив на формування педагогічної лексики у староукраїнській мові // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 2003. – С.242-249.
- Зілинський 1933 – Зілинський І. Карта української говорів. – Варшава, 1933. – 20 с.
- Зілинський – Зілинський І. Взаємовідносини між українською і польською мовами // Записки НТШ. Т. CLV: Праці філологічної секції. – Львів, 1937. – С.203-216.
- Зінкявічюс – Зінкявічюс З. Мова етнічного Полісся як канцелярська у Великому князівстві Литовському // Поліська дома. – Луцьк, 1991. – С.13-15.
- Золтан – Zoltan A. Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. – Niregyhazi, 2004. – 554 с.
- Ісаєвич 1966 – Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966. – 252 с.
- Ісаєвич 2001 – Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури. – Т.2. К., 2001. – С.189-205.
- Ісаєвич 2002 – Ісаєвич Ярослав. Українське книгодрукування. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002. – 515 с.
- ITSM – Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С. Мельничука. – К., 1986. – 288 с.
- Каманин – Каманин И.М. Палеографический изборникъ. Матеріали по історії южно-русского письма въ XV-XVIII в.в. – К., 1889.

- Каминський – Каминский В.А. Отчет о поездке по Волынскому Полесью для изучения народных говоров летом 1910 г. // Известия ОРЯС. – СПб. – 1911. – Т. 16. – Кн. 4. – С. 67-94.
- Карпинський – Карпинский М. Южнорусский Апостол XV в. // РФВ. – 1888. – Т. 19. – С.69-73.
- Карпинський 1888 – Карпинский М. Говоръ пинчуковъ // РФВ. – т. 19. – 1888. – С.45-54.
- Карский Заметка – Карский Е.Ф. Заметка относительно дифтонгов в народном говоре с. Баславцев и д. Подлясья Слуцкого уезда Минской губернии // Русский филологический вестник. – Т. 40. – №3-4 – С. 275-82.
- Карский Наречие – Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие?// Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С.253-263.
- Карский 1921 – Е.Ф. Карский Белорусы. Т. III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. Вып. 2. Старая западно-русская письменность. Пг. 1921.
- Карский Белоруссы II – Карский Е. Белоруссы. – Т. II. – Вып. 1.– Варшава, 1912. – 347 с.
- Карский 1955 – Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск первый. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475 с.
- Карский 3б. XV – Карский Е.Ф. Западнорусский сборник XV в. // Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.– С.263-316.
- Карский Катех. – Карский Е. Два памятника старого западнорусского наречия: лютеранский катехизис 1562 г. и католический катехизис 1585 г. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С.188-208.
- Карский Летописи – Карский Е.Ф. О языке так называемых литовских летописей // Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С.208-249.
- Карский Авр. – Е. Особенности письма и языка рукописного сборника XV в., именуемого летописью Авраамки // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С.345-373.
- Карский Сивилла – Карский Е.Ф. Западнорусское сказание о Сивилле пророчице по рукописи XVI в. // Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С.316-372.
- Карский К вопросу – Карский Е.Ф. К вопросу о разграничении русских наречий // Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С.405-411.

- КТЖ – Картотека говорів Житомирщини. Зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Каталог – Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1799 / Підгот до вид О.Купчинський, Е.Ружицький. – К.: Наук. думка, 1972. – 672 с.
- Каталог Колекції – Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 / Упоряд. Я.Дашкевич, Л.Проценко, З.Хомутецька. – К.: Наук думка, 1971. – 182 с.
- Керницький 1963 – Керницький І.М. Фонетичні особливості мови “Війтівських книг” XVI-XVII ст. с. Одрехови в порівнянні з сучасними говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.IV. – К., 1963. – С.83-106.
- Керницький 1964 – Керницький І.М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика “Війтівських книг” XVI-XVII ст. с. Одрехови, колишнього сяноцького повіту на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 91-108.
- Керницький 1967 – Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам’яток XVI ст. – К., 1967. – 288 с.
- Керницький 1970 – Керницький І.М. Передмова // Акти села Одрехови. – К., 1970 – С.17-40.
- Статути – Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Передмова // Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. За ред. – С.Ківлова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одесса, 2002. – С.5-11.
- Кириленко – Кириленко В.М. До ареалогії та стратиграфії північних (поліських) говорів. – Глухів, 2001. – 182 с.
- Клімаў – Клімаў І.П. Мова перакладу Евангелля В.Цяпінскім. АКД. – Мінск, 1997. – 22 с.
- Клімчук 1983 – Клімчук Ф.Д. Гаворкі Заходзяга Палесся: Фанетычны нарыс. Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 127 с.
- Климчук-Кривицький – Климчук Ф.Д., Кривицкий А.А. Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков // Полесье. Материальная культура. – Киев, 1988. – С. 56-59.
- Климчук – Климчук Ф.Д. К генезису брестско-пинских говоров // Проблемы української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С.49-50.
- Климчук 1993 – Климчук Ф.Д. К проблеме этногенеза славян // *Philologia slawica*. – М., 1993. – С.71-77.
- Клімчук 1995 – Клімчук Ф.Д. Праблемы этнагенезу ўсходнеславянскіх народаў // Пам’ятки писемності східнослов’янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 47-54.

- Климчук 1997 – Климчук Ф.Д. Полесье и этногенез восточнославянских народов // Український діалектологічний збірник. Книга 3. – К.: Довіра, 1997. – С.240-246.
- Клімчук 2003 – Клімчук Ф.Д. Гаворкі Берасцейска-Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця // Język ukraiński. Współczesność – historia. – Lublin, 2003. – С.245-256.
- Кобилянський – Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – К.: Рад. школа, 1960. – 276 с.
- Когут – Когут Зенон. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної України. – К.: Критика, 2004. – 251 с.
- Казакова – Казакова Т.М. Культура // Гісторыя Беларусі. Пад рэд. Ю.Л.Казакова, А.Г.Кахановскага. – Мінск: НФК «Экаперспектыва», 1996. – С. 113-122.
- Колесов – Колесов В.В. Изменение фонемы /ё/ в древнерусском языке // Slavica. – t.XXXV. – 1966. – С.177-187.
- Коломієць – Коломієць Л.І. Мова українських грамот XIV-XV ст. – К., 1953.
- Коломиец 1983 – Коломиец В.Т. Значение данных сравнительно-исторической фонетики для исследования славянского этногенеза // Слов'янське мовознавство. IX Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 70-86.
- Коломієць 1982 – Коломієць Л.І. Історичні джерела типологічних особливостей слов'янських мов у галузі фонетики // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 38-48.
- Конобродська – Конобродська В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах. Дис. канд. філол. наук. – Житомир, 2002. – 673 с.
- Косміна – Косміна Т. Поселення, житло, забудова // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 8-26.
- Котков – Котков С.И. Южновеликорусское наречие в 17 ст., М., 1963. – 235 с.
- Кравченко – Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) // Древляни. Вип. 1. – Львів, 1996. – С.257-278.
- Кравченко 2005 – Кравченко Володимир. Передмова // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.5-77.
- Кривко – Кривко І.М. Кисіль Адам Григорович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. К. – Запоріжжя, 2002. – С.207.
- Крыжановский – Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV-XV в.в.// Волынские Епархиальные ведомости. – Житомир, 1886. – №17. – С. 502-509; №18. – С. 531-540.
- Крыжановский 1886 – Крыжановский Г. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища: Историко-диалектологические очерки // Волынский историко-археологический сборник. – 1886. – Вып. 1. – С. 1-75

- Крикун – Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.228. – С.65-122.
- Крымскій І – Крымскій А. Украинская граматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской р³/⁴чи, осв³/⁴щенный указаними на важн³/⁴йшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI в³/⁴ка, особенно изъ истории нар³/⁴чия восточно-малорускаго (л³/⁴тописнаго киево-чернигово-переяславскаго). Том І. – М., 1907. – 545 с.
- Крымскій ІІ – Крымскій А. Украинская граматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской р³/⁴чи, осв³/⁴щенный указаними на важн³/⁴йшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI в³/⁴ка, особенно изъ истории нар³/⁴чия восточно-малорускаго (л³/⁴тописнаго киево-чернигово-переяславскаго). Том ІІ. – М., 1907. – 144 с.
- Кулаковський 2002 – Кулаковський П.М. Коронна Метрика (центральный архів Речі Посполитої). Руська (Волинська) метрика // Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавничий дім КМ Академія, 2002. – С.57-68.
- Кулаковський – Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 р.р. Студія з історії регіоналізму в історії Речі Посполитої. – Острог-Львів, 2002. – 304 с.
- Купчинський – Купчинський О.Л. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство. – № 1. – 1986. – С. 62-65.
- Купчинський 2005 – Купчинський О. Неавтентична грамота галицького князя Лева Даниловича перемишльському єпископові Антонію з датою 1292 року, жовтня 8, у Перемишлі, якою князь підтверджує заснування Онуфріївського монастиря в Лаврові... // Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської. – Львів, 2005. – С.13-41.
- Курс – Курс історії української літературної мови. /За ред. І.К.Білодіда/. Т. І. К., 1958. – 595 с.; Т.ІІ. – К., 1961. – 465 с.
- Курило 1928 – Курило О. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. – К., 1928. – 135 с.
- Курило – Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. – К.: Вид-во ВУАН, 1928. – 135 с.
- Кутельмах – Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України. Вип. 1. Київське Полісся – Львів, 1997. – С. 172-203.
- Кухаренко – Кухаренко Ю.В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян. (По материалам археологических исследований) // Полесье (лингвистика, археология, топонимика). – М., 1968, С. 18-46.

- Лазаренко – Лазаренко Олесь. Польсько-українська двомовність Лазаря Барановича у контексті української культури XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 2003. – С.250-254.
- Лазутка-Валиконите-Гудавичюс – Первый Литовский Статут (1529 г.). Издательство Марги Раштай, 2004. – 522 с. + 77 илюстр.
- Левицький 1913 – Левицький О. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову: Критична розвідка // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – 1913. Кн. 12. – С. 5-21.
- Левицький 1889 – Левицький О. Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ истрии Юго-Западного края // Труды XI археологического съѣзда. – Т. II. – К., 1889. – С.55-82.
- ЛГБГ – Лінгвістична геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 2 с. + 80 карт
- Лесюв К проблеме – Лесюв Михал. К проблеме польского влияния на восточнославянские языки // Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. – Praha, 1977. – С. 173-179.
- Лесів 1997 – Лесів М. Українські говірки Польщі. – Варшава, 1997. – 492 с.
- Лохвицька – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Підгот. до вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило – К., 1986.
- Лукінова – Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). – К.: Наук. думка, 2000. – 369 с.
- Маліневська – Маліневська Наталія. Фонетична система української мови XVII ст. – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005. – 124 с.
- Малкова О.В. К истории образования восточнославянских языков (По данным Галицкого еванглия 1266-1301 г. // Вопросы языкознания. – №4. – 1984. – С. 45-57.
- Маринич – Маринич О.М. Українське Полісся. – К.: Радянська школа, 1962. – 161 с.
- Маркевич – Маркевич Н. Левобережная Украина в XV- XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – № 4-6. – С.72-114.
- Марковський – Марковський Є.М. До характеристики мови українських інтермедій XVII- XVIII століть // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 97-124.
- Мартынов – Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени: К проблеме глоттогенеза славян. – М.: Наука, 1983. – 107 с.
- Маслова Г.С. Одежда // Этнография восточных славян. Очерк традиционной культуры. – М., 1987. – С. 285-298.
- Матвієнко – Матвієнко А.М. Передмова // Волинські грамоти XVI ст. Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.Б. Задорожний. – К.: Наук. думка, 1995. – 5-16.
- Матвіяс 1990 – Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 164 с.

- Матвіяс 2000 – Матвіяс І.Г. Засади української діалектології // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С.3-9.
- Матковська – Матковська Оксана. Львівське братство. Культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. – Львів, 1996. – 70 с.
- Медведєв-Моргун-Накнечний – Медведєв Ф.П., Моргун П.А., Накнечний М.Ф. Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С.13-57.
- Медведєв – Медведєв Ф.П. Українські грамоти XIV-XV століть як пам'ятки мови української народності // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 165-170.
- Мельников – Мельников Е.И. О чешских лексических элементах в русском языке, заимствованных через посредство польского и других языков (14-19 вв.) // Slavia. – 1967. – 34. – №1. – С. 98-114.
- Микулич-Саливон-Тєгако – Микулич А.И., Саливон И.И., Тєгако Л.И. Антропологическая характеристика населения Полесья // Полесье. Материальная культура. – К.: Наук. думка, 1988. – С.49-56.
- Михальчук – Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край / Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т.7. – Вып. 2. – СПб., 1872. – С. 453-512.
- Михальчук 1909 – Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н. Пыпину. – К., 1909.
- МБП – Мова беларускай пісьменнасці XIV – XVIII ст ст. Булыка А., Жураўскі А., Крамко І., Свяжынскі У. – Мінск, 1988. – 318 с.
- Мозер – Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hung. 47/3-4. – 2002. – С. 221-260.
- Мойсієнко 1995 – Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії. Дис. канд. філол. наук. – Житомир, 1995. – 409 с.
- Мойсієнко 1998 – Мойсієнко В.М. Особливості говірки с.Мелені // Грищенко С.Д., Мойсієнко В.М. Мелені. Історико-лінгвістичний нарис. – Житомир, 1998. – С. 33-35.
- Мойсієнко В.М. До проблеми визначення рідної говірки автора «Грамматики словенської» Івана Ужевича // Волинь-Житомирщина. – № 9. – 2002. – С.117-120.
- Мойсієнко 2001 – Мойсієнко В.М. Спостереження над мовою судової справи 1635 року // Волинь-Житомирщина. – № 7. – 2001. – С.21-25.
- Мойсієнко 2003 – До проблеми виділення «західноруського» наріччя (або якою мовою писані пам'ятки у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI-XVII

- ст. // П'ятий конгрес міжнародної асоціації українців. Мовознавство. – Чернівці 2003. – С.297-307.
- Мойсієнко ЖЄ – Мойсієнко В.М. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. – №11. – 2003. – С.187-202.
- Мойсієнко Slavia – Мойсієнко В.М. Пам'ятка української мови з півдня Холмщини // *Slavia orientalis*. Т.ЛП. – №4. – 2003. – С.553-562.
- Мойсієнко Акти – Мойсієнко В.М. Акти Житомирського городського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського городського уряду 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.5-41.
- Мойсієнко-Німчук – Мойсієнко В.М., Німчук В.В. Герасим Смотрицький та його «Ключ царства небесного...» // Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного. Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Німчук. – Житомир, 2005. – С.93-120.
- Мойсієнко Холм – Мойсієнко В. Пам'ятка другої половини XVII ст. з Холмщини, писана латиницею і кирилицею // Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської. – Львів, 2005. – С. 41-47.
- Мойсієнко Мелені – Мойсієнко В. Метрична книга села Мелені – пам'ятка української мови XVIII ст. // Діалектологічні студії 5. Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С.49-59.
- Мойсієнко Континуанти – Мойсієнко В.М. Континуанти давнього є у поліських говорах // Українська мова. – №2. – 2005. – С. 71-88.
- Мойсієнко Про статус – Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – № 1. – 2005. – С.67-83.
- Молдован – Молдован А.Н. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261- 276.
- Мороз-Чаквин – Мороз М.А., Чаквин И.В. Полесье как историко-этнографическая область, ее локализация и границы // Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С.28-40.
- Москаленко – Москаленко А.А. До походження української писемно-літературної мови на Україні в XIV- першій половині XVII ст. // Тези доповідей IV міжвузівської Республіканської славістичної конференції. – Одеса, 1961. – С.25-27.
- Мякишев 1999 – Мякишев Владимир. «Русская мова» Литовского Статута 1588 года и виленских актов книг конца XVI века // *Studia Russica XVII*. Budapest, 1999. – С. 58-64.
- Мякишев 2000 – Miakiszew W. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Russica XVIII*. Budapest, 2000. – С. 165-172.

- Мякишев – Мякишев В. З виступу на VI Конгресі Міжнародної асоціації українців. Донецьк, 2005.
- Назаревський – Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В.Негалева. – К., 1911. – 134 с.
- Назарова 1961 – Назарова Т.В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті // Діалектологічний збірник. – Вип. 8. – К., 1961. – С.26-29.
- Назарова 1962 – Назарова Т.В. Фонема и (у) – і в деяких середньополіських говірках // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С.99-119.
- Назарова 1985 – Назарова Т.В. Лексичний атлас Нижньої Прип'яті. – К., 1985. – 135 с.
- Назарова 1971 – Назарова Т.В. К проблеме украинского икавизма // ВЯ. – №2. – 1971. – С. 39-52.
- Назарова 1972 – Назарова Т.В. Розвиток рефлексів *³/₄, *о, *е в українських говорах // Мовознавство. – №1. – 1972. – С.13-27.
- Назарова 1975 – Назарова Т.В. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень // Мовознавство. – 1975. – № 6. – С. 22-32.
- Наконечний 1962 – Наконечний М.Ф. До виявлення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 125-165.
- Нариси – Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавничий дім КМ Академія, 2002. – 609.
- Наулко – Наулко В. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу // Культура і побут населення України. – К., 1993. – С.25-32.
- Непийвода – Непийвода Ф.А. Актовые книги Стародубского городского уряда как памятник украинского литературного языка. АКД. – К., 1962. – 20 с.
- Непийвода 1969 – Непийвода Ф.А. Українсько-білоруські міжмовні контакти XVII-XVIII ст. (на матеріалі Стародубських актових книг) // XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К., 1969. – С. 82-83.
- Непорожня – Непорожня Надія. Культурологічний аспект етніміки та актової мови ВКЛ // Мовознавство. IV Міжнародний конгрес українців. – Одеса, 1999. – С. 245-253.
- Никончук 1988 – Никончук М.В. Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков // Полесье. Матеріальна культура. – Київ, 1988. – С.59-64.
- Никончук 1980 – Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении. Дисс. д-ра филол. наук. – Житомир, 1980. – 723 с.

- Никончук 1983 – Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С.153-172.
- Ніколаєва – Ніколаєва Т. Різновиди національного одягу // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 110-133.
- Німчук 1973 – Німчук В.В. «Лексіконъ латинский» та «Лексіконъ словено-латинській» і їх місце в історії старої української лексикографії // Лексикони Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка 1973. – С. 5-58.
- Німчук 1980 – Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 303 с.
- Німчук-Симонова 1981 – Передмова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1981. – С.5-23.
- Німчук 1985 – Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – 219 с.
- Німчук 1989 – Німчук В.В., Яковенко Н.М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 63-71.
- Німчук Походження – Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 190-235.
- Німчук 1990 – Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.3-11;
- Німчук 1991 – Німчук В.В. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. (Характеристика мовних особливостей) // Книга Київського Підкоморського суду (1584-1644). Підгот. до вид. Г.Боряк, Т.Гирич, Л.Гісцова та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – С.36-56.
- Німчук 1994 – Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С.25-47.
- Німчук 1996 – Німчук В.В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. – С.1-17.
- Німчук 1995 – Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 69-84.
- Німчук 1997 – Німчук В.В. Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. Книга 3. – К.: Довіра, 1997. – С.218-231.
- Німчук СЄ – Німчук В.В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року. Підгот. М.Кочіш. – Сомбатгей, 1997. – С. 5-17.

- Німчук В.В. Мова // Історія української культури. У п'яти томах. Т.1. – К., 2001. – С. 683-694.
- Німчук ЄЄ – Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієві Євангеліє 1283 року. Підгот. до вид. Г.Арполенко, З.Козирєва, Г.Лиса, В.Німчук та ін. – К., 2001. – С.4-38.
- Німчук До проблеми – Німчук В.В. До проблеми розмежування // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С.170-174.
- Німчук 2005 – Німчук В.В. Українські переклади святого Письма // Das Ukrainische als Kirchensprache Українська мова в церквах. Herausgegeben von Michael Moser. Lit verlag Wien 2005. – С. 15-65.
- Обрембський – Обрембський Й. Виступ під час дискусії після доповіді Л.Оссовського на I Науковому з'їзді, присвяченому східним землям // Pierwszy Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony Ziemiom Wschodnim. – Warszawa, 1936. – С.31-34.
- Огієнко 1918 – Іван Огієнко. Українська культура. – К., 1918. – 272 с.
- Огієнко 1930 – Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року. – Варшава: Друкарня синодальна, 1930. – Т.1. – 520 с.; Т.2. – 192 с.
- Огієнко Розмежування – Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. – С.170-188.
- Огієнко 1921 – Іван Огієнко. Українська Пересопницька Євангелія 1556 року. – Благодійне видавництво “Українська автокефальна церква”, 1921. – 44 с.
- Огієнко 1922 – Іван Огієнко. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. – Благодійне видавництво “Українська автокефальна церква”, 1922. – 72 с.
- Огієнко 1928 – Огієнко Іван. Український наголос в XVI віці // Сборник статей в честь акад. А.И. Соболевського. – СПб., 1928. – С. 444-451.
- Огієнко Грамоти – Огієнко І. Дві найстарші молдавські кирилівські грамоти 1388 року // Slavia. – XIII. – С. 665-689.
- Огієнко 1952 – Український літературний наголос. Мовознавча монографія. – Вінніпег, 1952. – 304 с.
- Огієнко ІУЛМ – Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – 294 с.
- ОЛА - Общеславянский лингвистический атлас: Серия фонетико-грамматическая. – М.: Наука, 1990. – Вып. 2а. Рефлексы ę. – 175 с.
- Осовский 1971 – Оссовский Л. Западное Полесье – прародина славян // ВЯ. – 1971. – С.111-118.
- Павленко – Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. – 398 с.
- Панькевич – Панькевич І. Закарпатський діалектний варіант української літературної мови // Slavia, r. XVII. S. 2., 1958. – С. 171-181.

- Панькевич Грамоти – Панькевич І. Дві лемківські грамоти з початку XVI ст. // *Slavia*, г. XVII. S. 2., 1958. – С. 21-46.
- Пашкова – Пашкова Г.Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся. – К., 1978. – 92 с.
- Первольф – Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. – Т.ІІІ. – Ч.ІІ. – Варшава, 1893. – 294 с.
- Передрієнко – Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979. – 143 с.
- Перетц Єв. XV – Перетц В. Матеріали до історії української літературної мови (про Євангелію к. XV в.) // *Записки НТШ*. – Львів, 1910. – Т. 93. – 5-31.
- Перетц 1915 – Перетц В.Н. До історії перекладу Біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку // *Філологічний збірник пам'яті К.Михальчука*. – К., 1915. – С. 23-45.
- Перетц 1903 – *Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в.* Труд В.Н. Перетца. – СПб. 1903. – 111 с.
- Перетц 1910 – Перетц В. Матеріали до історії української літературної мови // *Записки НТШ*. – 1910. – Т.93. – С. 5-31.
- Перетц 1926а – Перетц В.Н. К вопросу об „Учительных Евангелиях” XVI-XVII вв. // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. – Л., 1926. – С.5-14.
- Перетц 1926 – Перетц В.Н. «Тестамент царя Василя» в украинских переводах // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. – Л., 1926. – С.50-71.
- Перетц 1928 – Перетц В.Н. К изучению «Четьи» 1489 г. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1-107.
- Петров – Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972. – С.45
- Першодрукар – Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні /XVI – перша половина XVII ст./ Збірник документів. Упорядники: Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк, Е.Й. Ружинський. – К.: Наук. думка, 1975. – 341 с.
- Пещак – Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст.: Структура тексту. – К.: Наук. думка, 1979. – 268 с.
- Півторак 1978 – Півторак Г.П. До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію // *Мовознавство*. – 1978. – № 3. – С.31-40.
- Півторак 1988а – Півторак Г.П. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян // *Мовознавство*. – №2. – 1988. – С.64-69.

- Півторак 1988 – Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988. – 277 с.
- Півторак 1993 – Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 199 с.
- Півторак 1995 – Хронологічні межі формування української мови як мовної системи // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 84-88.
- Півторак 1998 – Півторак Г.П. Занепад зредукованих ь, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов // Мовознавство. – № 2-3. – 1998. – С. 3-14.
- Півторак 2001 – Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Академія, 2001. – 148 с.
- Півторак 2002 – Півторак Г. Давньокиївські писемні пам'ятки XI-XIII ст. як джерело дослідження ранньої історії української мови // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. – Чернівці, 2002. – С. 146-149.
- Півторак 2004 – Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Арістей, 2004. – 179 с.
- Півторак 2005 – Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С.80-85.
- Плотнікаў-Антанюк – Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. – Мінск: Інтерпрэссервіс, 2003. – 671 с.
- Плющ 1962 – Плющ П.П. До питання про так звану «просту мову» XVI-XVIII ст. на Україні // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С.92-96.
- Плющ 1965 – Плющ П.П. Із спостережень над мовою Пересопницького євангелія // Вісн. Київ. Ун-ту. – 1965. – № 7. – С. 27-34.
- Плющ 1971 – Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – 423 с.
- Поліщук – Полищук Володимир. Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564-1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558-1566 гг.). Рукопис статті.
- Поліщук 2003 – Поліщук В.В. Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564-1566 років (службове підпорядкування і правові послуги) АКД. – К., 2003. – 19 с.
- Поліщук 2003а – Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Внликого князівства Литовського до реформи 1564-1566 pp. // Український історичний журнал. – № 2. – 2003. – С.3-14.
- Полюга – Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1991. – 237 с.

- Полюга 1999 – Полюга Л.М. Українська мова XVI-XVII ст. у загальноєвропейському колі // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 1999. – С. 125-129.
- Потебня – Потебня А.А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – 242 с.
- Приступа – Приступа П.І. Рефлекси давнього наголошеного $\frac{3}{4}$ на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.4. – К., 1961. – С.145-155.
- Рядович – Рядович Р. Народне житло // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Родовід, 1997. – С. 116-133.
- Расторгуев 1918 – Расторгуев П.А. Бѣлорусская рѣчь.- М., 1918. – 251 с.
- Расторгуев – Расторгуев П.А. К характеристике говора Стародубского полка в XVIII в. // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С.157-162.
- Рогаль – Рогаль М.С. Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст. // Мовознавство. – 1968. – №3. – С.34-40.
- Розов – Розов В. Значение грамот XIV-XV веков для истории малорусского языка // Университетские известия Киевского университета. – 1907. – Т.47. – №5. – С. 1-20.
- Романова 1972 – Романова Н.П. Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов'янській філологічній науці // Мовознавство. – 1972. – № 4. – С. 41-50.
- Романова – Романова Н.П. Словообразование и языковые связи: Русско-украинско-польские языковые связи XVI-XVII в. и вопросы словообразования. – К.: Наук думка, 1985. – 189 с.
- РУЗ – Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – 597 с.
- Русанівський 1963 – Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI-XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 86-96.
- Русановский 1970 – Русановский В.М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка // Вопросы языкознания – №4. – 1970. – С.54-67.
- Русанівський 1973 – Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI-XVII ст. VII Міжнародний з'їзд славістів. – К., 1973. – 28 с.
- Русанівський 1974 – Русанівський В.М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С.30-40.

- Русанівський 1978 – Русанівський В.М. Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI – початку XVIII ст. – К., 1978. – 26 с.
- Русанівський Вступ – Русанівський В.М. Вступ // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С.7-65.
- Русановский Язык – Язык деловых документов восточных славян XIV –XV вв. // Восточнославянское и общее языкознание. – М., 1978. – С.178-185.
- Русанівський 1985 – Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985. – 230 с.
- Русанівський 1997 – Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. – 1997. – №1. – С. 3-12.
- Русанівський 2000 – Русанівський В.М. Західноруська писемна мова // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.182.
- Русанівський 2001 – Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 390 с.
- Русинов – Русинов Н.Д. О роли вероятно-статистического анализа языковых явлений при изучении языковой эволюции (в ее стилевом многообразии) // Горьк. гос. у-т им. Н.И. Лобачевского. Лексика, терминология, стили. Межвузовский сборник, вып. 1. Горький, 1973. – С. 147-162.
- Савченко – Савченко О.Н. Деякі звукові особливості староруських діалектів // УМШ. – 1954. – № 6. – С. 11-19.
- Самійленко – Самійленко С.П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. –
- Свашенко – Свашенко А.О. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду 17-18 ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харків. універ. № 7, серія філол. Вип.1. – 1965. – С. 108-115.
- Свенціцький 1958 – Свенціцький І.С. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV-XVII сторіччях // Питання українського мовознавства. – 1958. – Кн. 3. – С. 119-126.
- Свербигуз – Свербигуз Володимир. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 249 с.
- Свежинский 1981 – Свежинский В.М. К вопросу об источниках белорусской исторической диалектологии // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Ч. II. – Нальчик, 1981. – С. 228-234.
- Свяжынскі 1990 – Свяжынскі У. «Гістарычныя запіскі Ф.Еўлашоўскага». – Мінск, 1990. – 114 с.

- Свяжынскі 2001 – Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana*. Т.І. – Мінск, 2001. – С.109-136.
- Свяжынскі 2003 – Свяжынскі У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana*. Т.ІІ. – Мінск, 2003. – С. 132-163.
- Свяжынскі 2004 – Свяжынскі У. Вяртаючыся да дыскусіі пра афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana*. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. ІІІ. – Мінск, 2004. – С.220-227.
- Свяжынскі 2004а – Свяжынскі У. Паверх бар'ераў: маскоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім // *Metriciana*. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. ІІІ. – Мінск, 2004. – С.228-239.
- Святський – Святский Д. Крестьянские костюмы в области соприкосновения Орловской, курской и Черниговской губерний // *Живая старина*. Вып. I-II. – 1910. – С.11-29.
- СДЯ – Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. I. ч. 1-2. – Т.ІІ. ч. 1-2. – Т.ІІІ. ч. 1-2. – М., 1989/
- Сегеда 1996 – Сегеда С.П. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // *Древляни*. Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 83-96.
- Сегеда – Сегеда С. Антропологічно-одонтологічні та дерматогліфічні дослідження населення Українського Полісся // *Полісся: мова, культура, історія*. – К., 1996. – С. 203. – С.201-207.
- Сегеда 2001 – Сегеда С. Антропологія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
- Седов – Седов В. Происхождение и ранняя история славян. – М.: Наука, 1979. – 155 с.
- Селищев 1957 – Селищев М. О языке «Русской Правды» в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка // *Вопросы языкознания*. – №4. – 1957. – С.57-64.
- Селищев – Селищев А. Соканье и шоканье в славянских языках // *Slavia*. – X. – С. 718-741.
- Симонова – Симонова К.С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі “Четы” 1489 р.) // *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. – К., 1989. – С. 56-79.
- Скляренко – Праслов'янська акцентологія. – К., 1998. – 342 с.
- Скопненко – Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. – К., 2001. – 173 с.
- Скуратівський – Скуратівський В.Т. Русалії. – К., 1996. – 734 с.
- Слинько – Слинько І.І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV-XVIII ст. – Львів, 1968. – 109 с.
- Смаль-Стоцький 1927 – Смаль-Стоцький С. Поліські мішані говори і поліські дифтонги // *Slavia*. – Praha. – № 6. – 1927. – С.29-38.
- Смаль-Стоцький 1928 – Смаль-Стоцький С. «М'які» і „тверді” голосівки // *Slavia*. – Praha. – № 7. – 1928. – С. 827-836.

- Соболевский Очерки – Соболевский А.И. Очерки по истории русского языка. – К., 1884. – Ч.1. – 156 с.
- Соболевский – Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. – М., 1907. – 309 с.
- Спринчак – Спринчак Я.А. Лексика московских и украинских грамот XIV-XV веков // Вопр. языкознания. – 1956. – № 6. – С.115-122.
- СРЯ – Словарь русского языка XI- XVII вв. Выпуск 1-15. – М.: Наука, 1975-1989.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977–1978.
- СУМ XVI-XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Випуск 1-11. – Львів, 1994-2004.
- Статеева – Статеева В. Твір про Аттілу в польському і західноруському перекладах кінця 16 ст.: дискусійні моменти лінгвістичного характеру // Україна – Польща: історія, сучасність, перспективи. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 2004. – С.134-163.
- Сташайтене – Сташайтене В. Абстрактная лексика на материале старобелорусских письменных памятников XV-XVII веков. – Вильнюс, 1973. – 184 с.
- Стрижак – Стрижак О.С. Велике Полісся // Ономастика Полісся. – К., 1999. – С.6-41.
- Стрижак 2003 – Стрижак Олексій. Українська ономастика на зламі тисячоліть // Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С.107-129.
- Тимошенко – Тимошенко П.Д. Ю.Карський і українська мова // УМШ. – 1961. – №3. – С. 20-26.
- Тимошенко 1961 – Тимошенко П.Д. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 392-402.
- Тимченко – Тимченко Е. К вопросу о рефлексах псл. *ѣ в северноукраинских говорах // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С.468-482.
- Тимченко 1930 – Курс історії українського языка. 2-е вид. -. К., 1930. – XV, 216 с.
- Тимченко Матеріали – Є.Тимченко. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. Кн. 1-2. – К., 2003.
- Титаренко – Картотека запозичень у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI – XVII ст. Зберігається в електронному вигляді у Північноукраїнському діалектологічному центрі Житомирського державного університету імені Івана Франка. Упорядкувала В.М.Титаренко.
- Тітов Хв. – Тітов Хв. Стара вища освіта в київській Україні XVI – поч. XIX ст. – К., 1924. – 433 с.

- Тітов – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – 18; 546 с.
- Ткач 1964 – Ткач Ф.Є. Мова ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького. – Львів, 1964. – 36 с.
- Ткач – Ткач Ф.Є. До питання про характер української літературної мови XIV-XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С.64-75.
- Ткачук – Ткачук П.Е. Фонетическая система западнopoдoльских говoрoв украинского языка (вокализи и консонантизм): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1975. – 27 с.
- Толстая 1993 – Толстая С. Вокализм полесских говoрoв в общеславянской перспективе // *Gwarze mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. – Rozprawy Slawistyczne*. 6. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1993. – С. 303-310.
- Толстая 1996 – Толстая С.М. Этнолингвистическое изучение Полесья: Состояние и перспективы // *Полісся: мова, культура, історія*. – К., 1996. – С.47-53.
- Толстая 2005 – Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М., 2005. – 599 с.
- Толстой 1968 – Толстой Н.И. О лингвистическом изучении Полесья (предисловие редактора) // *Полесье (лингвистика, археология, топонимика)*. – М.: Наука, 1968. – С. 5-17.
- Толстой 1961 – Толстой Н.И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // *ВЯ*. – 1961. – № 1. – С.52-66.
- Толстой 1962 – Толстой Н.И. Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII-XVIII вв. // *Вoпpocы oбpaзoвaния вoстoчнoслaвянcких нaциoнaльнoх язькoв*. – М., 1962. – С.5-21.
- Толстой 1963 – Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI-XVII в.в. // *Слaвянcкoe язькoзнaниe*. – М., 1963. – С.230-271
- Толстой 1983 – Толстые Н.И. и С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // *Полесский этнолингвистический сборник*. – М.: Наука, 1983. – С.3-21.
- Толстой 1995 – Толстой Н.И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984-1994) // *Слaвянcкий и бaлкaнcкий фoльклoр*. – М., 1995. – С.5-18.
- Требін – Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек // *Записки Українського наукового товариства в Києві*. – 1910. – Т.7. – С.1-16.

- Трійняк – Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 508 с.
- Трипольский – Трипольский И. Волынское рукописное евангелие XVI в. // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. 2. – С.1-114.
- Тутковський – Тутковский П. Орографический очерк Центрального и Южного Полесья. – М., 1913.
- УГ – Українські грамоти XV ст. Підгот. до вид. В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с.
- Ужевич – Ужевич І. Граматика слов'янська. – К.: Наук. думка, 1970. – XXVI+157+114 с.
- УК – Українське козацтво. Мала енциклопедія. К. – Запоріжжя, 2002. – 568 с.
- ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, доповнене і перероблене. – К.: Наук. думка, 2004. – 820 с.
- УП – Українська поезія кінець XVI – початок XVII ст. Упорядники В.П. Колосова, В.І. Кречотень. – К.: Наук. думка, 1978. – 480 с.
- Успенский – Успенский Б.А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Византия и Русь. – М.: Наука, 1989. – С. 206-226.
- Фасмер – М.Фасмер. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. – М.: Прогресс, 1986-1987.
- Филин – Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. – Л.: Наука, 1972. – 654 с.
- Филин 1974 – Филин Ф.П. Об истоках русского литературного языка // Вопросы языкознания. – 1974. – № 3. – С. 3-14.
- Филин 1980 – Филин Ф.П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопросы языкознания. – 1980. – №4. – С. 36-50.
- Филиппова – Филиппова И.С. Рязанские деловые источники XIV – XVI вв.: качество $\frac{3}{4}$ // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М.: Древнехранилище, 2000. – С.153-168.
- Франко 1910 – Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів, 1910
- Франко 1906 – Франко І. Рецензія на працю П.Житецького „О переводах евангелия на малоруський язык // ИОРЯС. – 1906. – Т.10 // НТШ. – Львів, 1906. – Т.70. С.214-215.
- Хабургаев – Хабургаев Г.А. Формы склонения имен существительных в курских памятниках деловой письменности первой половины XVII в. АКД. – М., 1956. – 20 с.
- Холмщина і Підляшшя – Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Родовід, 1997. – 383 с.

- Худаш – Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.: На матеріалах Львівського Ставропігійського братства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
- Царук – Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.
- Чэкман – Чэкман В.М. Гісторыя праціпастаўленняў па цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове. – Мінск, 1970. – 152 с.
- Чекмонас – Чекмонас Валерий. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінск, 2001. – С.29-50.
- Чепіга 1971 – Чепіга І.П. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – С.5-29.
- Чепіга КР – Чепіга І.П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння. – К., 1985. – С.32-51.
- Чепіга 1985 – Чепіга І.П. Всупереч унії та єзуїтській експансії // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 35-40
- Чепіга 1989 – Чепіга І.П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI-першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 79-93.
- Чепіга 1995 – Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) // ЗНТШ. – 1995. – Т. 229. – С. 275-288.
- Чепіга ПЄ – Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови //Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. – К., 2001. – С.13-54.
- Чепіга 2001 – Чепіга Інна. Деякі синтаксичні явища в мові Пересопницького Євангелія // Українська мова. – №1. – 2001. – С.31-34
- Чубинський – Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Тт. 1-7. – СПб., 1872-1877.
- Шакун – Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1963.
- Шахматов – Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода в истории русского языка. – Пг., 1915. – 369 с.
- Шахматов-Кримський – Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'яток писемності XI-XVIII в.в. – К., 1924.
- Швидко – Швидько Г.К. Архіви судових установ XV – першої половини XVII ст. // Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавничий дім КМ Академія, 2002. – С.68-78.

- Шевельов 1949 – Шевельов Ю. Польська мова в Україні в XVI-XVII ст. // Україна. Частина 2. – Париж, 1949. – С.10-28.
- Шевельов 1994 – Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? – К., 1994. – 29 с.
- Шевельов 2001 – Шевельов Ю. Між праслов'янською і російською // Київська старовина. – №6. – 2001. – С.2-19.
- Шевельов – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.
- Шевчук – Шевчук Валерій. Мова і витворення культурних і духовних цінностей (XVII-XVIII ст. // Дивослово. – № 3. – 1996. – С.16-22.
- Шевчук 2004 – Шевчук Валерій. Муза роксоланська. У двох книгах. – К., 2004. – Книга перша. – 398 с. – Книга друга. – 726 с.
- Шило 1949 – Шило Г.Ф. Явище протези в слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания. Кн. вторая. Львов, 1949. – С.229-247.
- Шило – Шило Г.Ф. Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI-XVII ст. // Наукові записки Дрогобицького педінституту ім. І.Франка. – Дрогобич, 1962. – С. 41-56
- Шило 1970 – Шило Г.Ф. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні (говори на захід від р. Льви) // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С.62-71.
- Шимановский – Шимановский В. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII в.в. – Варшава, 1883. – 107 с.
- Штейнгель – Штейнгель Ф.Р. Раскопки курганов в Волынской губ., произведенные в 1897-1900 гг. Археологическая летопись Южной России. – Вып. 4-5. – СПб., 1904.
- Яворский – Яворский Ю.А. Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти» 1629 г. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. 1912 г. Т. XVII кн. 1-я. – СПб., 1912. – С.3-44.
- Яковенко 1983 – Яковенко Н.Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 64-72.
- Яковенко 1993 – Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. Випуск 2. – К., 1993. – С.161-176.
- Яковенко 1994 – Яковенко Наталія. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – № 10. – 1994. – С. 59-70.
- Яковенко 2002 – Яковенко Наталія. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 415 с.
- Яковенко 2005 – Яковенко Наталія. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. – 582 с.

- Ярошевич – Ярошевич И. Город Бельск // Журнал Министерства Внутренних Дел. – №11-12. – 1848. – С.297-298.
- Ярошенко – Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV в.в. – К., 1931. 93 с.
- Яскевич – Яскевич А. Старабеларускія граматыкі. – Мінск, 1999.
- Bańkowski – Andrzej Bańkowski. Etymologiczny słownik języka polskiego. T. 1. – A-K. – T.2. – L-P. – Warszawa: PWN, 2000.
- Bolek – Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą” w XVI-XVII wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze. DCXXXIII. Z. 74. – Kraków, 1983. – С.27-33.
- Chynczewska-Hennel – Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 221 с.
- Czyżewski 1994 – Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994. – 467 с.
- Czyżewski-Warchoł – Czyżewski F., Warchoł St. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. – Lublin, 1998. – 497 с.
- Dworakowski – Dworakowski St. Słachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia. – Warszawa, 1938.
- Dejna 1973 – Dejna K. Dialekty polskie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. – 1973. – 271 с. – 70 карт.
- Dejna – Dejna K. Cyrylicki ewangeliarz z XVI wieku, przepisany dla cerkwi liseckiej w Bełskim // Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych. – 1973. – R. XXVII, 9. – С. 1-6.
- Fałowski 2003 – Fałowski Adam. Najstarsze katechizmy zachodnioruskie // Język ukraiński: współczesność – historia. – Lublin, 2003. – С. 185-192.
- Fałowski – Fałowski Adam. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. – Kraków, 2003. – 196 с.
- Gawlas – Gawlas S., Grala H. «Nie masz Rusi w Rusi». W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII wieku // Przegląd Historyczny. – 1986. – T. 77, nr. 2. – S. 331-351.
- Gardzińska – Gardzińska J. O słownictwie XVII-wiecznych inwentarzy dóbr Radziwiłłów na Podlasiu // Słowa jak mosty nad wiekami. – Białystok, 2003. – С. 133-142.
- Hrabec 1949 – Hrabec S. Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI-XVII w. – Toruń, 1949.
- Hrabec-Splawiński-Zwoliński – Hrabec S., Lehr-Splawiński T., Zwoliński P., Rozwój języka ukraińskiego. – Kwart. Instytutu pol.-radzieckiego. – 1955.
- Karpluk – Karpluk Maria. Słownik języka staroukraińskiego XIV-XV w. a rekonstrukcja leksyki staropolskiej // Munera linguistica L.Kuraszkiewicz dedicata. – Lublin, 1986. – С. 157-161

- Klemensiewicz – Klemensiewicz Zenon. Historia języka polskiego. – Warszawa, 2002. – 534 c.
- Klemensiewicz-Spławiński-Urbańczyk – Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego.- Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – 594 c.
- Kowalska – Dorota Aldona Kowalska. Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego z II połowy XVI w. // Studia nad Polszczyzną kresową. Tom XI. Dawna i współczesna Polszczyzna na kresach. – Warszawa, 2004. – C. 249-279.
- Kość 1999 – Kość Józef. Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej. – Lublin, 1999. – 222 c.
- Kość 1992 – Kość Józef. Z historii polsko-ukraińskich związków językowych we wschodniej Lubelszczyźnie // Dzieje Lubelszczyzny. – t. 6. – Lublin, 1992. – C. 101-114.
- Kość 1984 – Kość Józef. Regionalizmy leksykalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny z XVII-XVIII w. // Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku, pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kosyła. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1984. – C. 213-222.
- Kość 1988 – Kość Józef. Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny // Studia Językoznawcze. – T. 23. – Red. W.Borys. – Wrocław, 1988. – C. 57-102.
- Kubijowicz – Kubijowicz W. Rozmieszczeni ludności na Polesiu. II Sprawozdanie Krakowskiego Koła Geografów. – Kr., 1925.
- Kuraszkiewicz Z badań – Kuraszkiewicz W. Z badań nad gwarami północnomaloruskimi // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – C. 49-83.
- Kuraszkiewicz Pryczynek – Kuraszkiewicz W. Pryczynek do iloczasu małoruskiego // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – C. 84-92.
- Kuraszkiewicz 1934 – Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934. – 174 c.
- Kuraszkiewicz Rozwój – Kuraszkiewicz W. Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – C. 120-150.
- Kuraszkiewicz 1938 – Kuraszkiewicz W. Z przeszłości narzecza zamojskiego // Pamiętnik Lubelski. – t. III. – Lublin, 1938. – C. 4-27.
- Kuraszkiewicz Regionalizmy – Kuraszkiewicz W. Regionalizmy w „Leksykonie” Jana Mączyńskiego. – Slavia Occidentalis. – T. 41. – 1985. – S. 24-43.
- Kuraszkiewicz Рец. – Kuraszkiewicz W. Рецензія на книгу W. Chr.S. Stang. Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935. – 166 c. // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – C. 272-291.
- Kuraszkiewicz Ikawizm – Kuraszkiewicz W. Nowe wyniki w badaniach nad ikawizmem małoruskim // II Międzynarodowy zjazd sławistów. Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo. – Warszawa, 1934. – C. 58-60.

- Kuraszkiewicz 1963 – Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych. – Warszawa: PWN, 1963. – 166 c.
- Kuraszkiewicz 1976 – Kuraszkiewicz Władysław. Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego // Języki i literatury wschodniosłowiańskie Materiały Ogólnopol. Konf. Nauk. w Łodzi. – Łódź, 1976. – C.3-12.
- Kuraszkiewicz 1983 – Kuraszkiewicz Władysław. Nie akcentowane samogłoski o-e wobec dyftongów i ich redukcji w białoruskich i ukraińskich narzeczach od Narwi po San // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1983. – Ser.6. – C.218-229.
- Kurz – Kurz J. Církevněslovanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva // Československé přednášky pro IV Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. – Praha, 1958. – C. 34-47.
- Kurzowa 1983 – Kurzowa Z. Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. – Warszawa-Kraków: PWN, 1983. – 447 c.
- Kurzowa 1988 – Kurzowa Z. Świadomość językowa i poglądy współczesnych Polaków litewskich na ich język // Przegląd Polonijny. – 1988. – Z. 1. – C. 75-96.
- Kurzowa 1993 – Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w. – Warszawa-Kraków: PWN, 1993. – 499 c.
- Kurzowa 1993a – Kurzowa Z. Najważniejsze charakterystyczne rysy języka polskiego w WKŁ w XVII w. // Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedikata. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993. – C. 203-208.
- Spławiński 1918 – Lehr-Spławiński Tadeusz. Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich // Rocznik slawistyczny. – T.8. – 1918. – C.250-263
- Spławiński 1921 – Lehr-Spławiński Tadeusz. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich // Rocznik slawistyczny. – T. 9. – 1921-22. – C.23-71.
- Spławiński 1928 – Lehr-Spławiński T. Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. Przegląd Współczesny nr. 70, luty 1928.
- Spławiński- Stieber – Lehr-Spławiński T., Stieber Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego. Część I. – Warszawa: PWN, 1957. – 138 c.
- Spławiński 1956 – Lehr-Spławiński Tadeusz. Początki języka ukraińskiego // sesja Naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją. – Warszawa: PWN, 1956. – C. 331-351.
- Spławiński-Zwoliński-Hrabec – Lehr-Spławiński T., Zwoliński P., Hrabec S. Dzieje języka ukraińskiego w zarysie. – Warszawa, 1956.
- Spławiński 1964 – Lehr-Spławiński Tadeusz. Z północno-wschodnich kresów praskosłowiańszczyzny (Z powodu książki W.Toporowa i O.Trubaczowa) // 60 lat prac naukowej dla Czekańskiego. Materiały i prace antropologiczne. – Nr 70. – Wrocław, 1964. – C. 69-72.
- Łeśiów Testament – Łeśiów M. Język testamentu pisanego w Chełmie z 1648 roku, «Słavia Orientalis», XII, nr. 3, Warszawa 1963. – C. 467-471.

- Łesiów 1963 – Łesiów Michał. Rola cerkiewizmów i polonizmów w ukraińskim języku pisanym XVII w. // *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria druga. Warszawa, 1963. – C.341-348.
- Łesiów 1965 – Łesiów Michał. Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku // *Slavia Orientalis*. Rocznic XIV. 1965. – №3. – C.347-362.
- Łesiów 1972 – Łesiów M. Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – vol. XXVIII. – Lublin, 1972. – C. 89-106.
- Łesiów 1977 – Łesiów M. Folklor pogranicza polsko-ukraińskiego // *Literatura ludowa i literatura chłopska*. Pod red. A.Aleksandrowicz, Cz.Hernasa, J.Bartmińskiego. – Lublin, 1977. – C. 172-181.
- Łesiów 1989 – Łesiów M. Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w Średniowieczu // *Między Wschodem i Zachodem*. – Cz. 1. – Warszawa, 1989. – S. 41-52.
- Łesiów 1995 – Łesiów M. Zagadnienie polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych // *Rozprawy Slawistyczne*. – №10. – Lublin, 1995. – C. 245-258.
- Łesiów 2003 – Łesiów M. Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego // *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*. – Lublin, 2003. – C. 11-23.
- Łew – Bazyli Łew. Apostoł Krechowski. – Warszawa, 1929. – 20 c. Litwin – Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569-1648. – Warszawa: Semper, 2000. – 224 c.
- Mańczak – Mańczak W. Przedhistoryczne migracje słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. – Kraków, 2004. – 168 c.
- Martel – Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes, Ukraine et Russie Blanche 1569-1667. – Avec une préface par A.Mazon. Lille, 1938. – 318 c.
- Minikowska 1980 – Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. – Warszawa-Poznań-Toruń: PWN, 1980. – 172 c.
- Moszyński – Moszyński K. Polesie Wschodnie. – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1928. – XV+328 c.
- Moszyński 1957 – Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1957. – 324 c.
- Nitsch – Nitsch Kazimierz. O języku polskim. Obszar, narzecza, pokrewieństwo, dzieje, opracowania. Kraków: Gebethner i Sp., 1921. – 31 c.
- Nuckowska – Nuckowska Halina. Wpływ języka polskiego na rozwój ukraińskiej leksyki religijnej // *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*. Pod. red. D.Buczki, M.Łesiowa. – Lublin, 2003. – C. 61-66.
- Ohijenko 1931 – Ohijenko I. Wpływ języka polskiego na ukraiński w XIV-XVI w. // *Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. J.Kochanowskiego*. – Kraków, 1931. – C.23-42.

- Ossowski 1936 – Ossowski Leszek. Zagadnienie językowe Polesia // Pierwszy Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony Ziemiom Wschodnim. – Warszawa, 1936. – C. 1-13.
- Pelcowa – Pelcowa Halina. Regionalizmy leksykalne kalendarzy zamojskich z XVIII w. // *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kosyła. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1984. – S. 183-189.
- Pietkiewicz – Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie. – Kraków, 1928. – 318 c.
- Polszczyzna – Burzywoda U., Ostaszewska D., Rejter A., Siuciak M. *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*. – Katowice: Śląsk, 2002. – 304 c.
- Rozwadowski – Rozwadowski J.M. *My a Ruś i Litwa*. – Kraków, 1917. – 18 c.
- Rolle – Rolle A.J. *Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie // Z przeszłości polesia Kijowskiego. Opowiadania historyczne*. – Warszawa, 1882. – C.1-53.
- Rospond 1949 – Rospond St. *Studia nad językiem polskim w XVI wieku*. – Wrocław, 1949. – 530 c.
- Rospond 1963 – Rospond St. *Z badań nad stosunkami językowymi polsko-czeskimi do XVI w. // Rozprawy komisji językowej IV*. – Wrocław, 1963. – C. 104-215.
- Rudzińska – Rudzińska M. *Charakterystyka języka urzędowego Wielkiego Księstwa Litewskiego // "II Międzynarodowy zjazd sławistów. Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo"*. – Warszawa, 1934. – C.98-104.
- Smułkowa – Smułkowa Elżbieta. *Opolsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym // Smułkowa Elżbieta. Białorus i pogranicza*. – Warszawa, 2002. – S. 293-305.
- Stang – Stang Chr.S. *Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen*. – Oslo, 1935. – 148 c.
- Tarnacki – Tarnacki J. *Studia porównawcze nad geografiją wyrazów (Polesie – Mazowsze)*. – Warszawa: Fundusz Kult. Narodowej, 1939. – 101 c.+95 табл.
- Turska 1983 – Turska H. *Język polski na Wileńszczyźnie // Studia nad polszczyzną kresową*. Pod. red. J.Rigera i W.Werenicza. T.2. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1983. – C. 15-23.
- Turska 1930 – Turska Halina. *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*. – Wilno: Nakład Koła Polonistów SI U.S.B., 1930. – VI+98 c.
- Turska 1970 – Turska H. *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska) // Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych. Z.2, 1970*. – C.77-92
- Urbańczyk 1963 – Urbańczyk S. *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego // Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawińskiego*. – Kraków, 1963. – C. 437-444.

- Urbańczyk 1979 – Urbańczyk S. Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego // *Prace z dziejów języka polskiego*. – Wrocław, 1979. – C. 223-241.
- Urbańczyk 1952 – Urbańczyk Stanisław. Gwary polskie na substracie staroruskim i geneza mazurzenia // *Księga Pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. – Toruń, 1952. – C. 217-228
- Shewelow 1952 – Y. Šerech-Shewelow. The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic from the Thent to the Fourteenth Century // *Word. Journal of the Linguistic Circle of New York*. T.8. – New York, 1952. – C.329-349.
- Šerech 1953 – Y.Šerech. Problems in the Formatoin of Belorussian // *Linguistic Circle of New York*. – 1953. – 68-94.
- Stieber 1969 – Stieber Zdisław. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia. – Warszawa, 1969. – 188 c.
- Stieber 1953 – Stieber Zdisław. O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku // *Prace Polonistyczne. Seria XI*. – Wrocław, 1953. – C. 29-34.
- Wiśniewska – Wiśniewska Halina. Język polski na ziemiach ruskiej i lubelskiej w Rzeczypospolitej szlacheckiej XVI-XVIII wieku. – Lublin, 2001. – C.7-15.
- Witkowski 1968 – Witkowski Wiesław. Język ukraiński. – Kraków: PWN, 1968. – 37 c.
- Witkowski 1969 – Witkowski Wiesław. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, *Zeszyty naukowe UJ*, 1969. – 164 c.
- Wolnicz-Pawłowska – Wolnicz-Pawłowska Ewa. Osobliwości fonetyczne w dawnych kresowych księgach sądowych i zapiskach administracyjnych // *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi*. – Lublin, 2003. – C. 37-50.
- Wróbel – Wróbel Adam. O niektórych właściwościach fonetycznych i fleksyjnych XVII- i XVIII-wiecznej polszczyzny chełmskiej // *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*. – Ossolineum, 1984. – C. 123-132.
- Zaleski – Zaleski Jan. Polszczyzna kresów południowo-wschodnich // *Studia nad polszczyzną kresową*. T. II. – Pod. red. J.Rigera i W.Werenicza. T.2. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983. – C. 9-14.
- Zaręba – Zaręba A. Wpływ polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich // *Język Polski*. – XVI. – 1961. – C. 1-19.
- Zwoliński 1956 – Zwoliński P. Rozwój języka ukraińskiego od XIV do XVIII wieku // *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. – Warszawa, 1956. – C. 31-42.